

Міністерство освіти і науки України
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Інститут журналістики

На правах рукопису

САДІВНИЧИЙ ВОЛОДИМИР ОЛЕКСІЙОВИЧ

УДК 007 : 070 : 316.77 : 61(09)«18/191»(043.5)

**СТАНОВЛЕННЯ ВІТЧИЗНЯНОГО ІНФОРМАЦІЙНОГО ПРОСТОРУ
В СЕГМЕНТІ МЕДИЧНОЇ ПРЕСИ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ ХІХ –
ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТЬ: ТИПОЛОГІЯ, ФУНКЦІОНАЛЬНО-ЗМІСТОВІ
ОСОБЛИВОСТІ, КОМУНІКАТИВНО-ПРАГМАТИЧНІ СКЛАДНИКИ**

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора наук
із соціальних комунікацій
зі спеціальності 27.00.04 – теорія та історія журналістики

Науковий консультант
Сидоренко Наталія Миколаївна,
доктор філологічних наук,
професор

Київ – 2015

Зміст

Вступ	4
Розділ 1. Спеціалізована медична преса як предмет і об’єкт журналістикознавчого дослідження	16
1.1. Система спеціалізованого медичного інформування: соціокомунікативний та джерелознавчий аспекти	17
1.2. Історіографія питання	40
1.3. Методологія вивчення, визначення понятійного апарату.....	67
Висновки до розділу	77
Розділ 2. Соціокомунікативні параметри медичної преси	81
2.1. Особливості виникнення і становлення медичної періодики Наддніпрянської України у другій половині XIX – на початку XX ст.	83
2.2. Типологія медичних періодичних і продовжуваних видань	115
2.3. Індикатори інтенсивності спеціалізованої комунікації в розрізі періодичних та продовжуваних видань	148
Висновки до розділу	180
Розділ 3. Проблемно-тематичний та змістовий аспекти спеціалізованої медичної преси	185
3.1. Головні тематичні пласти теоретично-академічного змісту.....	188
3.2. Практично-лікарська діяльність як основа тематичної спрямованості видань.....	214
3.3. Культурно-просвітницька, соціальна та суспільно-політична тематики.....	239
3.4. Вітчизняна та зарубіжна реклама як складники контенту	265
Висновки до розділу	291

Розділ 4. Роль і значення медичної еліти у формуванні інформаційного середовища	296
4.1. Видатні мікробіологи, бактеріологи та імунологи у вітчизняній соціальній комунікації другої половини XIX – початку XX століть	299
4.2. Організаційно-видавнича та редакторська діяльність учених-медиків і лікарів-клініцистів	324
4.3. Редакторсько-видавничі ініціативи представників різних соціальних та фахових груп	348
4.4. Роль і місце авторів у виробництві інформації та формуванні принципів викладу матеріалів	372
Висновки до розділу	399
Висновки	403
Список використаної літератури	413
Додатки	471

ВСТУП

Визначні наукові відкриття кінця XVIII й усього XIX ст. найчастіше пов'язані з природничими та медико-біологічними знаннями, що й викликало загальний підйом медичної науки та практики. А світової ваги винаходи теорії клітинної будови живих організмів, мікробного походження хвороб, рентгенівських променів, укладання основ імунології, створення вчення про імунітет, запровадження вакцинації, анестезії, антисептики та асептики тощо дозволили зберегти й продовжити життя мільйонам людей. Такого рівня важливості наукової та науково-популярної інформації, як у медицині, не було в жодній із галузей знань і людської діяльності. Завдання збереження та передачі даних про хвороби людини, методи профілактики й лікування ставив і загальний підйом медичної науки та практики.

Роботи з проблем медицини аж до другої половини XVII ст. публікувались у наукових журналах загального профілю. Згідно з енциклопедичними відомостями першим спеціальним медичним журналом став «Nouvelles descouvertes sur toutes les parties de la medecine» («Нові відкриття в усіх галузях медицини») (1679–1681), що видавав паризький хірург Н. Бленьї (Nikola Blégnu). На початку XVIII ст. виходило понад 170 медичних журналів і періодичних наукових праць [247]. Першим медичним медіа у Російській імперії історики називають «Санкт-Петербурзькія врачебныя ведомости» (1792–94), видавець – професор Калінкинського хірургічного інституту Ф. Уден. На теренах Наддніпрянської України професійне періодичне видання «Современная медицина» у 1860 р. заснував професор О. Вальтер.

У період 1860–1920 рр. у 9 губерніях Наддніпрянської України (Волинська, Катеринославська, Київська, Подільська, Полтавська, Таврійська, Харківська, Херсонська та Чернігівська) загалом виходило друком 186 спеціалізованих періодичних і продовжуваних видань із питань гуманітарної та ветеринарної медицини.

Наші підрахунки базуються на аналізі: а) каталогів провідних бібліотечних установ: Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського НАН України, Наці-

ональної наукової медичної бібліотеки України, Харківської державної наукової бібліотеки ім. В. Г. Короленка, Одеської національної наукової бібліотеки, Російської національної бібліотеки (Санкт-Петербург); б) каталогів деяких обласних бібліотек – це, як правило, колишні центри губерній, відомчих та вищих навчальних закладів: Дніпропетровська обласна універсальна наукова бібліотека, наукова бібліотека ім. М. Максимовича Київського національного університету імені Тараса Шевченка, наукова бібліотека «Таврика» ім. О. Х. Стевена (Сімферополь), науково-довідкова бібліотека Центральних державних архівів України, бібліотека Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського, бібліотека Харківського національного медичного університету, Херсонська обласна універсальна наукова бібліотека ім. Олеся Гончара, Чернігівська обласна універсальна наукова бібліотека та ін.; в) зафіксованих даних низки наукових і бібліографічних джерел тощо.

Саме ці видання, що є значущим сегментом вітчизняного інформаційного простору, ми й уводимо як об'єкт у сферу наук із соціальних комунікацій.

На відміну від інших тогочасних медіа спеціалізована медична преса зуміла поєднати місцеві, загальнодержавні та загальносвітові факти: насамперед відображався стан розвитку медицини тієї території, де виходили видання; уміщувалися новини місцевого життя; передруки стосувалися лише визначних медичних досягнень; наукова комунікація між представниками однієї галузі розвивалася на рівнях розуміння й партнерства; для привернення читацької уваги використовувалася інформація, яка б допомагала позбавитися фізичних страждань тощо. Ця преса донесла природу, зміст і значення медико-біологічних наукових відкриттів до масової аудиторії, виконала місію популяризації наукової медицини, переконала загал у незворотності наукової медичної допомоги для продовження життя.

У жодному іншому корпусі спеціалізованої періодики не вирізняється настільки значима когорта славних імен серед видавців, редакторів і засновників, як у медичній. Зародження переважної більшості видань пов'язане із творчою ініціативою видатних особистостей, які поєднували медичну практику й наукову діяль-

ність, розуміли з позицій свого високого світовідчуття необхідність поширення медичних теорій та одержання відомостей від інших, цінували роль дискусії з колегами на сторінках журналів і наукових збірників, визнавали значення друкованого наукового слова в періодичному виданні, значення комунікації для розвитку галузі, покликаної піклуватися про людське здоров'я, тощо. Серед них – В. Високович, М. Галин, М. Гамалія, П. Гордєєв, В. Данилевський, О. Дедюлін, М. Долгоруков, П. Ковалевський, О. Корчак-Чепурківський, С. Коршун, І. Лешко-Попель, Є. Лукасевич, І. Луценко, М. Мельников-Разведенков, І. Мечников, Й. Мочутковський, В. Недригайлов, П. Немоловський, М. Рязанцев, І. Сікорський, А. Скороходько, А. Ходін, О. Черняхівський, Т. Юдін та багато ін. Усього видавцями, засновниками та редакторами було понад 180 представників медицини.

Вирізнялася й аудиторія таких медіа – була не просто споживачем інформації, що пропонувалась, а оцінювала її, брала активну участь у виробленні, впливала на тематичну політику, формувала принципи викладу, насичення термінами, дискусійність, географію матеріалів. У процесі освоєння тексту одна особа могла змінювати свою роль, будучи то читачем, то автором. Відповідно комунікація ішла не в архетипній парі «автор – читач», а в архетипній тріаді «автор – читач – автор» і здійснювалася по колу. Читачами й авторами були, наприклад, М. Бекетов, В. Бехтерев, О. Богомолець, С. Боткін, В. Войно-Ясенецький, Д. Заболотний, І. Липа, М. Нецадименко, В. Образцов, Є. Павловський, М. Скліфосовський, М. Стражеско, Л. Ценковський, Є. Черняхівський та ін., а також студенти-медики, земські лікарі, художник І. Рєпін, письменники М. Арцибашев, М. Коцюбинський, М. Лєсков, Л. Толстой, Шолом-Алейхем, К. Чуковський, самі редактори та ін.

Науково-теоретична та практична **актуальність** дослідження зумовлена недостатністю наукових знань із питань виникнення спеціалізованих медичних періодичних і продовжуваних видань Наддніпрянської України ХІХ – початку ХХ ст., їх впливу на соціум, та відсутністю комплексного журналістикознавчого дослідження становлення і розвитку медичної преси як сегмента інформаційного простору.

Обрана тема для історії й теорії журналістики є науково важливою у площинах: розгортання міждисциплінарних досліджень у царині медіазнавства; спрямованості на опрацювання спеціалізованої медичної преси шляхом дослідження динаміки її становлення і розвитку, використання історичного досвіду для розв'язання проблем сучасної журналістики; з'ясування окремих принципів розвитку соціальної комунікації у вітчизняному інформаційному просторі; заповнення недостатнього знання в історичному журналістикознавстві та принципах розвитку соціальної комунікації для розуміння цілісності вітчизняного інформаційного простору.

Вивчення поставленої проблеми також дозволяє сформулювати цілісне уявлення про становлення та розвиток практичної медицини, що, вочевидь, має не другорядне значення і для становлення сучасної історії медицини.

Загалом актуальність питань розвитку сьогочасної соціальної комунікації нерозривно пов'язана з історією виникнення, становлення та розвитку комунікаційних процесів: сучасний стан коріниться в минулому настільки глибоко, наскільки ми хоча б на чуттєвому рівні розуміємо безперервну тяглість розвитку суспільства.

Передусім, говорячи про **стан наукового опрацювання** означеної проблеми, потрібно наголосити на тому, що спеціалізовані періодичні та продовжувані медичні видання у журналістикознавстві та вітчизняній соціальній комунікації комплексно не вивчалися. Виникнення, становлення та розвиток цієї преси журналістикознавцями, істориками, краєзнавцями, медиками, соціологами, економістами, представниками інших галузей науки висвітлювалися переважно дотично або в розрізі розроблення інших проблем.

Джерелом фактичних даних стали насамперед спеціалізовані медичні періодичні та продовжувані видання. Значний масив джерел становлять також бібліографічні каталоги та покажчики ретроспективного плану, підготовлені як авторськими колективами, так і окремими дослідниками (В. Ігнатієнко [158], М. Лісовський [36], І. Мілясевич [265], Н. Сидоренко, А. Волобуєва, О. Школьна [297; 298; 299; 300] О. Хоменок [470] та ін.); бібліографічні роботи представників української еміграції;

монографії та статті з історії земської преси й журналістики дореволюційного часу; праці сучасних дослідників. Кількість фактично вивчених автором видань значно перевершує матеріал, поданий у дисертації.

Зв'язок роботи з науковими темами, програмами, планами. Дисертаційне дослідження пов'язане із проблематикою комплексної наукової теми Інституту журналістики КНУ імені Тараса Шевченка «Український медійний контент у соціальному вимірі» (номер державної реєстрації № 11БФ045-01).

Мета дослідження полягає в обґрунтуванні історії та теорії спеціалізованої преси як значущого сегмента інформаційного простору через виявлення основних закономірностей формування медичних періодичних і продовжуваних видань Наддніпрянської України другої половини ХІХ – початку ХХ ст., визначення типологічних, функціонально-змістових і комунікативно-прагматичних складників та особливостей структуризації.

Для досягнення зазначеної мети поставлені такі **завдання**:

– з'ясувати структурні елементи соціокомунікативного та джерелознавчого аспектів системи спеціалізованого медичного інформування, дати визначення понять «спеціалізований медичний інформаційний простір» та «спеціалізовані медичні періодичні та продовжувані видання»;

– системно виявити, провести максимально повний облік і точний опис періодичних і продовжуваних видань медичного спрямування, що виходили друком на території Наддніпрянської України у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст., укласти бібліографічний покажчик;

– проаналізувати стан розроблення означеної проблеми в українській та зарубіжній історіографії, визначити інформаційний потенціал, об'єктивність і повноту її науково-теоретичного осмислення;

– дослідити тематично-змістові аспекти теоретико-академічного, практично-лікарського, культурно-просвітницького, соціального, суспільно-політичного та рекламно-інформаційного контентів аналізованих видань;

– осмислити внесок редакторів, засновників і видавців у виникнення спеціалізованої медичної преси та їхню роль у функціонуванні її як сегмента інформаційного простору;

– обґрунтувати теорію спеціалізованої медичної преси на досягнутій науковій базі та вивченні таких соціокомунікативних параметрів видань, як особливості виникнення, типологічні характеристики, індикатори інтенсивності комунікації.

Об'єктом дослідження є система становлення, розвитку та функціонування спеціалізованих медичних періодичних і продовжуваних видань Наддніпрянської України другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

Предметом наукового аналізу стали: типологічні характеристики, функціонально-змістові та проблемно-тематичні особливості, комунікативно-прагматичні складники аналізованих видань.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період від появи першого спеціалізованого медичного видання на території Наддніпрянської України (1860 р.) і до початку 20-х рр. ХХ ст. Обрані межі надають можливість показати організацію та зміст розвитку спеціалізованих медичних видань як сегмента вітчизняного інформаційного простору в двох системах суспільного ладу – за умов Російської імперії та періоду Української революції 1917–1920 рр. Наше дослідження хронологічно обмежене 1920 р., коли в Україні з установленням влади більшовиків почали стверджуватися нові форми розвитку журналістики та соціокомунікативної діяльності загалом. Хронологічні рамки почасти порушуються, що викликано необхідністю показати історичні корені або наслідки того чи іншого явища.

Територіальні межі дослідження охоплюють 9 губерній Наддніпрянської України: Волинську, Катеринославську, Київську, Подільську, Полтавську, Таврійську, Харківську, Херсонську, Чернігівську.

Теоретико-методологічною основою дисертаційного дослідження стали системно-цілісний підхід до вивчення, становлення та розвитку системи соціальної комунікації в Україні, засади джерельної достовірності, теоретичні узагальнення істо-

ричного знання. Найважливішими правилами вважали ми принципи світоглядності, всебічності, наступності (спадкоємності), системності в підходах до явища. Системність передбачає аналіз елементів і закономірностей виникнення й розвитку явища та його еволюції, сутності й законів розвитку. Принципи дослідження ми розуміли як емпірично вироблені, науково осмислені й практично усталені найважливіші правила пізнання, дотримання яких закладає гарантії глибокого вивчення та правдивого висвітлення тієї чи іншої проблеми. За основу під час виконання роботи взято описові методи досліджень, що дозволяють проникнути в причини того чи іншого явища, з'ясувати головні етапи його розвитку, вплив конкретної ситуації на характер подій; зіставити локальні явища із загальноісторичними процесами. Також ми опиралися на історичний, логічний, біографічний, хронологічний, статистичний методи, контент-аналіз, зіставно-стилістичний аналіз та метод архівного дослідження.

Теоретико-методологічні засади дослідження базуються на працях із журналістикознавства, історії медицини, соціолінгвістики, наукознавства, філософії, історії науки, літературознавства, теоретичних аспектів соціальних комунікацій і проблем функціонування засобів масової комунікації, а також на наукових гіпотезах здобувача. Із сучасних досліджень, що стосуються всього сегмента спеціалізованих медіа в соціальній комунікації, основою для проведення аналізу, важливим науково-теоретичним джерелом стали розробки Н. Артамонової, О. Богуславського, А. Бойко, Л. Василик, С. Горевалова, О. Гояна, Т. Гунчака, А. Завадовського, В. Здоровеги, Н. Зелінської, Н. Зражевської, В. Іванова, С. Квіта, О. Коновця, С. Кравченко, Н. Кушнарєнко, І. Крупського, В. Лизанчука, О. Мелещенко, І. Михайлина, І. Мілясевич, А. Москаленка, О. Мукомели, А. Непомнящего, М. Нечиталюка, І. Паримського, А. Погрібного, О. Пономаріва, Н. Поплавської, Б. Потятиника, В. Різуна, М. Романюка, К. Серажим, Н. Сидоренко, Л. Сніцарчук, В. Теремка, М. Тимошика, Ю. Фінклера, О. Чекмишева, Б. Чернякова, Ю. Шаповала, В. Шевченко, Н. Шумарової, Н. Яблонівської та інших. А також зарубіжних дослідників, таких як О. Ако-

пов, С. Багдасар'ян, Д. Бекасов, М. Бережна, К. Беррі, О. Вартанова, С. Виноградова, В. Горохов, Б. Єсін, Я. Засурський, Г. Інніс, М. Кім, С. Корконосенко, Дж. Р. Коул, Р. Лассуелл, Н. Луман, М. Маклюен, А. Мовсесян, П. Сміт, О. Тертичний, В. Учонова, М. Шкондін та ін.

Наукова новизна визначається об'єктом і предметом дослідження, обумовлена як сукупністю поставлених завдань, так і засобами їх розв'язання. Проведене цілісне історико-теоретичне дослідження організаційних форм і структури журналістики в системі соціокомунікативної діяльності, на основі якого вироблений авторський підхід до розв'язання проблеми й одержані результати, наукова новизна яких полягає в тому, що

здійснена спроба:

– цілісного підходу до вивчення, аналізу та оцінки інформаційного простору Наддніпрянської України другої половини XIX – початку XX ст.;

– визначення органічного зв'язку масових інформаційних процесів із соціокультурною та науковою ситуаціями, формуванням суспільно-політичної структури;

уперше:

– оглянуто, описано, проаналізовано 186 найменувань періодичних і продовжуваних видань медичної тематики, уведено як об'єкт у сферу наук із соціальних комунікацій. Зроблено бібліографічний опис та укладено й видано покажчик спеціалізованої медичної преси;

– уведено в науковий обіг поняття «спеціалізовані медичні періодичні та продовжувані видання», «спеціалізований медичний інформаційний простір» і подано їх авторське визначення;

– запропоновано обґрунтування теорії спеціалізованої медичної преси;

– усебічно з'ясовано основні тенденції виникнення, становлення, розвитку та появи в інформаційному просторі цієї преси;

– для вивчення історії журналістики поєднано аналіз типології, функціонально-змістових і тематико-проблематичних особливостей контенту, комунікативно-

прагматичних складників спеціалізованої медичної інформації, а також визначення індикаторів інтенсивності комунікації;

- досліджено видавничо-організаційну, редакторську та журналістську практики вчених-медиків і лікарів-практиків;

- у вітчизняному журналістикознавстві на основі порівняльного історико-наукового аналізу багатого фактологічного матеріалу реконструйовано один із найважливіших етапів розвитку спеціалізованої медичної преси – період її становлення;

- проаналізовано тематику та зміст видань і суть професійних дискусій, визначено основні тематичні напрями;

- галузь наукової та практичної діяльності із позицій історії та теорії журналістики розглядається як структурний елемент соціальних комунікацій;

уточнено:

- рік і місце виходу першого спеціалізованого медичного періодичного видання Наддніпрянської України;

набули подальшого розвитку:

- теоретичні та практичні підходи до вивчення історії журналістики;
- методологічні й методичні засади вивчення періодики як виду масового наукового, науково-популярного та історичного джерел;

- категоріально-поняттєвий апарат дослідження історії журналістики шляхом уточнення понять і термінів;

- принципи визначення індикаторів інтенсивності комунікації, таких як періодичність, частота, насиченість ринку, міжнаукова комунікація та ін.;

- концепції комплексного наукового дослідження історії преси.

Теоретичне та практичне значення. Результати дослідження дадуть можливість уточнити й доповнити уявлення про соціокомунікативний процес другої половини XIX – початку XX ст. у Наддніпрянській Україні, зокрема щодо становлення і розвитку спеціалізованих медичних періодичних і продовжуваних видань та простежити нові аспекти суспільного життя країни в зазначений період. Важливим є те,

що вироблено систему аналізу спеціалізованих медіа, яка сприятиме визначенню шляхів становлення та розвитку вітчизняної журналістики, дозволить по-новому оцінити й осмислити її. Матеріали дослідження можуть стати основою для складання навчальних і методичних посібників, розроблення лекцій і практичних занять із курсів «Історія української журналістики», «Теорія журналістики», «Теорія і методика журналістської творчості», «Теорія та історія соціальних комунікацій», «Проблематика ЗМІ» та ін. Робота ґрунтується на значному фактологічному матеріалі, відтак може зацікавити викладачів і студентів не лише галузі знань «Журналістика», а також «Культура і мистецтво», «Гуманітарні науки», «Ветеринарна медицина», «Охорона здоров'я». Вивчення медичної періодики може бути використане за сучасних умов розвитку наукових і науково-популярних спеціалізованих, а також корпоративних медіа.

Особистий внесок здобувача. У дослідженні відображено концепції та результати наукових пошуків автора. Дисертація, автореферат, монографія, опубліковані наукові статті, у яких викладені основні положення дослідження, висновки й рекомендації, що характеризують наукову новизну, – зроблені здобувачем самостійно. Одна стаття підготовлена у співавторстві з доктором філологічних наук Н. Сидоренко, у якій автором дисертаційного дослідження узагальнений фактичний матеріал та сформульовані висновки. У співавторстві підготовлений бібліографічний покажчик «Медичні періодичні та продовжувані видання Наддніпрянської України (1860–1920)» [249].

Апробація результатів дисертації. Результати, одержувані впродовж дослідницького етапу, використовувалися в навчальному процесі – під час викладання дисциплін «Історія української журналістики», «Теорія журналістики», «Теорія і методика журналістської творчості», «Проблематика ЗМІ»; доповідалися на засіданнях кафедри історії журналістики та вченої ради Інституту журналістики Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Основні положення та висновки дисертаційного дослідження стали основою виступів на 21 науковій конференції. Зокрема це:

13 міжнародних – VI Міжнародна наукова конференція «Сучасний інформаційний простір: журналістика та медіаосвіта» (Алушта, 26–30 вересня, 2010), Міжнародна науково-практична конференція, присвячена 80-річчю від дня народження заслуженого професора Львівського національного університету імені Івана Франка Володимира Йосиповича Здоровеги, «Сучасна українська журналістика і виклики XXI ст.» (Львів, 15–16 жовтня 2010), Третя міжнародна наукова Інтернет-конференція з україністики «Діалог мов – діалог культур. Україна і світ» (Мюнхен, Німеччина, 1–4 листопада, 2012), II Міжнародна наукова конференція «Регіональні ЗМІ: історія, сучасний стан та перспективи розвитку» (Луганськ, 23 березня, 2012), III Міжнародна науково-практична конференція «Соціальні комунікації сучасного світу» (Запоріжжя, 29–30 березня 2012), I Міжнародна науково-практична конференція «Социально-психологические вызовы современного общества. Проблемы. Перспективы. Пути решения» (Брянськ, 24 вересня, 2012), Міжнародна науково-практична конференція «Гісторія журналістики: уроки минула і практика сучасних СМІ» (Мінськ, 19–20 квітня 2013), II Міжнародна інтернет-конференція «Медіакартина світу: структура, семіотика, канали трансляції» (Бердянськ, 15 травня – 15 червня 2013), Международная заочная научная конференция «Развитие региональной журналистики: от первой газеты до Интернета» (Астрахань, 10–12 червня, 2013), VII Оломоуцький симпозіум україністів «Сучасна україністика: проблеми мови, літератури та культури» (Оломоуц, Чехія), 21–23 серпня 2014), Міжнародна науково-практична конференція «Україна-Польща: діалог культур в контексті Євроінтеграції» (Запоріжжя, 25–27 вересня, 2014), Первая международная научно-практическая конференция «Европейский подход к исследованиям и инновациям» (Кишинів, 9–12 жовтня, 2014), Міжнародна наукова конференція «Українські медіа в європейському інформаційно-комунікаційному просторі: історія, стан, перспективи» (Ужгород, 16–17 жовтня, 2014), П'ята міжнародна науково-практична Інтернет-

конференція «Діалог мов – діалог культур. Україна і світ» (Мюнхен, Німеччина), 30 жовтня – 2 листопада, 2014), Международный научный форум «Медиа в современном мире. 54-е Петербургские чтения» (Санкт-Петербург, 23–24 квітня, 2015);

6 всеукраїнських – Всеукраїнська наукова військово-історична конференція «Воєнна історія Сіверщини та Слобожанщини» (Харків, 15 грудня, 2010), Всеукраїнські науково-практичні конференції «Журналістська освіта на Сумщині: набутки й проблеми» (Суми, 1–2 червня, 2011; Суми, 5–6 червня, 2013; Суми, 14–15 травня, 2014), Одинадцята всеукраїнська науково-теоретична конференція «Українська періодика: історія і сучасність» (Львів, 29–30 листопада, 2013), Всеукраїнська науково-практична конференція «Журналістика. Філологія. Медіаосвіта» (Полтава, 2–3 жовтня, 2014);

3 галузеві – «Військова та культурно-освітня спадщина генерала М. І. Драгомирова» (Конотоп, 18 листопада, 2010), «Паліцинські читання: «Прогресивні ідеї культурно-просвітницького гуртка «Паліцинська академія» (Суми, 17 травня, 2011), Науково-практична конференція, присвячена 70-й річниці визволення м. Конотоп від німецько-фашистських загарбників (Конотоп, 21 листопада, 2013).

Публікації. Теоретичні основи дисертації викладено в 42 публікаціях, із яких: монографія [362], бібліографічний покажчик [249], 20 – статті у фахових наукових виданнях у галузі соціальних комунікацій; 2 – у наукових виданнях іншого фахового спрямування: 1 – у фаховому виданні з філології, 1 – з історії; 10 – публікації в наукових збірниках і матеріалах конференцій, 8 – закордонні періодичні та продовжані видання та матеріали конференцій.

Структура й обсяг дисертації. Мета й завдання дослідження, його концепція визначили структуру дисертації, яка складається зі вступу, чотирьох розділів із висновками до кожного, чотирнадцяти підрозділів, загальних висновків, списку використаних джерел із 520 найменувань, додатка. Основний текст викладено на 412 сторінках, проілюстровано 4 діаграмами. Повний обсяг роботи – 480 сторінок.

РОЗДІЛ 1

МЕДИЧНА ПРЕСА ЯК ПРЕДМЕТ І ОБ'ЄКТ ЖУРНАЛІСТИКОЗНАВЧОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

В умовах розвитку принципово нових підходів до вивчення соціально-комунікаційного процесу об'єктивне відтворення та осмислення історії спеціалізованих видань, у нашому випадку медичних, виявлення їх особливостей, зумовлених своєрідністю історичного шляху, сприятиме повноті аналізу формування вітчизняного інформаційного простору. Розуміючи, що питання про природу, механізми, закономірності, періоди розвитку соціальної комунікації, особистісний та творчий розвиток людини в процесі творчої діяльності до цього часу залишається у різних галузях журналістикознавства відкритим для наукової дискусії, ми об'єктом нашого наукового аналізу визначили систему становлення, розвитку та функціонування спеціалізованих медичних періодичних і продовжуваних видань Наддніпрянської України другої половини XIX – початку XX ст. А також систему суспільної взаємодії, яка включає визначені шляхи, способи, засоби, принципи встановлення і підтримання контактів на основі професійно-технологічної діяльності, спрямованої на розробку, провадження, організацію, удосконалення, модернізацію відносин у суспільстві. Ідеться про ретроспективне вивчення особливостей функціонування інформаційного простору України в кількох малодосліджених аспектах, що стосуються передусім типології, функціонально-змістових особливостей, комунікативно-прагматичних складників спеціалізованих періодичних видань, зокрема медичної преси та наукової журналістики.

Загалом спеціалізована медична преса, як ніяка інша, змінила світ: донесла суть, зміст і значення наукових відкриттів до мас, виконала місію боротьби із забобами і популяризацію наукової медицини, переконала загал у незворотності медичної допомоги для продовження життя. Вона навчила суспільство лікуватися.

Виходячи з окресленої проблематики, у першому розділі дисертаційного дослідження узагальнюються: а) система спеціалізованого медичного інформування: соціокомунікативний та джерелознавчий аспекти; б) історіографія питання; в) методологія вивчення, визначення понятійного апарату.

1.1. Система спеціалізованого медичного інформування: соціокомунікативний та джерелознавчий аспекти

За час активного вивчення науковцями різних сфер множини баз і банків даних, руху потоків інформації та структурних елементів інформаційного простору, склалося класичне уявлення, що останній є тим середовищем, де виробляється та обертається інформація, відбувається взаємодія у процесі спільної діяльності, тобто є сукупністю інформації, інформаційної інфраструктури та суб'єктів, що здійснюють збір, формування, розповсюдження і використання інформації, а також сукупністю інформаційних ресурсів, територією поширення інформації. У подальшому під поняттям інформаційного будемо розуміти простір, що складається з інформації різного рівня, призначеної для її передачі споживачам.

Основними структурними складовими інформаційного простору усталено визначені інформаційні поля та інформаційні потоки. Під інформаційним полем прийнято розуміти сукупність усієї зосередженої в просторі інформації, безвідносно до її форми та стану, де «діють переважно не фізичні, а логічно-алгоритмічні інформаційні закони» [192, с. 2.37]. Поняття інформаційний потік визначає «сукупність інформації, що переміщується в інформаційному просторі через канали комунікації. Інформаційні потоки можуть протікати як усередині окремих інфосфер, так і між ними, залежно від наявності каналів комунікації» [312].

Потреба суспільства в інформації вже давно набула водночас масового і диференційованого характеру. Диференціація перш за все стосується прагнення задо-

вольнити інформаційні інтереси, пов'язані з більш чи менш спеціалізованими знаннями: починаючи від елементарного бажання знати, захопити парасоль чи залишити його вдома, і закінчуючи прагненням вільно користуватися складною побутовою чи професійною технікою тощо.

Фахівцям для орієнтації у професійній діяльності, перш за все для вирішення проблемних ситуацій і генерації нового знання в обраній галузі, потрібна відповідного змісту інформація, тобто спеціалізована.

Загалом людина, як істота біологічна, постійно пристосовує свій організм до існуючих умов, борючись за виживання. І далеко другорядними в одну мить стають будь-які найважливіші теми і проблеми (національне відродження, економіка, політика, культура, спорт, секс, промисловість і т. д.), тільки-но виникає проблема здоров'я чи небезпеки для життя. У таких екстремальних ситуаціях дії людини, як істоти соціальної, ґрунтуються на знаннях, здобутих або в процесі розвитку соціуму, або в момент виникнення загроз життю чи здоров'ю. І тут основоположною стає інформація спеціалізована, а саме медична: потреба населення в отриманні й розумінні відомостей про здоров'я, хвороби, їх профілактику і лікування викликана елементарним інстинктом самозбереження. Тож посилення активності споживачів інформації також впливало на носії інформації, засоби її передачі та структурні елементи.

Наповнення сегмента спеціалізованої медичної інформації в інформаційному просторі відбувалося поступово: від малюнків людського тіла до спершу друкованих, а тепер електронних анатомічних таблиць; від клинописного тексту Месопотамії до відтвореної поліграфічним способом, а нині електронної класифікації хвороб; від системи знахарства, шаманства, цирульництва через відкриття перших медичних факультетів у XII ст. до сьогоднішньої світової системи підготовки медичних працівників; від запровадження у XIV–XV ст. перших зводів історії хвороби до сьогоднішньої міжнародної єдності методичних підходів запису та зіставлень клінічних матеріалів.

Від початку свого зародження, що відносять десь до VI ст. до н.е., наукова медицина у другій половині XIX ст., – завдяки накопиченим відомостям із анатомії та фізіології людини, діагностики та лікування – виформувалась у значимий спеціалізований сегмент інформаційного простору. Змінювалися складові цього сегмента та його компоненти, виникали нові й удосконалювались уже існуючі принципи розповсюдження, опрацювання та збереження інформації. А ще зростали темпи вироблення, функціонування та передавання спеціалізованих медичних документів. Згідно з даними, які наводить у своїх дослідженнях Н. Артамонова, «наприкінці XIX ст. у світі щороку було видано близько 1500 назв книг і захищено 750 дисертацій із медицини». А через такий канал комунікації, як журнали, «можна припустити», пише науковець, «передавалися в рік близько 10 тис. наукових документів» [19, с. 126].

Розвиток медицини, від перших інтуїтивних уявлень до формування у системі наукових знань, також тісно пов'язаний із обміном знаннями. Із виникненням книг, а потім періодичних видань саме вони взяли на себе функції розповсюдження нової інформації та її популяризації. До другої половини XVII ст. роботи з різних проблем медицини публікувались у наукових журналах загального профілю. Один із таких – «*Journal des sçavans*» (Париж, 1655–1792 pp.), розглядав питання анатомії мозку, м'язів глотки та інші. Першим спеціальним медичним журналом вважається «*Nouvelles descouvertes sur toutes les parties de la médecine*» («Нові відкриття в усіх галузях медицини») (1679–1681 pp.), який видавав паризький хірург Н. Бленї (Nikola Blégnu). Згідно з енциклопедичними даними на початок XVIII ст. виходило понад 170 медичних журналів і наукових праць, що періодично видавалися, з медицини [247, с. 377].

Із часом медичні медіа віднайшли своє місце в системі соціальної комунікації, здобувши власну читацьку аудиторію. Спільність типологічних ознак, до яких належать технологічні, аудиторні, інформаційні, функціональні та організаційно-редакційні, дає підстави спеціалізовані медичні періодичні та продовжувані видання позиціонувати як єдину типологічну групу (детальніше про це у підрозділі 2.2).

Щодо відбору цих видань та уведення їх як об'єкт у сферу наук із соціальних комунікацій, ми базувалися на кількох значимих підходах.

Перший із них стосується розподілу видань на періодичні та продовжувані, на журнальні, газетні, листові, книжкові. Тут ми орієнтувалися на сучасні визначення.

Ґрунтуючись на тому, що періодичне – це «видання, що виходить через певні проміжки часу, має заздалегідь визначену постійну щорічну кількість і назву нумерованих чи датованих, однотипово оформлених випусків, які не повторюються за змістом» [64, с. 10], до таких віднесено газети, журнали, «Бюллетні...», «Ведомости...», «Обзори...», «Сведения...», «Хроніки...».

Згідно зі стандартом «продовжуване видання [видання, що продовжується] – видання, що виходить через заздалегідь невизначені проміжки часу, в міру накопичення матеріалу, нумерованими та (чи) датованими випусками, неповторюваними за змістом, однотипово оформленими, із спільною назвою» [64, с. 12]. До цієї групи відносимо «Дневники...», «Записки...», «Протоколи...», «Труди...». За формою – це книжкові видання.

Як вид періодичного та продовжуваного видання журнал [часопис] – це «періодичне журнальне видання, яке виходить під постійною назвою, має постійні рубрики, містить статті, реферати, інші матеріали з різних громадсько-політичних, наукових, виробничих та інших питань, літературно-художні твори, ілюстрації, фотографії» [64, с. 16]. Як засіб масової інформації журнал, за визначенням Т. Семистяги, «має такі власні особливості: нескінченність та регулярність виходу в світ номерів через певні проміжки часу, наявність опублікованих матеріалів у вигляді статей, ... певний тематичний напрямок змісту, ... особливе поліграфічне оформлення, ... постійно діючу редколегію» [399, с. 7].

Основним видом періодичного медіа визначається газета – «видання з постійною назвою, що виходить через певні, короткі проміжки часу, містить офіційні документи, оперативну інформацію і матеріали з актуальних громадсько-

політичних, наукових, виробничих і інших питань, а також літературні твори, фотографії та рекламу» [64, с. 16]. За видавничою формою належить до аркушевих.

Другий значимий підхід пов'язаний із визначеннями багатогранного і специфічного поняття медицина та розподілу її по галузях. Походить це слово від латинського *medicīna* (від *medicus*) – лікарський, лікувальний. Визначається як сукупність чи цикл наук про хвороби і здоров'я, про лікування і профілактику, про здоров'я, мистецтво його збереження, а також пошук методів зцілення; як система наукових знань і практичних дій, що об'єднані єдиною метою – розпізнати або діагностувати захворювання. Найчастіше повторюваним у різноманітних джерелах є таке визначення: «Медицина – це система наукових знань і практичної діяльності, цілями якої є зміцнення і збереження здоров'я, продовження життя людей, попередження і лікування хвороб людини» [243, с. 3].

На початку V ст. до н.е. Акменон визначив здоров'я як «гармонію або рівновагу протилежно спрямованих сил» [61, с. 150]. Згідно з твердженням Платона, здоров'я визначається «співмірністю, вимагає згоди протилежностей і виражається у співмірності душевного і тілесного» [310, с. 422]. Сьогодні здоров'я потрактовується як «стан оптимальної життєдіяльності людини, що забезпечує повноту реалізації її сутності» [415, с. 25].

І якщо гуманна медицина займається здоров'ям людини, то ветеринарна – охоплює систему медико-біологічних наук та практичних дій щодо попередження та лікування хвороб тварин. Взаємозв'язок медицини нерозривний і покликаний, перш за все, захищати людей від так званих зооантропонозів – хвороб, що передаються різними шляхами від людей до тварин. Охоплює ветеринарія ті ж дисципліни, що й людська медицина – анатомія, фізіологія, патологія, біологічна хімія, фармакологія, терапія, хірургія, бактеріологія, епізоотологія, гігієна, євгеніка тощо.

Своєрідною «лікувальною системою, яка виникла на принципі боротьби з хворобами ліками, що викликають у здорової людини явища, подібні до симптомів захворювання» [97, с. 307] вважається гомеопатія (від грец. *homoios* – подібний і

pathos – страждання, хвороба). Тобто лікування за принципом «подібне подібним», на протилежність алопатії (застосування ліків, щоб викликати симптоми, протилежні симптомам хвороби, тобто звичайна система лікування). Засновник гомеопатії – німецький лікар Християн Фрідріх Самуель Ганеман (1755–1843), хоча її застосовували ще в давній індійській медицині, а також Клавдій Гален, Гіппократ, Парацельс.

Одна з найперших згадок про розвиток гомеопатії в Україні датується 1842 р., коли харківський поміщик Щербинін відкрив маленьку гомеопатичну лікарню у власному маєтку Бабаї, запросивши на роботу лікаря Гастфреунда. Лікарня існувала протягом 1842–1843 рр. і в ній пролікувалося близько 1048 осіб, 981 із них одужали, 61 померли і 6 залишилися на доліковуванні [45, с. 136]. У 1889 р. створено Київське Товариство послідовників гомеопатії, згодом вони організовані в Одесі (26.12.1890), Чернігові (11.07.1891), Харкові (27.10.1891), Полтаві (30.04.1893) та інших містах України.

На збереження здоров'я людей спрямована і система харчування, за якої не вживаються продукти тваринного походження – вегетаріанство (vegetarian – з англ. рослинний).

Ми також виходили із того, що медицина як система поєднує «теоретичну, експериментальну, клінічну й профілактичну складові. Теоретична медицина спирається на весь загал фундаментальних наук (біологія, фізика, хімія, математика, психологія, соціологія). Як її базові складові можна виділити теорію антропогенезу, теорію норми, теорію патології. Експериментальна медицина поєднує теорію методу досліджень, теорію експерименту, теорію моделювання, теорію прогнозування результатів. Клінічна медицина включає теорію людської індивідуальності, теорію діагностики, теорію лікування (психосоматичної оптимізації), теорію реабілітації, теорію цінностей. Профілактична медицина включає теорію гігієни, теорію антропоекології, теорію профілактики, теорію охорони здоров'я» [415, с. 17–18].

Соціокомунікативний механізм медичної інформації ґрунтується на системі розповсюдження спеціалізованих знань в інформаційному просторі. Система її роз-

повсюдження включала як закриті, так і відкриті канали: приватне та офіційне листування, обмін науковими працями, поширення документів як наукового, так і практичного змісту, оприлюднення результатів наукових досліджень чи практичних спостережень під час конференцій, з'їздів, засідань товариств тощо, підготовка опису досліджень до оприлюднення, публікація матеріалів у періодичних та продовжуваних виданнях, підготовка до друку та поліграфічне відтворення книг і брошур, формування спеціалізованих медичних бібліотек тощо.

Наукові емпіричні та теоретичні, науково-практичні, практичні та інші знання з медицини сформували окремий сегмент в інформаційному просторі.

Вивчена й проаналізована нами наукова, енциклопедична та довідкова література не містить жодного визначення поняття «інформаційний простір». Тож орієнтуючись на теоретичні судження щодо елементів комунікування [15], [38], [172], [210], [335], [466], [517], базуючись на утвердженнях у науці таких поняттях, як інформація, інформативність, інформаційний простір, інформаційне забезпечення, професійна медична інформація тощо [9], [20], [98], [192], [310], [312], [415], [444], а також зважаючи на необхідність розширення термінологічної бази в умовах розвитку принципово нових підходів до вивчення соціально-комунікаційного процесу, нами зроблене авторське визначення спеціалізованого медичного інформаційного простору: це середовище, в якому відбувається вироблення, збір, зберігання та поширення ретельно перевіреної, документально підтвердженої, достовірної, доступної, валідної інформації медико-біологічного змісту, а також інформаційна взаємодія між агентами інформаційних обмінів для задоволення власних інформаційних потреб, забезпечення епідеміологічних досліджень, статистичних вимірювань, лікувально-профілактичних заходів чи наукового пошуку.

Валідність (від лат. *validus* – сильний, міцний) характеризує надійність джерела, обґрунтованість висновків, відсутність помилок у діагностуванні нормальних чи патологічних станів організму, у приписах до використання речовин, дозуванні тощо.

Головна спрямованість спеціалізованого медичного інформаційного простору – вирішення завдань інституціональної системи охорони здоров'я шляхом забезпечення комунікативних функцій галузі.

Загалом спеціалізований медичний інформаційний простір Наддніпрянської України другої половини XIX – початку XX ст. характеризувався розвиненістю соціальних інститутів (вищі навчальні заклади, наукові та інші товариства, науково-дослідні організації, лікувальні установи); насиченістю сформованих та відтворюваних медичних знань; наявністю професійних агентів комунікування (вчені-медики, лікарі-практики та клініцисти, середній медичний персонал, студенти); корпоративністю використання; спільністю типологічних ознак, властивості яких задаються інформаційною інфраструктурою; фактом наявності спеціалізованих медичних періодичних і продовжуваних видань.

Саме за цими підходами й відбирали видання для аналізу, об'єднавши їх у групу спеціалізованих медичних періодичних і продовжуваних видань.

У подальшому, дослідивши: а) соціокомунікативні параметри спеціалізованих медичних періодичних і продовжуваних видань, до яких відносимо особливості виникнення і становлення аналізованої нами преси з другої половини XIX ст. до 1920 р., коли прийшли до влади більшовики зруйнували всю систему соціальної комунікації, типологічну систему спеціалізованих медичних медіа, яку ми з'ясовуємо на підставі аналізу змісту й форми видань, індикатори інтенсивності спеціалізованої комунікації в розрізі періодичних і продовжуваних видань; б) проблемно-тематичний та змістовий аспекти спеціалізованої медичної преси, який визначатимуть головні тематичні пласти теоретично-академічного змісту, практично-лікарська діяльність як основа тематичної спрямованості видань, культурно-просвітницька, соціальна та суспільно-політична тематики, вітчизняна та зарубіжна реклама як складники контенту; в) роль і значення медичної еліти у формуванні інформаційного середовища, – ми запропонуємо обґрунтування теорії спеціалізованої медичної преси.

У період із 1860 р. до 1920-го (хронологічні межі обумовлені розвитком соціально-політичних подій) у 9 губерніях Наддніпрянської України (Волинській, Катеринославській, Київській, Подільській, Полтавській, Таврійській, Харківській, Херсонській, Чернігівській) виходило друком 186 спеціалізованих медичних періодичних і продовжуваних видань. Із них: періодичні – 120, продовжувані – 66. За ознаками журналу як засобу масової інформації в означений період виходило друком 50 видань. До журналу як виду видань за матеріальною конструкцією відносимо 45 видань. Газет – 25 найменувань.

Наші підрахунки базуються на аналізі: а) каталогів провідних бібліотечних установ: Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського НАН України, Національної наукової медичної бібліотеки України, Харківської державної наукової бібліотеки ім. В. Г. Короленка, Одеської національної наукової бібліотеки, Російської національної бібліотеки (Санкт-Петербург); б) каталогів деяких обласних бібліотек – це, як правило, колишні центри губерній, відомчих та вищих навчальних закладів: Дніпропетровська обласна універсальна наукова бібліотека, наукова бібліотека ім. М. Максимовича Київського національного університету імені Тараса Шевченка, наукова бібліотека «Таврика» ім. О. Х. Стевена (Сімферополь), науково-довідкова бібліотека Центральних державних архівів України, бібліотека Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського, бібліотека Харківського національного медичного університету, Херсонська обласна універсальна наукова бібліотека ім. Олеся Гончара, Чернігівська обласна універсальна наукова бібліотека та ін.; в) зафіксованих даних низки наукових і бібліографічних джерел тощо.

Саме спеціалізовані медичні періодичні та продовжувані видання і склали першу групу джерел нашого дослідження. Ця група є як найчисленніша, так і найвагоміша.

Найзначнішими для нашої роботи були каталоги Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського НАН України, Національної наукової медичної бібліотеки України, Харківської державної наукової бібліотеки ім. В. Г. Короленка

та Російської національної бібліотеки (колишня бібліотека ім. Михайла Салтикова-Щедріна в Санкт-Петербурзі), Бібліотеки Російської академії наук (Санкт-Петербург).

Низка видань нами виявлена лише в одному екземплярі й лише в одній із бібліотек. Серед них, наприклад, щомісячний професійний орган Комітету Всеукраїнської спілки лікарських помічників, помічниць і акушерок «Вістник всеукраїнської Спілки лікарських помічників, помічниць і акушерок» (1918). Усього вийшло тільки два числа журналу, які нам удалось виявити лише в бібліотеці Російської академії наук.

Редагував часопис Ю. Гудзій, який у слові «Від редакції» завдання друкованого органу визначив так: «освітлювати всі темні куточки фельдшерського питання, обстоювати перед громадянством своє право на життя і працю на користь того народу, з недр якого ми вийшли», «брати посильну участь у створенню найкращих умов життя працюючого люду», «редакція підносить питання про загальну і медичну освіту фельдшерсько-акушерського персоналу, стоячі на тім ґрунті, що добробут народу вимагає, аби особи, що провадять санітарно-медичну допомогу народів, були з доброю освітою». Також зазначалося, що видання «стежить за національно-професійним рухом лікарських помічників, помічниць і акушерок, висвітлює життя та діяльність організацій на місцях». Складався журнал із відділів «Медична санітарна хроніка», «З нашого життя», «Бібліографія і рецензії» та ін.

Також лише в бібліотеці Російської академії наук виявлено «Вістник Міністерства Народного Здоров'я і Опікування» (1918). Основу видання складала повідомлення про офіційні заходи: крайовий медично-санітарний з'їзд України (16–19 жовтня 1917 р., Київ); крайовий протичумний з'їзд в Одесі (12–14 січня 1918 р.); установчий з'їзд Українського товариства Червоного Хреста; Нарада представників губерніальних санітарних організацій при Міністерстві Народного здоров'я і опікування (22–25 травня 1919 р.); Постанови першого Всеукраїнського з'їзду зубних лікарів.

«Еженедельный бюллетень санитарной статистики г. Одессы» хоч і проіснував в інформаційному просторі 15 років (1901–1916), однак у бібліотеках України нам його виявити не поталанило, зберігається часопис у Російській національній бібліотеці (С.-Петербург).

Основа видання – розгорнуті статистичні дані про народжуваність, смертність та метеорологічний стан за попередній тиждень. Зокрема у період від 26 травня до 1 червня 1902 року в Одесі народилося 187 дітей, із яких 111 хлопчиків і 76 дівчаток. За віросповіданням: православних – 109, іудеїв – 72, римо-католиків – 6. Померла 181 особа: 96 чоловік і 85 жінок. Найбільше померлих – 52 – у віці від 0 до 5 місяців, 33 особи – 60 років і старше, 23 особи – 40–59 років. За віросповіданням: православні – 106, іудеї – 55, інші – 18. Випадки смерті фіксувалися по лікарських діяльностях (яких у місті було 7) та по хворобах (перелік їх складався із 30–40 позицій). Серед найрозповсюдженіших – віспа, кір, скарлатина, іспанський грип, тифи, дизентерія, бугорчатка, сифіліс, рожа, сибірська виразка, новоутворення та ін. А також – стареча дряхлість чи вроджена слабкість. Метеорологічні дані, наприклад, у вівторок 28 травня 1902 року, були такими: повітря в день прогрілося до 27,6⁰С, середньодобова температура становила 22,7⁰С тепла, тиск – 752,2 мм, відносна вологість – 81,7. Інформація систематизувалась у таблицях.

У той же час усього один номер «Записок Екатеринославского медицинского общества» (1893–1903) виявлений у фондах Дніпропетровської обласної універсальної наукової бібліотеки. Друкувалися наукові доповіді та повідомлення, зроблені науковцями на засіданнях товариства, а також матеріали загальноосвітнього спрямування. Тематика: тодішній стан та розвиток медицини, педіатрія, хірургія, терапія, санітарія, річні звіти. Друкувалися протоколи з додатками конкретних випадків захворювань, діаграми смертності в період епідемій.

У той же час збереглися досить повні комплекти і в кількох бібліотеках України таких видань, як «Акушерка» (1893–1918), «Архив психиатрии, неврологии и судебной психопатологии» (1883–1894), «Вестник офтальмологии» (1884–1917),

«Врачебная хроника Харьковской губернии» (1897–1915), «Врачебная хроника Херсонской губернии» (1892–1915), «Врачебно-санитарная хроника Екатеринославской губернии» (1898–1917), «Протоколы Заседаний Общества Киевских врачей» (1862/63–1893/94), «Протоколы заседаний Харьковского медицинского общества» (1861/1863–1916), «Русский журнал кожных и венерических болезней» (1901–1917), «Сборник трудов Харьковского ветеринарного института» (1887–1918), «Труды Общества киевских врачей с приложением протоколов» (1894–1913), «Харьковский медицинский журнал» (1906–1917» та ін.

Усе це детально відображено в бібліографічному покажчику [249].

Значний масив джерел дослідження склали бібліографічні каталоги та покажчики ретроспективного плану. Ми орієнтувалися на низку праць, підготовлених у різні часи як авторськими колективами, так і окремими дослідниками.

На початку ХХ ст. вийшла фундаментальна праця М. Лісовського «Библиография русской периодической печати 1703–1913 гг.: материалы для истории русской журналистики» [36], в якій спеціалізована медична преса представлена найповніше і до якої звертаються усі дослідники історії журналістики нинішнього часу.

Одним із перших узявся за бібліографування медичної тематики на основі вивчення спеціалізованої преси лікар, письменник, журналіст, етнограф Д. Жбанков. У 1887 р. П Пироговский з'їзд прийняв рішення про видання збірника, який би узагальнив досвід земської медицини. Для статистичного опрацювання матеріалів і укладання та редакторської роботи у 1889 р. і запрошено з подільського земства саме Д. Жбанкова. Матеріали «Земско-медицинского сборника» склали 7 томів. Робота над ним тривала упродовж 1889–1892 рр. при московській губернській земській управі. За цей час Д. Жбанков підготував також «Библиографический указатель по земско-медицинской литературе» [35]. Згодом він підготував бібліографічний покажчик з громадської медичної літератури [127].

Також джерелом для нашої роботи слугували видання, що їх підготували: С. Арканов [16] М. Білінський [39], В. Ігнатієнко [157; 158], І. Міляевич [265],

О. Прусевич [327], Н. Сидоренко, А. Волобуєва, О. Школьна та ін. [297; 298; 299; 300], І. Устинов [453], О. Хоменок [470], М. Черепанов та ін. [349], Е. Чернова [481], М. Шадрін [490], М. Швалб [492] та ін.

Вагоме значення мали історико-бібліографічні праці та каталоги, упорядковані творчими науковими колективами, бібліотеками. Перш за все – роботи Національної наукової бібліотеки ім. В. І. Вернадського [171], Національної наукової медичної бібліотеки [245], Харківської державної наукової бібліотеки ім. В. Г. Короленка [448; 449], Відділення «Науково-дослідний центр періодики» Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника [446; 447]; Дніпропетровської обласної наукової бібліотеки [79]; книжкової палати [295]; Державної бібліотеки ім. В. І. Леніна [351] та ін.

Саме на основі фундаментальних ретроспективних бібліографічних покажчиків нами укладений список періодичних і продовжуваних видань для вивчення обраної теми. У подальшому цей список уточнявся, а головне розширявся і доповнювався під час роботи в бібліотеках.

Підсумком пошуків із фіксації, опису, аналізу й уведення як об'єкта в сферу наук із соціальних комунікацій спеціалізованих медичних періодичних і продовжуваних видань стало упорядкування та видання першого в Україні бібліографічного покажчика «Медичні періодичні та продовжувані видання Наддніпрянської України (1860–1920)» [249]. Часописи в ньому подаються у такій послідовності: українськомовні, російськомовні, польськомовні. Принцип розміщення – абетковий. Описані за схемою: 1) назва, підзаголовок, періодичність виходу; 2) роки видання (із зазначенням дати виходу першого та останнього номерів за наявності відомостей про це); 3) прізвище редактора (якщо ж видання мало кількох редакторів, то після прізвища кожного з них подаються роки та/або номери видань, що ним підписані); 4) прізвище видавця (за попередньою схемою); 5) додатки (якщо такі були); 6) примітки (тут подаються відомості про зміну назви видання із зазначенням номера, в якому сталася зміна; про причини припинення виходу видання тощо); 7) джерела (звідки запозичені відомості, якщо не вдалося виявити самого видання); 8) архівні дже-

рела, якщо такі виявлені під час роботи над списком; 9) наявність видання у бібліотеках.

Доповнюється упорядкована нами книжка низкою покажчиків: географічним, іменним, хронологічним, типологічним, наявності видань у бібліотеках, скорочень. У географічному покажчику назви міст розміщені за алфавітом. В іменному покажчику прізвища редакторів та видавців часописів перелічені за алфавітом, указуючи ім'я та по батькові (якщо вони відомі) в сучасному українськомовному написанні. Також зазначено номер видання, редактором чи видавцем якого була певна особа. Наприкінці подається список використаних джерел і наукової, науково-популярної та й художньо-публіцистичної літератури, опрацювання якої дозволяє глибше розкрити історичне тло зародження та роботи медичних видань, типологічні й тематичні аспекти, внесок у розвиток науки редакторів тощо.

Проведена робота по виявленню та опису преси дала підстави стверджувати, що спеціалізовані медичні періодичні та продовжувані видання Наддніпрянської України виходили друком у 26 містах усіх 9 губерній. Найбільше – 52 – таких часописів зафіксовано в Києві, в Одесі їх видавалося 35, у Харкові – 34. Далі показники суттєво зменшуються, і складають: Катеринослав – 12 видань, Сімферополь – 10, Херсон – 8, Житомир і Полтава – по 6, Кам'янець-Подільський і Ялта – по 5, Чернігів – 4, Кременчук – 2, Балаклава, Варшава, Вінниця, Єлисаветград, Керч, Миргород, Москва, С.-Петербург, Севастополь, Слов'янськ, Феодосія, Хорол, Хотин – по 1.

Повний перелік міст і кількості видань подано в таблиці 1.3.1.

Таблиця 1.3.1.

Регіон розповсюдження спеціалізованих медичних
періодичних і продовжуваних видань

Місто	Кількість
Балаклава	1
Варшава	1

Вінниця	1
Єлисаветград	1
Житомир	6
Кам'янець-Подільський	5
Катеринослав	12
Керч	1
Київ	52
Кременчук	2
Миргород	1
Москва	1
Одеса	35
Полтава	6
Санкт-Петербург	1
Севастополь	1
Сімферополь	10
Слов'янськ	1
Феодосія	1
Харків	34
Херсон	8
Хорол	1
Хотин	1
Чернігів	4
Ялта	5

Дані проведеного дослідження чітко показують, що в тих містах Наддніпрянської України, де в ХІХ – на початку ХХ ст. діяли медичні факультети при університетах, спеціалізоване інформаційне поле помітно насиченіше, ніж в ін-

ших, навіть у губернських центрах, до яких належали Херсон, Сімферополь, Полтава, Чернігів, Катеринослав. Хоча кількість лікарів-практиків у цих містах не поступалась університетським містам: «найбільше лікарів перебувало на службі в Полтавському земстві – 95 чол. У ... Харківській, Херсонській та Чернігівській управах число їх коливалося від 78 до 62 чол. на губернію. Із загального числа лікарів 60 % працювали у сільській місцевості, 28 % – у повіті й 12 % – у губернському земстві» [308, с. 118].

Першим спеціалізованим медичним періодичним виданням Наддніпрянської України ми визначаємо газету «Современная медицина», яку з січня 1860 р. почав видавати професор Імператорського університету св. Володимира в Києві, фізіолог Олександр Петрович Вальтер (28 грудня 1817 (9 січня 1818) – 22 вересня (4 жовтня) 1889).

Необхідно зауважити, що в низці різноманітних джерел, а це як наукові публікації, так і енциклопедично-довідкові видання, першим спеціалізованим виданням по лікувальному мистецтву (а саме так перекладається латинське словосполучення *ars medicina*) вказується журнал «Украинский домовод». Зокрема на сторінках «Української Радянської енциклопедії» читаємо, що ««Украинский домовод» – «перший ветеринарний журнал в Росії. Заснований у 1817 проф. Ф. В. Пільгером в Харкові. Видавався в Харківському університеті» [26]. Цієї ж думки, що журнал був спеціалізованим медичним виданням, дотримувалися також В. Дмитрук [116, с. 17], С. Усатенко [296, с. 52] та ін. Автори підручника з історії ветеринарної медицини охарактеризували видання як «перший східнослов'янський ветеринарний часопис» [60, с. 101]. Про журнал у своїх працях також згадували Ю. Герман, В. Іваненко, І. Михайлин, І. Устинов, П. Федченко та ін.

Натепер «Украинский домовод» є бібліографічною рідкістю, в бібліотеках України нам його виявити не вдалося. По одному примірнику двох номерів (а більше журнал не видавався) знаходиться в Російській національній бібліотеці (Санкт-Петербург). Видавець і редактор журналу Федір Пільгер – німець за походженням,

упродовж 1806–1820 рр. у Харківському університеті викладав ветеринарію. Формат журналу – це сьогоднішня $\frac{1}{32}$ частка паперового аркуша, обсяг – 72 сторінки. Перший номер дозволений цензурою до друку 18.01.1817 р., другий вийшов у лютому місяці. У журналах, зокрема, надруковані такі матеріали: «Обов’язки хорошого господаря у ставленні до своєї худоби», «Дещо про найдавнішу історію коней і кінських заводів», «Загальна користь скотарства і шкода від зневаги до нього», «Природна історія чотириногих домашніх тварин», «Про важливі хвороби овечок» та ін. Текстологічний аналіз дав нам підстави стверджувати, що видання – це збірник матеріалів по веденню домашнього господарства, себто – «домовод».

Процес насичення інформаційного простору спеціалізованими медичними періодичними та продовжуваними виданнями відображав процес становлення й удосконалення вітчизняної медицини – як науки, так і практики, процес розширення мережі медичних установ і клінік, систематизації медичної освіти тощо. Усі ці фактори детально проаналізовані в підрозділі 1.2. А здатністю передавати більш оперативну інформацію у порівнянні з книгами, спеціалізована преса притягувала до себе все більшу увагу спеціалістів.

Найменша кількість видань по роках розподіляється так: 1861, 1920 – по 2; 1860, 1862, 1966, 1867, 1919 – по 3; 1868, 1870 – по 4. Найбільша кількість: 1911 – 65; 1913 – 59; 1910 – 57; 1912, 1914 – по 54; 1909 – 50 найменувань.

Усе відповідальніше ставилися до підготовки до друку редактори спеціалізованих видань. Саме це в певний момент почало визначати основні завдання, що стояли перед періодичними виданнями.

Тож значною джерельною базою нашого дослідження не могли не слугувати тексти аналізованих медіа періодичних і продовжуваних видань. Особливо ті, де викладалася позиція редактора, засновника чи видавця.

Так, наприклад, проф. В. Фавр, приступаючи з січня 1905 р. до редагування «Сведений о врачебно-санитарной организации и эпидемических заболеваниях г. Харькова», у вступному слові «Від редакції» вказує, що хотів би «сказати кілька

слів про минуле і про майбутнє цього органу Харківського Міського Громадського Управління» (1905. – № 1. – С. 1–2.). Зокрема з його тексту ми дізнаємося, що «Сведения...» засновані в 1901 р. за ініціативи тодішнього санітарного лікаря Харкова Павла Миколайовича Лашенкова. Він, як вказує В. Фавр, «не тільки редагував» видання, «вів коректуру, а й був автором більшої частини їхнього змісту». Свого попередника редактор характеризує як «талановитий, освічений і невтомний працівник».

Говорячи про теперішній редакційний колектив, зазначалося, що він зобов'язаний «зберегти і підтримувати» інтерес друкованого органу до нинішнього стану, розвитку і майбутніх завдань «лікарсько-санітарної справи нашого міста». Для досягнення цієї мети потрібно, щоб «робота в журналі була справою не однієї, чи не двох або декількох осіб», а щоб у ній «взяли участь широкі кола людей, які близько стоять до питань благоустрою нашого міста та здоров'я його мешканців, якщо гласні Думи, члени санітарної інспекції, лікарі міських лікарень, дільничні, шкільні, які працюють у державних, громадських та приватних лікувальних закладах і благодійних установах, нарешті, вільнопрактикуючі лікарі Харкова нададуть так чи інакше своє сприяння у розробці організаційних лікарських та санітарних питань».

Адже міське життя скупчує безліч людей на обмеженому просторі, пов'язує їх тисячею взаємних інтересів, серед яких «інтереси здоров'я виступають на перший план». І зв'язок цей не лише пасивний, наприклад, «якщо мешканці квартир страждають від вогкості будинку, погано побудованого господарем, або, загалом, населення від фальсифікованих та зіпсованих харчових продуктів, що продаються на ринку, але може бути й активним у взаємному сприянні жителів досягненню кращих санітарних умов життя в місті».

Однак, акцентує редактор, «у силу характеру нашої внутрішньої політики, яка так довго не сприяла розвитку громадськості та міського управління, що не розкривав тієї продуктивності в роботі, і саме населення не виявляло реально турбот про

свої потреби так, як би це могло бути за інших, кращих умов. Нинішня невдала війна достатньо виявила неспроможність колишнього режиму і необхідність перейти до більш вільного устрою, при якому і громадські одиниці, і окремі громадяни повинні отримати право на самовизначення і можливість зорганізовуватися без звичного тепер сорому. Таким чином, при прагненні до самодіяльності суспільства, що прокинулося останнім часом, можна очікувати великого інтересу серед містян до організації, об'єднання та самопомоги в різних сферах міського життя – політичній, освітній, благодійній, так зокрема і санітарній».

У цьому випадку «наш орган широко відкритий запитає громадян, готовий всіляко допомагати у з'ясуванні та задоволенні санітарних потреб, щоб, спираючись на взаємний зв'язок міського управління та жителів, він міг сприяти загальному завданню – прогресові санітарної справи, тобто поліпшенню життєвих умов і здоров'я міського населення».

«Врачебно-санитарный обзор» (Полтава, 1917) відкривався зверненням «Від медико-санітарного бюро». У ньому, зокрема, вказувалося, що виданню Полтавського губернського земства «судилося з'явитися на світ у той щасливий, світлий час, коли кругом кипить робота всіх живих громадських сил по облаштуванню життя в новій вільній Росії. Улаштування земської медицини, з настанням найближчим часом демократизації земства, із залученням в середовище її працівників свіжих нових сил із широких мас населення, які раніше стояли осторонь від земського будівництва, – дає таку блискучу перспективу, про яку ми не могли й мріяти» (С. І).

Знаходячись на піднесенні після Лютневої революції, а журнал вийшов у травні місяці, автори звернення щиро вірили, що «яку б форму не прийняло державне управління в Росії, і в якій б нові форми не вилилося земське самоврядування, – одне безсумнівно: земська громадська медицина буде відтепер будуватися і розвиватися на засадах широкої гласності, вільного громадського контролю, із залученням до цієї справи самодіяльності та ініціативи самого населення, з активною участю в

цьому будівництві безпосередніх працівників – лікарів і всього допоміжного медичного персоналу» (С. I).

Плануючи роботу, в тексті робиться короткий ретроспективний огляд минулого: «Упродовж 50-річної історії земства йшла глуха боротьба між земськими медичними працівниками та офіційним земським представництвом – за право колективно обговорювати питання, що стосуються улаштування земської медицини, і за право проводити намічені голосом фахівців і безпосередніх працівників – заходи з оздоровлення населення в житті. Наші земські медичні ради та комісії, що відігравали роль дорадчих установ при управах далеко не завжди користувалися тим авторитетом і тим впливом, якого вони заслуговували, і побудова земської медицини часто спрямовувалася по випадковому шляху, без достатньої критики та оцінки його з точки зору доцільності прийнятих земством заходів, наукової обґрунтованості й результативності. Усе це було ... » (С. I).

Однак у подальшому, висловлюється «тверда віра», «земська громадська медицина ... вступає в нову стадію свого історичного розвитку, – вона отримує той фундамент, без якого успішність її значною мірою знижувалася. Цей фундамент – самодіяльність населення, – залучення його до творчої розбудовчої роботи в цій істотній галузі народного господарства» (С. I).

Також висловлюються думка, що «перед земством ще багато творчої роботи, – який би лад його не був, – і не можна не побажати того, щоб «Врачебно-санитарный обзор», з'являючись на світ у такий щасливий час, коли в усіх на думці одне: зміцнення нового ладу в Росії і створення нового життя для вільного народу, – надав посильну допомогу в з'ясуванні таких основ будови земської громадської медицини, які відповідають прагненням і потребам широких мас населення, охороні їхнього здоров'я, створенні нових санітарних умов у житті трудового населення та проведенні докорінних покращень у побутовій та трудовій його обстановці» (С. II).

Ключовим у тексті можна вважати: «Санітарне бюро звертається з гарячим закликом до товаришів – лікарів, фельдшерів і земських діячів: несіть свої думки,

свої спостереження і свої настрої на сторінки Полтавського «Врачебно-санитарного обзора». Тільки шляхом колективного товариського обміну думками може бути знайдена та істина, керуючись якою, при дружних зусиллях, можна просунути вперед справу подальшого будівництва земської громадської медицини в Полтавській губернії» (с. II).

На завершення наводилася програма видання, що передбачала публікацію хронікальних повідомлень про нові законоположення та офіційні розпорядження із питань санітарії; оригінальних статей і повідомлень із питань медико-санітарного характеру, «переважно за матеріалами місцевих спостережень і досвіду» та ін.

Редактори журналу «Еврейский медицинский голос» (Одеса, 1908–1911) у першому номері у зверненні «Від редакції» (1908. – № 1. – С. 1–3) відразу акцентували увагу на тому, що «однією із найбільш важливих ознак культурності нації є, безсумнівно, ставлення останньої до питань збереження здоров'я та життя її членів; у зв'язку зі ступенем цієї культурності у цієї національності виникає ряд більш-менш організованих установ, що мають на меті вивчити медико-санітарні умови життя різних соціальних груп її, систематизувати дані, що стосуються звичних серед них захворювань і т. п.; всі здобуті таким шляхом факти служать підставою для вироблення відповідних законів та практичних заходів, що можуть задовольнити зазначені цими даними потреби населення» (с. 1).

У тексті також указується, що «євреї вже здавна усвідомлювали значення збереження здоров'я окремих членів своєї нації для підвищення життєздатності її в цілому й уже на зорі свого історичного життя створили ряд законів для врегулювання індивідуальної та суспільної гігієни». Але з утратою цим народом політичної самостійності «та з розсіюванням нашим по різних частинах земної кулі, – у нас, уже в силу цієї останньої умови, і з причини відсутності яких би то не було організацій, що охоплюють цілком ті чи інші сторони життя всіх євреїв, де б вони не жили, – не могло бути й мови і про уніфікований тип установ характеру, що нас цікавить. Живучи розкидано серед різних інших національностей і складаючи у всіх державах

лише меншість по відношенню до панівної національності, ми й у межах кожної з цих держав дуже далекі, в силу всім нам відомих причин, від права спрямовувати наші сили й засоби організованим шляхом на дозвіл наболілих питань нашого єврейського життя; але все-таки майже всюди, як на Заході, так і на Сході, дослідження євреями питання про єврейське народне здоров'я та вжитті можливих заходів для більш-менш задовільного вирішення цієї задачі зустрічають набагато менше перешкод із офіційною боку, чим усіякі інші питання громадського життя. І ось ми бачимо, що майже всюди, де є єврейські громади, виникають у великій кількості різні дрібні, а нерідко й великі установи (лікарні, громадські санаторії, товариства «нічліг для пацієнтів» тощо), які прагнуть прийти на допомогу єврейській масі у питанні, що нас цікавить» (1908. – № 1. – С. 1–2).

Попри це, звертають увагу редактори журналу, «ми не бачимо в єврейських лікарів організацій, які займалися б вивченням вищевказаних питань і своїми авторитетними вказівками прийшли б на допомогу єврейському населенню в цьому відношенні. Чи потрібно підкреслити значення таких організацій для більш успішної боротьби за своє існування для нашого народу, який уже чимало переніс у своїй двотисячолітній боротьбі за примітивні людські права» (С. 2). Тож, розпочинаючи видання журналу побутової медицини, редакція ставить за мету спробувати «заповнити пробіл: створити, з одного боку, орган, де дослідження, що нас цікавлять, могли б бути розміщені для ознайомлення з ними єврейських організацій, – служити, з іншого боку, у міру можливості, стимулом для виникнення таких робіт » (С. 2–3).

Також зазначалося, що редакція «вважає ... за необхідне зазначити, що вона дивиться на всілякі дослідження питань фізичного і психічного здоров'я євреїв і як на дані, що дозволяють глибше зрозуміти і з'ясувати наші національні особливості. Можливо, систематизуючи роботи з питань єврейського народного здоров'я, журнал кладе початок також і майбутній спільній роботі лікарів євреїв із різноманітних питань медицини» (с. 3) – підсумовувалось у редакційному зверненні. Мета визначалася так: сприяти з'ясуванню причин, особливостей, характеру та поширеності

різних захворювань у євреїв і способів їх усунення, розробці питань, що стосуються різних сторін індивідуальної та громадської гігієни серед єврейських мас і з'ясуванню способів забезпечення єврейського населення медичною допомогою. Журнал приділяє також увагу історії медицини у стародавніх євреїв, наскільки вона відображається в біблійній і талмудичній писемності.

Загалом з'ява «нових медичних видань, очевидне поліпшення існуючих – ось перша ознака медичного прогресу» – писав на сторінках «Современной медицины» проф. О. Вальтер (1862. – № 2. – С. 1).

У результаті цих процесів формувалась і читацька аудиторія, яка у своїй переважній більшості складалась із експертів, що впливало як на інформаційне наповнення контенту, так і на рівень викладу матеріалів. Аудиторія таких медіа виступала не лише споживачем інформації, що пропонувалася, а й оцінювала її, брала активну участь у виробництві, впливала на тематичну політику. Тобто маємо аудиторію зі специфічною структурою інтересів, яка «передбачає підвищену орієнтацію на визначений вид інформації» [203].

Отже, соціокомунікативні аспекти спеціалізованого медичного інформування значно відрізнялися від інших. Про це переконливо свідчать три фактори. Перший із них пов'язаний із розвитком науки; другий – тісний, нерозривний зв'язок, як в жодній іншій галузі, науки і практики; третій – читацька аудиторія медичних спеціалізованих видань, яка фактично повністю складалась із експертів. Проведений аналіз системи спеціалізованого медичного інформування у розрізі соціокомунікативному та джерелознавчому, дозволив зробити такі висновки: а) виникнення нових, тематико-змістова трансформація вже існуючих спеціалізованих медичних періодичних і продовжуваних видань, зростання їх активності, реалізація редакційних програм сприяли розширенню сегмента інформаційної продукції та послуг у загальній структурі вітчизняного інформаційного простору, наповненню його якісною спеціалізованою інформацією. Головна спрямованість спеціалізованого медичного інформаційного простору – вирішення завдань інституціональної системи охорони

здоров'я шляхом забезпечення комунікативних функцій галузі; б) спеціалізований медичний інформаційний простір Наддніпрянської України другої половини ХІХ – початку ХХ ст. характеризувався розвиненістю соціальних інститутів (вищі навчальні заклади, наукові та інші товариства, науково-дослідні організації, лікувальні установи); насиченістю сформованих та відтворюваних медичних знань; наявністю професійних агентів комунікування (вчені-медики, лікарі-практики та клініцисти, середній медичний персонал, студенти); корпоративністю використання; спільністю типологічних ознак, властивості яких задаються інформаційною інфраструктурою; фактом наявності спеціалізованих медичних періодичних і продовжуваних видань; в) видання для аналізу відбиралися за сучасними підходами щодо поділу їх на періодичні та продовжувані, а також поділ за видами та видавничими формами; г) джерельну основу дисертації складають різноманітні за формою існування, походженням, змістом, характером інформації, родом та видом писемні прямі свідчення. Вони складаються із трьох нерівнозначних груп: 1) власне спеціалізована медична преса з усіх галузей медицини; 2) різноманітні бібліографічні каталоги та покажчики ретроспективного плану; 3) тексти аналізованих нами видань; 4) архівні матеріали. Ця джерельна база, що вводиться в науковий обіг, дозволяє всебічно висвітлити різні питання виникнення, становлення та розвитку спеціалізованих медичних періодичних і продовжуваних видань як сегмента вітчизняного інформаційного простору. Загалом джерельна база цілком достатня для досягнення мети й поставлених у дисертації завдань.

1.2. Історіографія питання

Вивчення джерел із теорії та історії журналістики, історичного журналістичознавства, із історії вітчизняної та світової медицини, історії науки, розвитку громадянських інститутів, аналіз бібліографічних покажчиків, списків і каталогів дали

підстави історіографію означеної в дисертаційному дослідженні теми поділити на п'ять груп, а групи, у свою чергу, на підгрупи, які ми визначили на основі систематизації наявних підходів у науці щодо вивчення впливу на становлення вітчизняного інформаційного простору спеціалізованої преси Наддніпрянської України другої половини XIX – початку XX ст. з її функціонально-змістовими особливостями, комунікативно-прагматичними складниками та різними одиничними ознаками, що складаються в певну цілісну типологічну систему.

До першої групи відносимо праці з теорії та історії журналістики. За підгрупами: дослідження виникнення, становлення та розвитку спеціалізованих періодичних і продовжуваних видань, медичних зокрема; бібліографічні каталоги та покажчики ретроспективного плану; вивчення наукової комунікації загалом та в медичному середовищі зокрема; загальнотеоретичні питання типології газетно-журнальних видань; праці з історії та сучасного стану друкованих носіїв медичної інформації та медичної наукової комунікації; питання становлення, проблеми та перспективи функціонування інформаційного простору України тощо.

Другу групу становлять видання та дослідження з історії медицини гуманітарної та ветеринарної за різні роки. За підгрупами: загальна історія; організація медичних навчальних закладів, наукова та практична діяльність викладачів і студентів; дія на організм різноманітних хвороб і винайдення та застосування у практиці нових методів профілактики, діагностики, лікування; реакція професійного медичного середовища і суспільства на різноманітні прояви асоціалізації, такі як проституція, наркоманія, алкоголізм тощо.

Третя група – література з історії земств, що відображає специфіку становлення та розвитку охорони здоров'я населення. За підгрупами: загальнотеоретичні праці з історії громадської медицини; висвітлення ролі інтелігенції в процесі розвитку земського врядування тощо.

Четверта – фактори виникнення, зростання та впливу на медицину і соціум узагалі наукових товариств та інших (асоціацій, общин, комісій, рад, палат тощо)

громадських організацій. За підгрупами: історіографія наукових медичних товариств та інших організацій, їх вплив на розвиток медицини; роль у заснуванні й виданні друкованих органів; проведення галузевих, епідеміологічних, природничо-медичних та інших з'їздів, їх взаємозв'язок із органами державної влади тощо.

П'ята група – роль особистості в розвитку наукової, науково-практичної та масової комунікації. Виділяємо такі підгрупи: образ автора твору; образ споживача інформації; вплив редактора/засновника на тематичну складову та ін.

Ми не поділяємо вивчення означеної проблематики на історичні періоди чи роки, як-от: дореволюційний або імперіалістичний, радянський, пострадянський чи незалежної України. Такий підхід пояснюється кількома факторами: основні першоджерела дослідження, якими є аналізовані видання, видрукувані до 1920 р.; медичну галузь вважаємо найменш заідеологізованою в більшовицько-комуністичний період правління; з розроблюваної нами теми в літературі є лише фрагментарні згадки, не пов'язані, як правило, з політичними подіями чи історичними періодами.

Характеристику першої групи історіографічних джерел варто розпочати з публікацій проф. Київського університету О. Вальтера, засновника, видавця й редактора першого в Наддніпрянській Україні спеціалізованого медичного видання – газети «Современная медицина» (Київ, 1860 – Варшава, 1880). Саме на сторінках цього видання у матеріалах «Про задачі та значення періодичної медичної літератури сьогодення у Росії» (1860, № 1) і «Про друковану гласність у медицині» (1860, № 2) він указав причини виникнення спеціалізованих медичних медіа та охарактеризував завдання цієї преси. Пріоритетним фактором виникнення О. Вальтер називає розвиток медичної науки та соціальну ситуацію, що склалася на той час у Російській імперії після поразки в Кримській війні 1853–1856 рр., сходження на царський престол Олександра II (1818–1881), який у 1855 р. змінив Миколу I, та початку реформ.

Олександра II автор у тексті не згадує жодного разу, однак наголошує, що «провидіння подарувало нам освіченого монарха, при якому ми дійшли до загального усвідомлення своїх помилок. За допомогою гласності й безкорисного друкова-

ного слова відшукуються шляхи для покращення нашого побуту; піднімаються питання, які підтримує вся освічена публіка; в усіх сферах державного побуту й адміністрування помітне прагнення до реформ шляхом критики, логіки, публічності. Чується загальний голос про освічення мас і про участь їх у русі європейської ідеї, – читаємо у статті. – Хіба це не час відродження! Хіба лікарська наука, цей вірний товариш народу, може залишитися осторонь, коли діло йде про покращення його побуту, про висушування сліз, про його добробут; хіба вінценосний Благодійник може не бути могутнім покровителем і меценатом нашої науки? І так, для ... медицини настав щасливий час. Час відродження» (с. 1–2).

Відродження повинно початися з гласності – «цього неоцінимого блага» нішньої держави, – акцентував О. Вальтер.

До аналізу газети «Современная медицина», через два роки від початку її виходу, звернувся відомий письменник М. Лєсков (1831–1895) у статті «Питання про народне здоров'я та інтереси лікарського стану в Росії», опублікованій на сторінках Достоевського «Времени» за 1862 р. [220]. Описуючи стан медичної допомоги населенню, схильному більше «до шарлатанського лікування» ніж до лікарського, автор вказує, що «про становище лікарів і про їхній стосунок до начальницьких осіб» почали говорити зовсім недавно «і то в малопоширеному спеціальному виданні, з яким навряд чи хто-небудь і знайомий із людей, які не належать до медичного стану». Та незважаючи на це, питання про інтереси лікарської спільноти опрацьовані досить багатогранніше й ретельніше, «ніж питання про інтереси людей, які потребують лікарської допомоги». Такою багатогранністю ця тема зобов'язана «професору університету св. Володимира О. П. Вальтеру», який видає щотижневу медичну газету «Современная медицина». Упродовж двох років, що існує видання, воно, на думку М. Лєскова, «встигло з'ясувати це питання настільки, що тепер можна більш-менш безпомилково визначити становище нашого лікарського стану і шукати заходи до поліпшення цього становища одночасно з дослідженням засобів безпорадності нашого населення у плані лікарському».

У своєму матеріалі М. Лесков, оглядаючи тематику «Современной медицины», свідчить, що «міські та повітові лікарі, зобов'язані *ex officio* (офіційно) полегшувати недуги міського та сільського населення, ніяк не можуть цього зробити, тому що їм немає часу лікувати народ, бо вони зайняті найрізноманітнішими службовими обов'язками», внаслідок чого медики відстають від науки і «чим довше служать, тим менше стають гідними звання лікарів». Другий висновок, який випливає з аналізу матеріалів газети, полягає в тому, що винагорода, одержувана «цими медиками від скарбниці (190 карбованців сріблом на рік), не дає їм ніякої можливості жити чесно», і як наслідок – «їх переважно «живлять хабарі» з тих статей, де медик є не лікарем, а чиновником, який спостерігає за непорушністю закону про народне здоров'я». Також вказується, що «народ не любить лікарів за переслідування тих самоучок, які лікують його хвороби домашніми засобами і теплим словом»; а також на те, що в «народі живе страшна огида до лікарень і госпіталів», у яких смертність особливо велика, «наука здебільшого далеко від них, а чесність і сумлінність ще далі».

Читаючи газету проф. О. Вальтера, письменник знаходить і вихід із такої ситуації – «зі статей, написаних самими лікарями ... видно, що перш за все потрібно, аби лікар був лікарем, не стаючи чиновником, потрібно, щоб лікаря полюбив народ». А ще варто б «також звільнити лікарів від обов'язку переслідувати лікарів-самоучок, бо довголітній досвід показує нам, що це не знищує так званого «шарлатанського лікування», а лише ставить самих лікарів в неприязні стосунки до народу».

Усе ж першим спробу написати саме історію медичної журналістики здійснив у 1861 р. головний редактор тижневика «Медицинский вестник» Я. Чистович, опублікувавши «Історичний нарис російської медичної журналістики». Згідно з уявленнями автора «першим висловив думку про необхідність для російської медицини і медичного стану спеціального органу для вираження їхньої розумового життя й діяльності» перший президент Медичної колегії (у 1763–1775 рр.), дійсний таємний

радник Олександр Іванович Черкасов, що й було записано у затвердженій 12 листопада 1763 р. інструкції медичної Колегії [151].

Своєю чергою В. Ворошилов зазначив, що «зародження медичної журналістики в Росії відбулося в 1728 р., коли газета «Санкт-Петербургские ведомости» почала випускати популярні додатки. У «Исторических, генеалогических и географических примечаниях» із-поміж питань літератури, мистецтва, статей на природничо-наукові теми публікувались і медичні рекомендації» [74, с. 317]. У той же час енциклопедичні джерела як перше медичне медіа російською мовою фіксують «Санкт-Петербургские врачебные ведомости» (1792–94), видавець – професор патології та терапії Калінкинського медико-хірургічного училища в Петербурзі Ф. Уден [247, с. 377].

Що ж до появи в інформаційному просторі Наддніпрянської України спеціалізованих медичних періодичних чи продовжуваних видань, то тут думки дослідників різняться. Такі з них як С. Баженов, П. Вербицький, В. Дмитрук, С. Усатенко та ін. у своїх працях першим спеціалізованим виданням по лікувальному мистецтву називають журнал «Украинский домовод». Однак текстологічний аналіз дає нам підстави стверджувати, що видання – це збірник матеріалів із веденню домашнього господарства, себто – «домовод». І першим ми визначаємо газету «Современная медицина». Детальніше про це в підрозділі 1.1 нашого дослідження.

І. Маланіч, говорячи про витоки спеціалізованої медичної преси в Україні, гальмування виникнення такої пояснює нестачею «освічених кадрів та відсутністю власної системи медичної науки й освіти». А з'яву цих видань в інформаційному просторі обґрунтовує «відкриттям університетів з медичними факультетами в Україні». І як приклад наводить газету «Современная медицина», що з'явилась стараннями професора медичного факультету Київського університету [236, с. 274]. На наш погляд, відкриття медичних факультетів при університетах і виникнення преси не мають абсолютного прямого зв'язку, хоча б з огляду на роки: медичний факультет у Харкові відкритий у 1805 р., у Києві – 1841 р., а перше видання з'явилося у

1860 р. Виникнення та становлення спеціалізованих медичних медіа пов'язане з цілою низкою важливих подій і різноманітних факторів суспільно-політичного й економічного життя Російської імперії другої половини XIX – початку XX ст. Детальна їх структуризація подана в підрозділі 2.1 «Особливості виникнення і становлення медичної періодики Наддніпрянської України у другій половині XIX – на початку XX ст.». Для виділення й опису факторів цієї структури нами оглянутий і проаналізований широкий масив наукової літератури з різних галузей знань.

У 1964 р. М. Мірський захистив дисертацію на здобуття вченого ступеня кандидата медичних наук про роль партійно-радянської та періодичної медичної преси в теорії та практиці охорони здоров'я у перші роки Радянської влади [259]. Окрім газет «Правда», «Известия», «Социал-демократ», автор аналізував і деякі газети та журнали медичної тематики. Таких у «1917 р., між Жовтневою та Лютневою революціями, у Росії виходило близько 130» [259, с. 7]. Їх автор поділив на дві групи. До першої відніс ті з них, що брали активну участь «в обговоренні багаточисельних проблем, що постали перед лікарями та іншими медичними працівниками». До другої – ті, що «відстоювали принципи громадської, перш за все земської медицини й у всьому підтримували буржуазний Тимчасовий уряд». Серед останніх, за визначенням М. Мирського, «переважна більшість видань», у тім числі майже всі «Врачебно-санитарные хроники» та «Врачебно-санитарные обзоры» [259, с. 7].

На тому, що «преса неодмінно переймає форму й колорит тих соціально-політичних структур, усередині яких вона діє» [500], справедливо вказали автори статті «Вільний ринок ідей».

Тож об'єктом нашого наукового вивчення виступав феномен цензури та її генези, оскільки цей політичний інститут тогочасної держави мав прямий і безпосередній вплив на виникнення, становлення, розвиток та функціонування всієї преси, і спеціалізованої також. Особливо нас цікавили матеріали, присвячені другій половині XIX – початку XX ст. Так, Г. Жирков у посібнику «История цензуры в России XIX–XX вв.» з посиланням на словник Російського бібліографічного товариства

Гранат, подає періодизацію цензури, поділивши її на п'ять відрізків, які автор називає то епохами, то періодами: 1) епоха, яка передувала винаходу книгодрукування; 2) епоха розквіту місцевої та відомчої цензури; 3) епоха державно-поліцейської цензури; 4) період заміни попередньої цензури – каральною; 5) період заміни каральної цензури юридичною відповідальністю за злочин друку [132]. Такий поділ базується на громадсько-політичному та соціально-економічному розвитку держави і в основі своїй збігається із тими факторами, що вплинули на виникнення спеціалізованих медичних видань.

Для узагальнення й розуміння ролі, яку відігравала цензура у відносинах між владою, пресою і суспільством у справі становлення та розвитку спеціалізованих видань, ми зверталися до праць В. Антонова [11], К. Арсеньєва [18], В. Блохіна [41], О. Кирієнка [173], Н. Патрушевої [291], Б. Ріджберга [515], П. Стебницького [419], В. Чернухи [482], Н. Щербак [504], В. Якушина [507] та ін.

Значний масив вивченої літератури становлять бібліографічні каталоги та покажчики ретроспективного плану. Ці видання, підготовлені як окремими авторами, так і творчими науковими колективами та бібліотеками, є компонентом джерельної бази нашого дослідження, тож і акцентували ми увагу на них у підрозділі 1.1.

Серед досліджень, присвячених виникненню, становленню та розвитку спеціалізованих медичних періодичних і продовжуваних видань превалюють наукові статті, присвячені конкретним медіа. Так, Р. Романюк аналізує особливості функціонування ветеринарного часопису «Вістник Ветеринарної медицини», що видавався у Києві в 1918 р., – першого україномовного журналу Наддніпрянської України, а також виокремлює тематичні домінанти та визначає його роль у процесі становлення ветмедицини [342]. Автор описує ситуацію по організації та діяльності Українського товариства ветеринарних лікарів, розглядає тематичну складову видання, у висновках акцентує на тому, що журнал «є важливим джерелом до історії та розвитку української ветеринарної медицини, діяльності фахових ветеринарних лікарів, спрямованої на охорону здоров'я людей і тварин у добу Гетьманату» [342, с. 152],

залишаючи поза увагою місце і роль «Вістника Ветеринарної медицини» у становленні українськомовних спеціалізованих видань, розвитку журналістики та формуванні вітчизняного інформаційного простору.

У статті, надрукованій на сторінках журналу «Советское здравоохранение», А. Кохан звертає увагу на видання «Земский врач», якому на час написання статті (1988 р.) виповнювалось 100 років із часу виходу. З цього приводу вона зауважує, що часопис, який видавався спершу в Чернігові, а потім у Полтаві, «відіграв значну роль у розвитку громадської медицини Росії і дотепер слугує цінним джерелом вивчення земської медицини» [204].

Певної дослідницької уваги заслужив і журнал «Вестник офтальмологии», який у 1884 р. в Києві почав видавати екстраординарний професор, завідувач очної клініки А. Ходін. Розповідаючи про діяльність цього часопису та оглядаючи зміст, О. Онуфрійчук вказує, що це «перший російський офтальмологічний журнал» [284]. Досить детально тему глаукоми на сторінках цього журналу, заснованого в Києві, проаналізувала у своїх публікаціях Н. Ємельянова [122; 123]. Окрім розгляду тематичної складової, дослідниця наводить такий факт заснування часопису: «Не маючи достатньо коштів для видання журналу, Ходін А. В. звернувся до керівництва медичного факультету Київського університету з клопотанням про видачу йому для цих цілей одноразової допомоги в розмірі 600 карбованців. Невдовзі із спеціальних коштів університету гроші були відпущені» [123, с. 81].

Розробку питання виникнення, становлення та розвитку окремих спеціалізованих медичних медіа зустрічаємо, зокрема, у працях таких авторів: О. Акопов – «Становление специализированной курортной прессы в России» [8], Р. Базак – «Зародження преси Єлисаветграда: історико-функціональний аспект» [27], Д. Великорецький – «К истории развития медицинской печати» [59], А. Волобуєва – «Формування преси Києва (1835–1918)» [70], О. Жаворонкова – «Возникновение медицинской периодической печати в России» [126], О. Метьолкін – «Материалы к истории ветеринарной периодической печати в России и СССР» [254], В. Мілявський –

«Общество полтавских врачей и “Труды постоянной медицинской комиссии при полтавской губернской управе”» [257], В. Москаленко – «До історії медичної періодики в Україні» [268] та багато ін.

Питання медичної преси різних регіонів України, зокрема Катеринославської та Полтавської губерній, висвітлювала в наукових публікаціях О. Школьна [495; 496; 497]. Як один із факторів виникнення та становлення цих медіа науковець називає «централізацію медично-санітарної справи, створення мережі державних медичних установ і спеціальних навчальних закладів, збільшення кількості фахівців у цій царині» [496, с. 38].

Розглядаючи динаміку розвитку одеської преси 1809–1917 рр., О. Хобта вказує лише три видання медичної тематики, що у 1868–1890 рр. виходили у місті, а саме «Протоколы заседания Общества одесских врачей», «Южно-русская медицинская газета» (1892–1897), «Вестник гомеопатической медицины» (1899). Виникли вони «внаслідок централізації медично-санітарної справи, створення мережі медичних установ і спеціалізованих навчальних закладів» [469, с. 331]. У свою чергу О. Пархитько, досліджуючи видання Одеси періоду визвольних змагань, називає «Южный вестник аптечного труда» (1918) та «Одесский союз врачей» (1918), визнаючи їх як «профспілкова преса» [290, с. 15].

Одне з чільних питань нашого дослідження – обґрунтування теорії спеціалізованої медичної преси. Окрім особливостей виникнення, для цього нами вивчено такі соціокомунікативні параметри медичних видань, як типологічні характеристики та індикатори інтенсивності комунікації. Тож і відповідна література теоретико-академічного та прикладного змістів перебувала в полі пильного опрацювання.

Загальнотеоретичні питання типології газетно-журнальних видань у наукових статтях, монографіях, дисертаціях і підручниках розробляли російські вчені О. Акопов [5; 6; 7], В. Антонова [12], Є. Ахмадулін [22], О. Воронова [255], Ю. Головін [94], Н. Жилякова [131], О. Западов [137], О. Кажикін [166], Ю. Капкова [169],

О. Комарова [190], Є. Корнілов [197], Е. Лазаревич [213], Д. Мурзін [269], В. Парфорова [289], М. Старикова [417], В. Тулупов [443], М. Шкондін [499] та багато ін.

Обґрунтовуючи необхідність типологічного підходу до вивчення періодичної преси, представник Московської школи дослідників М. Шкондін зазначає: «Типологія журналістики допомагає більш точно встановити, наприклад, відповідність того чи іншого ЗМІ науково обґрунтованій моделі певного виду засобів масової інформації. Вона відповідає на запитання, які типологічні риси втілені в конкретному виданні, а які відсутні або проявляються недостатньо. Вона допомагає редакції спрогнозувати розвиток конкретного засобу масової інформації, сформулювати його концепцію, спираючись на найбільш продуктивні моделі, або скорегувати її з урахуванням реалій навколишнього середовища» [499, с. 189.]. О. Давидов виділив дві основні групи досліджень у галузі газетної типології. На його думку, «Першу групу визначає системоцентричний підхід, метою якого є історико-теоретичний системний опис видань за Типоформульовальними ознаками, складання різних ... класифікацій видань; з'ясування взаємозв'язку між підданими класифікації видань у межах обраної системи. Для другої групи характерний предметно центровий підхід, коли дослідника перш за все цікавить окреме видання» [110, с. 54]. О. Кажикін виділяє п'ять різновидів типологічних досліджень: «1) дослідження окремих періодичних органів; 2) дослідження окремих типів видань; 3) дослідження певних систем періодики, що включають різні типи видань; 4) теоретичні дослідження типології як методу наукового вивчення ЗМІ; 5) дослідження, присвячені ролі та значенню окремих або кількох типологічних ознак розвитку друкованої періодики» [165, с. 14].

До проблеми типологічної своєрідності науково-популярних журналів однією з перших звернулася Е. Лазаревич, серед типологічних характеристик указавши функціональне призначення, проблематику, періодичність, наявність програми, наступність у змісті й оформленні, орієнтацію на певну читацьку аудиторію. За її твердженням, як частина науково-популярної літератури науково-популярні журнали «розповідають про науку і техніку, переслідуючи світоглядні, загальноосвітні та

практичні цілі» [213, с. 12], і пропонують призначені для неспеціалістів у певній галузі знання.

Історію становлення і розвитку типологічних поглядів у радянській науковій думці простежили автори монографії «Типология изданий». Також вони описали основи типології, подали потрактування моделі видання і типологічно охарактеризували всі основні види й підвиди [434].

У працях українських учених типологічний аналіз також посів належне йому місце. Теоретичне обґрунтування типології, мотивування необхідності застосування його для розгляду різних видів медіа, комплексний аналіз типологічної структури ділових, громадсько-політичних, дитячих і юнацьких, художньо-мистецьких, літературних та інших видань наявні у працях таких авторів, як З. Грень [102], Т. Давидченко [109], В. Демченко [112], А. Москаленко [267], І. Михайлин [262], В. Шевченко [493], Ю. Фінклер [462], О. Францева [464], Л. Хотюн [471] та багато ін.

Однак існуючі роботи по типології ЗМІ не можуть запропонувати достатніх підстав для класифікації всієї множини спеціалізованих медичних періодичних і продовжуваних видань, ця преса не була предметом дослідження їхньої типологічної структури. І зауваження О. Аكوпова, зроблене іще в 1986 р. про те, що з історико-типологічного вивчення спеціальних журналів є тільки «розробки приватного характеру, присвячені дореволюційним журналам, у роботах з історії журналістики, бібліографії, книгознавства, історії науки, техніки, медицини, сільського господарства та інших галузей» [6, с. 3], актуальне та справедливе і майже через 30 років.

Методологічним і теоретичним підґрунтям для визначення й обґрунтування питань індикації слугували праці О. Воронкової «Управління людськими ресурсами: філософські засади» [72], Л. Грицюк «Образно-семантичний підхід до класифікації заголовків» [105], Т. Желтоногової «Заголовок як компонент структури українського поетичного тексту» [129], А. Коваленко «Заголовок англomовного журнального мікротексту-повідомлення: структура, семантика, прагматика (на матеріалі тижневика Newsweek)» [183], Ч. Пірса «Избранные философские произведения»

[307], Л. Сніцарчук «Українська преса Галичини (1919–1939 рр.): політико-правові умови функціонування, тенденції розвитку, організаційно-журналістська практика» [411], О. Траченко «Стилистические характеристики заглавия как знака текста в синтагматике и парадигматике (на материале англоязычного рассказа)» [439], О. Черняка «Методологія формування композиційних індикаторів» [483, с. 84] та ін.

Питань системи спеціалізованого медичного інформування, місця інформації в медицині та науці загалом, концептуальних підходів до соціальної комунікації тощо, що знайшли відображення в нашому дослідженні, торкалися Н. Артамонова [19; 20], С. Багдасар'ян [25], Н. Білан [38], У. Гарвей [88], В. Гончар [98], О. Курбан [210], В. Онопрієнко [283], І. Перцев [301], А. Уваренко [444], А. Урсул [451], О. Чубенко [489] та ін.

Зокрема Н. Артамонова у монографії «Система інформаційного забезпечення медичної науки в Україні» подає комплексну характеристику системи інформаційного забезпечення медичної науки, визначає вклад кожної соціально-комунікаційної структури у формування єдиного інформаційно-комунікаційного медичного середовища, досліджує систему інформаційного забезпечення медичної науки як соціально-комунікаційної моделі розповсюдження медичних інноваційних знань, зазначає, що комунікація як соціокультурний феномен якісно змінює наукове комунікаційне середовище з перетворенням окремих знань у нові комунікаційні продукти.

Загальні питання теорії та історії функціонування вітчизняного інформаційного простору, його становлення, проблем та перспектив, правових аспектів, захисту, вплив інформаційних технологій на розвиток засобів масової інформації тощо вивчали З. Бжезинський, О. Буньківська, Ф. Вільямс, Н. Джинчарадзе, О. Зернецька, В. Іванов, М. Кастельс, С. Кара-Мурза, В. Карпенко, О. Литвиненко, І. Лубкович, О. Мелещенко, А. Моль, А. Москаленко, Г. Почепцов, Т. Приступенко, Д. Томпсон, В. Різун та багато інших.

Ще один масив значимих видань стосується історії журналістики загалом. У дослідженні ми орієнтувалися на праці таких авторів, як О. Акопов [6], О. Богуславський [44], В. Дмитрук [116], І. Крупський [207], О. Лепілкина [219], І. Михайлин [261], Л. Рева [331; 332], М. Романюк [341], Н. Сидоренко [322], Л. Сніцарчук [410], Б. Черняков [484] та ін.

Визначаючи другу групу історіографічних джерел, зауважимо, що в більшості наукових, науково-популярних і краєзнавчих праць із історії медицини гуманної та ветеринарної за різні роки відображено розвиток науково-медичних знань та лікарської практики, проте лише частково вони містять відомості про спеціалізовані медичні періодичні та продовжувані видання.

Переважно автори посилаються на книжкові видання та «Отчеты...». І це зрозуміло: якщо в пресі подана оперативна інформація, то в «Отчетах...» (по лікарнях, земствах, губерніях, по наукових і громадських товариствах, комітетах, дослідних інститутах тощо), – уже структурована, що дозволяє науковцям робити висновки про розвиток медицини з меншими затратами часу. Єдине, що поза увагою залишаються показові картинки роботи лікарень, наукових установ, амбулаторій, конкретні приклади діяльності тих чи інших медичних працівників, тим паче не згадуються конкретні пацієнти.

Питання теорії медико-біологічної науки, здоров'я та його охорони, а також розвиток медицини із певною акцентацією на інформаційне забезпечення галузі шляхом видання спеціалізованої преси перебували в полі зору учених у таких працях: «Государственная медицина в России (XVIII–XIX веков)» – М. Мирський та І. Єгоришева [258], «Зарождение иммунологии» – Т. Ульянкiна [450], «Исследование социальных факторов формирования здоровья населения» – В. Овчаров [282], «L'histoire des sciences en Europe depuis le XIVe siècle jusqu'à 1900» – П. Таннері [519], «Итоги и перспективы исследований по истории медицины» [134; 155], «Кризисные явления в медицине капиталистических стран» – О. Сахно [396], «Особен-

ности организации медицинской службы в России в начале XX века» – І. Єгоришева [120], «Развитие биологии на Украине» [329] та ін.

Окремий і досить значний пласт наукової та науково-популярної літератури, де по крихтах розсіяно відомості про спеціалізовану пресу, становлять такі ґрунтовні видання та дослідження за різні роки з історії медицини, організації спеціалізованих навчальних закладів, методів лікування та профілактики, як: «Анналы истории медицины» [10], Д. Багалій – «История города Харькова» [24], П. Вербицкий – «История ветеринарной медицины Украины» [60], П. Заблудовський – «Медицина в России в период капитализма» [135], О. Захарян – «Деятельность Российского государства по развитию системы управления здравоохранением в XVIII – начале XX веков» [141], «История здравоохранения дореволюционной России (конец XVI – начало XX в.)» [152], «История Харківського державного медичного університету. 200 років» [163], «История фармації України» [162], В. Коропов – «История ветеринарии в СССР» [200], Н. Коцур – «Становлення і розвиток гігієнічної науки в Україні: шлях крізь епохи і соціальні потрясіння (друга половина XIX – 20-ті рр. XX століття)» [205], «Матеріали до історії розвитку охорони здоров'я на Україні» [240], «Медицинский факультет Харьковского университета за первые 100 лет его существования (1805–1905)» [248], «Очерки истории медицинской науки и здравоохранения на Украине» [287], К. Пашков – «Зубоврачевание и стоматология в России IX–XX века» [292], Тези доповідей Першої Всесоюзної наукової історико-медичної конференції [293], Т. Сорокіна – «История медицины» [414], М. Сятина – «Фармацевтична справа в Україні. Минуле. Сьогодення. День прийдешній» [426] та ін.

Наприкінці XX – на початку XX ст. окремими виданнями вийшли історії медицини фактично в усіх обласних центрах і низці міст районного й обласного підпорядкування. Зокрема: «История развития медицины на Одещине. Дореволюционный период» [277], «Очерки истории здравоохранения Одессы к ее 200-летию» [286], «3 історії медицини Чернігівщини» [106], «Здравоохранение Днепропетровска: Краткий исторический очерк, 1776–1993» [491], «Очерки истории медицины в Бахмуте»

[40], «Історія медицини Поділля (кінець XVIII – початок XX ст.)» [95], «Медицина Запорізької області: Історичні нариси» [246], «У истоков медицины Донбасса» [40], «Минуле та сучасне медицини Білої Церкви» [186], «Из истории медицины Шосткинщины» [328], «Медицина крізь призму століть» [271], «Люди милосердя. Сторінки історії медицини Сумщини» [480] та ін. Усі вони базуються на залученні широкого кола періодики, однак не спеціалізованої медичної, а місцевої, що виходила в тому чи іншому регіоні. Тут бачиться прагнення авторів використати більше краєзнавчого матеріалу й наблизити географічно видання до читацької аудиторії.

У полі зору була й монографія І. Робака «Організація охорони здоров'я в Харкові за імперської доби (початок XVIII ст. – 1916 р.)», присвячена, як зауважує сам автор, «історії охорони здоров'я в Харкові за часів царату» [338]. Узагальнивши глибокий фактичний матеріал широкого історичного періоду, автор фактично залишив поза увагою спеціалізовану періодику аналізованого ним часу. Лише в підрозділі про громадські лікувальні заклади дослідник, описуючи амбулаторію, відкриту коштом «Харківського товариства допомоги бідним євреям», посилається, із поміж інших джерел, на «Харьковский медицинский журнал» (т. XIII. – № 7).

А ось у статті «Організація боротьби з особливо небезпечними інфекціями в Харкові на початку XX ст.» цей автор переважно опирається на «Харьковский медицинский журнал», почерпуючи саме з цього часопису фактичний матеріал [337].

В історичній науковій думці уже незалежної України з'явилася низка досліджень, у яких показувалася організація охорони здоров'я періоду УНР, Гетьманату та Директорії. Зокрема це праці С. Коник та Я. Радиш [191], а також О. Колосової [188] – щодо соціальної політики українських урядів, Л. Жванко [128] – охорона здоров'я та соціальної опіки в період Української Держави (квітень–жовтень 1918 р.), І. Верховцевої [62] та В. Стецюка [421] – про господарську, медичну культурно-просвітницьку діяльність земств Правобережної України у 1911–1920 рр.

Несе певне інформаційне навантаження для нашого дослідження і наукове дослідження К. Гайдамакіної про таку галузь медицини, як психіатрія. Зокрема роз-

глядаючи цю проблему в кандидатській дисертації [80], вона проаналізувала становлення медичних товариств у колишній Російській Імперії, висвітлення проблем психотерапії, медичної психології та клініки пограничних психічних розладів на Пироговських з'їздах, актуалізацію психіатричних, психотерапевтичних і психологічних проблем на з'їздах вітчизняних психіатрів. При цьому в роботі акцентується увага на виданні спеціалізованих наукових книг із психіатрії та невропатології, а також використовується інформація зі спеціалізованих продовжуваних видань, перш за все «Трудов...», «Протоколов...», «Дневников...». Питання виникнення, становлення, тематичного наповнення цих видань не піднімаються.

В останні роки дослідники звернулися до аналізу принципів і засад організації та проведення жіночої освіти в середині XIX – на початку XX ст. Більшість матеріалів тут присвячена різноманітним педагогічним курсам і базується переважно на роботах Софії Русової та Христі Алчевської. Однак у поле зору потрапляють і медичні курси та інститути, де навчалися жінки. Так, з більшою чи меншою повнотою автори згадують спроби організувати в Одесі у 1860 р. жіночу фельдшерську школу, роботу Київських акушерських курсів та Харківського повивального інституту при університетській клініці, відкриті в 1874 р. Херсонські медичні курси та відкриття в 1892 р. школи для підготовки повитух при одеському пологовому будинку тощо. У 1904 р. Полтавським губернським земством створено Кременчуцьку акушерсько-фельдшерську жіночу школу, яка одночасно була місцем фахової підготовки «і центром української культури, де свою адресу випускниці виголошували українською мовою» [409, с. 17]. Також увага звертається на становлення і розвиток вищих медичних навчальних закладів для жінок – перш за все Жіночого медичного інституту при Харківському науковому медичному товаристві.

Згідно з чинною навчальною програмою з акушерства і гінекології МОЗ України для післядипломної освіти лікарів написаний підручник «Акушерство і гінекологія» [138]. У цьому навчальному виданні, що складається з двох томів, представлені всі розділи акушерства й гінекології як з класичних позицій, так і позицій

новітніх методів і підходів в акушерстві та гінекології. У першому томі в повному обсязі висвітлюються питання базових наук: репродуктивної анатомії, ембріології, генетики та репродуктивної фізіології з наведенням клінічних кореляцій, а також вперше подано обсяг первинної профілактичної амбулаторної допомоги у практиці акушера-гінеколога. Для післядипломної освіти лікарів, а також для студентів, магістрів, аспірантів, вищих медичних навчальних закладів III–IV рівнів акредитації, клінічних ординаторів. Розкриваючи питання історії розвитку акушерства й гінекології автори не звертаються до спеціалізованих медичних періодичних і продовжуваних видань ні XIX, ні XX, ні навіть XXI ст. Подаючи опис діяльності когось із представників галузі, можуть побіжно згадати, що він був редактором журналу, почасти навіть не називаючи якого саме.

Вивченням таких соціальних явищ, як проституція, алкоголізм, наркоманія, насильство, самогубства та ін. із залученням фактів, опублікованих на сторінках спеціалізованих медичних періодичних і продовжуваних видань, займалися також С. Гальперін [86], В. Броннер [48], Б. Гудков [107] та ін. Автори праць показували ці негативні явища із соціальних, історичних та переважно медичних позицій. Однак звернення до спеціалізованої медичної преси в цих та інших працях характеризуються уривчастістю конкретно-прикладних досліджень.

Значну вагу для нас мали праці доктора медицини, професора Василя Плюща (1903–1976), присвячені історії лікарської галузі на українських землях. Випускник Київського медінституту, він працював у науково-дослідних інститутах Одеси та Києва, Київському, Львівському, Братиславському медичних навчальних закладах, лікарем таборів біженців та протитуберкульозних лікарень і санаторіїв у Німеччині. Вивчав питання діагностики й лікування гематогенно-дисемінованого туберкульозу та його класифікації. В Україні, не в медичних колах, він зараз більше відомий як автор праць про історію медицини.

Саме його статті «Медична освіта в Україні» [314], «Медична преса в Україні» [315] та «Лікарські товариства і наукові з'їзди лікарів у Східній Україні» [313] зі

збірників «Матеріали до історії української медицини» й допомогли згрупувати у логічний ланцюг низку фактів.

Серед персоналій, хто зробив значний внесок у вивчення історії медицини, зачепивши при цьому спеціалізовану пресу, і чії праці перебували в колі наших зацікавлень, варто назвати наукову династію Васильєвих. Три покоління: Костянтин Георгійович, Костянтин Костянтинович, Юрій Костянтинович – провели низку досліджень для встановлення історичних фактів. Вони займалися і займаються дослідженням таких питань, як, наприклад, взаємозв'язок наукових шкіл і наукових центрів в історії мікробіології, матеріальне становище професорів російських університетів в кінці XIX ст., діяльність медичних товариств Одеси, тематичний аналіз спеціалізованих медичних видань Одеси та ін. [50; 51; 52; 55].

Зверталися ми і до праць Ярослава Ганіткевича – доктора медицини, професора, визнаного авторитета в історії медицини. У своїх статтях, наукових книгах та підручнику він ставить і розв'язує питання формування української історії медицини та внеску українських лікарів у світову медицину. У підручнику «Історія медицини» [96] окремими розділами представлено медицину на українських землях у стародавні часи, в Україні-Русі, у Козацькій та Гетьманській державах, викладено основні матеріали про новітню українську медицину, зокрема за радянських часів та в роки незалежності України тощо.

Специфіку становлення та розвитку охорони здоров'я населення в земській період найповніше відображають видання, що вийшли до 1917 р. Фундаментальністю привертає увагу вже далеко не одного покоління дослідників перший том книги Б. Веселовського «История земств за 40 лет» [63]. На широкому земсько-медичному статистичному матеріалі проаналізовано та зроблено спробу узагальнити роль земств у справі розвитку медицини, а також визначити причини здобутків і промахів. Зокрема автор стверджує, що в дореформений період, тобто до запровадження земств у 1861 р., «медичною допомогою населення не користувалося і цілком було віддане на відкуп долі... Лікарні наказу громадського піклування нагадували собою

не лікувальні, а скоріше богоугодні заклади» [63, с. 267]. Для обґрунтування своїх тверджень Б. Веселовський послуговувався цитатами з деяких спеціалізованих медичних видань, переважно використовуючи «Труды...» та «Хроніки...».

Історію уже півсторічної діяльності такого соціального інституту, як земства у 1914 р. підбив В. К. Трутовский [441], проаналізувавши, зокрема, еволюцію земської медицини. При цьому він звернув увагу на «фельдшеризм» та великі розміри лікарських дільниць, що погіршувало якість надання медичних послуг і про що часто писали спеціалізовані медичні видання.

Питання місцевого самоврядування, з акцентом на сфері медичній, у дорадянський період також аналізували Я. Абрамов, Д. Жбанков, М. Капустін, П. Куркін, І. Моллесок, Є. Осіпов, І. Попов та ін.

Привертає увагу не стільки викладеними фактами, скільки зробленими оцінками роботи представників земств та загалом цього устрою праця українського вченого та відомого громадського діяча М. Драгоманова «Лібералізм і земство в Росії» [118]. Оперуючи фактичними даними, він доводив його конституційний характер і закономірність.

Варто зауважити, що відтоді як один із теоретиків комуністичної ідеології В. Ленін у статті «Гонители земства и Аннибалы либерализма» висловив думки щодо неможливості пристосування земських ідей до інтересів партійної боротьби, до співпраці земств та урядових установ у сферах освіти й медицини та назвав їх «...п'ятим колесом у возі державного управління», а роль депутатів від населення такою, що «обмежувалася голою практикою, простим технічним виконанням кола завдань, окреслених ... чиновництвом» [218, с. 35.], у радянський період означена тема випала з поля зору науковців. Хоча окремі роботи з'являлися. І серед них дослідження Н. Пірумової «Земская интеллигенция и ее роль в общественной борьбе до начала XX столетия» [308]. Зокрема глава третя присвячена питанням чисельності та складу лікарів, устрою земської медицини, значенню стаціонарного напрямку розвитку галузі, таким організаційним формам роботи як ради та з'їзди, ролі Пиро-

говського товариства для земських лікарів, становища й побуту лікарів, середнього медичного персоналу.

До питань формування професійного медичного середовища, еволюції медицини, інформаційного забезпечення галузі тощо у 50-ті, а особливо у 60–70-ті рр. зверталися Р. Бенюмов, В. Гарміза та Л. Мамулова, а також А. Жук, П. Заблудовський, М. Левіт, В. Лейкіна-Свирська, С. Ігумнов, И. Страшун та ін.

У науковій думці сучасної України інтерес до діяльності земств можна назвати стійкою зацікавленістю, у першу чергу серед істориків. Підтверджують це вже хоча б дисертаційні дослідження, присвячені цьому громадсько-соціальному явищу. Так, В. Мойсієнко [266] звертається до устрою земств та їхньої діяльності аналізуючи витoki, еволюцію, ідеологічні засади, політичну спрямованість та конкретні вияви ліберально-демократичного (опозиційного) руху в середині 60-х – 80-ті роки XIX ст. У свою чергу С. Шукліна [503] реконструювала історію освітньої та культурницької діяльності, що здійснювалася органами місцевого самоврядування, а також громадськими організаціями на території Таврійської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст.

На рівні дисертаційних досліджень тему земств у взаємозв'язку з медициною та інформаційним забезпеченням діяльності вивчали З. Гужва – «Розвиток санітарно-профілактичного напрямку земської медицини Катеринославської губернії (II половина XIX ст. – 1917 р.)» [108], О. Майстренко – «Роль Херсонського земства в медичному обслуговуванні населення у 1865–1917 рр.» [233], Н. Пристанська – «Правовое регулирование врачебно-санитарной деятельности в Российской империи XIX – начало XX вв.» [324], О. Рогоза – «Діяльність земств України по створенню і розвитку системи охорони народного здоров'я (1864–1917 рр.)» [339], Н. Рубан – «Розвиток земської медицини в Україні (1865–1914 рр.)» [345] та ін.

Четверта група історіографічних джерел стосується виникнення, зростання та впливу на медицину і соціум взагалі наукових товариств та інших медичних громадських організацій.

Однією із перших історико-дослідницьких та історико-узагальнюючих праць про громадський сектор у медицині є монографічне дослідження під редакцією професорів Д. Багалія та І. Осипова про наукові товариства Харківського університету [454]. Автори розкрили діяльність Товариства наукової медицини та гігієни (1872–1904 рр.), що утворилося з медичної секції університетського Товариства дослідних наук. Документальною основою стали протоколи Товариства, «Труды...», університетські «Записки...» та «Журнал медицины и гигиены». Зокрема звертається увага на те, що Товариство постійно збільшувало кількість членів, ставило «завданням розробку медичних наук і різного роду санітарних питань усіма допустимими в науці способами» [454, с. 194], характеризувався склад організації тощо. Уміщено також покажчик статей, надрукованих у виданнях Товариства.

Загалом на початок ХХ ст. у Російській імперії, згідно з визначенням проф. М. Волкова, «діяло близько 150 провінційних товариств лікарів» [274, с. 10]. У медичній галузі існували наукові товариства, благодійні лікарські організації, професійні медичні об'єднання.

Їхню діяльність по організації різноманітних медичних з'їздів В. Ємельянов вважав «найважливішим аспектом лікарського самоврядування» [121, с. 217]. Дослідник І. Макаренко назвав їх «зв'язною ланкою» між лікарями-практиками та професорами медичних факультетів університетів [234, с. 92–94].

Історик медицини Д. Російський провів класифікацію громадських організацій і визначив, що діяли наукові медичні товариства та «близько-медичні». До останній він відносив людинолюбні та богоугодні товариства піклування про хворих і поранених солдат, старих та інвалідів, психічно хворих, сліпих і глухих, дітей, проституток та ін.; общини сестер милосердя; товариства тверезості; міські санітарні комісії; санітарні опіки в земствах; санітарно-просвітницькі товариства; професійні об'єднання медичних працівників; об'єднання аптекарів; товариства, які принагідно займалися медициною (наприклад, Вільне економічне товариство, товариства природодослідників) тощо [344, с. 151].

Практика різноманітних громадських організації медичного напрямку в останні роки знаходиться в зоні сталого наукового інтересу. Звертаються до цього пласту організації суспільства переважно історики, дещо рідше, однак активно – правознавці. Представники цих галузей знань у своїх працях вибудовують періодичність створення громадських об'єднань, розкривають принципи організації та засади діяльності, показують роль особистостей у їх діяльності, розкривають основні принципи роботи, розкривають соціально-політичні умови їх існування тощо.

Джерелами понять, фіксації реальних подій чи результатів діяльності наукових медичних товариств та інших (асоціацій, общин, комісій, рад, палат тощо) громадських організацій, їх впливу на розвиток медицини нам слугували праці: «Естественнонаучные общества Юга Российской империи (вторая половина XIX – начало XX вв.)» В. Савчука [354], «К вопросу о хозяйственно-финансовой деятельности Харьковского медицинского общества в 1861–1917 годах» В. Реміняка [333], «Лікарські товариства і наукові з'їзди лікарів у Східній Україні (1840–1946)» В. Плюща [313], «На варті здоров'я: історія становлення соціальної медицини і охорони громадського здоров'я в Україні» О. Ціборовського [473], «Науково-просвітницька діяльність медичних товариств України на межі XIX–XX століть» С. Рудої [374], «Научные медицинские общества СССР» [274], «Общественные организации и развитие гражданского общества в дореволюционной России» Дж. Бредлі [47], «Развитие общественно-медицинской мысли в России в 60–70-х гг. XIX века» А. Жука [134], «Роль научных сообществ в формировании научных традиций» Т. Протько [325], «Роль Пироговских съездов в пропаганде прогрессивных идей в области охраны здоровья женщин и детей» В. Сорокіної [413], «Русская интеллигенция и вопросы общественной гигиены» К. Лотової [229], «Харьков как центр медицинской науки» академік НАН О. Коржа [193], «Харьковское медицинское общество. 1861–1911» С. Ігумнова [467] та ін.

До фактів із періодичних і продовжуваних видань зверталися автори матеріалів конференції, приуроченої до 170-річчя з часу заснування Товариства київських

лікарів [161]. У виданні представлені роботи, які характеризують наукову і практичну діяльність Товариства, науково-практичну та подвижницьку практику лікарів, меценатство та благодійність у медицині тощо.

З нагоди 100-річчя заснування Харківського медичного товариства у 1965 р. вийшов збірник статей за редакцією В. Новаченка [1]. Колективом авторів показані історичні аспекти створення і становлення Товариства, розкрита науково-практична діяльність його членів, висвітлені всі сторони роботи – санітарно-протиепідемічна, боротьба з соціальними хворобами, розвиток дослідної роботи тощо. Як джерела фактичного матеріалу залучалися періодичні та продовжувані видання Харківського медичного товариства.

Подаючи історіографічний аналіз літератури, присвяченої становленню і діяльності медичних товариств на терені України в другій чверті XIX – на початку XX ст., Н. Самойленко вказує, що «Записки...» і «Труды...», які видавалися Товариствами, «виступають, з одного боку, важливим історичним джерелом вивчення найважливіших етапів становлення і розвитку гігієни як науки, з іншого – історіографічним джерелом, яке дозволяє простежити еволюцію наукової думки в соціальній медицині, простежити зміну наукових пріоритетів і парадигм в процесі нагромадження експериментального матеріалу та його узагальнення, нових відкриттів, взаємодії вітчизняної і зарубіжної медичної науки» [392]. Виділяючи видання організацій у окрему групу, автор називає тільки три: «Труды Общества киевских врачей», «Записки Новороссийского общества естествоиспытателей», «Труды Харьковского медицинского общества».

Увела огляд «Харьковского медицинского журнала» в аналіз методологічних та філософських принципів просвітницької діяльності членів товариства з часу його утворення Н. Фрадкіна [463]. Автор вказує рік видання часопису, його структуру по відділах, склад редакційної ради тощо. Згадує також інші два видання харків'ян, щоправда, перекладаючи їх назви на українську мову, допускається певних огріхів.

До текстів «Трудов...» і «Дневников...» з'їздів лікарів та представників земських установ, що проводилися в кожній губернії, звертався член-кореспондент Національної академії педагогічних наук В. Берзін. На основі надрукованих там відомостей учений, разом зі своїми співавторами, розглядає питання розповсюдження гігієнічних ідей, зокрема і з питань шкільної гігієни, зокрема постановки та розвитку цієї проблеми на території України [92].

Джерелом для вивчення преси, що показувала роботу галузевих, епідеміологічних та природничо-медичних з'їздів, слугували праці Н. Григорян [104], М. Лоскутової [228], С. Рудої [346] та ін.

Відтворюючи передумови заснування та хід роботи з'їздів природодослідників і лікарів Російської імперії другої половини XIX ст. – початку XX ст., з'ясовуючи вплив цих форумів на розвиток науки та поширення природничих знань у суспільстві, показуючи ефективність такої форми організації науки, М. Караванська слушно зауважує, що «обмежена історіографія діяльності з'їздів природознавців не тільки на теренах України, а й у Російській імперії в цілому, вступає в дисонанс із досить широкою джерельною базою. Кожен такий з'їзд залишив по собі цупкі томи опублікованих матеріалів роботи: списки, протоколи, доповіді, промови, дебати та ін. «Труды», «Дневники», «Речи» та «Протоколы» з'їздів – це щедра, але маловивчене джерело про стан природознавства в нашій державі у другій половині XIX – на початку XX ст.» [170, с. 6].

У широкому масиві наукових, науково-популярних і публіцистичних матеріалів нам не вдалося віднайти праць, у яких би досліджувалася роль громадських організацій медичного спрямування у заснуванні й виданні друкованих органів.

П'ята група в історіографії – роль особистості в розвитку наукової, науково-практичної та масової комунікації. Виділяємо такі підгрупи: образ автора твору; образ споживача інформації; вплив редактора/засновника на тематичну складову та ін.

Історіографія переважної більшості персоналій видатних учених медико-біологічного напрямку, учених-медиків і лікарів-клініцистів, які виступали також і

організаторами соціокомунікаційного процесу в ролі засновників, видавців, редакторів чи авторів спеціалізованих періодичних і продовжуваних видань, і до біографій яких ми звертаємось у нашій роботі, – досить розлога. Глибоко аналізували чи побіжно згадували про них автори енциклопедичних і бібліографічних видань, монографій та підручників, розлогих статей, широких і тезисних наукових повідомлень, науково-популярних книг і публіцистичних матеріалів – усе годі й назвати: їх сотні й сотні. Однак опрацьовані нами джерела висвітлюють переважно науково-дослідницьку, лікарсько-практичну, медично-організаторську діяльності вказаних осіб і містять лише епізодичні згадки про їхню редакторсько-видавничу роботу.

Із усього цього широкого арсеналу наукових розробок, що стосуються біографістики, основою для проведення аналізу участі представників медицини в становленні та функціонуванні спеціалізованої преси, їх участі в соціальній комунікації а також у формуванні вітчизняного інформаційного простору, стали праці: «Легенди і бувальщина київської медицини (люди, факти, події, документи)» [17] та «Визначні імена у світовій медицині» [65] Г. Аронова, «Біографічний довідник завідувачів кафедр та професорів Національного медичного університету імені О. О. Богомольця (1841–2001)» [235], «Історія української медицини в датах та іменах» Я. Ганіткевича [87], «Визначні імена в історії української медицини» О. Грандо [101], «Культурно-освітня спадщина вчених Слобожанщини другої половини ХІХ – поч. ХХ ст. (історико-педагогічний аспект)» С. Золотухіної [147], «Історіографія діяльності педагогічних персоналій Слобожанщини – фундаторів медичної та фармацевтичної освіти в Україні (ХІХ – поч. ХХ ст.)» Т. Лутаєвої [230], «Медицина в Україні» [244], «Історіографія проблеми розвитку університетської освіти в Україні в другій половині ХІХ ст.» Т. Стоянової [422] та ін.

Тези науковців, що стосуються основних понять нашого дисертаційного дослідження, узагальнюються у відповідних підрозділах роботи.

Отже, проаналізувавши стан дослідження проблеми становлення вітчизняного інформаційного простору в сегменті медичної преси Наддніпрянської України дру-

гої половини ХІХ – початку ХХ ст. в українській і зарубіжній науковій думці та історіографію проблеми, зазначимо: а) історіографію означеної в дисертаційному дослідженні теми можна поділити на п'ять груп, а групи, у свою чергу, на підгрупи, які ми визначила на основі систематизації наявних підходів у науці щодо вивчення впливу на становлення вітчизняного інформаційного простору спеціалізованої медичної преси з її функціонально-змістовими особливостями, комунікативно-прагматичними складниками та різними одиничними ознаками, що складаються в певну цілісну типологічну систему. До першої групи відносимо праці з теорії та історії журналістики, другу групу складають видання та дослідження з історії медицини гуманної та ветеринарної за різні роки, третя група – література з історії земств, що відображає специфіку становлення та розвитку охорони здоров'я населення, четверта група – фактори виникнення, зростання та впливу на медицину і соціум взагалі наукових товариств та інших громадських організацій, п'ята група – роль особистості в розвитку наукової, науково-практичної та масової комунікації; б) публікації учених відбивають специфіку політичної ситуації, напрями теоретичних досліджень, виникнення та розвиток галузей медицини, зародження нових методів профілактики та боротьби з різноманітними хворобами, визначає внесок учених у розвиток медико-біологічної науки певного історичного періоду тощо; в) медичні періодичні та продовжувані видання Наддніпрянської України другої половини ХІХ – початку ХХ ст. використовувалися істориками, медиками, економістами, соціологами, краєзнавцями для розв'язання проблем свого тематичного напрямку як джерело фактичного матеріалу; г) історіографія проблеми позбавлена цілісних досліджень спеціалізованих медичних медіа.

Наявна історіографічна база, а точніше майже цілковита відсутність необхідної літератури, дає підстави віднести тему дисертації до категорії малодосліджених. Як самостійна вона не вивчалася, історіографічних традицій у вітчизняному журналістикознавстві та соціальній комунікації не існує.

1.3. Методологія вивчення, визначення понятійного апарату

Визначені в попередніх підрозділах документальні джерела, що стосуються питань дослідження теорії та історії журналістики, історичного журналістикознавства, історії вітчизняної та світової медицини, історії науки, розвитку громадянських інститутів, персоналій у журналістиці, письменницької публіцистики, розвитку вітчизняної журналістики в другій половині XIX – на початку XX ст., аналізу бібліографічних покажчиків, списків і каталогів, а також журналістських текстів (мотиви, проблемно-тематична спрямованість тощо) та всього сегмента публіцистики в соціальній комунікації, стали методологічною базою дослідження. Орієнтиром у наших пошуках виступали також праці краєзнавців, присвячені як історії медицини, так і суспільно-політичним проблемам. Не оминули увагою ми й розробок, припущень та узагальнень філософів і соціологів, що стосуються життя особистості, а також політологів щодо зміни суспільно-політичного ладу у визначений хронологічними межами період дослідження. Загалом теоретико-методологічною основою нашого дисертаційного дослідження є системно-цілісний підхід до вивчення, становлення та розвитку системи соціальної комунікації в Україні.

Методологічна база, а також мета й завдання роботи дозволили нам чітко визначити об'єкт і предмет дослідження. Об'єктом є система становлення, розвитку та функціонування спеціалізованих медичних періодичних і продовжуваних видань Наддніпрянської України другої половини XIX – початку XX ст. Предметом наукового аналізу стали: типологічні характеристики, функціонально-змістові та проблемно-тематичні особливості, комунікативно-прагматичні складники аналізованих видань. Саме таке розуміння об'єкта й предмета нашого дослідження визначають методологічні принципи, що дозволять виконати поставлені завдання.

Під принципами дослідження ми розуміємо емпірично вироблені, науково осмислені й практично усталені найважливіші правила пізнання, дотримання яких закладає гарантії глибокого вивчення та правдивого висвітлення тієї чи іншої про-

блеми, явища, події тощо. Найважливішими правилами дослідження є принципи історизму, системності, об'єктивності, всебічності, наступності (спадкоємності), світоглядності. До того ж, ураховуючи настанови науковців, виходили з необхідності при виборі методів зважати на етапи наукового пошуку, «зокрема на те, що дослідження передбачає збір матеріалу, по-перше, його осмислення, по-друге, нарешті, інтерпретацію» [144, с. 226]. Важливим було й розуміння того, що наукові знання істотно відрізняються від життєвих, практично-повсякденних. Адже «життєві знання, як правило, це констатація фактів, їх опис», у той час як наукові знання «передбачають не лише встановлення нових фактів та їх опис, а й доказове пояснення цих фактів, їх осмислення у системі понять конкретної науки» [196, с. 23].

Для проведення роботи вважаємо доцільним визначитись із поняттям «метод», що слугувати нам базисом, звернутися до самого поняття «метод» у журналістиці. Загалом слово «метод» походить із грецької мови й перекладається як «шлях дослідження». За В. Різуном та Т. Скотниковою, «нині під методом розуміють спосіб досягнення певної мети, спосіб розв'язання конкретного завдання, а також сукупність прийомів і операцій, спрямованих на пізнання реальності» [336, с. 9]. Важливим для проведення дисертаційного дослідження стало й осягнення сучасної методології, пов'язаної зі сферою медико-біологічних знань, оскільки ми аналізуємо саме медичні спеціалізовані періодичні та продовжувані видання. Суттєвою характеристикою та особливістю сучасної методології в цій сфері, як зауважують автори видання «Соціально-філософські та етичні проблеми в медицині», є «синтез когнітивного, гуманітарного та соціокультурного підходів. Трансформування медицини й охорони здоров'я має розглядатися і розглядається як процес зміни цілісних парадигм – історично конкретних типів пізнавальної та практичної діяльності, заснованих на певних принципах та ідеалах, нерозривно пов'язаних зі світоглядними й соціокультурними установками конкретної епохи. Такі зміни супроводжуються формуванням системи нових взаємозалежних понять (трансформація, здоров'я, валеологія, біоетика, інновація тощо); коригуванням змісту традиційного понятійного

апарату (патологія, профілактика, гуманізм); зближенням парадигм діяльності й мислення в різноманітних сферах (технічній, гуманітарній, політичній, екологічній) завдяки використанню загальних методологічних підходів теоретичної і практичної діяльності – системно-ієрархічного, соціокультурного, міждисциплінарного, діяльнісного та ін.» [415, с. 33–34].

Привертали й слова Н. Захарової: «Історико-медичні дослідження ... не тільки віддзеркалювали своєрідність ідеологічного життя суспільства, а й справляли значний вплив на формування світогляду широких громадських кіл» [140, с. 142].

У той же час і оглядались на твердження Б. Колдуелла, який, пишучи про методологічний плюралізм, визначальним у ньому називав те, що «не існує універсального, логічно довершеного методу оцінки теорії» [510, с. 245].

Під поняттям «методологія» розуміємо «сукупність пізнавальних засобів, методів, прийомів, що використовуються в будь-якій науці» [459, с. 278].

Починаючи роботу над дослідженням ролі та місця спеціалізованих медичних періодичних і продовжуваних видань у формуванні вітчизняного інформаційного простору, ми насамперед прагнули встановити стан опрацьованості окресленої проблеми, виявити, хто й коли започаткував і проводив подібні дослідження, визначити внесок кожного попередника у вивчення як питань спеціалізованих видань загалом та медичної преси зокрема у журналістиці, так і досліджень масової комунікації другої половини XIX – початку XX ст. На основі аналізу різноманітної спеціальної літератури також з'ясований суб'єкт спеціалізованої медичної сфери другої половини XIX – початку XX ст.: різні за розміром групи медичних працівників вищої та середньої ланки, а також представників всіх класів та прошарків населення, які отримували медичні послуги. Виявлено, що розвиток медицини включав велику кількість різноманітних аспектів (психологічних, економічних, соціальних, етнологічних, політичних тощо). Саме такий підхід дозволив, з одного боку, простежити наступність і спадкоємність розвитку знань, а з іншого – визначити місце нашої роботи в цьому процесі, причому кожен новий етап розвитку журналістикознавства

повинен твердо опиратися на досягнення попередніх етапів, виступати логічним продовженням, поглибленням вивчення як окремих проблем, так і науки загалом. Наступність стала однією із закономірностей розвитку журналістикознавства, дозволивши виявити його провідні тенденції, співвідношення старих і нових знань, можливість їх примноження. У такий спосіб реалізована прогностична функція журналістикознавства, спрямована на проведення подальших досліджень, окреслення тем, проблем, питань, які потребують вивчення.

Для визначення цього застосовано актуалістичний метод, який є загальнонауковим методом теоретичного рівня наукового пізнання. Важливим видається й твердження про те, що без застосування цього методу неможливе існування історіографії будь-якої науки. Суть актуалістичного методу полягає у використанні сучасних знань для вивчення минулого та передбачення майбутнього. Той чи інший об'єкт вивчався нами в часі, розвитку та становленні його як системи; минуле об'єкта досліджувалося на основі його відбиття в сучасному.

За основу під час виконання роботи взято описові методи досліджень, які дозволяють проникнути в причини того чи іншого явища, з'ясувати головні етапи його розвитку, вплив конкретної ситуації на характер подій і явищ; зіставити локальні явища із загальноісторичними процесами. Згідно з класифікацією В. Різуна й Т. Скотникової до таких методів належать історичний і біографічний, типологічний аналіз, а також класифікація [336, с. 17].

Історичний метод – це універсальне правило, характерне для будь-якого наукового пізнання, однак у журналістикознавстві має свою специфіку, зумовлену системним характером знань, який «дає змогу виявляти історичні факти і відтворювати їх на основі ... історичного процесу, розкриваючи логіку руху цього процесу» [336, с. 17]. Завдяки цьому методу ми зорієнтувалися на послідовно історичний підхід як до суспільних процесів, подій та явищ, що відбувались у країні з другої половини ХІХ і до початку ХХ ст., так і до розвитку журналістикознавчих знань, урахування конкретних умов, у яких створювалися та функціонували досліджувані нами видан-

ня. Послугуючись ним, ми вивчали об'єкт дисертаційного дослідження хронологічно, розглядали предмети та явища в їх розвитку, виявляли їх сутність, окремі та загальні закономірності, зв'язки й опосередкування [195], проникали в причини того чи іншого явища, з'ясовували основні етапи його розвитку та вплив конкретної ситуації на характер подій і явищ.

Застосування цього методу створило підґрунтя для детального структурування важливих подій та явищ зазначеного історичного періоду, облік та врахування яких необхідні для повного й усебічного відображення теми дисертації. Проведена робота дозволила визначити засадничі фактори, що особливо вплинули на виникнення та становлення медичної преси досліджуваного періоду.

Виявляючи історичні факти, на їх основі ми розкривали у хронологічній послідовності процеси, які впливали на виникнення, становлення та розвиток такого сегмента інформаційного простору, як спеціалізовані медичні медіа. При цьому звертали увагу на вплив наукових відкриттів XVIII–XIX ст., що створили фундамент медико-біологічних знань. Вивчалось проведення ліберальних реформ у другій половині XIX ст., зокрема аналізувалися факти видання Указу «Про дарування деяких полегшень і зручностей вітчизняній пресі» та затвердження положення «Про деякі зміни і доповнення у діючих нині цензурних постановах» (1865 р.), зміни земського устрою (1864 р.) та міського управління (1870 р.) тощо.

Також реальністю, яку розкриваємо на основі виявлення історичних фактів, стала дійсність аналізованого періоду, а саме устрій тогочасного життя у сфері політики, науки, культури, освіти. Саме це нам допомогло простежити, хронологічно відтворити й проаналізувати атмосферу, в якій починав формуватися пласт такої періодики, як спеціалізована медична преса. Тому з наукових та архівних джерел виявлялися факти, що розкривали першопричини створення спеціалізованих медичних періодичних і продовжуваних видань.

Історичний метод передбачає конкретність у вивченні будь-якого процесу, явища, аналізу ситуації, характерної для відповідної епохи, доби, періоду, історич-

ного відтинку, диктує їх розгляд у зв'язку з іншими процесами: політичними, філософськими, економічними, релігійними, адже соціальна комунікація – це великий пласт знань, пов'язаних не лише зі світським життям, а й із духовністю, історією культури, мистецтва, літератури. Саме історичний метод на основі зібраних фактів дозволив відтворити такі фактори впливу на формування досліджуваного сегмента інформаційного простору, як організація медичних навчальних закладів, наукова та практична діяльність викладачів і студентів; реакція медицини і суспільства на різноманітні прояви асоціалізації, такі як проституція, наркоманія, алкоголізм; проведення галузевих, епідеміологічних, природничо-медичних та інших з'їздів, їх взаємозв'язок із органами державної влади тощо.

Застосовувався також загальнонауковий метод добору й систематизації матеріалу, який у роботі реалізований через прийоми та процедури реєстру спеціалізованих медичних періодичних і продовжуваних видань із зазначенням дати виходу, джерел публікації, наявності примірників у бібліотеках. Для укладання бібліографічного покажчика, що містить опис усіх аналізованих у дисертації видань і дозволив репрезентувати аналізований сегмент вітчизняного інформаційного простору в динаміці й часовому просторі, нами використано прийом хронології.

Якщо історичний метод допоміг виявити розвиток об'єкта нашого дослідження в часових інтервалах, то для дослідження стану розвитку об'єкта в просторово локалізованому аспекті ми послуговувалися логічним методом дослідження, що ґрунтується на законах логіки, включає способи доведення або заперечення тих чи інших висновків, доказовості їх істинності або помилковості. Філософія розглядає логічне та історичне як співвідношення між розвитком теоретичної думки про предмет і реальним процесом його розвитку, тобто історією предмета. Логічне виступає способом пізнання історичного, адже поєднання логічного й історичного методів є «методологічною передумовою здійснення взаємодії процесів пізнання структури предмета й пізнання історії його розвитку» [484, с. 11]. Подібне поєднання дозволило глибше вникнути у зміст джерельної бази та історіографічних надбань, а

також в умови, за яких вони з'явилися, а під час розгляду навіть обмеженого матеріалу виходити на теоретичні узагальнення. Так було вивчено й узагальнено питання тематичної складової видань, що вилилося в низку окремих наукових публікацій автора дослідження [355], [358], [364], [372] і стало основою третього розділу дисертації. Логічний метод дозволив не обмежуватись описуванням подій, фактів, явищ, процесів, а провести їх теоретичне осмислення, широкі наукові узагальнення.

Наш науковий інтерес до тематичної складової, діалектики та проблематики форм і змісту опублікованих матеріалів реалізовано в контент-аналізі (формалізованому аналізі змісту) писемних творів, який реалізується через «збирання кількісних даних про досліджуване явище чи процеси, які містяться в документах... Під документом розуміється все написане чи вимовлене, все, що стало комунікацією» [336, с. 34]. Уперше терміном content-analysis почали послуговуватися наприкінці XIX – початку XX ст. в американській журналістиці дослідники Б. Меттью, А. Тенні, Д. Спід, Д. Уїпкінс. Біля його витоків стояли американський соціолог Г. Лассуел і французький журналіст Ж. Кайзер. Як свідчить В. Іванов, «контент-аналіз – це якісно-кількісний метод вивчення документів, який характеризується об'єктивністю висновків, строгістю процедури та полягає в квантифікаційній обробці тексту з подальшою інтерпретацією результатів. Предметом контент-аналізу можуть бути як проблеми соціальної дійсності, котрі висловлюються чи, навпаки, приховуються в документах, так і внутрішні закономірності самого об'єкта дослідження» [156, с. 116]. Щодо мети й завдань нашого дисертаційного дослідження такими документами виступають опубліковані на сторінках спеціалізованих медичних періодичних і продовжуваних видань матеріали теоретично-академічного, практично-лікарського, культурно-просвітницького, соціального та суспільно-політичного змістів, а також реклама як складники контенту.

До контент-аналізу В. Іванов ставить вимоги: 1) об'єктивність; 2) систематичність; 3) вимірюваність. Процедура контент-аналізу «складається з точно визначених дій, котрим підлягають усі об'єкти дослідження»; «одиниці спостереження ма-

ють бути однозначними»; «інтерпретація результатів дослідження має охоплювати всі отримані дані, висновки, враховувати не якусь частину результатів, а всі їх» [156, с. 117]. Під час такого аналізу з'ясовані взаємозв'язки між тематикою змісту й кількісними параметрами інформації. Для цього спершу окреслили програму вивчення, визначили мету й гіпотезу дослідження, а також об'єкт, часові та просторові межі, «принципи вибірки, категорії та одиниці дослідження». Результати й висновки проведеного таким шляхом дослідження тематичної складової видань дозволили не лише поставити проблему, як науковий та соціально-політичний контексти доби вплинули на проблемно-тематичний та змістовий аспекти аналізованих видань, відобразилися в інформаційно-аналітичній діяльності, які вони мали комунікаційні ефекти, як формували спеціалізований сегмент вітчизняного інформаційного простору, а й усебічно її розглянути й вирішити.

При вивченні спеціалізованої медичної преси як сукупності видань, об'єднаних спільним набором ознак, використаний типологічний підхід, що передбачає аналіз друкованих медіа з позицій виявлення загального (типового) і особливого (профільного) та орієнтований «на пошук стійких ознак і властивостей досліджуваних об'єктів» [336, с. 20]. Тип визначається як форма, модель, що (може, що?) характерна для тієї чи іншої групи предметів, як одиниця розчленовується в типології реальності. Саме це дозволило виявити спільні ознаки аналізованих видань, до яких належать технологічні, аудиторні, інформаційні, функціональні та організаційно-редакційні, що й дає підстави спеціалізовані медичні періодичні та продовжувані видання позиціонувати як єдину типологічну групу.

Для отримання повноцінних результатів дослідження принципи загальноісторичного методу поєднувалися з порівняльно-історичним. Саме він дозволив пізнати сутність явищ, що вивчалися, за подібністю й різницею притаманних їм якостей, а також проводити зіставлення у часі й просторі [185, с. 173]. За його допомоги (хоча цей метод і не спрямований на розкриття досліджуваної реальності в цілому) ми, по-перше, виявили загальне й особливе в історичних явищах, по-друге – визна-

чили тенденції розвитку, виявляючи й зіставляючи рівні розвитку об'єкта дослідження. Завдяки цьому методу можемо констатувати, що друга половина XIX – початок XX ст. є періодом значних суспільно-політичних та економічних реформ, капіталізації промисловості й зміни виробничих стосунків, російсько-турецької, російсько-японської, Першої світової та інших війн, Лютневої революції та Жовтневого більшовицького перевороту в Петрограді, української національної революції 1917–1920 рр. Ці події, що багато в чому вплинули на хід світової історії, сформували підґрунтя становлення та розвитку спеціалізованих видань, вітчизняної журналістики та всього інформаційного простору.

Біографічний метод є специфічним засобом дослідження життєвого шляху особистості і спрямований «на пошук типового стосовно індивідуальних та групових ситуацій, зв'язків між індивідуальними біографіями та значними подіями суспільного життя» [336, с. 13]. Вони дають можливість персоніфікувати всі події та явища суспільства, простежити долю людей, зміни в їхньому житті, внесок провідних науковців у розвиток знань. За допомогою біографічного методу проаналізували життєвий шлях засновників, видавців і редакторів спеціалізованої преси. Біографічний метод також дозволив уникнути механічного описування життя конкретного діяча, склавши більш-менш повну картину його життєвого шляху.

Місцем зосередження масиву історичних джерел завжди були архіви та фонди національних державних наукових бібліотек. Для дослідження тематичної наповненості нами опрацьовані фонди провідних бібліотек України. Під час роботи з фондами виявлено та проаналізовано томи видань, які виходили з 1860 по 1920 рік. Тож вивчення примірників продовжуваного журналу проведено за допомогою такого різновиду історичного методу, як архівне дослідження. Завдяки цьому: а) поглиблено дві структурні галузі об'єкта дослідження – біографію та творчість авторів; б) розширено предмет дослідження за рахунок наявності томів та випусків видання.

Чимало висновків підтверджуються результатами статистичної обробки й аналізу джерельної інформації. Статистичний метод застосовувався для опрацю-

вання однотипного актового матеріалу, передусім строкатої джерельної бази про розвиток як спеціалізованих видань, так і розвиток медицини. Особливого значення статистичний метод набув у процесі визначення індикаторів інтенсивності спеціалізованої комунікації в розрізі періодичних і продовжуваних видань.

Крім основного тексту, події та статистичні дані у сконденсованому вигляді відображені у 4-х діаграмах та двох таблицях. Здобуті статистичні показники уможливили перевірку достовірності інформації окремих джерел та обґрунтованості деяких історіографічних тверджень, точніше представити динаміку розвитку спеціалізованого сегмента інформаційного простору.

Ще один компонент методологічного інструментарію нашого дослідження – допоміжні засоби наукового пізнання. Йдеться насамперед про новітні інформаційні технології, які допомагають максимально інтенсифікувати дослідницьку роботу, підвищити її ефективність, дозволяючи застосовувати математичні моделі для аналізу суспільних процесів, використання статистичних і метричних методів дослідження. Особливо велике значення мають інформаційні технології в роботі з джерелами: наукові бібліотеки, центральні державні архіви, музеї створюють електронну систему науково-довідкової інформації про наявні в них колекції документів, залучення яких сприяє визначенню джерельної бази дослідження. Значний пласт наукової та джерельної інформації почерпнуто за допомогою мережі Internet, яка закладає сприятливі умови для обміну інформацією і досвідом роботи, для електронних варіантів досліджень у сфері соціальної комунікації.

Отже, методологічна база, мета й завдання роботи дозволили нам чітко окреслити об'єкт і предмет дослідження, а вже їх розуміння визначили методологічні принципи, які допоможуть виконати поставлені завдання. Під принципами дослідження ми розуміємо емпірично вироблені, науково осмислені й практично усталені найважливіші правила пізнання, дотримання яких закладає гарантії глибокого вивчення і правдивого висвітлення тих чи інших проблем, явищ, подій тощо. Розуміння цього дало підстави зробити такі висновки: а) найважливішими правилами

дослідження виступають принципи історизму, системності, об'єктивності, всебічності, наступності (спадкоємності), світоглядності. У такий спосіб реалізована прогностична функція журналістикознавства, спрямована на проведення подальших досліджень, окреслення тем, проблем, питань, які потребують вивчення; б) для досліджень, окреслень та вивчення застосовано такі методи, як: актуалістичний, історичний, біографічний, статистичний, логічний, добору й систематизації матеріалу, аналогія, аналіз, синтез, контент-аналіз, зіставно-стилістичний аналіз, прийом хронології, архівне дослідження; в) використовуючи комплекс методологічних принципів (правил) дослідницьких методів наукового пізнання та допоміжних або спеціальних засобів, характер їх системно-ієрархічних зв'язків, ми не лише встановили нові факти та описали їх, а й виконали поставлені завдання на широкому науковому ґрунті доказовості.

Висновки до розділу

Завдання першого розділу нашого дослідження полягало в тому, щоб визначити спеціалізовану медичну пресу як предмет і об'єкт журналістикознавчого дослідження. Ця проблема узагальнена через такі питання: соціокомунікативний та джерелознавчий аспекти системи спеціалізованого медичного інформування; історіографія; методологія вивчення та визначення понятійного апарату.

Проведені дослідження дали підстави зробити такі висновки:

По-перше: а) виникнення нових, тематико-змістова трансформація вже існуючих спеціалізованих медичних періодичних і продовжуваних видань, зростання їх активності, реалізація редакційних програм сприяли розширенню сегмента інформаційної продукції та послуг у загальній структурі вітчизняного інформаційного простору, наповненню його якісною спеціалізованою інформацією. Головна спрямованість спеціалізованого медичного інформаційного простору – вирішення за-

вдань інституціональної системи охорони здоров'я шляхом забезпечення комунікативних функцій галузі; б) спеціалізований медичний інформаційний простір Наддніпрянської України другої половини XIX – початку XX ст. характеризувався розвиненістю соціальних інститутів (вищі навчальні заклади, наукові та інші товариства, науково-дослідні організації, лікувальні установи); насиченістю сформованих та відтворюваних медичних знань; наявністю професійних агентів комунікування (вчені-медики, лікарі-практики та клініцисти, середній медичний персонал, студенти); корпоративністю використання; спільністю типологічних ознак, властивості яких задаються інформаційною інфраструктурою; фактом наявності спеціалізованих медичних періодичних і продовжуваних видань; в) видання для аналізу відбиралися за сучасними підходами щодо поділу їх на періодичні та продовжувані, а також поділ за видами та видавничими формами; г) джерельну основу дисертації складають різноманітні за формою існування, походженням, змістом, характером інформації, родом та видом писемні прямі свідчення. Вони складаються із трьох нерівнозначних груп: 1) власне спеціалізована медична преса з усіх галузей медицини; 2) різноманітні бібліографічні каталоги та покажчики ретроспективного плану; 3) тексти аналізованих нами видань; 4) архівні матеріали. Ця джерельна база, що вводиться в науковий обіг, дозволяє всебічно висвітлити різні питання виникнення, становлення та розвитку спеціалізованих медичних періодичних і продовжуваних видань як сегмента вітчизняного інформаційного простору. Загалом джерельна база цілком достатня для досягнення мети й поставлених у дисертації завдань.

По-друге: а) історіографію означеної в дисертаційному дослідженні теми можна поділити на п'ять груп, а групи, у свою чергу, на підгрупи, які ми визначили на основі систематизації наявних підходів у науці щодо вивчення впливу на становлення вітчизняного інформаційного простору спеціалізованої медичної преси з її функціонально-змістовими особливостями, комунікативно-прагматичними складниками та різними одиничними ознаками, що складаються в певну цілісну типологічну систему. До першої групи відносимо праці з теорії та історії журналістики,

другу групу складають видання та дослідження з історії медицини гуманітарної та ветеринарної за різні роки, третя група – література з історії земств, що відображає специфіку становлення та розвитку охорони здоров'я населення, четверта група – фактори виникнення, зростання та впливу на медицину й соціум взагалі наукових товариств та інших громадських організацій, п'ята група – роль особистості в розвитку наукової, науково-практичної та масової комунікації; б) публікації учених відбивають специфіку політичної ситуації, напрями теоретичних досліджень, виникнення та розвиток галузей медицини, зародження нових методів профілактики та боротьби з різноманітними хворобами, визначають внесок учених у розвиток медико-біологічної науки певного історичного періоду тощо; в) медичні періодичні та продовжувані видання Наддніпрянської України другої половини ХІХ – початку ХХ ст. використовувалися істориками, медиками, економістами, соціологами, краєзнавцями для розв'язання проблем свого тематичного напрямку як джерело фактичного матеріалу; г) історіографія проблеми позбавлена цілісних досліджень спеціалізованих медичних медіа.

Наявна історіографічна база, а точніше майже цілковита відсутність необхідної літератури, дає підстави віднести тему дисертації до категорії малодосліджених. Як самостійна вона не вивчалася, історіографічних традицій у вітчизняному журналістикознавстві та соціальній комунікації не існує.

По-третє: а) найважливішими правилами дослідження виступають принципи історизму, системності, об'єктивності, всебічності, наступності (спадкоємності), світоглядності. У такий спосіб реалізована прогностична функція журналістикознавства, спрямована на проведення подальших досліджень, окреслення тем, проблем, питань, які потребують вивчення; б) для цього застосовано такі методи, як: актуалістичний, історичний, біографічний, статистичний, логічний, добору й систематизації матеріалу, аналогія, аналіз, синтез, контент-аналіз, зіставно-стилістичний аналіз, прийом хронології, архівне дослідження; в) використовуючи комплекс методологічних принципів (правил) дослідницьких методів наукового пізнання та допо-

міжних або спеціальних засобів, характер їх системно-ієрархічних зв'язків, ми не лише встановили нові факти та описали їх, а й виконали поставлені завдання на широкому науковому ґрунті доказовості.

Поставлені та вирішені в розділі питання ширше розкриваються та доповнюються у працях автора дисертаційного дослідження: «Відродження розпочинається із гласності...» (Медична преса Наддніпрянської України другої половини ХІХ – початку ХХ ст.)» [362], «Соціокомунікативні параметри медичної преси підросійської України (середина ХІХ – початок ХХ ст.)» [376], «Medizinische Periodika in der südlichen linksufrigen Ukraine des 19 – Anfang des 20. Jh.s als bedeutende Kulturkomponente» [517] та у виступах на конференціях.

РОЗДІЛ 2

СОЦІОКОМУНІКАТИВНІ ПАРАМЕТРИ МЕДИЧНОЇ ПРЕСИ

У попередньому розділі нами розв'язані теоретичні питання щодо наповнення сегмента спеціалізованої медичної інформації в інформаційному просторі. Також встановлено, що першим спеціалізованим медичним виданням Наддніпрянської України є газета «Современная медицина», заснована в 1860 р. професором Імператорського університету св. Володимира в Києві Олександром Вальтером. У тому ж 1860 р. побачив світ перший випуск друкованого органу Товариства подільських лікарів «Materiały do topografii i statystyki lekarskiej i higieny Podola» [Матеріали до топографії і лікарської статистики Подільської губернії] (1860–1865). Загалом у період від 1860-го до 1920 рр., що визначається хронологічними межами наукової роботи, на території Наддніпрянської України виходило друком 186 спеціалізованих медичних періодичних і продовжуваних видань. Вони й становлять головну джерельну базу дисертації.

Завдання другого розділу полягає в тому, щоб визначити соціокомунікативні параметри спеціалізованих медіа з питань медицини.

Згідно з думкою О. Аكوпова, фактично основним чинником для дослідження спеціалізованого видання будь-якої галузі є «суспільно-економічна ситуація в історії країни. Розширення сфери розповсюдження, сфери впливу відображається на внутрішній структурі газет чи журналів як типологічної ознаки. Починає зростати роль національно-мовних особливостей, тим самим тягнучи за собою і структуру видання» [5, с. 19].

Оцінка середовища функціонування досліджуваної преси вимагає виокремлення та формування системи показників, що характеризують вплив медичної галузі на розвиток усієї держави та вплив соціально-економічних даних розвитку держави на медичну галузь і на спеціалізовані видання зокрема.

Внесок медицини у розвиток держави другої половини ХІХ – початку ХХ ст. характеризувався: накопиченням та узагальненням емпіричних знань про хвороби людей; значимими відкриттями у сфері медико-біологічних наук; розвитком уже відомих і виникненням нових клінічних дисциплін (хірургія, терапія, офтальмологія, стоматологія, акушерство, педіатрія, рентгенологія та ін.); створенням вакцин для лікування і профілактики смертельних хвороб; вивченням професійних захворювань і заснуванням фабрично-заводської гігієни, що прямо пов'язані з розвитком промисловості; становленням соціальної, підліткової, комунальної та ін. гігієни; заснуванням профілактичної медицини тощо.

Суспільно-економічна ситуація в державі на розвиток медицини впливала перш за все: удосконаленням законодавства з охорони здоров'я та структури управління; фінансовою підтримкою фундаментальних і прикладних наукових досліджень; підвищенням рівня технічного забезпечення науково-дослідних і лікарських установ; відкриттям медичних факультетів при університетах; будівництвом нових лікарняно-амбулаторних приміщень тощо.

Якщо ж говорити про вплив соціально-економічних показників держави на розвиток спеціалізованої преси, то в першу чергу слід вказати на капіталізацію виробництва (передусім у поліграфічній галузі), а також на внесення змін у цензурне законодавство. Останнє пов'язане не стільки з рівнем економічного розвитку держави, скільки зі станом політико-правової та громадської систем.

Типологічну структуру спеціалізованих медичних періодичних і продовжуваних видань визначатимемо, спираючись на розробки щодо історичних напрацювань структури журналістики в системі соціокомунікативної діяльності, ґрунтуючись на дослідженнях масової інформації, а також орієнтуючись на специфіку аналізованих видань та вивчаючи періодичність виходу, тематико-змістове наповнення взятої до розгляду преси. Спільність типологозначущих ознак, до яких відносимо технологічні, аудиторні, інформаційні, функціональні та організаційно-редакційні, дасть підстави позиціонувати спеціалізовані медичні періодичні та продовжувані видання як

єдину типологічну групу. Аналіз також дозволить визначити вплив, який на становлення типологічної структури і практику спеціалізованих медичних медіа мала взаємодія агентів наукової та практичної діяльності, які розуміли необхідність поширення медичних теорій і отримання відомостей від інших.

Розглядаються періодичність виходу, тематична частотність та міжнаукова комунікація, її поширеність, тривалість присутності на ринку та інші показники.

Загалом до соціокомунікативних параметрів ми відносимо: а) особливості виникнення і становлення аналізованої нами преси з другої половини XIX ст. до 1920 р., коли прийшли до влади більшовики зруйнували всю систему соціальної комунікації; б) типологічну систему спеціалізованих медичних медіа, яку ми з'ясовуємо на підставі аналізу змісту й форми видань; в) індикатори інтенсивності спеціалізованої комунікації в розрізі періодичних і продовжуваних видань.

2.1. Особливості виникнення та становлення медичної періодики Наддніпрянської України у XIX – початку XX ст.

Спеціалізовані медичні періодичні та продовжувані видання для своєї з'яви в інформаційному просторі Наддніпрянської України мали певний ґрунт, сформований низкою значимих чинників.

Один із засадничих факторів – вплив наукових відкриттів XVIII–XIX ст., що створили фундамент медико-біологічних знань, сприяли їхньому розвитку та застосуванню: «Видатні досягнення природничо-наукової та філософської думки, створення мережі наукових центрів, початок широкого розповсюдження природничих знань у суспільстві сприяли ще стрімкішому злету наукового знання, який мав місце у другій половині XIX століття» [348], характеризує той період С. Руда.

Серед найзначніших природничих досягнень кінця XVIII – першої половини XIX ст., що мали в подальшому визначальне значення для розвитку діалектичних

поглядів на природу та розвиток медицини в цілому, Ф. Енгельс назвав «три великі відкриття»: теорія клітинної будови живих організмів, закон збереження й перетворення енергії та еволюційне вчення [505, с. 155–156], які пояснювали всі основні процеси в природі натуральними причинами.

«Видатною главою в історії людства» назвала Т. Сорокіна боротьбу з віспою. Зауваживши, що «відкриття Дженнера» й уперше проведене ним публічне щеплення 14 травня 1796 р. «стало поворотним пунктом в історії боротьби з віспою». Але «знадобилося майже 200 років для того, щоб людство пройшло шлях від відкриття Дженнера до відкриття вірусу натуральної віспи (Е. Пашен, 1906)» [414].

Принципи діагностування та лікування людського організму, принципи розвитку медико-біологічних наук, а також принципи спеціалізованої комунікації змінили такі досягнення: укладання Луї Пастером основ імунології та мікробіології; відкриття Робертом Кохом збудників туберкульозу, бацили сибірської виразки й холерного вібріону; створення вчення про імунітет І. Мечниковим та П. Ерліхом; запровадження вакцинації, анестезії, антисептики й асептики тощо.

Загалом оцінюючи розвиток наук, французький дослідник П. Таннері (Paul Tannery) у роботі «Історичний нарис розвитку природознавства в Європі з XIV століття до 1900» так охарактеризував медико-біологічну сферу: «Перед лицем бактеріологічних відкриттів історія інших природничих наук за останні десятиріччя XIX століття видається дещо блідою» [519, с. 123].

Указані процеси вели до накопичення та систематизації знань про закони природи, невід'ємною частиною чого є людський організм. Накопичення їх, уводячи й обґрунтовуючи нові закони розвитку, повсякчас змінювало формування наукової картини світу.

Для плідної дослідницької праці кожен учасник процесу потребував інформації про діяльність колег в інших містах, а з часом і в інших державах та на інших континентах, потребував обміну спостереженнями та досягненнями. І така потреба зростала в геометричній прогресії.

На підйом медичної практики поряд із розвитком науки впливала капіталізація суспільства, що захопила фактично всю Європу, з другої половини XIX ст. торкнулась і Російської імперії.

Розвиток капіталістичних відносин, осердям якого було піднесення промисловості, вимагав зовсім інших виробничих відносин, ніж ті, що склались у російській державі на середину XIX ст.

Пришвидшила соціально-політичні та господарсько-економічні реформи, яких суспільство вимагало давно, зокрема й невдала участь Росії у Кримській війні 1853–1856 рр. Олександр II, який у 1855 р. змінив Миколу I, розумів необхідність змін і наважився відмовитися від багатьох систем, що гальмували розвиток як економічного, так і громадсько-політичного устрою, спрямовуючи зусилля на підняття громадянської активності та приватного підприємництва.

Зміни покликали до діяльності й розкрили талант багатьох державних діячів, які реформували фінансове управління та керування армією, здійснили уведення університетського статуту 1863 р., проведення земської та судової реформ 1864 р., освітньої реформи 1863–64 рр., міської реформи 1870 р. та ін. Однією ж із першочергових дій стала підготовка та оголошення маніфесту 19 лютого 1861 р. про відміну кріпацтва, яке існувало з 1711 р. Згідно з визначенням О. Хасбулатової, «у Росії проблема емансипації особистості була похідною від кардинального питання епохи – ліквідації кріпацтва» [468, с. 11]. Усе це дозволило демократизувати управління всіма процесами в країні, прискорити промисловий розвиток, розпочати творення індустріального суспільства та формування правової держави, активізувати відкриття торгових і промислових підприємств, будівництво шляхів сполучення тощо.

6 квітня 1865 року видано указ «Про дарування деяких полегшень і зручностей вітчизняній пресі» [318] і Височайше затверджена постанова Державної Ради «Про деякі зміни і доповнення у діючих нині цензурних постановах» [319], що набирали чинності з 1 вересня та ввійшли в історію як Тимчасові правила про цензуру 1865 р. Зокрема від попередньої цензури звільнялися «всі видання Академій, Уні-

верситетів і учених товариств і установлень» [318]. Також Головне управління користувалося правом попередньої цензури не лише пропонуваних до друку матеріалів, а й правом попередньої цензури особового складу передбачуваного друкованого органу.

Згідно з цими документами облік періодики вело Головне управління у справах преси. Саме воно стало центральною цензурною установою і підпорядковувалося міністру внутрішніх справ. Загалом інститут цензури – невід’ємна частина політичної системи аналізованого нами періоду, що впливала на існування преси і за допомогою якої втілювалися цілі влади щодо інформаційної політики держави.

Однак у той же – чи не найдемократичніший – час у Російській імперії прийняті Валуєвський циркуляр (1863) та Емський указ (1876), які забороняли все українське письменство до нотного тексту, український театр, викладання українською мовою тощо. Весною і влітку 1879 р. до Східного Сибіру заслано багатьох діячів Громадівського руху. Згідно з влучним визначення І. Лисяка-Рудницького, «серією добре обдуманих заходів знищено легальні форми української громадсько-культурної діяльності» [225, с. 182]. Відповідно на території Наддніпрянської України видання періодичних та продовжуваних видань національною мовою переслідувалось і заборонялося.

У подальшому уряд почав ухвалювати зміни, що розширили можливості економічного впливу на медіа, поступово (1870, 1872 рр.) почали запроваджуватися «застереження». А після вбивства Олександра II (1 березня 1881 р.) приймалися постанови та законодавчі акти, покликані обмежити реформи. І вже згідно із Положенням «Про тимчасові заходи щодо періодичної преси» від 27 серпня 1882 р. цензурний режим значно посилювався, зокрема редактори тимчасово призупинених видань повинні були після відновлення виходу подавати цензорам нові номери напередодні їх тиражування не пізніше 23-ї години, що фактично відновлювало попередню цензуру; редакції видань, що виходили у світ без попередньої цензури, зобов’язувалися на вимогу повідомляти звання, імена та прізвища авторів, які друку-

валися під псевдонімом; питання про призупинення виходу в світ газет, журналів чи збірників без порушення судового процесу могли вирішувати міністри внутрішніх справ, народної освіти, юстиції та обер-прокурор Святійшого Синоду [320].

У 1884 р. уведений новий університетський статут, згідно з яким фактично ліквідувалася університетська автономія і можливість освітніми інституціями засновувати та видавати періодичні й продовжувані видання.

Усе це в підсумку призвело до обмеження цензурної реформи й ліквідації головної суті правил 1865 р. – судова відповідальність за порушення закону. У такому вигляді в основному цензурні закони проіснували до 1905 р.

Узагальнюючи характеристику діяльності цієї системи, Н. Патрушева твердить: «Імператор, який здійснював усю повноту влади в країні, часто приймав рішення по багатьох приватних цензурних питаннях. Така надцентралізація цензурної політики не лише свідчила про важливе місце цензури в системі державного управління, а й відповідала загальним атрибутам архаїчної державної машини Російської імперії, в якій верховна влада так і не була остаточно відділена від центрального управління» [291, с. 25].

Усе ж започатковані політичні реформи призвели до сталого зростання кількості видань газетно-журнальної форми. Згідно зі статистичними даними, які подає С. Махоніна, у 1889 р. в Росії (без Фінляндії) виходило друком 667 періодичних і продовжуваних видань, у 1900 р. – 1002, у 1901 – 1074, у 1905 – 1795, у 1908 – 2028, у 1910 – 2391, у 1911 – 2543, у 1912 – 2784, і перед початком Першої світової війни у 1913 – 2915 видань [242, с. 3–12].

На базі реформ відбувалася реорганізація системи місцевого управління: існуюча феодальна основа замінювалася децентралізацією та залученням до врядування населення. На основі цих змін і створювалася земська система самоврядування, органами якого, згідно з Положенням, були губернські та повітові земські збори та їх виконавчі структури – губернські та повітові земські управи. Міське самоуправління запроваджене 16 червня 1870 р. Міськими думами формували-

ся виконавчі органи – міські управи. Їх компетенція стосувалася господарських питань, медицини, освіти.

На території України земська реформа проводилася не одночасно. Так, у Полтавській, Харківській, Херсонській, Чернігівській губерніях земські установи розпочали свою діяльність у 1865 р., у Катеринославській і Таврійській – у 1866 р., у Волинській, Київській, Подільській – у 1911 р.

Саме організація медичного обслуговування у земствах і містах у всіх джерелах із історії самоврядування [63; 124; 206; 472 та ін.] оцінюється фактично як ідеальна: безоплатну медичну допомогу отримували всі пацієнти, незалежно від того, платили вони місцеві податки чи ні. До земств же «амбулаторного лікування не було. Не було по суті і стаціонарного лікування... Лікарні були не медичними закладами, а казематами, куди могли загнати людину лише крайність і безвихідь, та й то за умови, що з нього взяти нічого не можна, а отже, не можна взяти і плати за лікування... У ще гіршому становищі перебувало сільське населення: селяни користувалися лікарнями лише у випадку тяжких поранень, у разі отруєнь. Передані земству в 60-х роках ... лікарні мали найпримітивніше влаштування» [63, с. 267–268].

За 50 років існування земського самоврядування ситуація змінилася.

З цього приводу, наприклад, Н. Пірумова, оцінюючи роль інтелігенції XIX – початку XX ст., констатує, що професійна група земських лікарів склалася до початку 80-х рр. й у подальшому «неухильно продовжувала зростати». Кількісний стрибок «у цьому процесі стався в 90-ті роки. Якщо протягом 80-х років число лікарів зросло на 600 чол., то в подальші 7 років їх стало майже вдвічі більше». Наводить автор і цифри зростання: 1880 р. – 1196 земських лікарів, 1890 р. – 1805, 1897 р. – 2492. Якщо брати по губерніях, то «найбільше лікарів перебувало на службі в Полтавському земстві – 95 чол. У Московській, Курській, Пермській, Самарській, Тамбовській, Харківській, Херсонській та Чернігівській управах число їх коливалося від 78 до 62 чол. на губернію. Із загального числа лікарів 60 % працювали у сільській місцевості, 28 % – у повіті й 12 % – у губернському земстві» [308, с. 118].

Характеризуються також соціальний стан, вік та освіта представників медицини: «За соціальним походженням серед лікарів найбільше вихідців з дворян і чиновників, причому в губернії їх – 71 %, а в повіті – 55 %. За віком: до 30 років у губернських земствах – 16 % лікарів, у повітових – 19 %. Літні лікарі (після 40 років) превалюють у губернії. Тут їх 42 %, у той час як в повітах 28 %. Освіта у всіх лікарів, незалежно від місця служби, – вища. Стаж служби в земстві у губернських лікарів трохи вище, ніж у повітових (з 80-х років у губернії 21 % і 15 % – у повіті). ... У порівнянні з іншими земськими службовцями лікарі продовжували залишатися найбільш освіченою та професійною групою» [308, с. 119–120].

Першим спеціалізованим медичним виданням, запровадженим місцевим органом управління, є «Труды постоянной медицинской комиссии при Полтавской губернской земской управе» (1869). До діяльності постійної медичної комісії при Полтавській земській управі активно долучилося Товариство полтавських лікарів, засноване в 1865 році. Ініціатором створення виступив губернський предводитель дворянства, доктор медицини, дійсний статський радник, князь Микола Олександрович Долгоруков. До Товариства входили: старший лікар полтавських богоугодних закладів, доктор медицини Ф. Цитович, психіатр, доктор медицини [А.]¹ Шварц, лікар Полтавської палати державного майна Ф. Григоренко, голова Полтавської лікарської управи К. Ушаков, оператор лікарського управління О. Жуковський. Вони ж і сформували зміст видання. «Труды...» склалися із трьох частин: 1) «Огляд стану губернії в санітарному плані до відкриття земських установ», складений О. Жуковським; 2) «Огляд облаштування земської сільської медицини в повітах з 1865 по 1869 рік», складений О. Синадським; 3) «Проект облаштування земської медицини в Полтавській губернії», складений М. Долгоруковим та О. Жуковським.

¹ Тут і далі в роботі ініціали редакторів, видавців, авторів, які нам не вдалося розшифрувати, подаються у квадратних дужках.

Подальша капіталізація суспільства, розвиток як промислового виробництва, так і сільськогосподарського спонукали лікарів до обстеження умов праці та здоров'я робітників промислових підприємств і сільськогосподарських виробництв, де набирала розвитку механізація. 90-ті роки XIX ст. характеризуються розвитком санітарії та профілактичної медицини. З огляду на це, в земствах запроваджуються посади повітових санітарних лікарів. Найуспішніше розвиток санітарії відбувався у «Московському, Херсонському, С.-Петербурзькому, Воронізькому, Харківському та інших земствах» [308, с. 121]. Розвиток санітарії неможливий без інформаційного забезпечення заходів, спрямованих на профілактику хвороб, вироблення спільних медико-санітарних заходів для боротьби з епідеміями та інфекційними хворобами, без формування фахового середовища тощо. Відповідно спостерігається з'ява спеціалізованих земських видань, перш за все це «Бюллетни...», «Ведомости...», «Обзори...», «Сведения...» та «Хроніки...».

У аналізованій нами період відбулися серйозні зміни в організації психіатричної допомоги.

Згідно з фактами, які наводить у своєму дослідженні Б. Веселовський, «психіатричних лікарень у сучасному сенсі цього слова в дореформений час не існувало; будинки для божевільних, що відповідали їм, нагадували собою гамівні заклади для буйних хворих, яких присилала влада; при цьому в самому широкому ході були ланцюги для цих хворих» [63, с. 269]. У 80-х рр. XIX ст. саме земства почали будувати великі психіатричні лікарні за всіма вимогами тогочасних санітарних правил.

Також психіатри, розуміючи важливість змін у ставленні до хворих, першими в Російській імперії організовувались у галузеві товариства й провели в 1877 р. свій з'їзд. Велика заслуга у скликанні цього наукового форуму належить професорові П. Ковалевському.

Змінювалось і ставлення суспільства до божевільних. Шість періодів у цьому процесі виділяють В. Абрамов та О. Абрамов. На кінець XIX – початок XX ст. припадає четвертий, названий ними «нозологічної систематизації психічних розладів».

Характеризується він, окрім іншого, «розширенням мережі психіатричних (у т. ч. диспансерних) закладів, подальшою гуманізацією ставлення суспільства до душевнохворих» [2, с. 13].

Із розвитком психіатрії постало кілька важливих проблем: проведення назрілих у галузі змін та привертання до них широкої уваги громадськості; збереження та передача інформації про хвороби, методи лікування та профілактики. Саме ці чинники стали визначальними щодо появи в інформаційному просторі спеціалізованих галузевих видань із психіатрії та психології. Першим став журнал «Архив психиатрии, неврологии и судебной психопатологии», який у 1883 р. почав видавати професор Харківського університету П. Ковалевський. У Києві журнал, присвячений питанням психіатрії, нервової патології, нервово-психічної гігієни та ін. «Вопросы нервно-психической медицины» (1901–1905) видавав проф. І. Сікорський.

Подальший розвиток клінічної медицини сприяв її диференціації та виникненню нових медичних спеціальностей. Це стосується, у тім числі, і стоматології – розділ клінічної медицини, присвячений вивченню етіології, патогенезу та особливостей перебігу хвороб і пошкоджень зубів, щелеп, органів порожнини рота і щелепно-лицевої ділянки та розробці методів їх профілактики, діагностики й лікування.

І хоча історики до медичних спеціальностей, відомих ще з давніх часів, відносять і стоматологію (грец. *stoma*, *stomatos* – рот + *logos* – вчення), формування її сучасного стану відбувається саме в другій половині XIX ст. Значущими віхами в розвитку зуболікування на території держави, до якої тоді входила Наддніпрянська Україна, автори підручника «Теоретична стоматологія» називають: створення Першого товариства дантистів у Російській імперії (1883); видання в 1884 р. першого друкованого органу «Зубоврачебный вестник»; скликання в Нижньому Новгороді I Всеросійського одонтологічного з'їзду й організація першої кафедри по зубних хворобах при Петербурзькому клінічному інституті (1896); заснування Московським одонтологічним товариством журналу «Одонтологическое обозрение» (1899) [430].

Виділивши у розвитку зуболікування та стоматології п'ять періодів, К. Пашков вказує, що на території Російської імперії «перехід стоматологічної справи від цілительства в рамках народної медицини і ремісничого зуболікування до одонтології як медичної спеціальності відбувся ... на рубежі XIX–XX століть» [292]. Супроводжувався перехід, вказує автор, реформою освіти, становленням провідних центрів формування професії, діяльністю М. Скліфосовського, О. Лімберга, В. Антоневича та ін.

Ґрунтуючись на відомостях із фондів бібліотек України та Росії, бібліографічних покажчиках, публікаціях у фахових журналах із питань одонтології, історії, журналістики, можемо констатувати, що на території Російської імперії в період до 1917 р. видавалося шість журналів, присвячених стоматологічній галузі. Перший із них («Зубоврачебный вестник», С.-Петербург 1885–1917) заснував А. Синіцин, головним редактором спершу був О. Кудряшов, а потім Ф. Звержховський. Із 1899 по 1915 рр. під редакцією І. Коварського і Г. Ефрона виходило «Одонтологическое обозрение» (Москва). У 1906 р. А. Фішер почав видавати журнал «Зубоврачебное дело» (С.-Петербург). Три з шести журналів видавалися в Одесі: «Практическое зубоврачевание», «Зубоврачебный ежемесячник», «Зубоврачебный посредник».

Журнал «Практическое зубоврачевание» в 1910 р. заснував Олександр Ізраїлович Коп. Першим редактором був Петро Парменович Сиротинський, з № 12 (1914 р.) обов'язки редактора виконував сам О. Коп спільно з Максимом Олександровичем Мінкером. Перший номер вийшов у листопаді 1910 р. Всього відомі 108 випусків періодичного видання й 10 випусків додатків – «Библиотечка журнала».

«Зубоврачебный ежемесячник» (журнал, присвячений питанням наукової одонтології та побуту зуболікарської корпорації) побачив світ у квітні 1913, видавався до 1916-го. Усього 33 номери: квітень–грудень 1913-го – 9 нумерованих випусків, у 1914–1916-му – по 12 номерів на рік, а також додаток у 2-х частинах «Місцева анестезія» (1914).

Галузеві стоматологічні видання відіграли роль каталізатора науково-практичної думки, взяли на себе функції розповсюдження й популяризації інформації, перетворилися на центри консолідації представників одонтологічної практичної та наукової галузі, завоювали своє місце в системі соціальної комунікації.

Розвиток справи лікування людей не міг бути успішним без підготовки медичних кадрів. Відповідно держава розвивала вже існуючі та створювала нові медичні факультети при університетах.

Медичні факультети, відіграючи значну роль у формуванні професійного середовища, також ставали центрами, де збиралися люди одного фахового кола. Звичайно, вони різнилися за низкою ознак, таких як освіта, інтелектуальний рівень, соціальний статус, майновий стан, вік тощо. Але об'єднувало їх прагнення обміну теоретичними та практичними знаннями.

Також університети мали солідну на той час поліграфічну базу. Відповідно міста – Київ, Харків, Одеса – де при університетах діяли медичні факультети, продовсім ставали центрами з'яви спеціалізованої преси.

На тому, що для Харкова ХІХ ст. ключовим у розвитку медичної періодики стало відкриття медичного факультету при Імператорському університеті, наголошував у статті «Харьков как центр медицинской науки» академік О. Корж, акцентуючи, що Харків «почав формуватися як університетське місто» [193, с. 6]. Саме професори медичного факультету й відіграли провідну роль у створенні галузевих медичних періодичних видань. Із цим містом пов'язана діяльність таких лікарів і видавців, як Т. Богомолів, П. Георгієвський, П. Гордєєв, В. Данилевський, З. Добін, Є. Дюков, І. Зеленєв, П. Ковалевський, С. Коршун, О. Кузнєцов, В. Недригайлов, П. Лашенков, Ю. Пенський, М. Рязанцев, М. Шляпошников та ін.

І хоча зі всіх аналізованих нами 186 спеціалізованих медичних періодичних і продовжуваних видань при медичних факультетах університетів видавалося лише 5, роль цих освітніх інституцій переоцінити важко. Саме медичні факультети університетів сформували те професійне середовище, яке й народило як виробників

спеціалізованої інформації, її поширювачів в особі редакторів і видавців, так і реципієнтів, професійних споживачів.

При земських управах створювалися різноманітні медичні ради, що діяли на громадських засадах і займалися координацією медико-санітарної справи на місцях. Саме ці ради скликали та проводили з'їзди лікарів та іншого медичного персоналу. Активність роботи рад, що виникли у 1860-ті рр., у період 70–80-х дещо зменшилась, а потім знову активізувалась у 90–900-ті.

Як слушно зауважує В. Фролов, «характерним явищем кінця XIX – початку XX століття було зростаюче спілкування лікарів. За період із 1871 до 1913 р. відбулося 378 земських лікарських з'їздів, матеріали яких опубліковані у спеціальних виданнях» [465]. Саме ради втілювали в життя рішення з'їздів.

Згідно з підрахунками дослідника історії земської медицини С. Ігумнова, найбільше – 15 – з'їздів проведено в Херсонській губернії. Перший пройшов у 1874 році, а 15-й – у 1904 р. По 11 з'їздів відбулось у Катеринославській і Таврійській губерніях. У Катеринославській перший пройшов у 1883 р., 11-й – у 1914. У Таврійській: 1-й – 1873, 11-й – 1913 р. Найменше з'їздів – 6 – пройшло в Полтавській губернії: 1-й – 1882 р., 6-й – 1917 р. [150, с. 107].

Тож діяльність рад і з'їзди потребували спеціалізованого комунікування, що й відбулося знову ж таки у створенні земських видань та друкуванні щоденників і матеріалів з'їздів.

Кінець XIX – початок XX ст. характеризується і фактом зростання наукових товариств, спеціальних комісій та інших громадських медичних організацій. До їх складу входили не лише лікарі, а й інші представники інтелігенції, що свідчить про консолідуєчу роль саме медиків, як представників найбільш освіченого складу інтелігенції, у об'єднанні громадян для захисту інтересів людей і створення умов для самореалізації. Це посилювало вплив на соціум медичних знань. Відповідно виникло соціальне замовлення на спеціалізовану інформацію та поставало завдання її збереження й передачі.

Перші громади науковців, об'єднані спільними інтересами, почали з'являтися у світі із XVII ст. Першим самостійним медичним науковим товариством була Хірургічна академія в Парижі (1731). Громадські організації, які займалися науковою, просвітницькою та практичною діяльністю в Російській імперії, за свідченням Д. Чегодаєвої [476, с. 3], виникли у XVIII ст. – об'єднання медиків при Московському університеті. Широкого ж розповсюдження вони набули у XIX – на початку XX ст., ставши однією із поширених форм організації наукової діяльності.

Згідно з класифікацією історика Д. Російського діяли медичні товариства та «близько-медичні». До останніх він відносив людинолюбні та богоугодні товариства піклування про хворих і поранених солдат, старих та інвалідів, психічно хворих, сліпих і глухих, дітей, проституток та ін.; общини сестер милосердя; товариства тверезості; міські санітарні комісії; опіки в земствах; санітарно-просвітницькі товариства; професійні об'єднання медичних працівників; об'єднання аптекарів; товариства, які принагідно займалися медициною (наприклад, Вільне економічне товариство, товариства природодослідників) тощо [344, с. 151].

Згідно з фактичними даними, що їх указує О. Ціборовський, «Перше в країні наукове товариство медиків створено в м. Херсоні у 1784 р. з ініціативи Д. С. Самойловича. Незабаром після Санкт-Петербурга (1833) створено Товариство київських лікарів у 1840 р., одеських лікарів – у 1849 р., Волинське, Подільське, Харківське медичні товариства – відповідно у 1859, 1860 і 1861 рр.» [474, с. 169].

У той же час історик медицини О. Жук першим у підросійській Україні громадським об'єднанням медиків називає «Товариство київських лікарів, організоване у 1840 році», а другим, заснованим «у 1849-му» [134, с. 39–40] Товариство одеських лікарів. Починаючи із 70-х рр. XIX ст., кількість організацій у Наддніпрянській Україні інтенсивно зростала. І якщо на початку XIX ст. діяли у Харкові лише дві наукові громадські організації – Товариство наук при Харківському університеті та Філотехнічне товариство [24], то, згідно з підрахунками О. Коваленко, «наприкінці XIX ст. на Слобожанщині існували вісім наукових об'єднань» [184, с. 9], а на поча-

ток XX ст. у Російській імперії «діяло близько 150 провінційних товариств лікарів» [274, с. 10]. Загалом у медичній галузі існували наукові товариства, благодійні лікарські організації, професійні медичні об'єднання.

На кінець 1860-х рр. в Російській імперії, як зазначає І. Нейдінг [276], «числилось 27 медичних товариств, а на початок 1880-х – 40... До 1896 р. таких організацій стало більше 120 і в їх роботі брало участь більше половини всіх лікарів» тогочасної держави. Згідно з даними «Обзоров деятельности медицинских обществ и съездов врачей», на початок XX ст. у Російській імперії нараховувалося близько 150 медичних товариств [280].

Указані організації І. Макаренко назвав «зв'язною ланкою» між лікарями-практиками та професорами медичних факультетів університетів [234, с. 92–94], а також вони «своєю дослідницькою, видавничою, лекційною роботою сприяли координації наукових досліджень, надавали науковцям фінансову допомогу, виконували обмін науковими розробками між вітчизняними та зарубіжними вченими і, нарешті, популяризували наукові дослідження серед широкої громадськості, сприяли демократизації наукових знань» [436, с. 299], зауважує С. С. Ткаченко.

Як уже вказувалося вище, одним із перших у Наддніпрянській Україні сформувалося Товариство київських лікарів, а саме «29 жовтня ст.ст. 1840 р. / 11 листопада нов.ст. Статут його затверджено Міністерством Внутрішніх Справ 21 січня 1850 р.» [437, с. 4]. Із часу створення його очолив інспектор лікарської управи Іван Петрович Кудрявцев, секретар – хірург С. Волинський. У подальші роки головами Товариства були Володимир Опанасович Караваєв (перший професор і перший декан медичного факультету університету св. Володимира), Сергій Петрович Алфер'єв (професор, декан медичного факультету), Кристіан Якович Гюббенет (завідувач кафедри теоретичної хірургії з офтальмологією), Никанор Адамович Хржонщевський (професор), Юлій-Фердинанд Іванович Мацион (професор), Петро Іванович Перемежко (професор), Григорій Миколайович Мінх (професор, завідувач кафедри патологічної анатомії), Федір Олександрович Леш (професор), Карл Генріхо-

вич Трітшель (заслужений ординарний професор, завідувач кафедри госпітальної терапії), Василь Парменович Образцов (заслужений ординарний професор, доктор медицини, дійсний статський радник, дворянин, один із засновників київської терапевтичної школи, очолював Товариство до 1920 р.).

У Києві в різні роки також діяли товариства: офтальмологічне, вегетаріанське, військово-санітарне, акушерсько-гінекологічне, психіатричне, сифілідологічне, для боротьби із заразними хворобами, дитячих лікарів, швидкої медичної допомоги, фізико-медичне, хірургічне, фармацевтичне, дерматологічне, студентів-медиків, обласний військово-промисловий комітет, медична секція Українського наукового товариства, Всеукраїнська спілка лікарів-українців та ін.

Головний друкований орган Товариства київських лікарів – «Труды Общества киевских врачей с приложением протоколов». Видавалось 2–4 рази на рік упродовж 1894–1913 рр. До цього (1862/63–1891/92 рр.) виходило під назвою «Протоколы заседаний общества киевских врачей». Подавалися протоколи засідань Товариства та дискусії з приводу доповідей, а також щорічні звіти про діяльність цієї наукової громадської організації. У кінці кожного випуску містився список нових книг, які надійшли до Товариства. На сторінках збірника вміщені доповіді фактично з усіх галузей медицини.

Товариство одеських лікарів засноване в 1849 р. Першими членами Товариства стали 20 медиків – вихідців із різних країн, що пов'язано з багатонаціональним складом тогочасної Одеси: вихованці німецьких, французьких, австрійських університетів, а також Харківського, Вільнюського та Дерптського. У різні роки Товариство очолювали: Н. Бернштейн, М. Скліфосовський, Г. Мінх, Й. Мочутковський, Г. Духновський, Я. Бардах.

Першим друкованим органом стали «Протоколы заседаний Общества одесских врачей» (1868–1913). Уміщувалися повідомлення про поточну діяльність, прийом нових членів, наукові виступи тощо. Голова Товариства М. Скліфосовський у виданні, присвяченому 20-річчю організації, писав: «... вивчення статистики хворо-

близості та смертності спричинить неодмінне вивчення кліматичних особливостей нашого міста й тих умов загалом, за яких розвиваються ті чи інші хворобливі форми, превалюючи над іншими. Від вивчення подібних питань маємо право очікувати великої користі для загальної гігієни. Не можна не погодитися, що подібні завдання повинні бути приналежністю саме провінційних медичних товариств і повинні складати суттєву частину програми їх занять».

Виходили також «Труды Общества одесских врачей» (1904–1914). На всіх випусках зазначалося, що матеріали присвячені пам'яті Йосипа Йосиповича Мочутковського. А перший випуск за 1904 р. відкривався його портретом і поясненням редакції, що саме він завжди «мріяв і прагнув до заснування друкованого органу товариства». Уміщувалися оригінальні праці членів Товариства, «системні» реферати й протоколи засідань.

Упродовж 1892–1897 рр. Товариство одеських лікарів видавало «Южно-русскую медицинскую газету». Програма передбачала публікацію: а) особливо важливих у медичному плані урядових розпоряджень і циркулярів; б) статей із усіх галузей медицини; в) рефератів з медицини та суміжних наук; г) бібліографій і критичних оглядів; д) звітів про засідання медичних товариств; е) практичних нотаток з медицини; є) призначень, переміщень, біографій и некрологів лікарів та інших незначних повідомлень; ж) оголошень (платних).

У період української національної революції 1917–1920 рр. діяла Професійна спілка лікарів. У 1918 і 1919 рр. вони видали по одному номеру журналу «Одесский союз врачей».

У 1859 р. у Кам'янці-Подільському засноване Товариство подільських лікарів. До його складу входило 93 дійсних члени, 30 почесних та 100 кореспондентів із інших міст. Очолював Товариство доктор медицини Олександр Кремер, скарбник – доктор медицини Казімеж Пшиборовський, секретар – Юзеф Ролле, бібліотекар – доктор медицини Олександр Маркевич. Організація вела широку просвітницьку роботу, збирала бібліотеку, відкрила музей. У 1860 р. вони почали видавати «Materiały

do topografii i statystyki lekarskiej i higieny Podola» [Матеріали до топографії і лікарської статистики Подільської губернії]. Це було перше видання, засновником якого виступило Медичне товариство. Представлені наукові статті, розвідки й повідомлення, документи з історії медицини про боротьбу місцевих лікарів від епохи середньовіччя з чумою, холерою, туберкульозом тощо. Чимало публікацій підготував Йосип (Юзеф) Ролле, який вважається одним із фундаторів історії медицини як науки. Друкувалось видання у Варшаві й існувало до часу закриття Товариства Міністерством внутрішніх справ у 1865 р.

Медичне товариство в Харкові створене в 1861 р. У вересні 1860-го відбулося засідання ініціативної групи, на якому професорам В. Грубе та Г. Риндовському, лікареві В. Франковському доручили скласти Статут товариства. У листопаді проєкт підписали 28 (за іншими даними, 26) засновників. У березні 1861 р. Статут затверджений, а вже 27 травня відбулося перше засідання Харківського медичного товариства. Членами його стали викладачі медичного факультету Харківського імператорського університету, лікарі міста, фармацевти й провізори.

Мета полягала у сприянні науковому вдосконаленню лікарів, розповсюдженню медичних знань і методик лікування з урахуванням місцевих умов життя, наданням медичної допомоги тим, хто звертався до закладів товариства, а також «... колегіальним стосункам лікарів щодо вивчення, удосконалення та повного застосування усіх галузей медицини» [467, с. 12], – писав один із перших дослідників діяльності цієї організації С. Ігумнов.

Ініціатором виступив Вільгельм Федорович Грубе – професор і директор хірургічної клініки Імператорського харківського університету. Народився 1827 р. в Курляндії, закінчив медичний факультет Дерптського університету (1850), працював морським лікарем у Кронштадті, і тоді ж обраний ординарним професором у Харкові. Ім'я цього «лікаря і вченого, хірурга, завідувача кафедри оперативної хірургії та хірургічної клініки університету, було широко відоме не лише в Росії, а й у Європі» [193, с. 6], – характеризує його академік НАН О. Корж. За спогадами су-

часників, місто і професор настільки тісно пов'язані один із одним, що «уявити собі Харків без Грубе і Грубе поза Харковом було неможливо» [317].

Першим головою обрано професора, завідувача кафедри нормальної, а потім патологічної анатомії Душана Федоровича Лямбля. У 1869 р. головою обрано ініціатора створення Товариства, професора В. Ф. Грубе: очолював 22 роки, а потім до дня смерті був його почесним головою. Із 1891 р. до 1905-го головував професор Харківського університету Олександр Харитонович Кузнецов. Замінив його на цій почесній і водночас відповідальній посаді Михайло Іванович Светухін (1864–1935). У листопаді 1910 р. очільником обрано професора Харківського університету офтальмолога Євсея Петровича Браунштейна, який головував до 1925 р.

Дбаючи про накопичення інформації, Товариство з першого року діяльності заснувало бібліотеку й постійно приділяло їй увагу. Зокрема «в 1862 р. на неї витрачено 40 % бюджету ХМТ. З 1863 р. воно розпочало обмін виданнями з 30 університетами та товариствами, а в 1875 р. – вже з 86 установами Росії та Європи» [260, с. 27]. Першим скарбником і бібліотекарем був Іван Кіндратович Зарубін, який згодом очолив медичний факультет Харківського університету. Станом на 1917 р. у бібліотеці налічувалось 25 000 примірників наукових видань і 3 000 дисертацій.

«Протоколи засідань Харьковского медицинского общества» (Харків, 1861/1863 – 1916) за хронологією стали другим виданням, засновником якого виступило Медичне товариство. Воно змінювало назви: «Протокол собрания Харьковского медицинского общества» (1861/1863 р.), «Протоколы годичного заседания Харьковского медицинского общества и Отчет деятельности членов Харьковского медицинского общества» (1871 р. – № 1, 1872 р. – № 1, 1874 р. – № 1, 1877 р. – № 1, 1878 р. – № 1, 1879 р. – № 1). У різні роки його редагували професори П. Пенський і П. Поляков, приват-доцент І. Чуєвський.

Нагромадивши досвід роботи й науковий потенціал, Харківське медичне товариство розпочало нове наукове видання – «Труды Харьковского медицинского общества: Доклады Харьковскому медицинскому обществу» (1883–1906).

Найзначнішим у професійному плані виданням став «Харьковский медицинский журнал», що класифікувався як орган Харківського медичного товариства (1909 т. 7 № 2 – 1913 т. 15 № 5); щоквартальний науково-практичний журнал; щомісячний журнал. – Харків, 1906. Т. 1, № 1, січень – 1917. Т. 23, № 10/12, жовтень/грудень. До 1916 р. заголовок журналу подавався також французькою мовою.

Також у Харкові видавався «Журнал медицины и гигиены» (видання Товариства наукової медицини і гігієни при Імператорському Харківському університеті; виходив невизначено у 1894 р.). Готуючи журнал, видавці звернулися до читачів із розлогим поясненням «Від редакції». У ньому, зокрема, зазначалося, що «редакція журналу планує друкувати роботи з усіх галузей наукової та практичної медицини і гігієни як у формі оригінальних статей, так і у формі звітів... Редакція не сторони-тиметься вмещувати детальні відгуки та звіти про наукові праці більш чи менш поважні, які заслуговують уваги того чи іншого лікаря».

За підрахунками В. Реминяка, щороку Харківське медичне товариство витрачало від 670 до 1200 руб. із загального бюджету об'єднання на випуск у світ «Трудов Харьковского медицинского общества» [333].

У 1868 р. у Сімферополі утворене «Таврійське медико-фармацевтичне товариство лікарів», одним із засновників якого став Микола Бетлінг. 13 липня 1890 р. воно перейменоване в «Таврійське товариство Сімферопольських лікарів», у 1909 р. – «Товариство Сімферопольських лікарів». У різні роки його очолювали: Адольф Гнатович Трахтенберг, Микола Андрійович Арндт, П. Л. Алянчиков.

Друкований орган Товариства – «Протоколы заседаний и труды Общества симферопольских врачей» (1889/90–1911) виходив раз на рік як підсумок діяльності за попередній рік, хоча спостерігались і запізнення. Складався із двох частин – «Протоколы...» і «Труды...». У першій частині друкувалися протоколи чергових та річних звітних засідань. Збори відбувалися 2-3 рази на місяць за винятком літнього періоду. Обговорювалися питання організації медичної допомоги та санітарно-профілактичної роботи, улаштування лабораторій та амбулаторій, аналізу меди-

ко-статистичних даних захворюваності, боротьби з проституцією, поточної роботи Товариства тощо.

Медичне лікарське товариство у Катеринославі перше організаційне засідання провело 21 вересня (за ст. ст.) 1874 р. Мета діяльності – об'єднання медичних працівників міста для спільного вирішення складних питань та підтримка лікарів у їхній діяльності. Голова товариства – І. Бутаков, віце-голова – М. Болоховський. Різноманітну організацію очолювали: П. Бойченко, А. Рекс, І. Бутягін, М. Лещинський, К. Горелейченко, Н. Крендовський. Члени товариства читали публічні лекції для населення, утримували безкоштовно лікарню для малозабезпечених верств населення, влаштовували курси підготовки нижчого медичного персоналу, проводили губернські з'їзди та скликали засідання спеціальних комісій по вивченню туберкульозу, малярії й холери. Друкований орган – «Записки Екатеринославского медицинского общества» (1893–1903). Уміщувалися наукові доповіді та повідомлення, зроблені на засіданнях, а також матеріали загальноосвітнього спрямування. Тематика: сучасний стан та розвиток медицини, педіатрія, хірургія, терапія, санітарія, річні звіти. Друкувалися протоколи з додатками конкретних випадків захворювань, діаграми смертності в період епідемій.

Професійне медичне Товариство в Кременчуці засноване 29 травня 1885 р. за ініціативою вільнопрактикуючого лікаря [Н.] М. Мельника, який і став першим головою. Упродовж 1888–1905 рр. Товариство очолював лікар-хірург, доктор медицини Оксентій Трохимович Богаєвський. Мета діяльності визначена так: «підтримання єдності серед місцевих лікарів, обміну думками і різними практичними спостереженнями у галузі, а також надання лікарям шляхом облаштування бібліотеки можливості слідкувати за сучасним станом медичної науки». Загальна чисельність Товариства доходила до 80 осіб. Серед почесних членів – Д. Ахшарумов, Ф. Ерісман, М. Скліфосовський, Л. Гіршман та ін.

Упродовж 1889–1910 рр. виходили друком «Протоколы заседаний и Труды Общества Кременчугских врачей с приложениями». Основа видання – протоколи

засідань лікарського Товариства з додатками конкретних випадків захворювань за різні роки. Під час засідань затверджувалися звіти роботи організації, заслуховувалися наукові доповіді про різноманітні хвороби людей і тварин та способи й методи діагностики й лікування, обговорювалася робота лікарень.

Значну роль у формуванні інформаційного простору в сегменті спеціалізованих видань відіграли бальнеологічні Товариства, що вивчали клімат, джерела цілющої мінеральної води, морські купання, лікувальні грязі та інші бальнеофактори.

Досліджуючи курорт як специфічний культурний феномен, А. Мальгін зазначив: «куди на певний час приїздила людина для того, щоб потім знову повернутися до звичних справ ... Курорт – це образ того, який вигляд хотіло б мати те чи інше суспільство у власних очах, як воно уявляє себе щасливим» [237, с. 5].

Першим офіційно затвердженим курортом Російської імперії вважається «Марціалльні Кончезерські води», відкритий неподалік від Петрозаводська у 1719 р. Відтоді й до початку ХХ ст. «створено 36 курортів і 60 санаторіїв на 3 тис. місць» [452]. До ХVІІІ ст. відносяться й наукові дослідження природних лікувальних факторів. Склад липецьких мінеральних вод дослідив С. Гмелін (1771), а І. Гільденштедт (1773) і П. Паллас (1793) описали властивості мінеральних вод Північного Кавказу. У 1863 р. за ініціативою С. Смирнова в П'ятигорську створене наукове товариство – Російське бальнеологічне. У 1876 р. Й. Мочутковський організував Бальнеологічне товариство в Одесі. З його діяльністю пов'язане вивчення лікувальних властивостей лиманної ропи і грязей, розробка наукових основ лимано- та грязелікування. Медичні традиції освоєння й розвитку кримських курортів із другої половини ХІХ – початку ХХ ст. заклали С. Боткін, А. Бобров, С. Руданський, А. Чехов, С. Єлпатьєвський, Н. Парійський, А. Шенк, В. Дмитрієв, П. Мезерницький, З. Соловйов, М. Семашко та інші вчені, лікарі-практики, організатори курортної справи.

Перший курорт на території підросійської України – Слов'янський – «офіційно створений законом № 230342 від 23 липня 1802 р.» [212, с. 313]. А до 70-х рр. ХІХ ст. в Харківській губернії відкрили шість лікувальних джерел [31, с. 519].

Російський дослідник Є. Ахмадулін відносить курортні видання до одного «з найстаріших типів спеціалізованих журналів» [23]. Першим курортним виданням один із провідних дослідників типології преси О. Акопов називає «Протоколы заседаний Русского Бальнеологического общества в Пятигорске» – 1872 р. Із «90-х рр. XIX століття спеціалізована курортна преса стає звичним явищем». А всього, за свідченнями автора, «до 1917 р. у Росії вийшло друком близько 40 спеціалізованих курортних газет і журналів різних типів» [8].

В означений період у Наддніпрянській Україні видавалося 11 спеціалізованих курортних періодичних видань, тематичну основу яких складала медицина. Із них 4 журнали та 7 газет.

До журнальної періодики належали: «Вестник бальнеологии, климатологии и физиотерапии» (Харків, 1910–1911 рр.), у літній сезон журнал видавався в Єсентуках; «Вестник курортов и лечебных учреждений» (Харків, 1908–1916); «Здоровая жизнь» – видавався щотижня як додаток до журналу «Вестник курортов и лечебных учреждений» (Харків, 1909–1911), у 1912–1916 рр. друкувався як окремий розділ журналу «Вестник курортов и лечебных учреждений»; «Физиотерапевтический вестник» (Одеса, січень–квітень 1904). Газетні видання: «Балаклавский курортный листок» (Балаклава, 1914 р.); «Крымские курорты» (Сімферополь, 1913–1914 рр.); «Крымский курортный листок» – безкоштовний додаток до газети «Южные ведомости» (Сімферополь, 1911–1914); «Курортный посредник» (Ялта, 1904); «Куюльницкий курортный листок, издаваемый Одесским обществом благоустройства куюльницкого лимана» (Одеса, 1905); «Русский сезонный листок» (Керч, 1889–1899); «Сезонный листок Славянских минеральных вод» (Слов'янськ, 1889–1916). Три журнали видавалися у Харкові, один – в Одесі; чотири газети видавались у Таврійській губернії, одна – у Харківській.

Першими періодичними виданнями означеної тематики вважаємо популярно-бальнеологічні газети «Русский сезонный листок» (Керч) та «Сезонный листок Славянских минеральных вод» (Слов'янськ), які вийшли друком у 1889 р.

Окрім розвитку медичного напрямку, очільники та провідні члени медичних Товариств розуміли важливість інформації для розвитку медицини і як науки, і як прикладної галузі. Найкраще могли розкривати особливості розвитку наукової думки та демонструвати набутий практичний досвід наукові та науково-практичні медичні періодичні й продовжувані видання.

У багатьох містах Наддніпрянської України діяли відділи Російського товариства охорони народного здоров'я, а також Товариства Червоного Хреста, Всеросійської ліги по боротьбі з туберкульозом та ін., що теж формували спеціалізований інформаційний простір своїми друкованими органами.

Спираючись на картотеки бібліотек України та Росії, на зафіксовані дані низки наукових і бібліографічних джерел, можемо констатувати, що в означений час 71 періодичне та продовжуване видання, засновниками яких виступили наукові товариства та інші громадські організації медичного напрямку, видавались у 14 містах Наддніпрянської України. Найбільше – 31 – у Києві, 11 – у Харкові, 8 – в Одесі, 7 – у Катеринославі, по 2 – у Житомирі, Полтаві, Сімферополі, Чернігові, по 1 – у Балаклаві, Єлисаветграді, Кам'янці-Подільському, Кременчуці, Феодосії, Херсоні. За видами: продовжувані видання – 51, періодичні – 20, із яких 7 газет і 13 журналів. Із них українською мовою – 7, польською – 1, решта – російською.

Економічний, промисловий, військовий і соціальний розвиток капіталістичного господарства вимагав фахівців із навичками професійного лікування тварин. Із 1804 р. на медичному факультеті Віленського, а з 1805-го Дерптського, Московського, Харківського, Казанського університетів відкрилися самостійні кафедри ху-доболікування. За визначенням А. Корольова, «цей період потрібно вважати початком планомірної вищої ветеринарної освіти в Росії» [198, с. 2]. Також розвивалася законодавча база.

Відповідно: організація навчальних закладів і підготовка фахівців у галузі догляду та лікування тварин; розвиток наукових досліджень; освоєння технологій роботи зі збудниками інфекцій; створення та функціонування міжнародних ветерина-

рних організацій; збільшення професійного середовища тощо вимагали спеціалізованої комунікації.

Основоположними в історії ветеринарії і сьогодні залишаються дослідження ректора Московської ветеринарної академії, доктора ветеринарних наук, професора Віктора Коропова [200]. Інші роботи щодо виникнення та становлення спеціалізованих видань із ветеринарної медицини або базуються на розробках В. Коропова, або широко їх цитують. Серед сучасних досліджень виділяємо колективну монографію «Історія ветеринарної медицини України» [60], яка витримала кілька перевидань, та низку публікацій, що мають непряме відношення до теми нашого дослідження, таких авторів, як С. Аранчій, В. Вакулик, С. Джупина, А. Душан, С. Руда, С. Рудик, М. Стегней, Є. Степанович та ін.

Однак наукові медичні товариства ветеринарних фахівців, а вони діяли в Житомирі, Одесі, Харкові, Катеринославі та Києві, широко не виступили засновниками видань. Свої наукові праці ветлікарі друкували на сторінках наукової періодики загальномедичного профілю, адже до 1889 р. товариства були спільними для медичних і ветеринарних фахівців. Представники Харківського товариства ветлікарів друкували свої праці на сторінках «Сведений...» і лише в 1911 р. видали «Труды Общества ветеринарных врачей в г. Харькове за XIV год».

Розвиток виробництва, що розпочався в Росії після реформи 1861 р. і набрав стрімкості у 1890-ті рр., мав наслідками величезні зрушення фактично в усіх галузях життя. У цей період друкарство та видавнича справа розвивалися за умов швидкого поширення в Російській імперії нових засобів виробництва. Саме це, зміцнення матеріальної бази поліграфічних підприємств, вважаємо ще одним чинником розвитку спеціалізованих медичних періодичних і продовжуваних видань.

Говорячи про визначальні фактори заснування та розвитку спеціалізованої медичної преси, варто акцентувати увагу на збільшенні кількості агентів наукової і практичної діяльності, які розуміли необхідність поширення медичних теорій та отримання відомостей від інших, а також уловлювали значення друкованого слова,

значення комунікації у розвитку медицини і як науки, і як практичної галузі, і як засобу профілактики хвороб та збереження життя. У ролі видавців, засновників та редакторів виступило, за нашими підрахунками, більше 180 осіб. Серед них доктори наук і професори, завідувачі медичних кафедр і голови різноманітних товариств медико-біологічного та ветеринарного спрямування, керівники відділів земств і очільники медичних служб міст, фармацевти і лікарі-практики. Вивченню їхнього життєвого шляху, професійних підходів та організації редакційної роботи по виданню спеціалізованих медичних періодичних і продовжуваних видань присвячений четвертий розділ дослідження.

Згідно з нашими підрахунками, в аналізованій період у Наддніпрянській Україні видавалося 44 приватні спеціалізовані медичні періодичні та продовжувані видання. Першим почав випускати приватну газету «Современная медицина» професор Імператорського університету св. Володимира в Києві Олександр Вальтер. У подальші роки власні видання засновували та видавали: професори, психіатри Павло Ковалевський та Іван Сікорський; заслужений професор Харківського ветеринарного інституту, дійсний статський радник Петро Гордєєв; доктор медицини, літератор, земський діяч Євген Святловський; професор Іван Зеленев; лікарі-практики Петро Амброжевич, Абрам Гринфельд; доктор медицини, бальнеолог Михайло Шляпошников; лікар Пилип Немоловський; гомеопат, міський голова Хорола Євграф Дюков та ін.

Також значний внесок у розвиток аналізованої преси та взагалі вітчизняної журналістики і соціальної комунікації зробили видавці Павло-Альберт Брейтигам, Хайкель Бердичевський, Абрам Кветний, Григорій Коваленко, Лейба Рог та ін.

Приватний журнал «Вестник офтальмологии» (1884–1917) видавали в різні роки лікарі-офтальмологи Андрій Ходін, Леонід Беллярмінов, Сергій Головін, Федір Євєцький, Адріан Крюков, Олександр Люткевич.

Доктор медицини, поляк Станіслав Трзєбінські заснував і видавав у Києві польськомовний медичний журнал «Polskie miesięcznik lekarski» (1916).

Попри ці досягнення, що призвели до збільшення кількості спеціалізованих видань, на кінець XIX – початок XX ст. газетно-журнальна справа регламентувалася низкою правил, що обмежували дію навіть офіційних постанов, а також законами про тимчасові та надзвичайні охорони, постійним втручанням поліції, губернаторів та місцевих адміністрацій. Такою ситуація була до 1905 р.

Під тиском політичних заворушень, що переростали у збройні протистояння, 17 жовтня 1905 р. в Російській імперії видано Маніфест про введення демократичних прав і свобод, зокрема й щодо друкованого слова. Небавом прийнято «Тимчасові правила про пресу» та «Закон про спілки і товариства», які узаконили «явочний» порядок видання нових органів, що передбачав лише подачу заяви адміністрації про намір приступити до видання. «Явочний» порядок дозволяв припинене видання замінити іншим при тому ж складі співробітників, при тій же програмі, але під іншою назвою.

Упродовж 1905–1914 рр. ліквідовано принцип попереднього цензурування друкованої продукції; діяла лише каральна цензура, що залишалася у віданні Міністерства внутрішніх справ. Справи про порушення цензурного законодавства розглядали вже судові палати (Київська, Одеська та Харківська) як суди першої інстанції. При розгляді інших справ такі палати були судами другої інстанції після окружних судів.

Ці більше ніж половинчасті документи, розлого описані й проаналізовані істориками, політологами та журналістикознавцями в різні роки, усе ж вплинули на активізацію національно-політичних сил у всіх сферах життя. Відповідно в Наддніпрянській Україні почали виходити газети та журнали українською мовою: слідом за «Хліборобом» з'явилися «Рідний край», «Слобожанщина», «Запорожжя», «Рада» та ін. Низку видань ще до їх виходу або після першого номера заборонили місцеві губернатори чи цензори. Частина газет і журналів закрилася через матеріальні збитки. Із настанням у країні нової хвилі реакції, а потім і початком Першої світової війни ситуація ускладнилась аж до заборони української преси. Знову з'являється

національна періодика в 1917 р. і розвивається увесь період національно-визвольної боротьби українського народу 1917–1920 рр.

Згідно з даними В. Ігнатієнка, якщо в 1905 р. у Наддніпрянській Україні видавалося 32 назви україномовних видань, то в 1919 р. уже 237 [159, с. 3–4]. Переважали друковані органи політичних партій і громадських організацій. Однак видавались і спеціалізовані україномовні видання, зокрема медичні. Поява їх супроводжувалася кількома чинниками, з-поміж яких визначальним вважаємо усвідомлення представниками медицини необхідності системної організації теоретичних знань національною мовою.

Проведені нами підрахунки дають підстави ствердити, що в означений хронологічними межами дослідження період у Наддніпрянщині виходило друком 9 українськомовних спеціалізованих медичних видань. За періодичністю: двотижневики – 3, місячники – 4, невизначено – 1. За формою – усі журнали. За місцем видання: Київ – 6, Полтава – 2, Хотин – 1.

У Києві україномовні видання, окрім одного, з'явилися у період національної революції: «Вістник ветеринарної медицини» (1918), «Вістник всеукраїнської Спілки лікарських помішників, помішниць і акушерок» (1918), «Вістник Міністерства Народнього Здоров'я і Опікування» (1918), «Збірник медичної секції українського наукового товариства в Києві» (1910), Вісник Всеукраїнської фельдшерсько-акушерської спілки «Згода» (1917), «Українські медичні вісти» (1918).

Якщо говорити про Полтаву та Хотин, то вихід україномовних спеціалізованих медичних видань винятково залежав від наявності особистостей, готових узяти на себе весь клопіт по створенню та виданню журналів із розумінням ваги друкованого слова національною мовою для розвитку не лише галузі, а й соціуму загалом.

У Хотині таким виявився український аристократ, лікар Пилип Іринеєвич Немоловський (1857–?). Випускник медичного факультету Київського університету, він у 1906 р. видав два числа журналу «Хата» –місячник для селян з відділами: політичним, господарським і лікарським.

Полтава з'явою україномовних медичних журналів зобов'язана старанням Григорія Олексійовича Коваленка (1868–1937) – фельдшера, літератора, художника, етнографа. Разом із М. Дмитрієвим та П. Мирним видавав журнал «Рідний край». У 1913 р. редагував вісник гігієни, санітарії, медицини і природознавства «Житте і знання», заснований Полтавським фельдшерсько-акушерським товариством. У програмі журналу зазначалося: подавати праці та звістки з медицини, санітарії, гігієни. Після заборони часопису Г. Коваленко зорганізував місячник «Вістник життя і знання» (1914, № 1–7) – популярно-науковий український журнал із питань медичної освіти, здорового побуту, боротьби з епідеміями, тлумачення різних явищ природи.

Соціальна та економічна стабільність, що почала поставати упродовж 1910–1911 рр., висунула й питання про підготовку нового цензурного статуту, який мав замінити Тимчасові правила. Роботу по розробці нового документу, який би регламентував журналістську та видавничу справу, 19 липня 1914 р. перервала Перша світова війна. У зв'язку з цим при Головному управлінні Генерального штабу створено Головну військово-цензурну комісію. При штабах військових округів (зокрема Київського, Одеського та Харківського) створювались місцеві військово-цензурні комісії у складі представників від міністерств військового, морського та внутрішніх справ, а також від місцевої цензурної установи, поштово-телеграфного відомства та від місцевої цивільної влади.

Початок Першої світової війни призвів до закриття багатьох видань. Однак у цей період виникали й нові часописи.

Із початком воєнних дій активізувалися громадські рухи, діяльність станових і державних установ щодо створення різноманітних опікунських установ, благодійних товариств, комітетів тощо. На кошти волонтерів засновувалися лазарети, притулки, сиротинці, устатковувалися санітарні потяги, виготовлялися ліки.

Найзначнішим досягненням громадянської ініціативи стало створення військово-промислових комітетів. Згідно з визначенням І. Горбачова, ці товариства «за-

клали фундамент громадської роботи у справу оборони держави та облаштування народного господарства» [99, с. 12]. На території України діяло чотири військово-промислові комітети: Катеринославський (голова Л. Дмитрієв), Київський (М. Терещенко), Одеський (М. Брайкевич), Харківський (М. фон Дітмар).

Важливий внесок у розвиток громадського добротинного руху, що сьогодні називається волонтерським, зробила українська родина промисловців і землевласників Терещенків – із Глухова нинішньої Сумської обл. Вони входили в різноманітні організації, засновували власним коштом лікувальні заклади, робили багатотисячні пожертви. Ольга Миколаївна заснувала лазарет-притулок на 20 місць і взуттєву майстерню для фронтовиків із ампутованими кінцівками. Варвара Миколаївна (у шлюбі Ханенко) виділила гроші на організацію курсів для підготовки санітарок по догляду за пораненими. Надія Володимирівна обладнала й утримувала «Майстерню по виготовленню шприців, голок та медичних термометрів ім. Ф. А. Терещенка для потреб армії й лазаретів» [117, 135–137].

Серйозно включивсь у цю роботу Михайло Терещенко (1886–1956) – промисловець і землевласник, юрист і викладач, видавець і балетоман, міністр фінансів Тимчасового уряду. Від початку Першої світової війни, як уповноважений Російського Товариства Червоного Хреста і помічник завідувача санітарними організаціями Товариства, на Південно-Західному фронті організував госпіталі, входив до складу Головного комітету Союзу міст, займав пост уповноваженого Головного комітету Земського союзу. Із липня 1915 р. очолював Київський військово-промисловий комітет. Упродовж 1915–1917 рр. – товариш голови Центрального військово-промислового комітету О. Гучкова. Входив до складу Особливої наради по обороні.

Діяльність Київського ВПК, як повідомляли «Известия Киевского областного военно-промышленного комитета» розповсюджувалася на Волинську, Київську, Подільську, Полтавську та Чернігівську губернії. До його складу входили вчені, представники торгово-промислових кіл, члени Державної думи, представники уря-

дових установ і громадських організацій, робітники, юристи, вчителі, інженери (1916. – № 1–2).

Однією з активно-працюючих у комітеті була Комісія допомоги пораненим рентгенівськими дослідженнями, створена 5 вересня 1914 р. Очолював її професор Й. Косоногов. Для збереження і поширення інформації Комісія заснувала журнал «Известия Киевской рентгеновской комиссии». Виходив 1–2 рази на місяць із 1915 р. до липня 1917-го в Києві. Редактор О. Зоненштраль. До редакційного комітету входили професори Ч. Бялобржеський та М. Дукельський, інженер-технолог [А.] Желтов, асистенти Університету св. Володимира О. Зарубін та М. Перье, викладач Колегії Павла Галагана О. Яницький та ін. Усього вийшло 15 чисел «Известий...».

Саме на їх сторінках висловлено ідею й проведено організаційну роботу щодо створення організації рентгенологів. У грудні 1916 р. відбувся Перший установчий з'їзд X-променологів і радіологів. Із доповіддю на ньому виступив редактор часопису О. Зоненштраль.

Програма видання передбачала публікацію повідомлень (різноманітні заходи Комісії: збори, виставки, з'їзди тощо), витягів із протоколів загальних зборів, засідань бюро, підкомісій; матеріалів про функціонування і діяльність комісії («Відомості Київської рентгенівської комісії», список членів, «Нарис виникнення і діяльності Комісії допомоги пораненим рентгенівськими дослідженнями», «Розвиток фінансової частини Комісії допомоги пораненим рентгенівськими дослідженнями»).

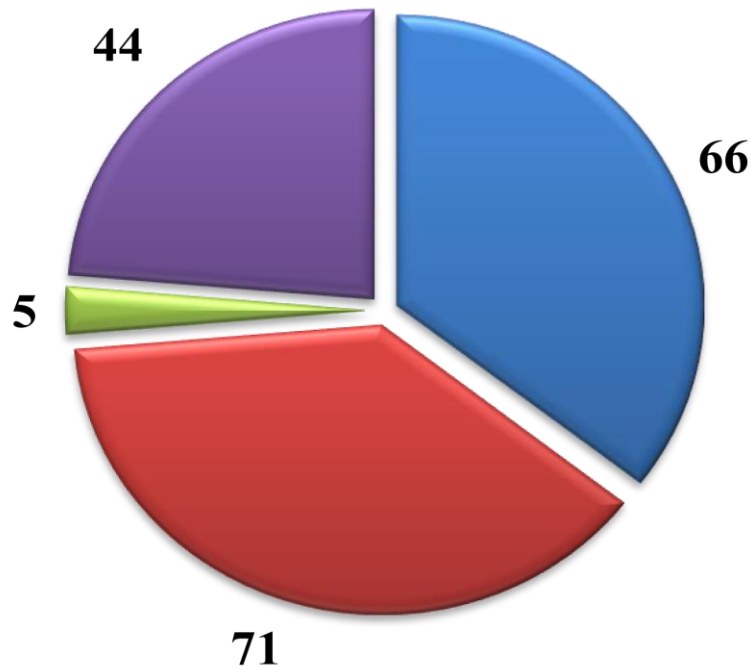
У Києві з 1916 р. до квітня 1918-го виходили «Врачебно-санитарные известия Управления Главноуполномоченного Красного Креста Юго-Западного фронта». Редактори [Н.] Ісаченко та [А.] Чириков. Основою тематичного наповнення були матеріали з різноманітних медичних питань, пов'язаних із пораненнями.

Пояснюється війною і вихід одноденної газети: під час проведення у 1914 р. в Катеринославі «Днів Червоного Хреста», де збиралися кошти на допомогу військовим, видали одноденну газету «Помощь раненым». Кошти від реалізації газети також надійшли для підтримки Червоного Хреста.

Проведений аналіз особливостей виникнення і становлення медичної періодики Наддніпрянської України у ХІХ – початку ХХ ст. дає підстави констатувати, що засновниками цієї преси виступили приватні особи, освітні інституції, громадські організації, державні, губернські та земські установи. Співвідношення у кількісних та відсоткових показниках демонструє графік 2.1.

Графік 2.1.1.

Засновники спеціалізованих медичних періодичних і продовжуваних видань

- Видання державних, губернських та земських установ
- Преса громадських організацій
- Преса освітніх інституцій
- Приватні видання

Цьому сприяло чимало чинників, усі з яких можна вважати значимими: а) вплив наукових відкриттів ХVІІІ–ХІХ ст., що створили фундамент медико-біологічних знань, сприяли їхньому розвитку та клінічному застосуванню. Реорганізовувалися існуючі і виникали нові клінічні дисципліни. Відповідно постало кілька важливих проблем: проведення назрілих змін в організації медичної допомоги та

привертання до них широкої уваги громадськості; збереження та передача інформації про хвороби, методи лікування і профілактики; б) сталому зростанню кількості видань газетно-журнальної форми сприяли соціально-економічні та політичні реформи, різних років. На базі реформ відбувалася реорганізація системи місцевого управління. Земства фактично запровадили систему медичного обслуговування населення, чого раніше не існувало. Свою роль відіграли також політичні заворушення; в) відкриття медичних факультетів при університетах розробку медичної тематики в регіонах вивело на зовсім новий рівень. Ці освітні установи в першу чергу ставали центрами формування професійного середовища, об'єднаного спільними інформаційними інтересами. Економічний, промисловий, військовий і соціальний розвиток вимагав також і фахівців із навичками професійного лікування тварин; г) кінець XIX – початок XX ст. характеризується фактом зростання наукових товариств, медичних зокрема. Наукові товариства також стверджували принципи формування елементів громадянського суспільства; г) значимий фактор – збільшення кількості агентів наукової і практичної діяльності, які розуміли значення комунікації у розвитку медицини і як науки, і як практичної галузі, і як засобу профілактики хвороб та збереження життя. А також зростання інформатизації суспільства тощо.

Загалом друга половина XIX – початок XX ст. є періодом значних суспільно-політичних та економічних реформ, капіталізації промисловості й зміни виробничих стосунків, російсько-турецької, російсько-японської, Першої світової та інших війн, Лютневої революції та Жовтневого більшовицького перевороту в Петрограді, української національної революції 1917–1920 рр. Ці події, що багато в чому вплинули на хід світової історії, сформували підґрунтя становлення та розвитку спеціалізованих видань, вітчизняної журналістики та всього інформаційного простору.

2.2. Типологія медичних періодичних і продовжуваних видань

Спеціалізовані медичні періодичні та продовжувані видання – це особливий тип засобів масової інформації зі своїм проблемно-тематичним спрямуванням, внутрішньою структурою, чітким аудиторним орієнтиром. Не дивлячись на їхній особливий статус і місце в інформаційному просторі XIX – початку XX ст., ці видання виникли й розвивались у руслі всієї преси, відповідали її загальним параметрам, тому доцільним є визначення медичної преси в типологічній структурі засобів масової інформації для формулювання сукупності характеристик, якими вони відрізняються від інших видань.

Розробляючи теоретичне обґрунтування типології та засади необхідності застосування для аналізу різних видів медіа, М. Шкондін висловив думку, що настав час констатувати появу нового напрямку в журналістській науці – «медіатипології» [498, с. 12], яка візьме на себе дослідження не лише численних різновидів ЗМІ, що вже усталилися або лише з’являються, але й «усієї інформаційної системи суспільства, особливостей її включеності в глобальні комунікації» [498, с. 12], розкриття основ формування інформаційного простору.

Загалом у журналістикознавстві проблема характеристики періодичних і продовжуваних видань за різними одиничними ознаками, які б склалися в певну цілісну систему, далеко не нова.

Так, усі видання, «в залежності від їхнього змісту», ще на початку XX ст. книгознавець, бібліограф, журналіст, укладач однієї з перших спеціалізованих праць «Библиография русской периодической печати 1703–1900 гг. (материалы для истории русской журналистики)» М. Лісовський розподілив за такою схемою: «Видання енциклопедичні: А. Видання політичні, суспільні й літературні – 1) журнали, 2) газети, 3) ілюстровані й художні видання, 4) сатиричні та гумористичні видання, 5) видання для дітей, 6) видання для народу; Б. Видання офіційні та інформаційні – 1) урядові, 2) громадські (міські, земські та ін.), 3) приватні (листки оголошень та ін.).

Видання учені та науково-практичні: В. Видання учені та науково-практичні різного змісту (за різноманітними знаннями)... Г. Видання переважно гуманітарні – 1) богослов'я та філософія, 2) політична економія, комерція та правознавство, 3) історія, філологія та бібліографія, 4) географія, етнографія та статистика, 5) мистецтво, 6) виховання. Д. Видання переважно з природничих і фізико-математичних знань, із їхніми прикладними – 1) природознавство і фізико-математичні науки, 2) будівельна справа, технологія та ремесла, 3) сільське господарство і лісівництво, 4) медицина і ветеринарія, 5) військова і морська справа, 6) спорт» [224, с. X].

А «час, коли починають з'являтися бібліографічні огляди й описи періодичних видань» [166, с. 12] О. Кажикін визначає як перший етап у процесі застосування системних уявлень про друковану журналістику й безпосередньо типологічного аналізу.

Говорячи про дефініцію терміну «типологія» у більшості наукових праць вітчизняних дослідників, зустрічаємо визначення з «Великого тлумачного словника сучасної української мови»: «Типологія – вид наукової систематизації, класифікації чогось за спільними ознаками» [58, с. 1450]; типізація ж у названому джерелі визначається як «віднесення об'єкта до певного класифікаційного типу» [58, с. 1450]. Тип, як основоположне поняття цих формулювань, усталеного, класичного, тлумачення не має. У різних джерелах воно подається і як сукупність схожих об'єктів, і як модель для групи предметів, і як набір пов'язаних між собою ознак, і як одиниця розчленування досліджуваної реальності тощо. Професор Н. Яковенко «набір пов'язаних між собою ознак» [506, с. 271] визначає як модель. Також поняття «тип» у розрізі набору ознак і тверджень відповідає класичному розумінню соціологічної теорії, що трактується як «набір взаємозалежних тверджень, що дозволяють систематизувати знання, пояснювати та прогнозувати суспільне життя і генерувати нові наукові гіпотези» [516, с. 2].

У той же час типологія набуває одне з перших своїх ключових трактувань, як стверджує О. Кажикін, в епоху античності завдяки Платонові та Аристотелю: «Суть

її полягає в тому, що для давньогрецьких учених тип був незмінною, вічною і ідеальною сутністю, яка, наприклад, на думку Платона, існує до речей, є їх прообразом, а на думку Аристотеля, знаходиться в самих речах» [166, с. 21].

Говорячи про тип медіа, Б. Іграєв вказує, що «це основний образ схожих між собою (тобто однотипних) газет, журналів, передач, що утворюють специфічну групу. Реально існуючі газети, журнали, телепрограми є представниками тих чи інших типів ЗМІ» [149].

Обґрунтовуючи необхідність типологічного підходу до вивчення періодичної преси, представник Московської школи дослідників М. Шкондін зазначає: «Типологія журналістики допомагає більш точно встановити, наприклад, відповідність того чи іншого ЗМІ науково обґрунтованій моделі певного виду засобів масової інформації. Вона відповідає на запитання, які типологічні риси втілені в конкретному виданні, а які відсутні або проявляються недостатньо. Вона допомагає редакції спрогнозувати розвиток конкретного засобу масової інформації, сформулювати його концепцію, спираючись на найбільш продуктивні моделі, або скорегувати її з урахуванням реалій навколишнього середовища» [499, с. 189.].

Загалом представники цієї школи зазначають, що «на типологічну диференціацію впливають не лише різноманітні інформаційні, аналітичні, організаційні та інші функції преси як творчої діяльності. У цю обойму входять також і комунікативні функції політики, економіки, науки, мистецтва, сфер освіти, виховання, практичної діяльності. На основі цілей різних видів духовного виробництва (наука, література, мистецтво, публіцистика, журналістика та ін.) у масових комунікаціях формуються видання та програми: масово-публіцистичні, що відтворюють публічну сферу, поточну дійсність у творах жанрів журналістики, публіцистики; літературні; художні; художньо-публіцистичні; літературно-художні; культурно-просвітницькі; для розваги, ігор, проведення дозвілля; навчальні та методичні; наукові; науково-популярні; науково-практичні; науково-виробничі; виробничо-практичні; офіційно-документальні; релігійні; рекламні; інформаційно-довідкові; інші» [435, с. 46].

Усе ж однозначних підходів щодо визначення типоформуючих ознак як газетних, так і журнальних видань не склалося.

До первинних О. Акопов зараховує видавничий орган, читацьку групу, завдання і програму видання. До вторинних – авторський склад, внутрішню структуру, жанри, оформлення. До ознак третього рівня – періодичність, обсяг, тираж [5]. На думку С. Виноградової та Г. Мельник, типологічні характеристики друкованого ЗМІ визначаються «комплексом ознак: перш за все спрямованістю, змістом і метою видання, читацькою аудиторією, її запитами та потенційними можливостями, періодичністю, традиціями, суб'єктивними якостями керівника, організацією роботи й навіть станом техніки» [250, с. 159]. Головною типоформуючою ознакою «читацьку аудиторію» [443] називає В. Тулупов. Вивчаючи специфіку преси як типу комунікативної діяльності, М. Шкондін «суттєвими ознаками ЗМІ» називає: характер аудиторії; характер, тип інформації; цільове призначення [499, с. 162–189]. Головні засади типології І. Михайлин визначає «за регіоном поширення (центральні, регіональні, обласні, міські, районні, відомчі); за тематичною чи галузевою спеціалізацією (загальні інформаційні, фахові, ділові тощо); за періодичністю (щоденні, щотижневі, щомісячні, кварталні, щорічники); за типом аудиторії (загальні, жіночі, чоловічі і т. д.)» [262, с. 219]. Той же О. Кажикін, виділяючи «п'ять основних різновидів досліджень, де так чи інакше метод типології та системний підхід до періодики знаходять відображення», називає «дослідження будь-яких систем періодики, що включають різні типи видань» [166, с. 46–47].

У документознавстві Типоформувальними атрибутами визначають видавця, ціль, завдання, цільову аудиторію. Саме вони в «різній послідовності свого впливу і створюють тип видання... Тісно між собою пов'язані, але кожна з них може бути первісною при формуванні типу» [174, с. 35], – зазначає М. Кірсанова.

Згідно з тезою Ю. Капкової, типологічний підхід у теорії журналістики передбачає «дослідження системних об'єктів у контексті основних історичних процесів, у взаємозв'язку з суспільством як замовником і споживачем інформаційної про-

дукції», «виявлення основної функції досліджуваного об'єкта в системі ЗМІ або в якійсь із підсистем», характеристику «системного об'єкта за основними типізаційними ознаками», до яких авторка відносить «особливості аудиторії, цільове призначення, характер інформації, обсяг, час і місце виходу, періодичність». І також наголошує, що «обов'язковим для типологічного підходу є визначення сукупності типологозначущих для конкретного досліджуваного об'єкта ознак» [169, с. 40].

Спираючись на розробки щодо історичних досліджень структури журналістики в системі соціокомунікативної діяльності (історія комунікації, преси, жанрів, окремих видань тощо), стає очевидним, що соціальна комунікація середини ХІХ – початку ХХ ст. від сучасної суттєво різнилася, іншими були її форми та методи. Із цього приводу О. Седельникова акцентує – «багато громадських інституцій того часу ще не отримали самостійності й вузької предметної спеціалізації» [397, с. 37]. Тож справедливою може видаватися думка, що для преси того часу не зовсім коректно застосовувати сучасну типологію. Це можна вважати абсолютним по відношенню до фактично всіх тогочасних соціальних інститутів, окрім одного – медицини. Її комунікативні функції – і як науки, і як практичної діяльності – значно відрізнялися від інших. Про це переконливо свідчать кілька факторів. Перший із них пов'язаний із розвитком науки – французький дослідник П. Таннері (P. Tannery) в роботі «Історичний нарис розвитку природознавства в Європі із ХІV століття до 1900», оцінюючи розвиток науки наголосив: «перед лицем бактеріологічних відкриттів історія інших природничих наук за останні десятиріччя ХІХ століття видається дещо блідою» [519, с. 123]. Другий фактор – тісний зв'язок, як в жодній іншій галузі, науки і практики, що підтримувалося високим рівнем комунікації. Третій – читацька аудиторія медичних спеціалізованих видань у своїй переважній більшості складалась із експертів, що впливало як на інформаційне наповнення контенту, так і на рівень викладу матеріалів. Четвертий – кількість видань. Згідно з нашими підрахунками у Наддніпрянській Україні з середини ХІХ – на початку ХХ ст. виходило друком 186 видань, чого не

спостерігається в жодній іншій сфері людської діяльності. Детально про це в підрозділі 2.1.

Говорячи про спеціалізовані медичні періодичні та продовжувані видання, маємо на увазі пресу, яка: а) призначалася для людей однієї – медико-біологічної – сфери діяльності; б) в її контенті переважала інформація наукової, науково-популярної і практичної сфер, що вивчає нормальні та патологічні процеси в організмі, різноманітні захворювання, патологічні стани, методи їх запобігання та зміцнення здоров'я людини; б) вирізняється специфічністю цільового призначення й покликана задовольняти інформаційні інтереси своєї цільової аудиторії.

Проведення типологічного аналізу практично неможливе без розгляду преси у взаємозв'язку з існуючими суспільними відносинами, економічною ситуацією та рівнем розвитку науки й медичної практики. Саме це визначило необхідність звернення до соціальних, економічних, політичних, наукових, культурницьких особливостей різних періодів із другої половини XIX – до початку XX ст. Детально це питання, в рамках вивчення особливостей виникнення і становлення медичної періодики Наддніпрянської України, розглянуте в підрозділі 2.1.

Ґрунтуючись на дослідженнях щодо типологізації засобів масової інформації, а також орієнтуючись на специфіку аналізованих видань, ми пропонуємо для спеціалізованої медичної преси типологічну систему, в основі якої лежать два базисні принципи: аудиторний фактор та цілі комунікаційної діяльності. Таким чином Типоформувальними є такі ознаки:

- технологічні,
- аудиторні,
- інформаційні,
- функціональні,
- організаційно-редакційні.

Така модель дозволить більш точно визначити сутнісні характеристики як окремих видань, так і всієї групи спеціалізованої медичної преси, а також впливу цього сегмента на формування інформаційного простору.

Технологічні ознаки включають видавничу форму, періодичність, тривалість виходу, регіон розповсюдження, формат, обсяг, тираж.

За видавничою формою спеціалізовані медичні періодичні та продовжувані видання аналізованого періоду поділялися на книжкові, журнальні, аркушеві (газети й таблиці).

Як вид періодичного та продовжуваного видання, журнал – згідно з ДСТУ 3017-95 – це «періодичне журнальне видання, яке виходить під постійною назвою, має постійні рубрики, містить статті, реферати, інші матеріали з різних громадсько-політичних, наукових, виробничих та інших питань, літературно-художні твори, ілюстрації, фотографії» [64, с. 12]. Як засіб масової інформації журнал, за визначенням Т. Семистяги, «має такі власні особливості: нескінченність та регулярність виходу в світ номерів через певні проміжки часу, наявність опублікованих матеріалів у вигляді статей, ... певний тематичний напрямок змісту, ... особливе поліграфічне оформлення, ... постійно діючу редколегію» [399, с. 7].

Саме за ознаками журналу як засобу масової інформації ми й робили вибірку видань. Проведене аналітико-типологічне дослідження дає підстави стверджувати, що в означений період виходило друком 50 таких часописів.

Найпершим у медіа-просторі з'явився журнал наукової та практичної зоотрії «Ветеринарный вестник» (Харків, 1882–1895), заснований екстра-ординарним професором Харківського ветеринарного інституту Петром Гордєєвим у 1882 р. Це і перший журнал, і взагалі перше видання на території Наддніпрянської України з ветеринарної медицини. Журнал виходив шістьма книжками на рік до 1895 р. Спершу в підготовці видання засновникові допомагали екстра-ординарний професор Казанського ветеринарного інституту К. Блюмберг і ординарний професор Дерптського ветеринарного інституту Е. Земмер.

Далі прийшов до читачів «Архив психиатрии, неврологии и судебной психопатологии» (Харків, 1883–1894), заснований проф. Павлом Ковалевським.

До журналу як виду за матеріальною конструкцією відносимо «Бюллетни...», «Ведомости...», «Обзоры...», «Сведения...», «Хроники...». Таких видань нами зафіксовано, описано й уведено в науковий обіг 45 найменувань.

Найстабільнішою в інформаційному просторі була присутність «Трудов...», «Протоколов...», «Записок...» і «Дневников...» – це продовжувані, книжкові за формою видання, їх виходило 66.

Перші з'явилися у 1863 р. – «Протоколы заседаний Харьковского медицинского общества» (1863–1916) і «Протоколы заседаний Общества Киевских врачей» (1863–1894). Потім «Протоколы заседаний Общества Одесских врачей» (1868–1913), «Протоколы заседаний Общества врачей Черниговской губернии» (1871–1894), «Протоколы общества Херсонских врачей» (1871–1902) та ін.

До складу «Протоколов заседаний Харьковского медицинского общества» входили виступи із засідань товариства. Зокрема: «Про внутрішнє споживання карболової кислоти при хронічних висипах» проф. О. Кузнецова, повідомлення проф. В. Грубе зі своєї приватної практики, доповідь анатома Д. Лямбля, матеріали ініціатора і прихильника акушерської анестезії Н. Сочави. Окрім акушерства, у публікаціях Н. Сочави йшлося про заснування медично-статистичного бюро при Товаристві, спостереження над розвитком віспи тощо. Друкувалися також «Отчеты деятельности членов Харьковского медицинского общества. «Протоколы...» мали додатки.

Основним видом періодичного видання є газета, що за видавничою формою належить до аркушевих. В аналізований нами період виявлено, описано та уведено в науковий обіг 25 найменувань газет. До найпоказовіших – за часом присутності в інформаційному просторі, за різноманіттям тематичного спрямування, за цитованістю в наукових працях тощо – варто віднести «Земский врач» (1888–1894), «Сезонный листок Славянских минеральных вод» (1889–1916), «Современная медицина» (1860–1880) та ін.

Специфіка змісту «Балаклавського курортного листка» (1914, № 1 – № 7) обумовлювалася територіальними особливостями курортного регіону, задоволенням інформаційних потреб аудиторії (лікарі, які працювали на курорті, відпочивальники, місцеве населення), а також пропагандою бальнеологічного лікування. Подавалися інформаційні матеріали з життя курортників, різноманітні оголошення. Видавав безкоштовну щотижневу газету голова Балаклавського відділу Ліги для боротьби з туберкульозом лікар Аарон Кушуль. «Балаклавский курортный листок» приділив значну увагу фактам благодійності та меценатства. Зараз газета є бібліографічною рідкістю, повний комплект її примірників (сім номерів) зберігається лише в Російській національній бібліотеці (Санкт-Петербург).

Єдиним представником табличного видання аркушевої поліграфічної форми є «Таблицы смертности и рождаемости Киевского населения, составляемые по метрическим книгам». Виходили щомісяця упродовж 1880–1887 рр. як особливий додаток до протоколів засідань Товариства київських лікарів, яке «24 січня 1881 р. постановило друкувати їх на свої кошти» (1880. – № 1. – С. 3).

Усі сторінки складались із таблиць, що повторювалися в кожному номері, і відрізнялися від попередніх тільки цифрами: «Смертність київського населення за церковними приходами і лікарнями у зв'язку з загальною смертністю, зі смертю від деяких інфекційних хвороб, чахотки легенів, раптових випадків і з народжуваністю» (дані подано за приходами: церковні приходи Подолу, приходи старого і нового Києва, приходи Печерська, лікарні); «Розподілення померлих за віком, статтю, віросповіданням, частинами міста, станами і хворобами»; «Смертність від інфекційних хвороб за статтю, частинами міста, станами і званнями»; «Загальний висновок щодо дитячої смертності у відповідному місяці» (наприклад, 1881 р. – 232 хлоп., 175 дівч., 1887 – 237 хлоп., 196 дівч. У примітки виносили самогубства та нещасні випадки). У кінці таблиць подавалися загальні висновки до них.

Таку складову технологічної ознаки як періодичність, ми поділили на 17 груп: щоденні – 2 видання; 1–4 рази на тиждень – 5; щотижневі – 18; двотижневі – 19; 20

разів на рік – 1; щомісячні – 56; 10 разів на рік – 1; двомісячні – 3; 2–4 рази на рік – 2; квартальні – 4; піврічні – 5; щорічні – 21; без чіткої фіксації виходу – 19; одноденні – 5; вийшли один раз – 23; сезонні – 5; невизначено періодичністю – 10.

Детально аналіз періодичності представлений у підрозділі 2.3. «Індикатори інтенсивності спеціалізованої комунікації».

За обсягом виділяються газети на 4–16 с., а також «тонкі» (20–144 с.) і «товсті» (160–528 с.) видання журнальної та книжкової форм.

До «тонких» видань журнальної форми відносяться власне журнали, а також «Бюллетни...», «Ведомости...», «Обзоры...», «Сведения...», «Хроники...». Обсяг цих видань коливався у межах 36–98 сторінок.

Саме в такому обсязі видавалася, наприклад, «Ветеринарная хроника Волынской губернии» (1910–1915) – видання ветеринарного відділу Волинської губернської управи у справах земського господарства. Оприлюднювалися матеріали з ветеринарних питань: циркуляри ветеринарного управління, звіти про наукові відрядження лікарів, праці першої наради земських ветеринарних лікарів і гласних Волинської губернії, огляди лікарської діяльності ветеринарного персоналу, діагностичні дослідження, офіційні повідомлення губернської земської управи, інформація про зміни у складі ветеринарного персоналу тощо. Подавалися статистичні та фактичні дані про поширення у краї різних хвороб.

До «товстих», найзначніших за обсягом, відносимо щорічники, особливо «Труды...» і «Протоколы...» медичних товариств, а також «Записки...» і «Хроники...». Обсяги їх могли досягати 914 сторінок – саме таким обсягом зафіксована «Ветеринарная хроника Киевской губернии» (1913–1916). Однак у основі своїй обсяги «товстих» видань варіювалися в межах 116–256.

Показовим у цьому плані можна вважати «Труды Общества киевских врачей с приложением протоколов», що виходили 2–4 рази на рік упродовж 1894–1913 рр. У 1862/63–1891/92 рр. видання виходило під назвою «Протоколы заседаний общества киевских врачей»; за 1901–1911, 1913 рр. «Протоколы...» Товариства друкувалися у

складі «Трудов...», за 1912–1914 рр. – у «Врачебной газете». На сторінках «Трудов...» вміщені доповіді фактично з усіх галузей медицини. Друкувалися детальні протоколи засідань Товариства. Характеризуючи діяльність Товариства за 1886 р., голова Н. Хржонщевський зауважив, що проведено 16 народних читань

Що ж до регіону розповсюдження, то найбільше видань виходило в Києві – 52, в Одесі – 35, у Харкові – 34, Катеринославі – 12, Сімферополі – 10, Херсоні – 8, Житомирі та Полтаві – по 6, Кам'янці-Подільському і Ялті – по 5, Чернігові – 4, Кременчуці – 2, Балаклаві, Варшаві, Вінниці, Єлисаветграді, Керчі, Миргороді, Москві, С.-Петербурзі, Севастополі, Слов'янську, Феодосії, Хоролі, Хотині – по 1.

Формат. Дослідження медичної преси показує, що в основі своїй розмірні формати були сталими. Застосовувалася як сантиметрово-міліметрова, так і градусна система вимірювання форматів. Переважна більшість видань – книжкові (висота блоку 160–180 мм, 190–200 мм, 200–240 мм – відповідно 16° , 12° , 8°) і журнальні (висота блоку 250–270 мм, більше 280 мм – відповідно 4° і 2°) за формою. І зовсім незначна кількість – різноманітних газетних форматів, поширених у ХІХ – на початку ХХ ст. Це, наприклад: «Балаклавский курортный листок» – висота блоку 450 мм., «Белая ромашка» (Катеринослав) – 540 мм, «Больничная касса» – 390 мм, «Здоровая жизнь» – 300 мм, «Крымские курорты» – 580 мм, «Крымский курортный листок» – 610 мм, «Сезонный листок Славянских минеральных вод» – 340 мм та ін.

Найпоширеніші за форматом книжкові видання з висотою блоку 210 мм і 240 мм, що відповідало 8° ; найпоширеніші журнальні видання – 270 і 280 мм – 4° .

Тираж. Видання не вказували цей показник у вихідних відомостях. Тиражі складали від кількох десятків до кількох тисяч. Зустрічаються і такі своєрідні «визначення тиражу», як це зробили видавці «Зубоврачебного ежемесячника» – «Розсилається безкоштовно всім лікарям-фахівцям, зубним лікарям, дантистам, зубним технікам, зуболікарським школам і багатьом лікувальним установам» (№ 1. – 1913).

Тривалість виходу. Дослідження цього показника з числа технологічних типоформуючих ознак дає підстави стверджувати, що найдовше – 53 роки – видава-

лися «Протоколы заседаний Харьковского медицинского общества» (1861/1863–1916). Одне видання проіснувало 45 років, одне – 33 роки, два видання – 31 рік. Загалом 20 років і довше виходило друком 17 видань. Лише один раз вийшло 28 видань. Час виходу – лише в курортний період – є спільною типологічною ознакою газет: «Крымские курорты», «Кюяльницкий курортный листок», «Русский сезонный листок», «Сезонный листок Славянских минеральных вод», журнал «Физиотерапевтический вестник». Широкий аналіз тривалості виходу медичних періодичних і продовжуваних видань поданий у підрозділі 2.3 «Індикатори інтенсивності спеціалізованої комунікації».

Аудиторні ознаки. У журналістикознавстві зустрічаються такі поняття, як «читацька адреса», «читацьке поле», «читацька група», «читацька аудиторія», «читацьке призначення».

Розглядаючи це питання, автори монографії «Типология изданий» зазначають, що читацька адреса «розуміється широко і залежить від сфери діяльності читача, його професії, культурного рівня й інтересів» [434, с. 189]. Визначають її «мова видання; характер матеріалів із урахуванням вікового чинника реципієнта; його стать; специфічні групи читачів (наприклад, із фізичними недоліками)» [434, с. 189]. Також за читацькою адресою є видання для «читачів-спеціалістів» і «читачів-неспеціалістів», тобто «масового читача й окремих його груп» [434, с. 190]. Видання для спеціалістів, а до них автори відносять наукові, багатогалузеві, виробничо-практичні, методичні, реферативні, журнали перекладів, «мають сприяти професійній діяльності своїх читачів», «підвищенню їхньої кваліфікації» [434, с. 191].

Необхідно звернути увагу й на таке поняття, як «тип читача». Воно дозволяє виділити різні групи і спільноти та показати, що представники групи можуть порівнюватися за будь-якою однією ознакою, що є основою групи [442, с. 6].

Згідно з науковими висновками Конрада С. Фінка, «у широкому сенсі журналіст пише для двох типів цільової аудиторії: читачі-неспеціалісти («переглядачі» і «прослуховувачі») ... Для такої аудиторії журналіст повинен бути лише «транслято-

ром» інформації, відсіваючи й сортуючи дані, використовуючи терміни, зрозумілі й неспеціалісту». Друга група – «експерти. Їм не потрібно пояснень, які завжди пропонуються звичайним читачам перших шпальт» [511].

Дослідник Р. Уолслі у роботі «Розуміння журналів» пропонує всі часописи розділити на дві великі групи: «журнали загального інтересу» та «спеціалізовані видання». Кожна з цих груп відрізнялась якісним складом та кількісними характеристиками читацьких аудиторій. У свою чергу, в першій групі виділено одинадцять підвидів, а в другій – тринадцять. При виділенні цільових аудиторій фахівець враховує найрізноманітніші чинники: гендерний, віковий, територіальний, соціальний, професійний [520, с. 9–10]. А поділяючи журнали на загальні і спеціалізовані, він зауважував, що останні «створюються для людей, чиї інтереси відрізняються від інтересів більшості» [520, с. 256].

Свого часу Дж. Лалл зауважив, що «аудиторію не можна обґрунтовано розглядати лише як жертву медіа-впливу» [215, с. 94]. Це абсолютно відноситься до характеристики споживачів спеціалізованих медичних медіа кінця XIX – початку XX ст. У нашому випадку конкретизаторами аудиторних ознак виступають: трудова, інтелектуальна і соціальна діяльності (сільські працівники, робітники, губерньські та повітові службовці, фельдшери, акушерки, лікарі-практики й фельдшери, студенти, науковці); галузева спеціалізація (терапія, стоматологія, акушерство, фармація, ветеринарія та ін.); малі соціальні та фахові групи (сім'я, земська чи сільська громада, фельдшерська чи акушерська школа, університет, лікарня, наукове медичне товариство тощо); вік; національність; мова; інформаційні інтереси.

Аудиторія таких медіа виступала не лише споживачем інформації, що пропонувалася, а й оцінювала її, брала активну участь у виробництві, впливала на тематичну політику. Тобто маємо аудиторію зі специфічною структурою інтересів, яка «передбачає підвищену орієнтацію на визначений вид інформації» [203].

Так, наприклад, аудиторну ознаку «Киевский врачебный вестник» (1917) визначив девізом: «Об'єднання діячів інтелігентної праці». Діяльність редакція вбача-

ла в «закріпленні класової свідомості й охороні культурних цінностей». Постійні рубрики видання: «Відділ лікарсько-побутовий», «Відділ науково-медичний», «Новини практичної медицини», «Огляд медичної преси», «Хроніка лікарського життя», «Із життя медичних факультетів», «Вільні місця для лікарів» (конкурси на ті чи інші посади в медичних закладах).

Виокремлюючи аудиторні ознаки, можемо стверджувати, що видання розраховувалися для масового читача або для спеціалізованої аудиторії.

На масового читача спрямовувалися: «Вістник життя і знання», «Життє і знання», «Хата», «Балаклавский курортный листок», «Врачебно-гигиенический указатель», «Куяльницкий курортный листок, издаваемый Одесским обществом благоустройства куяльницкого лимана» та ін.

Винятково на спеціалістів зорієнтована інформація в таких часописах, як «Акушерка», «Архив психиатрии, неврологии и судебной психопатологии», «Вестник медицины/wiestnik midicini», «Вопросы нервно-психической медицины» та ін. А також «Записки...», «Протоколы...» і «Труды...» наукових медичних Товариств та факультетських клінік.

Низка видань поєднувала аудиторні ознаки, орієнтуючись як на фахівців, так і на непідготовлених читачів. До таких відносяться «Бюллетни...», «Ведомости...», «Обзоры...», «Сведения...» та «Хроніки...», яких ми нараховуємо 33. За сферою розповсюдження – регіональні та місцеві. Переважну більшість (19) – відносимо до регіональних, тобто вони подавали інформацію про всю губернію та відповідно мали таку ж сферу поширення. В Одесі, Миргороді, Севастополі, Сімферополі, Харкові, Херсоні та Ялті виходили друком місцеві видання – усього 14. За формою та матеріальною конструкцією – журнального типу. За періодичністю виходу: місячники – 25, двотижневики – 4, тижневики – 4. Щотижня видавалися «Бюллетни...» медико-санітарних бюро про поширення епідемічних хвороб.

У «Сведениях о деятельности городской врачебно-санитарной организации по г. Херсону» (1904–1905) доводилися до відома громадян результати різноманітних

лабораторних обстежень. Зокрема, у січні 1904 року виявлено й вилучено з продажу 8 фунтів червивого сала та 6 пудів червивої солонини, 19 фунтів гнилої ковбаси. Із обстежених упродовж 1904 р. на базарах і в магазинах пряників, халви, цукерок, тістечок, дитячих цукрових іграшок, пасхальних прикрас тощо виявлено 40,3 % недоброякісних.

Через «Врачебно-санитарный обзор Полтавского губернского земства» (1917) санітарне бюро доводило «до відома товаришів, що статті з медико-санітарних питань українською мовою завжди знайдуть широку гостину на сторінках Полтавського лікарсько-санітарного огляду» (1917. – № 1–5).

Серед надрукованого у «Врачебно-санитарной хронике Подольской губернии» (1912–1915) – опис лікарні в містечку Браїлів, побудованої з ініціативи родини Раллі. Розміщувався заклад у трьох окремих корпусах. У першому знаходилося інфекційне та терапевтичне відділення, у другому – хірургічне та пологове, в третьому – шпиталь для поранених вояків, утримуваних за кошти Всеросійського Земського Союзу. При лікарні побудовані квартири для двох лікарів та шести фельдшерів (1914. – № 5).

Закцентуємося на таких конкретизаторах аудиторних ознаках, як національність і мова. Потрібно сказати, що тільки одне видання тут чітко висловило свою позицію. Так, випускаючи перший номер журналу «Еврейский медицинский голос», редакція зауважувала, що спробує «створити ... орган», де б розміщувалися дослідження з питань збереження здоров'я та життя єврейської нації, «з іншого боку, у міру можливості», журнал повинен стати «стимулом для виникнення таких робіт».

За мовою видань: українською видавалося 9, польською – 2, російською – 175. Українськомовні виходили: Київ – 6, Полтава – 2, Хотин – 1. За періодичністю це були: двотижневики – 3, місячники – 4, невизначено – 1.

Якщо говорити про Полтаву та Хотин, то в цих містах вихід українськомовних спеціалізованих медичних видань винятково залежав від наявності особистос-

тей, які взяли на себе весь клопіт по створенню та виданню журналів і розуміли вагу друкованого слова національною мовою для розвитку не лише галузі, а й соціуму загалом.

У Хотині таким виявився український аристократ, лікар Пилип Іринейович Немоловський (1857 – ?). Випускник медичного факультету Київського університету, студентом він уходив до драгоманівського гуртка «Політиків». Товаришував із родиною Косачів, навідував їх у Колодяжному. У 1903 р. брав участь у відкритті пам'ятника І. Котляревському в Полтаві й виголосив промову, попри заборону, українською мовою [416, с. 135–136].

Саме лікар П. Немоловський у 1906 р. видав два числа журналу «Хата» – місячник для селян з відділами: політичним, господарським і лікарським. У зверненні «До читачів» засновник писав, що видавати «таку часопись, щоб годилася і панам, і селянам річ дуже трудна... Селянам треба часописі невеликої і недорогої. Ми думаємо, що у селянській газеті не потрібні ні казки, ні оповідання... У газеті для селян кожна стрічка повинна мати якесь практичне значіння у щоденному житті». Перша книжка містила відділи: «Про землю», «Розмови про старовину», «Порадник лікарський», «Як і чим треба гноїти поля», «З нашого життя». «Оповідки». Усього вийшло тільки два числа.

Полтава з'явою україномовних медичних журналів зобов'язана старанням Григорія Олексійовича Коваленка (1868–1937) – фельдшера, літератора, художника, етнографа. Разом із М. Дмитрієвим та П. Мирним видавав журнал «Рідний край», виступав зі статтями в «Этнографическом обозрении», «Киевской старине», «Зорі», «Літературно-науковому віснику», «Дзвінку».

У 1915 р. він редагував вісник гігієни, санітарії, медицини і природознавства, заснований Полтавським фельдшерсько-акушерським товариством, «Житте і знаннє». У зверненні до читачів редакція наголошувала: «Для чого ми ведемо своє діло українською мовою? Чи не всім людям (а не тільки українцям) треба знати про все, про що вестимем розмови на сіх сторінках? То нащо ж заводити окремі видання для

українців, литвинів, татар? Не було ще в нас народного українського медичинського часопису до цього часу – починаємо нове діло і кличемо усіх на поміч» (1913. – № 1). Своєю цільовою аудиторією журналісти бачили «селянську і робітничу інтелігенцію».

Польською мовою приходили до читачів друкований орган Товариства подільських лікарів «Materiały do topografii i statystyki lekarskiej i higieny Podola» [Матеріали до топографії і лікарської статистики Подільської губернії]. (1860–1865), редактор Alexander Kremer; та присвячений усім гілкам медицини з акцентом на сучасних практичних питаннях «Polskie miesięcznik lekarski» [«Польський лікарський місячник»] (1916), редактор Władysław Szumowski. У програмі журналу, що видавався в Києві за участі викладачів місцевого та Львівського університетів, – оригінальні дослідження і статті з усіх галузей медицини (наукової, практичної, суспільної), реферати, повідомлення про нові ліки та методи лікування, кореспонденції, хроніка столичної та провінційної медицини, протоколи лікарських товариств, звіти з діяльності санітарних організацій тощо. Особливого значення набували такі публікації у час війни.

Функціональні ознаки визначаються цільовим призначенням видань та функціями, що вони їх виконують у процесі комунікації.

Саме цільове призначення, за визначенням О. Аكوпова, «конкретизує характер і тип видання» [5, с. 27].

За цільовим призначенням, на підставі нашого дослідження, базовими в якому стали аналіз тематики текстів, особливо редакційних статей, а також аналіз заявлених концепцій, – спеціалізовані медичні періодичні та продовжувані видання поділяються так: загально-медичного спрямування, галузеві, прикладні, рекламно-інформаційні, наукові, науково-популярні, популярні, офіційно-документальні, хронікально-документальні, статистичні, довідкові.

Проаналізувавши спеціалізовані медичні періодичні та продовжувані видання, що забезпечували інформаційний простір Наддніпрянської України у визначе-

ний хронологічний період, ми найбільш чисельною за цільовим призначенням визначаємо групу загально-медичного спрямування.

Це чітко можна простежити, зокрема, на прикладі видання Волинської земської управи «Врачебно-санитарная хроника Волынской губернии».

В офіційній частині подавалися редакційні статті, циркуляри та розпорядження губернської земської управи, протоколи засідань лікарсько-санітарної ради того чи іншого регіону, зміни в складі земського медичного персоналу, звіти про хід епідемічних захворювань тощо. Оприлюднювалися звіти й короткі огляди діяльності земських медиків за певний місяць, друкувалися списки виконаних операцій.

Неофіційна частина – огляди, статті, кореспонденції («Черевний тиф у Волинській губернії за десятиліття з 1899 по 1909 р.» І. Соболевського, «Про карткову реєстрацію хворих», «Колодязі й колодязна вода» [А.] Позднякова, «Про тимчасові лічниці як захід боротьби з епідемією висипного тифу» І. Хрущика і т. д.). Порухувалися проблеми пошуку надійних методів подолання скарлатини, впровадження стрептококової вакцини, відкриття літніх ясел-притулків. Значна увага приділялася педіатрії, гігієні, санітарії, епідеміології, методам діагностики та лікування.

Із № 4 з'явився «Ветеринарний відділ», де описувалися головні ознаки тих чи інших хвороб та заходи боротьби з ними, подавалася статистика («Відомість про заразні хвороби на тваринах...»), короткий огляд діяльності ветеринарного персоналу Волині.

Крім публікацій теоретичного і практичного спрямування, уміщувалися статті, в яких висвітлювався досвід роботи медико-санітарних служб у Російській імперії та за кордоном, давалися поради щодо загартовування організму, дієти, запобігання виробничому травматизму тощо.

Показовим є й Одеський «Врачебно-гигиенический указатель» (1912), зокрема поділ видання на відділи: громадська санітарія, гігієна, лікарський відділ, бактеріологічна інформація, аптечний відділ, ветеринарні дані, огляд вегетаріанства,

юридичні питання, поточне життя, хроніка, різне, рецепти для домашнього ужитку, реклама.

Принцип загально-медичного спрямування притаманний «Врачебно-санитарным хроникам...» та «Врачебно-санитарным обзорам...», що видавалися в усіх губерніях, «Запискам...» медичних товариств, а також таким медіа, як: «Еврейский медицинский голос» (1908–1911), «Журнал медицины и гигиены» (1894), «Земский врач» (1888–1894), «Медико-санитарный сборник» (1918), «Южно-русская медицинская газета» (1892–1897) та ін.

Також вражає чисельністю група наукових видань. Сюди відносяться «Записки...» медичних товариств і навчальних закладів, «Протоколы...» і «Труды...» медичних товариств, а також: «Врачебный сборник Киевского военного госпиталя», «Журнал медицины и гигиены», «Збірник медичної секції українського наукового товариства в Києві», «Сборник трудов Харьковского ветеринарного института», «Харьковский медицинский журнал» та ін. Загалом ми виокремлюємо 59 наукових видань за цільовим призначенням.

Видання, що відображали «діяльність з'їздів, виставок та інших науково-технічних і професійних організацій» О. Акопов визначає як «журнали-хроніки» [7, с. 16]. Ми ж їх класифікуємо як хронікально-документальні видання, що ширше й глибше розкриває цільове призначення цієї преси.

В аналізованій період зафіксовано видання п'яти «Дневников...»: «Дневник Второго съезда отечественных психиатров в Киеве», «Дневник Десятого съезда Русских естествоиспытателей и врачей в Киеве», «Дневник Третьего Всероссийского съезда ветеринарных врачей», «Дневник Шестого съезда общества русских врачей в память Н. И. Пирогова», «Дневник Южно-русского областного съезда по борьбе с холерой».

Групу офіційно-документальних видань формують «Бюллетни...», «Ведомости...», «Обзоры...», «Сведения...» та «Хроники...». Засновниками чи видавцями виступали губернські та земські управи, губернські земські санітарні управління,

санітарні та лікарсько-санітарні бюро відділень народного здоров'я міських управлінь, санітарні відділення земств та міських управ, повітові земства, міські санітарні станції, міські громадські управління. Підписували до друку ці видання, відповідно виконували й роль редакторів, посадові особи губернського, земського, повітового, міського рівнів.

Головна функція офіційних видань – донесення професійної інформації для задоволення потреб своєї цільової аудиторії. Саме функцією визначається предметно-тематичне спрямування – подавати професійну інформацію утилітарного характеру. До такої належать: циркулярні повідомлення Медичного департаменту Міністерства внутрішніх справ, офіційні повідомлення та розпорядження губернської земської управи, журнали та протоколи різних засідань і нарад, звіти про наукові відрядження лікарів, діагностичні дослідження, форми різноманітних звітів, зміни у складі земського медичного персоналу, досвід роботи медично-санітарних служб за кордоном, журнали засідань ветеринарних рад, огляд земської медичної преси, передруки з російської та іноземної періодики, гігієна праці, побут і освіта лікарів та їхніх помічників, відомості про сиріт та покинутих дітей, які виховувалися за рахунок земського самоврядування, діяльність Пастерівських станцій, улаштування ясел-притулків, організація лікувальної та санітарної допомоги біженцям і роботи шкільних лікарів та ін.

Згідно з твердженням А. Москаленка, «під функцією в журналістиці ми розуміємо цілеспрямовану діяльність, що має не перехідний і не випадковий, а загальний закономірний характер» [267, с. 45]. Функція включає в себе і мету, і засоби, вона виражає сутність, суспільне призначення преси, визначає роль медіа як суспільного інституту.

Автори «Чотирьох теорій преси» Фред Сіберт, Теодор Петерсоп та Уілбур Шрамм вважають, що в сучасному світі преса виконує сім функцій. Вона мусить: 1) служити політичній системі, забезпечуючи її інформацією; 2) обговорювати громадські справи; 3) просвіщати публіку, аби зробити її здатною до самоуправління;

4) захищати права особи перед урядом; 5) служити економічній системі, з'єднуючи покупця й продавця товарів за допомогою реклами; 6) забезпечувати розваги читачів; 7) підтримувати свою власну фінансову незалежність, щоб уникнути тиску на інформаційну діяльність будь-яких приватних інтересів [262, с. 45]. А. Москаленко виділяє п'ять функцій: організаторська, виховна, пропагандистська, контрпропагандистська, соціологічна [267, с. 45– 57]. Різні дослідники виділяли різну кількість функцій. Майже кожен автор виділяє функції інформування та реклами.

Загалом різні етапи розвитку суспільства визначали свої, притаманні цим етапам, функції, що їх виконували медіа. І це пояснюється: а) змінами в суспільному та політичному житті неіснуючої вже сьогодні Російської імперії, які залежали не стільки від еволюційного розвитку суспільства, скільки від громадських уподобань царя-батюшки та його оточення, від рухів у народних масах, що викликали революційні перетворення і проводили перевороти тощо; б) змінами в самій системі висвітлення періодичними та продовжуваними виданнями подій як громадського та політичного життя, так і науки та практики. Вони викликали як розвиток капіталістичних відносин, так і розвиток науки й практики, медичних зокрема, відповідно – змінювався рольовий стан преси, що в основі своїй є абсолютно нормальним.

Проаналізувавши уведений нами в науковий обіг комплекс спеціалізованих медичних періодичних і продовжуваних видань, пропонуємо такий поділ їх за виконуваними функціями: інформаційна; комунікаційна; соціалізації; соціального партнерства; рекламна.

З огляду на періодичність виходу, а також на тематико-змістове наповнення взятої до розгляду преси, можемо стверджувати, що на відміну від інших медіа, у спеціалізованих із медичної тематики функція інформування не відігравала провідну роль. Найзначнішою, а це дає підстави стверджувати наш аналіз контенту, вважаємо функцію соціалізації.

По-перше, газетно-журнальні видання проводили збір, обробку, накопичення та поширення наукових знань, пов'язаних із медико-біологічними, клінічними та

профілактичними проблемами медицини. Слід наголосити, що в аналізованій нами період на сторінках саме преси опубліковано низку матеріалів українських, за місцем народження і проживання, учених і практиків, викладені факти в яких стали науковими відкриттями. У першу чергу це стосується матеріалів, пов'язаних зі щепленнями, імунітетом, психіатрією, рентгенологією, мікробіологією та ін. Уміщувалися також передруки із видань закордонних про нові досягнення у сферах, пов'язаних із медициною. Зокрема широко передруковувалися праці: видатного французького мікробіолога й хіміка, одного з основоположників мікробіології та імунології Луї Пастера (1822–1895); німецького мікробіолога, одного з основоположників сучасної бактеріології й епідеміології, лауреата Нобелівської премії Роберта Коха (1843–1910); а також роботи К. Бернара, Г. Гельмгольца, Я. Пуркіне та багатьох інших.

По-друге, видання використовувалися для підвищення рівня професійних знань медичних працівників, що в першу чергу стосується теоретико-академічного змісту часописів. Неабияку роль у цьому відіграла і практично-лікарська основа тематичної спрямованості. Агенти наукової та практичної діяльності, а їхня кількість із роками збільшувалася, високо цінували необхідність поширення медичних теорій та отримання відомостей від інших. Такі медіа ставали місцем наукових дискусій, виступали способом формування критичних оцінок, інтерпретацій окремих виступів та наукового процесу в цілому, створювали попит на результати медико-біологічних відкриттів.

По-третє, виняткове значення мала роль просвітянина, яку виконували спеціалізовані видання, докладаючи значних зусиль для підвищення рівня медичної освіти населення. Для цього, зокрема, подавалася широка хроніка пошестей, особливо в часи епідемій; розкривалися принципи та методи протидії віспі, чумі, холері, сибірській виразці, правцю, сапу, рожі та іншим хворобам людей і тварин. До широкого загалу в популярній формі доносилися результати наукових відкриттів.

Показовою ілюстрацією просвітництва може слугувати вчинок лікаря-епідеміолога, науковця, редактора щотижневого видання Товариства Одеських лікарів «Южно-русская медицинская газета» (1892–1897) Йосипа Мочутковського (1845–1903). У 1874 р. він провів досліди з самозараженням, результатом яких стало доведення того факту, що кров хворих на поворотний тиф заразна.

Роль просвітництва, окрім усього іншого, виконували й «Протоколи засідань Київського військово-санитарного общества и приложения к ним» (Київ, 1886–1907).

Розквіт «Протоколов...» припадає на той період, коли командувачем Київського військового округу (з січня 1889 до грудня 1903) був генерал від інфантерії Михайло Іванович Драгомиров (1830–1905) – військовий і державний діяч, генерал від інфантерії, герой Російсько-Турецької війни 1877–1878 рр., військовий письменник і публіцист, професор тактики Академії Генерального штабу.

Як додатки до «Протоколов...» вийшли: «Ведомость об осмотре глаз у нижних чинов войск Киевского военного округа во время лагерных сборов 1888 года» (1889); «Отчет казначея Киевского военно-санитарного общества за 1888 год» (1889); брошури з питань гігієни і санітарії (1902).

Що стосується брошур, цікавим видається факт, наведений А. Матвієнком на сторінках «Українського історичного журналу». Говорячи про значну роль у розвитку медицини краю тодішнього командувача Київського військового округу, а також київського, подільського та волинського генерал-губернатора М. Драгомирова, автор пише, що в 1900 р. з ініціативи генерала у Києві скликали нараду лікарняних інспекторів Південно-Західного краю. З-поміж іншого учасники наради прийняли рішення видати масовим тиражем брошури українською мовою з питань санітарії та гігієни. Однак цензура, як пише А. Матвієнко, «не дозволила їх друкувати, посилаючись на закон 1876 р. про заборону книгодрукування українською мовою. Тоді Драгомиров почав клопотатися про дозвіл, який, зрештою, був отриманий «як виняток із закону». Брошури розіслали в лікарні та школи найвіддаленіших теренів

України» [239, с. 118]. Можемо з великою вірогідністю припустити, що саме ці брошури й були випущені в світ як додатки до «Протоколов засідання Київського військово-санитарного общества...».

Виконання функції соціалізації підняло рівень медико-біологічної науки, вплинуло на розвиток медицини практичної, привчило населення до лікування.

Функція соціального партнерства проявлялась у обміні досвідом між науковцями та практиками. Це йшло двома каналами – організація з'їздів та публікація на сторінках видань результатів наукової діяльності чи прикладів із практики.

Загалом функціональне призначення спеціалізованих медичних періодичних і продовжуваних видань досить широке й відповідає всім завданням, які повинна виконувати означена преса у процесі комунікаційного впливу на соціум.

Інформаційні ознаки включають тематико-змістову спрямованість, внутрішню побудову видання, жанрово-стильову структуру.

Інформаційна основа контенту спеціалізованих медичних періодичних і продовжуваних видань формувалася із чотирьох основних груп: 1) теоретично-академічний зміст; 2) практично-лікарська спрямованість публікацій; 3) культурно-просвітницькі, соціальні та суспільно-політичні матеріали; 4) вітчизняна й зарубіжна реклама.

Загалом обсяг тематики як видовотвірну ознаку преси запропонував Д. Мурзін, виділяючи при цьому в якості видів універсальну, спеціалізовану, вузькоспеціалізовану, професійну й «точкову» тематики [270, с. 72].

Аналіз медичної преси Наддніпрянської України другої половини ХІХ – початку ХХ ст. дає нам підстави стверджувати, що за тематико-змістовими характеристиками виділяються видання універсально-тематичні та моно-тематичні. Відповідно вони поділяються на: а) видання по галузях – терапія, хірургія, стоматологія, акушерство та гінекологія, психіатрія та неврологія, офтальмологія, фармація, рентгенологія, шкірні та венеричні хвороби, педіатрія, фізіотерапія, бальнеологія, медицина катастроф, військова медицина, ветеринарія; б) видання з теоретичної, прак-

тичної та доказової медицини; в) медична та ветеринарна бактеріологія; г) епідеміологія; ґ) альтернативна медицина – гомеопатія; д) способи життя і харчування – гігієна, вегетаріанство; е) міжгалузеві видання; є) рекламні видання.

Більшість аналізованих видань визначали для себе пріоритетну аудиторію або тему-домінанту.

Так, програму «Харьковского медицинского журнала» (1906–1917) видавці визначали як: 1) оригінальні статті наукового та практичного змісту; 2) маленькі повідомлення, які представляють науковий і практичний інтерес; 3) критичні огляди й систематичні реферати робіт із питань, які на цей час збуджують найбільшу цікавість; 4) рецензії та бібліографія; 5) кореспонденції; 6) діяльність медичних товариств та інших медичних учених і навчально-допоміжних закладів; 7) некрологи; 8) хроніка та дрібні звістки переважно з місцевого життя: Харківського університету, міських і земських лікарень і т. д.; 9) додатки: протоколи Харківського медичного товариства, наукові збірники та ін.; 10) оголошення.

Пріоритетність аудиторії газети «Современная медицина» (1860–1880) визначало сповідування редакцією фізіологічного напрямку в медицині, згідно з яким організм – це єдине ціле, а нервова система відіграє провідну роль у життєдіяльності, забезпеченні зв'язку організму з навколишнім середовищем.

Тема-домінанта щомісячника «Физиотерапевтический вестник» (1904) прочитувалася вже у назві, а також розкривалась у статусі – журнал гідротерапії, бальнеотерапії (лимани, море, прісноводне купання), електротерапії, кінезітерапії (масаж, гімнастика, механотерапія), фототерапії, клімато- і дієтотерапії. Головні рубрики: «Оригінальні статті», «Перекладені роботи», «Реферати», «Бібліографія», «Хроніка», «Оголошення».

Найбільше виходило друком видань по галузях медицини – 49 назв: газети – 7, журнали за змістом – 22, журнали за формою – 20.

Серед 9 губерній Наддніпрянської України галузева преса розподілена так: Херсонська – 19 (2 видання у Херсоні й 17 – в Одесі); Харківська – 16 (1 видання в

Слов'янську та 15 – у Харкові); Київська – 12 (уся періодика виходила в Києві); Таврійська – 9 (Сімферополь – 7, Ялта – 2); Катеринославська – 6 (усі в Катеринославі); Подільська – 3 (усі в Кам'янці-Подільському); Волинська – 2 (усі в Житомирі); Полтавська – 1 (журнал видавався в м. Хорол).

Тематичну основу низки медичних видань Харківської губернії складала бальнеологія – галузь медицини, що вивчає лікувальні мінеральні води, а саме їхні властивості, класифікацію та критерії оцінки терапевтичного впливу на організм при різних захворюваннях.

Загалом перший курорт на території підросійської України – Слов'янський мінеральний – «офіційно створений законом № 230342 від 23 липня 1802 р.» [212, с. 313]. А до 70-х рр. XIX ст. в Харківській губернії відкрили шість лікувальних джерел [31, с. 519].

Російський дослідник Є. Ахмадулін відносить курортні видання до одного «з найстаріших типів спеціалізованих журналів» [23]. Першим курортним виданням один із провідних дослідників типології преси О. Акопов називає «Протоколы заседаний Русского Бальнеологического общества в Пятигорске» – 1872 р. Із «90-х рр. XIX століття спеціалізована курортна преса стає звичним явищем». А всього, за свідченнями автора, «до 1917 р. у Росії вийшло друком близько 40 спеціалізованих курортних газет і журналів різних типів» [8].

Перше число «Сезонного листка Славянских минеральных вод» вийшло друком у 1889 р. Видавець – управління Слов'янських мінеральних вод. Переважно щорік видавалося 15 номерів. Однак у 1903-му та 1909–1911-му світ побачило 14 чисел газети, у 1906-му, 1907-му, 1914-му – 11, у 1915-му – 9, 1916-му – 5.

Традиційно 25 травня відкривався курортний сезон на Слов'янських мінеральних водах, і тоді виходив перший номер газети. У ньому вміщувалися списки практикуючих лікарів із зазначенням місця та годин прийому, хвороб, за якими вони спеціалізуються, професійний рівень. Друкувався перелік і опис хвороб, при яких Слов'янські води застосовуються «с испытанной пользой»: золотуха в різних її

формах; спадковий і третинний сифіліс; подагра; загальне ожиріння; хронічні катарри носа, гортані, бронхів; параліч після апоплексичного удару; страждання як центральної, так і периферійної нервових систем; жіночі хвороби; хронічні язви шкіри; білокрів'я; хвороби печінки; виснаження після тяжких хвороб і операцій; хронічні отруєння ртуттю, міддю, свинцем та ін. Відводилося місце і для інформаційних публікацій із життя курортів. У кожному випуску подавалася реклама.

У першому числі «Вестника курортов и лечебных учреждений» редактор Михайло Шляпошников про мету й завдання часопису писав так: «У переважній більшості лікарі, а тим паче публіка, досить поверхово поінформовані про курорти та лікувальні заклади, які можуть бути корисними для хворих. Завдяки цьому, користування курортами та лікувальними закладами пов'язане часто з випадковими моментами, які нічого спільного не мають із дійсною потребою певної особи в лікуванні своїх хвороб. Відомості, які почерпуються із газетних реклам та коротких проспектів, недостатні, щоб на їх основі робити висновки про характер, властивості й обстановку того чи іншого курорту або лікувального закладу. «Вестник курортов и лечебных учреждений» ставить за мету детальніше знайомити лікарів і публіку з курортами й лікувальними закладами Росії та закордону, щоб полегшити їм можливість орієнтуватися у виборі місць для лікування хвороб» (1908. – № 1. – С. 1–2).

Для реалізації поставленої мети передбачалася програма: 1) статті, реферати й нотатки з бальнеології, кліматотерапії, фізіотерапії та дієтетиці; 2) опис курортів, лікувальних закладів, санаторіїв, лікарень; 3) курортне життя, хроніки та невеликі повідомлення; 4) кореспонденції та листи з російських і закордонних курортів; 5) бібліографія, критика та нові книги; 6) звіти наукових товариств, з'їздів і виставок із бальнеології; 7) суміш; 8) довідкові відомості; 9) види, рисунки та плани курортів; 10) запитання та відповіді; 11) поштова скринька; 12) оголошення.

У журналі вміщено, зокрема, такі матеріали: «Псекупські мінеральні води» д-ра І. Косинова; «До питання про стан південнобережних курортів» д-ра Ф. Меркурова; «Другий міжнародний конгрес із фізичних методів лікування в Римі» Л. Рох-

ліна; «Виправлення западання носа шляхом уведення холодної парафінової маси під шкіру спинки носа» д-ра С. Бурака; «Лісова школа в Шарлоттенбурзі» д-ра С. Коршуна; «Зимові курорти» д-ра М. Шляпошникова; «Недоліки Ялти як курорту та необхідні заходи для її покращення» д-ра І. Дракіна, «Найважливіші правила здоров'я у повсякденному житті» д-ра Г. Диппе, переклад М. Шляпошникова та ін.

Глибоким науковим підходом до висвітлення питань характеризувалася тематика журналу «Вестник бальнеологии, климатологии и физиотерапии». Редактори-видавці: Ф. Бороденко, д-р мед. М. Ряснянський; головні редактори: засл. проф. Іван Оболенський, засл. проф. Сергій Попов. Журнал видавався упродовж 1910–1911 рр., вийшло тільки 8 номерів. Уміщено, зокрема, такі матеріали: «Терапевтичне значення железноводських мінеральних вод» Ф. Бороденка, «До питання про застосування еманції радію у фізіотерапії» С. Конверського, «Про сучасне лікування ін'єкціями з розчинів солей ртуті та миш'яку при деяких нервових хворобах» Левковського та ін.

Така ж тематико-змістова характеристика як альтернативна медицина представлена лише одним журналом із гомеопатії – «Вестник гомеопатической медицины» (1900–1913). Епіграфом до журналу стояли слова Гіппократа – «Природа лікує, лікар служить природі», та Ганемана – «Лікуй подібне подібним». Програму визначили так: 1) Статті керівного і загального характеру; 2) Фармакодинаміка; 3) Терапевтика; 4) Критика та бібліографія; 5) Кореспонденція; 6) Хроніка і суміш; 7) Перелік книг і видань, які надійшли до редакції; 8) Оголошення.

«Вестник магнетизма» ставив за мету «досліджувати дію атмосферних і підземних струмів, планет, магніту, металів, дію лік на відстані тощо. Вивчати психологію нормального і хворого стану душі» (1914. – № 1. – 5 січ. – С. 1); основна увага в «Практическом зубоврачевании» акцентувалася на технічних новаціях у галузі стоматології, подавалися розлогі поради початківцям; статті про першу допомогу та при невідкладних станах друкувались у «Самопомощи», приділялася увага профілактиці хвороб природними речовинами та лікувальній фізкультурі.

Під внутрішньою побудовою прийнято розуміти поділ на розділи, відділи та рубрики, їх характер, співвідношення між обсягами, метод подачі. Структура спеціалізованої медичної преси водночас і одноманітна, і має відмінні особливості.

До одноманітності можна віднести наявність фактично в усіх часописах таких розділів і рубрик, як «Статті», «Кореспонденції», «Хроніка і суміш», «Новини і суміш», «Реферати», «Критика та бібліографія», «Оголошення», «Переклади», «Закордонна хроніка», «Конгреси та з'їзди», «Звіти засідань товариств» тощо.

На відмінні особливості вказують такі рубрики й розділи, як: «Швидкий здоровий дешевий обід», «Фальсифікація продуктів домашнього вжитку», «Діти і тваринний світ» («Вегетарианский вестник»); «Оригінальні та перекладні статті з питань вегетаріанства», «Популярно-наукові повідомлення про вегетаріанський режим», «Повідомлення про вегетаріанські трудові колонії та санаторії природного методу лікування» («Вегетарианское обозрение»); «Статті керівного і загального характеру», «Фармакодинаміка», «Терапевтика» («Вестник гомеопатической медицины»); «Підсумки сезону», «Курортне життя» («Вестник курортов и лечебных учреждений»); «Звіт про успіхи нервово-психічної медицини і суміжних із нею знань», «Гігієна нервової системи і лікарської експертизи» («Вопросы нервно-психической медицины»); «Становище сліпих у Росії і за кордоном»; «Заклади для піклування і виховання сліпих», «Біографічні повідомлення про відомих сліпих», «Огляд літератури для покращання долі сліпих», «Навчальні посібники для сліпих», «Опис виробництва ручної праці, різних ремесел і кустарних промислів», «Різні повідомлення щодо турботи про сліпих» («Друг слепых»); «Скарбничка» («Наше слово»); «Новини терапії і терапевтичні нотатки», «Із практики», «Новини медичної техніки» («Терапевтическое обозрение»).

Внутрішню структуру органу Всеукраїнської спілки лікарів-українців «Українські медичні вісти» (1918) складала відділи: «Науковий», «Громадсько-побутовий», «Хроніка – з офіціальним відділом про військові та горожанські медичні справи», «Кореспонденції», «Оповідки».

Відділами редактор-видавець визначив і програму «Ветеринарного вестника». Таких відділів було шість. Такий же принцип, відділів, спостерігаємо у виданнях: «Хата» (1906) – «Про землю», «Розмови про старовину», «Порадник лікарський», «Як і чим треба гноїти поля», «З нашого життя», «Оповістки»; «Военно-санитарный обзор» (1917) – «Організаційні питання медично-санітарної справи»; «Керівні накази з проблем протиепідемічної боротьби та санітарного характеру»; «Окремі статті й повідомлення»; «Постанови з'їздів і нарад»; «Всероссийский фармацевтический вестник» (1912–1913) – «Хроніка фармацевтичного життя», «Постанови медичної ради», «Звіти», «Теоретична і практична фармація», «Бібліографія» та ін.; «Русский журнал кожных и венерических болезней» (1901–1917) – I відділ – шкірні хвороби; II – сифіліс і м'який шанкр; III – перелой та його ускладнення; IV – критичні огляди; V відділ – протоколи і звіти про засідання наукових товариств; VI – рецензії та бібліографія; VII – хроніка; а також «Врачебно-гигиенический указатель», «Врачебно-санитарная хроника Киевской губернии», «Киевский врачебный вестник», «Сезонный листок Славянских минеральных вод» та ін.

Стосовно жанрово-стильового представлення матеріалів, то результати контент-аналізу показують нерозвиненість і обмеженість жанрів. Згідно із сучасним поділом творів журналістики на жанри, чітко у спеціальних медичних журналах вирізняється стаття. Значне місце займали також кореспонденції, огляди, реферати, рецензії.

Звертаючись до читачів, видавці «Здоровой жизни» відзначали, що журнал «головним чином буде присвячувати свої сторінки трактуванню питань поточного суспільного життя, торкаючись їх у різноманітних літературних формах, починаючи з публіцистичної і закінчуючи белетристичною та гумористично-сатиричною».

Статті, реферати, замітки, хроніка, кореспонденції, бібліографія, звіти – жанровість «Вестника курортов и лечебных учреждений».

Слово «фейлетон» біля матеріалів визначало не сьгоднішній жанр, а місце розташування.

Поширеними були некрологи – матеріали з приводу померлих людей. Вони зустрічаються у переважній більшості видань, особливо притаманні виданням вищих навчальних закладів і громадських організацій.

У багатьох виданнях матеріали подавалися у формі таблиць. Саме таблиці з найрізноманітнішими відомостями були основою «Хроник...».

Так, якщо не друкувалися постанови або розпорядження державних органів, у кожному номері «Ветеринарной хроники Киевской губернии», які нам удалося розшукати й проаналізувати, вміщена «Зведена відомість заразних хвороб домашніх тварин в Київській губернії за (вказувався місяць і рік)». Розміщувалася на дві сторінки. Складалася із 53 колонок і 30–37 рядків. Основа колонок – назви повітів (їх 12) та показники по них («Пунктів», «Захворіло», «Загинуло», «Убито»). Рядки – це назви хвороб, за якими велися спостереження й подавалися відомості («Сап на конях», «Сибірська виразка на конях», «Сказ на рогатій худобі», «Сказ на собаках», «Бешиха на свинях», «Стригучий лишай на конях», «Дістоматоз на вівцях», «Чума на свинях», «Правець на конях», «Дизентерія на рогатій худобі», «Холера на птахам») та ін. Кількість рядків у виданнях змінювалася в залежності від переліку хвороб, які фіксувалися.

До постійних таблиць також належать: «Відомості про заразні хвороби з 1-го (назва місяця) по 1-е (назва місяця)» – у них фіксувалися назви хвороб і заражених пунктів, число неблагополучних пунктів, кількість тварин, які захворіли, загинули, були вбиті); «Зведена відомість про ветеринарно-лікарську та фельдшерську допомоги за (назва місяця і року)» – подавалися повіти, назви амбулаторій, кількість прийнятих хворих тварин окремо лікарями й фельдшерами, кількість заразних від загальної кількості прийнятих і відсоток заразних тварин. Із видання № 8 (серпень) за 1913 рік таблиця вже називається «Ветеринарно-врачебная помощь за (назва місяця і року)». Змінились і розділи, за якими подавалися показники: назва худоболікувальниць і амбулаторій та їх статус – лікарська чи фельдшерська, прийнято амбулаторних тварин первинно, кількість заразних і незаразних тварин із амбулаторно

прийнятих; проліковано стаціонарно тварин, оглянуто хворих тварин під час поїздок на місця. Обсяг цих таблиць – 3–4 сторінки).

Однак питання жанрів у медичних періодичних виданнях XIX – початку XX ст. вважаємо темою окремого дисертаційного чи монографічного дослідження.

Організаційно-редакційні ознаки визначаються приналежністю до засновника та/чи видавця, місцем і роллю редактора, а також авторським складом.

При розгляді організаційно-редакційних ознак варто звернути увагу на те, що виникненню спеціалізованих медичних періодичних і продовжуваних видань сприяло чимало чинників, усі з яких можна вважати головними: зростання виробничих сил і поглиблення капіталістичних відносин; розвиток видавничої галузі; трансформування законодавчої бази; наукові відкриття XVIII–XIX ст., що створювали фундамент медико-біологічних знань, сприяли їхньому розвитку та клінічному застосуванню; зростання інформатизації суспільства тощо. Однак визначальними факторами стало, повторимося, збільшення кількості агентів наукової і практичної діяльності, які високо ставили необхідність поширення медичних теорій та отримання відомостей від інших. У ролі видавців, засновників та редакторів виступило, за нашими підрахунками, понад 180 осіб.

За приналежністю до видавця аналізована преса поділяється так: приватні видання – 44, освітніх інституцій – 5, громадських організацій – 71, державних, губернських та земських установ – 66.

Авторами матеріалів із генетики, різних галузей медицини, фізіології, фармакології, ветеринарії, матеріалів просвітницької, культурологічної та суспільної тематики виступали як викладачі медичних факультетів та провідні науковці, так і лікарі-практики.

Загалом організаційно-редакційні ознаки в типологічній системі спеціалізованої медичної преси широко проаналізовані в розділі IV дисертації – «Роль і значення медичної еліти у формуванні інформаційного середовища». Розкривається, зокрема, роль і місце видатних мікробіологів та імунологів у вітчизняній соціальній

комунікації кінця XIX – початку XX століть; участь у редакційно-видавничому процесі учених-медиків та лікарів-клініцистів; організаційно-видавнича та редакторська діяльність представників ветеринарної медицини, а також громадських діячів; роль і місце авторів у виробництві інформації та формуванні принципів викладу матеріалів.

Отже, аналіз змісту й форми цієї преси дав підстави визначити типологічну систему, в основні якої лежить два базисні принципи: аудиторний фактор та цілі комунікаційної діяльності: а) Типоформувальними є такі ознаки: технологічні; аудиторні, інформаційні, функціональні, організаційно-редакційні; б) технологічні ознаки включають: видавничу форму; періодичність; тривалість виходу; регіон розповсюдження; формат; обсяг; тираж; в) конкретизатори аудиторних ознак: трудова, інтелектуальна та соціальна діяльності (сільські працівники, робітники, губернські та повітові службовці, фельдшери, акушерки, практикуючі лікарі й фельдшери, студенти, науковці); галузева спеціалізація (терапія, стоматологія, ветеринарія, акушерство, фармація, ветеринарія та ін.); малі соціальні та фахові групи (сім'я, земська чи сільська громада, фельдшерська чи акушерська школа, університет, лікарня, наукове медичне товариство тощо); вік; національність; мова; інформаційні інтереси. Аудиторія таких медіа виступала не лише споживачем інформації, що пропонувалася, а й оцінювала її, брала активну участь у виробництві, впливала на тематичну політику; г) функціональні ознаки визначаються цільовим призначенням видань та функціями, що вони їх виконують у процесі комунікації. За цільовим призначенням – спеціалізовані медичні періодичні та продовжувані видання поділяються так: загально-медичного спрямування, галузеві, прикладні, рекламно-інформаційні, наукові, науково-популярні, популярні, офіційно-документальні, хронікально-документальні, статистичні, довідкові. За виконуваними функціями: інформаційна; комунікаційна; соціалізацій; функція соціального партнерства, рекламна; г) профільні риси спеціалізованих медичних видань виражаються через інформаційні ознаки: тематико-змістова спрямованість, внутрішня побудова видання,

жанрово-стильова структура. За тематико-змістовими характеристиками виділяються видання універсально-тематичні та моно-тематичні; д) організаційно-редакційні ознаки визначаються приналежністю до засновника та/чи видавця, місцем і роллю редактора, а також авторським складом. Вплив авторів мав особливе значення: по-перше, саме автори, як фахівці, є першими та головними читачами; по-друге, переважна більшість із авторів – вчені, практикуючі лікарі. Саме ці чинники формували тематику, принципи викладу, насичення термінами, оприлюднення результатів наукових досліджень і нових підходів у лікуванні, дискусійність, географію матеріалів.

Спільність типологозначущих ознак, до яких належать технологічні, аудиторні, інформаційні, функціональні та організаційно-редакційні, дає підстави спеціалізовані медичні періодичні та продовжувані видання позиціонувати як єдину типологічну групу.

І насамкінець звернемо увагу на статтю Є. Корнілова, написану ще в 1985 р. Аналізуючи актуальність проблеми дослідження місцевої журналістики, він наголосив, що «лише знаючи всю систему преси, можна дати чіткий, глибокий аналіз її окремих видів, окремих видань, забезпечити їх правильне групування і класифікацію, оцінку їхнього змісту, їх ролі в суспільному житті...» [195, с. 20.]. Типологічний аналіз такого сегмента, як спеціалізовані медичні видання, є значним блоком на шляху розуміння всієї системи преси XIX – початку XX ст. та розуміння інформаційного простору загалом.

2.3. Індикатори інтенсивності спеціалізованої комунікації в розрізі періодичних та продовжуваних видань

У сучасній науковій думці не сформувалися визначення, сутнісні характеристики та класифікації індикаторів інтенсивності преси.

Частково це питання окреслене в дисертаційному дослідженні Л. Сніцарчук «Українська преса Галичини (1919–1939 рр.): політико-правові умови функціонування, тенденції розвитку, організаційно-журналістська практика» [411, с. 13–14]. Автор вказує на важливість такого індикатора «посилення пресового руху», як «періодичність медіаелементів», акцентуючи, що одним із «першочергових завдань організації діяльності преси» розглядався «комунікаційний ритм» [411, с. 13]. І саме зазначену складову автор вважає «важливим чинником для визначення основних тенденцій розвитку журналістики» [411, с. 13].

Термін «індикатор» як елемент аналізу засобів масової інформації використали в своїх роботах Ч. Пірс [307], О. Траченко [439], Л. Грицюк [105], А. Коваленко [183], Т. Желтоногова [129]. Вказані автори (та чимало інших) на базі розроблених ними положень і принципів застосували індикатори під час аналізу заголовків, що дозволяє визначати їх тематичну насиченість.

У соціології засобів масової інформації індикатори використовують при «вимірах ефективності інформаційного впливу». При цьому пропонується застосування таких індикаторів, як «Recognition (відсоток аудиторії, який визнає факт отримання інформації), Attribution (відсоток аудиторії, здатної пригадати зміст інформації) і Liking (частка лояльної аудиторії)» [429].

У ситуації вивчення історії журналістики абсолютно нездійсненними стають такі поширені методики соціології, як опитування, анкетування, спостереження та експеримент. Водночас доступними для вивчення залишаються «матеріальні об'єкти, що містять у зафіксованому вигляді інформацію про факти, події, явища об'єктивної дійсності та про діяльність людини» [403, с. 63], тобто документи, і в основі своїй – документи письмові. Ними виступають спеціалізовані медичні газетно-журнальні періодичні та продовжувані видання Наддніпрянської України ХІХ – початку ХХ ст.

Вивчення цих видань і дозволить нам скласти індикатори інтенсивності спеціалізованої комунікації як сегмента інформаційного простору.

У перекладі з латині «indicate», «indicat» означає «вказувати», «визначати», «indicatores» – показники, «indicato» – «із зазначенням». У сучасному трактуванні не існує єдиного підходу до розуміння поняття «індикатор», оскільки науковці дотримуються різних поглядів щодо його формулювання.

Нами зведено кілька визначень поняття «індикатор» зі словників, монографій, посібників, статей учених різних галузей науки, і показано в таблиці 2.4.1 «Визначення поняття індикатор».

Таблиця 2.4.1.

Визначення поняття індикатор

№ п/п	Джерело	Визначення
1	[58, с. 504]	1. ... елемент, який відображає перебіг процесів або стан об'єкта спостереження, його якісні або кількісні характеристики у формі, зручній для сприйняття людиною; [...] 4. у системах обробки інформації – елемент даних, який запитується для з'ясування, чи задовольняється певна умова в процесі виконання машинної програми...
2	[398, с. 33]	показник основного напрямку розвитку у певних умовах, що використовується у прогнозуванні
3	[175, с. 16]	це і вказівник, і символ одночасно, йому надається значення міри величини, міри властивості, міри процесу
4	[251, с. 50]	ключові показники, які формують орієнтири та відображають тенденції розвитку

5	[72, с. 546]	інтегральний показник (мультиплікатор), що кількісно визначає якісні характеристики того чи іншого процесу, плану. Індикатори визначаються як параметри меж, в контексті яких система, що включає організаційні механізми, технологічні зв'язки, матеріальні фінансові потоки, може стійко функціонувати і розвиватися
6	[321, с. 22]	показник, за допомогою якого здійснюється моніторинг і визначається рівень прогресу щодо виконання окремих завдань стратегії та досягнення очікуваних результатів (коротко- та середньотермінових) тощо
7	[4, с. 55]	інтегральний показник (мультиплікатор), що кількісно визначає якісні характеристики того чи іншого процесу, стану; параметри кордонів, у межах яких можлива реалізація обраної стратегії розвитку підприємства
8	[401, с. 65]	якісно-кількісна характеристика досліджуваного процесу або явища, що відображає його зміну в динаміці чи відхилення від нормативного значення
9	[458, с. 498]	провідний вимірник структурних характеристик, функціональних властивостей соціально-економічної системи, її стану чи зміни, який використовують з метою аналізування та прогнозування напрямів її розвитку у певних умовах функціонування

10	[428, с. 127]	показник (виводиться з первинних даних, які зазвичай не можна використовувати для інтерпретації змін), що дозволяє робити висновки про стан або зміну економічної, соціальної чи екологічної змінної
11	[483, с. 84]	кількісна або якісна оцінка певного фактору, отриманого шляхом серії спостережень
12	[403, с. 186]	доступна спостереженню і виміру характеристика досліджуваного об'єкта, що дозволяє робити висновки про інші його характеристики, недоступні безпосередньому дослідженню

Наведені визначення стосуються аспектів, не пов'язаних ні з медіа, ні з соціальною комунікацією.

Тож під індикаторами інтенсивності спеціалізованої преси ми розуміємо систему показників, які фіксують залежність змін інформаційного простору від змін у сегменті спеціалізованих видань, що характеризуються періодичністю, насиченням ринку, тематичною частотністю, міжнауковою комунікацією.

Індикатори поділяються на зовнішні та внутрішні. Групу перших формує середовище функціонування спеціалізованої медичної преси. Оцінка його базується на системі показників, що характеризують вплив медичної галузі на розвиток усієї держави та вплив соціально-економічних даних розвитку держави на медичну галузь і на спеціалізовані видання зокрема.

Окрім усього іншого, внесок медицини у розвиток держави характеризувався накопиченням та узагальненням емпіричних знань про хвороби людей; новими відкриттями у сфері медико-біологічних наук; розвитком і виникненням нових клінічних дисциплін (хірургія, терапія, офтальмологія, стоматологія, акушерство, педіатрія, рентгенологія та ін.); створенням вакцин для лікування і профілактики смерте-

льних хвороб; вивченням професійних захворювань і заснуванням фабрично-заводської гігієни, що прямо пов'язане з розвитком промисловості; становленням соціальної, підліткової, комунальної та ін. гігієни; заснування профілактичної медицини тощо.

Соціально-економічний стан держави на розвиток медицини впливав перш за все удосконаленням законодавства з охорони здоров'я та структури управління; фінансовою підтримкою фундаментальних і прикладних наукових досліджень; підвищенням рівня технічного забезпечення науково-дослідних і лікарських установ; відкриттям нових медичних факультетів; будівництвом лікарняно-амбулаторних приміщень тощо. Якщо ж говорити про вплив соціально-економічного стану держави на розвиток спеціалізованої преси, то в першу чергу слід вказати на розвиток поліграфічної галузі, а також на внесення змін у цензурне законодавство. Останнє пов'язане не стільки з рівнем економічного розвитку держави, скільки зі станом політико-правової та громадської систем.

Частину цих показників, що закономірно та зрозуміло, можна назвати і взаємовпливом: держави на медицину і пресу, медицини на державу і пресу.

Саме зовнішні фактори вважаємо такими, що в основі своїй визначають особливості виникнення та напрями формування спеціалізованої преси й усього інформаційного простору для фахівців. Детальніше про це див. підрозділи 1.2, 2.1 та 2.2.

Група внутрішніх індикаторів стосується винятково стану засобів масової інформації, характеризує поширеність та інтенсивність впливу на комунікаційний процес та інформаційний простір такого сегмента, як спеціалізована комунікація.

Групу внутрішніх індикаторів ми поділяємо на дві підгрупи. Підгрупу *A* (*ей*) складають періодичність виходу видань, періодичність їх виникнення і насиченість інформаційного простору. Підгрупа *B* (*бі*) – це тематична частотність та міжнаукова комунікація.

Отже, підгрупа А внутрішніх індикаторів.

Результати аналізу періодичності медичної преси Наддніпрянської України представлені у графіку 2.4.2 «Періодичність виходу».

Графік 2.4.2.

1 – щоденні; 2 – 1–4 рази на тиждень; 3 – щотижневі; 4 – двотижневі; 5 – 20 разів на рік; 6 – щомісячні; 7 – 10 разів на рік; 8 – двомісячні; 9 – 2–4 рази на рік; 10 – кварталні; 11 – піврічні; 12 – щорічні; 13 – без чіткої фіксації виходу; 14 – одноденні; 15 – вийшли один раз; 16 – сезонні; 17 – не визначено періодичність.

Розподіл саме на 17 періодичних груп дозволив нам абсолютно чітко показати ситуацію на тогочасному ринку спеціалізованої медичної преси.

Аналіз графіка 2.4.2 «Періодичність виходу» дає підстави стверджувати, що найзначніше наповнення інформаційного простору спеціалізованими повідомленнями відбувалось упродовж одного місяця. Сюди відносяться пункти 1–6, тобто щоденні, тижневі, двотижневі, місячні видання, а також ті, що виходили 1–4 рази на тиждень та 20 разів на рік. Загальна чисельність періодичних і продовжуваних ви-

дань, що виходили друком упродовж одного місяця, – становить 101 часопис. Із них 56 – це газети і журнали, які видавалися раз на місяць.

Оглядаючи місячники, потрібно зупинитися на пресі, яка видавалася українською мовою. Загалом таких медіа нами зафіксовано й описано 9, зі щомісячною періодичністю – 5: «Вістник життя і знання», «Вістник всеукраїнської Спілки лікарських помішників, помішниць і акушерок», «Вістник Міністерства Народного Здоровля і Опікування», «Згода» і «Хата». За формою – усі журнали. За місцем видання: Київ – 3, Полтава – 1, Хотин – 1.

Як офіційне видання класифікуємо «Вістник Міністерства Народного Здоровля і Опікування» (1918): видавець – Міністерство народного здоров'я та опікування, редактор – Юрій Меленевський.

Завдання «Вістника...»: сприяти розробленню питань народного здоров'я та опіки в Україні. Відділи: I) закони, розпорядження і обов'язкові постанови офіційних інституцій; II) огляди діяльності місцевих громадських організацій; III) огляди діяльності відповідних закордонних офіційних і громадських інституцій; IV) оригінальні статті, огляди, реферати; V) звіти про з'їзди та засідання; VI) дописи; VII) за кордоном; VIII) матеріали до історії медицини; IX) реферати і рецензії; X) медична бібліографія, біографії, некрологи; XI) запитання і відповіді, хроніка, відомості.

Основу видання складали повідомлення про офіційні заходи: крайовий медично-санітарний з'їзд України (16–19 жовтня 1917 р., Київ); крайовий протичумний з'їзд в Одесі (12–14 січня 1918 р.); установчий з'їзд Українського товариства Червоного Хреста; Нарада представників губерніальних санітарних організацій при Міністерстві Народного здоров'я і опікування (22–25 травня 1919 р.); Постанови першого Всеукраїнського з'їзду зубних лікарів.

Опубліковані матеріали про керівництво та основні напрями роботи Міністерства народного здоров'я та опікування, до сфери діяльності якого входили: розроблення лікарсько-санітарного законодавства; керування діяльністю органів управління з лікарських, санаторних, фармацевтичних, судово-медичних напрямів,

державного опікування; розвиток медичних закладів усіх типів (вищих, середніх та нижчих). Контроль і безпосереднє керівництво медичними установами здійснював відділ лікарських закладів, який входив до медичного департаменту Міністерства.

У статтях піднімалися питання організації сільської та фабрично-заводської медицини, профілактики пошесних хвороб, загальної, соціальної, шкільної та професійної гігієни, медичної статистики, санаторно-курортної справи, охорони материнства й дитинства та ін. Серед надрукованого: С. Томілін – «Фрагменти по філософії медицини», В. В. Удовенко – «Найближчі завдання та схема організації санітарної статистики на Україні», В. Гаккенбуш – «Завдання відділу «Громадської психіатрії» та «Схема організації психіатричної допомоги населенню України», Н. Малигін – «До питання про медично-санітарний устрій на Україні при новому її будуванні на демократичних основах», В. Піонтовський – «З приводу питання про організацію санітарної освіти» та ін.

Три із п'яти україномовних місячників орієнтувалися на середній медичний персонал.

У Полтаві, наприклад, видавався «Вістник життя і знання» (1914, № 1–7) – популярно-науковий український журнал із питань медичної освіти, здорового побуту, боротьби з епідеміями, тлумаченням різних явищ природи. Редактор – Григорій Коваленко. У зверненні до читачів редакція зазначала: «Маючи «Вістник життя і знання» в руках, медичинський персонал зможе добре ширити між народом знання, потрібні для здоров'я... Справедливі інтереси і потреби всього медичинського персоналу журнал наш вияснить і боронитиме, дбаючи про добру згоду і добру організацію того персоналу» (1914. – № 1. – С. 5).

Надруковано, зокрема, такі матеріали: «Причини старості», «Чи потрібні фельдшери» – лікар І. Луценко; «Спогади лікаря» – М. Пилипович; «Про старість і смерть» – М. Письменний; «Убили!», фотографія – лікар І. Липа; «Виставка охорони природи в Харкові»; «Закон життя» – думки І. Мечникова про науку Льва Толстого; «Страшна пошесть в поезії Т. Шевченка»; «Чума» – поезія Т. Шевченка; «М.

Горькийвилічився від туберкульозу»; «Другий з'їзд в справі реформи фельдшерсько-акушерських шкіл»; «Хворі душі в “Кобзарі” Тараса Шевченка» – І. Липа; «Нарідній ниві» – про лікаря Івана Липу; «Зарані» – оповідання І. Бараша та ін.

Уміщено рекламу: приймається передплата на загально-кооперативний з малюнками журнал «Наша кооперація»; приймається передплата на українську газету «Рада»; «Українська хата» – літературно-критичний, громадський український місячник; «Добра новина» – народна часопись, присвячена ширенню просвіти і науки та суспільним і господарським справам.

Журнал «Згода» (1917. № 1, вересень – № 3/4, листопад/грудень) спершу видавало Товариство помічників лікарів, а потім Всеукраїнська фельдшерсько-акушерська спілка. Редактори: Я. Коноваленко та С. Біндас.

У місячнику подавалися звістки про Всеукраїнську фельдшерсько-акушерську спілку, діяльність товариств; закони, накази й інструкції медичного персоналу; інформація про медичні санітарні з'їзди. Часопис дбав про розвиток громадської гігієни та санітарії, розповідав про умови праці й інтереси медичного персоналу, про реформу медичної освіти в Україні. Спарений випуск за листопад–грудень (№ 3/4) значну площу присвятив III Універсалу Центральної Ради. Зокрема вміщено повний текст цього документу, статтю на підтримку дій ЦР «До Універсалу» С. Біндаса, вірш М. Пісьменного «Батьківщині». С. Біндас, зокрема, констатувавши: «Большевики кажуть, що Центральна Рада є орган буржуазії, а не трудового народу», – запитально звертався до читачів: «Хіба ж це правда, хіба стане буржуазія видавати такий Універсал, по якому вся влада і вся земля належить трудовому народові?». Відтак автор закликав шанувати Центральну Раду, «підтримувати її», «сталити той обух, про який казав Тарас Шевченко...».

Ще одне видання з подібною читацькою орієнтацією – «Вістник всеукраїнської Спілки лікарських помішників, помішниць і акушерок» (1918. Книжка 1–2). Редактор – Юрій Гудзій.

Окремої уваги потребує «Вестник офтальмологии» (1884–1917). У 1884 р. проф. А. Ходін заснував його в Києві як «двомісячний офтальмологічний журнал» і редагував та видавав до 1903 р. Хоча сучасні російські дослідники вважають «Вестник офтальмологии» досягненням наукової журналістики їхньої країни і навіть у підручниках стверджують, що ніхто інший, як А. Крюков «був творцем і редактором журналу» [285, с. 11].

Професор Московського університету, лікар-окуліст А. Крюков перебрав на себе обов'язки редактора після хвороби А. Ходіна й виконував їх упродовж 1904–1908 рр. Відповідно редакція перемістилася до Москви. Із жовтня 1908 р., після смерті А. Крюкова, обов'язки редактора прийняв секретар журналу О. Люткевич і займався виданням часопису до 1911 р. Саме при О. Люткевичу видання, у 1909 р., змінило статус на щомісячний журнал. У 1911 р. редакторство перебрав професор очної клініки Новоросійського (Одеського) університету, конструктор офтальмоскопу С. Головін. Відповідно редакція перемістилася до Одеси. Із 1912 р. – після переведення С. Головіна на посаду професора Московського університету – журнал знову почав видаватись у Москві. 25 вересня 1917 р., за ініціативою редактора, «Вестник офтальмологии» припинив своє існування.

За тематикою та глибиною розкриття питань найзначніший вплив на формування спеціалізованого інформаційного простору серед видань, що виходили раз на місяць, мав «Харьковский медицинский журнал, издаваемый Харьковским медицинским обществом» (1906–1917). Класифікувався як орган Харківського медичного товариства. Перший номер надрукований у січні 1906 р. До 1916 р. назва подавалася французькою мовою.

Упродовж усіх років існування журналу друкувалися додатки: 1909–1916 – Протоколы заседаний Харьковского медицинского общества за 1901–1916 гг. (у складі журналу із самостійною пагінацією). 1901–1909 – Сборник в память профессора В. П. Крылова. – Харьков, 1907. – 344 с. (зброшуровано окремими аркушами до т. 2, 4–8). 1907 (до т. 3, № 4) – Отчет о деятельности Бактериологического инсти-

тута Харьковского медицинского общества за 1906 г. – Харьков, 1907. – 24 с. 1912 – Сборник в память профессора Владимира Платоновича Крылова: Материалы для биографии В. П. Крылова. – Харьков, 1912. – 377 с. (зброшуровано окремими аркушами в т. 14); Труды Общества патологов в С.-Петербурге за 1910/1911 acad. год / Ред. Л. В. Соболев. – Харьков, 1912. – 104 с. (зброшуровано окремими аркушами до т. 13, № 2–3; за 1909 /1910 pp. – див. т. 10, № 9, с. 379–412); (до т. 13, № 4) – Речи, произнесенные в заседании Общества (15 февраля 1911 г.), посвященные памяти Н. И. Пирогова по случаю столетия со дня его рождения. – Харьков, 1912. – 34 с. 1912, 1914 у складі журналу з самостійними титульними аркушами та окремою пагінацією друкувалися протоколи секцій Харківського медичного товариства: суспільної медицини, гігієни і демографії (до т. 13, № 1; т. 18, № 7), терапевтичної (до т. 14, № 8), акушерства і гінекології (до т. 14, № 8).

Передплатна ціна на рік із пересилкою становила 6 карбованців. Членам Харківського медичного товариства журнал розсилався безкоштовно.

У вихідних даних було попередження, що за крайньої необхідності редакція має право на скорочення та правку авторських матеріалів.

Невід'ємною частиною вихідних відомостей є зазначення у них контактної інформації. Вказано також адресу розташування контори Харківського медичного товариства і телефон: вул. Пушкінська, буд.14, м. Харків. Телефон № 590.

Тижневе забезпечення інформацією здійснювали 25 видань, із яких: 2 – щоденні, 5 – виходили 1–4 рази на тиждень, 18 – тижневики.

Зафіксовані щоденні видання – це не масові газети, а журнальної форми «Дневники...», що виходили під час проведення наукових форумів: «Дневник Десятого съезда Русских естествоиспытателей и врачей в Киеве», «Дневник Южно-русского областного съезда по борьбе с холерой». Доповіді в цих виданнях друкувалися на другий день після виступу. Уміщувалися програма, назви секцій, особовий склад розпорядчого комітету, протоколи тощо.

Третину тижневиків (6 із 18) складали різноманітні «Бюлетни...»: про розповсюдження холери та рух епідемічних хвороб, санітарної статистики, зведень санітарного бюро та ін. За формою та матеріальною конструкцією усі вони журнального типу. За тематикою – однотематичні. Засновниками чи видавцями виступали медико-санітарні бюро губернських земств і міських управ. Підписували до друку ці видання, відповідно виконували роль редакторів, посадові особи губернського, земського, повітового, міського рівнів.

Що ж до видавничої форми тижневиків, то друкувалося 9 журналів і 9 газет (сезонні бальнеологічні, довідкові, фармацевтичні та загального профілю).

Серед видань, що виходили раз на тиждень, найзначніший вплив на формування спеціалізованого інформаційного простору мали газети «Земский врач» та «Южно-русская медицинская газета».

Програму «Земского врача» видавці визначали так: 1) керівні статті з загальних питань земської медицини, що містять у собі розробку основ санітарної земської діяльності; статті про гігієну селищ і сіл; статті з медичної статистики та медико-топографічні нариси; статті з фабричної гігієни; 2) оригінальні та перекладні статті про попередження (профілактики) і лікування хвороб, особливо епідемічних; 3) реферати з поточної російської та закордонної медичної літератури і переважно тих робіт, які мають особливий інтерес для земської лікарської діяльності; 4) звід усіх фактів із життя російської земської медицини за даними загальної преси; 5) кореспонденції з питань, що безпосередньо належать до земсько-медичної діяльності та її організації. Протоколи з'їздів земських лікарів дослівно або у витягах – на розсуд редакції. Головні розділи газети: «Питання і відповіді», «Поштова скринька», «Кореспонденції», «Хроніка і суміш», «Реферати», «Бібліографія», «Оголошення».

Це щотижневе періодичне видання відіграло значну роль у розвитку громадської медицини, уміщуючи для порівняння матеріали з усіх губерній Російської імперії. У коротких рефератах оперативно повідомлялося про вихід нових книжок, про відкриття в медичній галузі. Газета вигідно вирізнялася з-поміж інших профі-

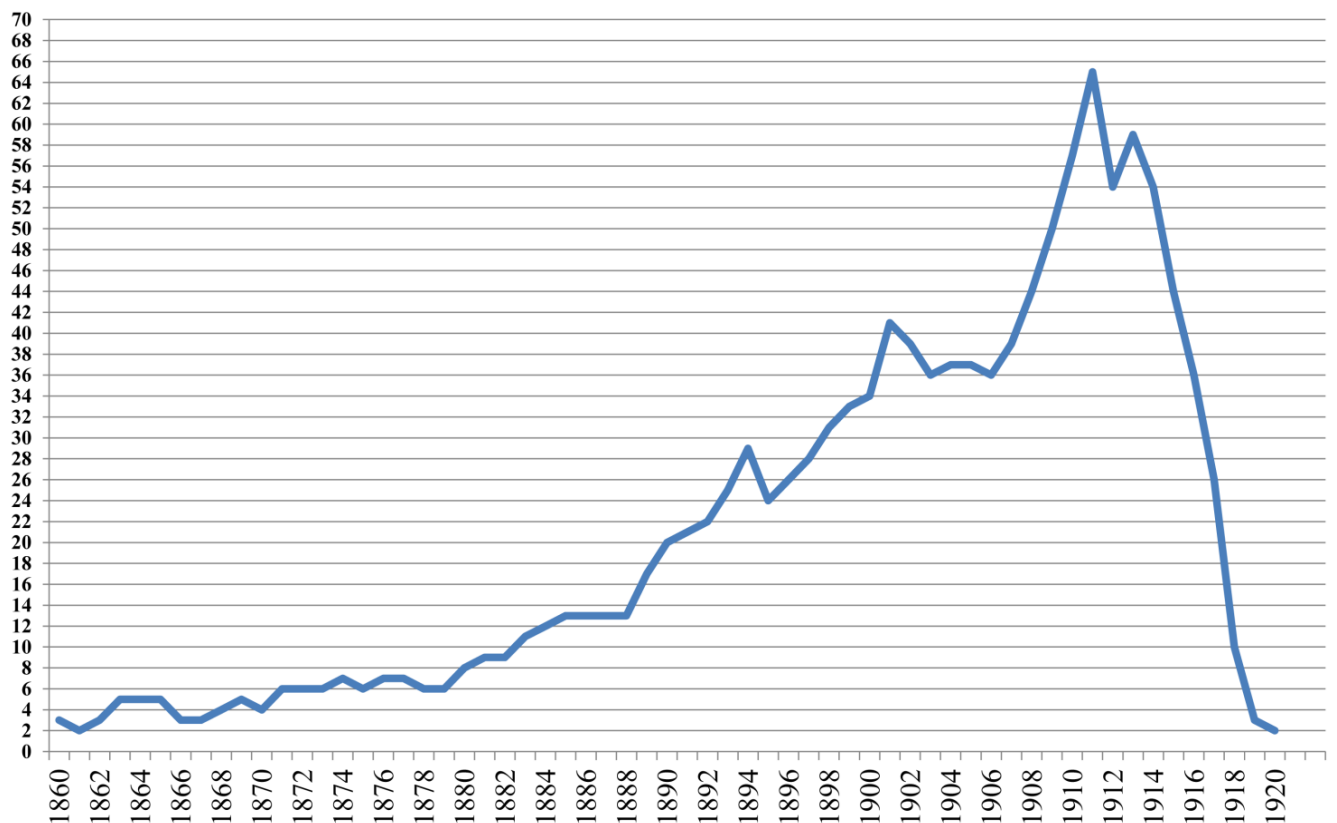
льних видань своєю незалежністю та громадським підходом до справ поліпшення медичної допомоги сільському населенню. І не дивно, бо його започаткував Євген Святловський – людина передових поглядів, доктор медичних наук, який усе своє життя присвятив справі санітарного захисту робітників та селян.

Важливе значення для визначення інтенсивності спеціалізованої преси має і насичення інформаційного простору. Зведені дані – у графіку 2.4.3.

Насичення інформаційного простору – показник фіксації кількості видань, що виходили друком у певний період часу, та тривалість їхнього виходу.

Графік 2.4.3.

Насичення інформаційного простору

Узагальнена інформація насичення інформаційного простору спеціалізованою медичною пресою по роках позначається ось такою кривою.

У 1860 р. професор медичного факультету Київського університету св. Володимира Олександр Вальтер заснував газету «Современная медицина», що стала першим спеціалізованим медичним виданням Наддніпрянської України, та додаток до неї «Современная медицина. Прибавление. Клинические лекции».

Того ж року Товариство подільських лікарів, очолюване Олександром Кремером, видало свій друкований орган – «Materiały do topografii i statystyki lekarskiej i higieny Podola» [Матеріали до топографії і лікарської статистики Подільської губернії]. Друкувалися «Матеріали...» у Варшаві, виходили упродовж 1860–1865 рр. Представлені наукові статті, розвідки й повідомлення, документи з історії медицини про боротьбу місцевих лікарів від епохи середньовіччя з чумою, холерою, туберкульозом тощо. Чимало публікацій підготував Йосип (Юзеф) Ролле, який вважається одним із фундаторів історії медицини як науки.

До 1882 р. кількість видань зростала доволі поступово – щороку додавалося по 1–2 видання. Три піки зростання, які чітко видно на графіку, припадають на 1894 р. (29 видань), 1901 р. (41 видання) і 1911 р. (65 видань). Із 1914 р. спостерігаємо спад насичення, коли щорік припиняло свій вихід фактично 10 видань і зменшення їх кількості до двох у 1920 р. Таке зменшення пов'язане спершу з подіями Першої світової війни, а потім із революціями 1917–1920 рр.

Повернемося до 1911 р. У цей час сегмент спеціалізованої медичної преси в інформаційному просторі представляли, нагадаємо, 65 видань. Із них – 16 журналів і 2 газети. Із журналів, зокрема, виходили: «Збірник медичної секції українського наукового товариства в Києві», «Акушерка», «Вегетарианское обозрение», «Вестник гомеопатической медицины», «Вестник курортов и лечебных учреждений», «Еврейский медицинский голос», «Жизнь фармацевта», «Практическое зубоврачевание», «Русский журнал кожных и венерических болезней», «Терапевтическое обозрение», «Харьковский медицинский журнал» та ін.

Інформаційний простір також формували: «Ветеринарная хроника Херсонской губернии», «Врачебно-санитарная хроника Екатеринославской губернии», «За-

писки Новороссийского университета медицинского факультета», «Протоколы заседаний и труды Общества симферопольских врачей», «Сборник трудов Харьковского ветеринарного института», «Сведения о санитарно-медицинской организации г. Ялты», «Труды Общества научной медицины и гигиены при Императорском Харьковском университете», «Южно-русский врачебно-фармацевтический посредник» та ін.

Засновано в 1911 р., напрочуд символічно виглядає, 11 видань. Серед них і такі, що вийшли тільки раз – це журнали «Южно-русский врачебно-фармацевтический посредник» та «Вестник медицины/Wiestnik midicini». Обидва часописи – невдалі видавничі проекти лікаря, випускника Геттінгенського університету Боруха Шпенцера, статус яких він визначав як «щотижневі журнали».

Виробництво та продаж усіляких пристосувань для лікування зубів організував лікар-стоматолог, член Одеського Одентологічного Товариства Давид Файнбраун. Щоб вивести реалізацію продукції на новий рівень, він випустив «Зубоврачебный посредник» – журнальне видання на 18 сторінок формату А4. Основна площа відведена торговому дому «Д. Файнбраун и К^о». Спроба виявилася невдалою, або видавець вирішив категорично змінити підхід до журналістської роботи. Як би не було, однак перший номер виявився останнім. А вже із квітня 1913 р. засновник почав видавати журнал «Зубоврачебный ежемесячник» – цей проект виявився значно успішнішим і часопис проіснував 4 роки.

В аналізованій нами період усього лише один раз вийшло 28 видань. Із них 12 – «Труды...» різноманітних лікарських і санітарних з'їздів та нарад, що проводилися губернськими управами земств, а також постійних медичних комісій. Форуми присвячувалися питанням організації заходів (підготовчих, попереджувальних, ліквідаційних) проти епідемії холери, дифтерії та інших хвороб, відкриття тимчасових лікарських пунктів, проведення заходів лікарської опіки, боротьби зі шкідливими комахами й попередження епізоотій. І їхній вплив на формування інформаційно-

го простору потрібно визначати не стільки в тривалості присутності, скільки в тематичній насиченості.

Серед «одноразових» і видання наукового товариства – «Труды Общества детских врачей при императорском Харьковском университете за 1912/1914 год». Вийшли друком вони в 1915 р., подавши офіційні документи Товариства: Протокол установчих зборів, Статут, Протоколи засідань за 1912–1915 рр., звіт про діяльність за 1913 р., фінансовий звіт за кінець 1912 і 1913 рр., список засновників і всіх членів, а також звіти про I Всеросійський з'їзд дитячих лікарів у Петрограді, I Міжнародний з'їзд дитячих лікарів у Парижі. Основу склали наукові статті на різноманітні теми педіатричної галузі.

Дослідження тривалості виходу спеціалізованих медичних періодичних і продовжуваних видань дає підстави переконливо стверджувати, що найдовше – 53 роки – видавалися «Протоколы заседаний Харьковского медицинского общества» (1861/1863–1916).

Також виділяються: 45 років – «Протоколы заседаний Общества Одесских врачей» (1868–1913); 33 роки – «Вестник офтальмологии» (1884–1917); 31 рік – «Протоколы заседаний Общества Киевских врачей» (1863–1894), «Протоколы общества Херсонских врачей» (1871–1902); 29 років – «Сборник трудов Харьковского ветеринарного института» (1889–1918); 27 років – «Сезонный листок Славянских минеральных вод» (1889–1916).

Загалом 20 років і довше виходило друком 17 видань. За типологічними ознаками: журнали – 2, газети – 2, «Хроники...» і «Сведения...» – 4, «Протоколы...» і «Труды...» – 9. Отже, за тривалістю присутності в інформаційному просторі превалювали видання громадських організацій та наукових медичних товариств.

Звертаючи увагу на те, що найзначніше наповнення інформаційного простору спеціалізованими повідомленнями відбувалося упродовж одного місяця, варто зауважити, що 20 років і більше в інформаційному просторі існували: місячники – 4: «Вестник офтальмологии» (1884–1917), «Ветеринарная хроника Херсонской губер-

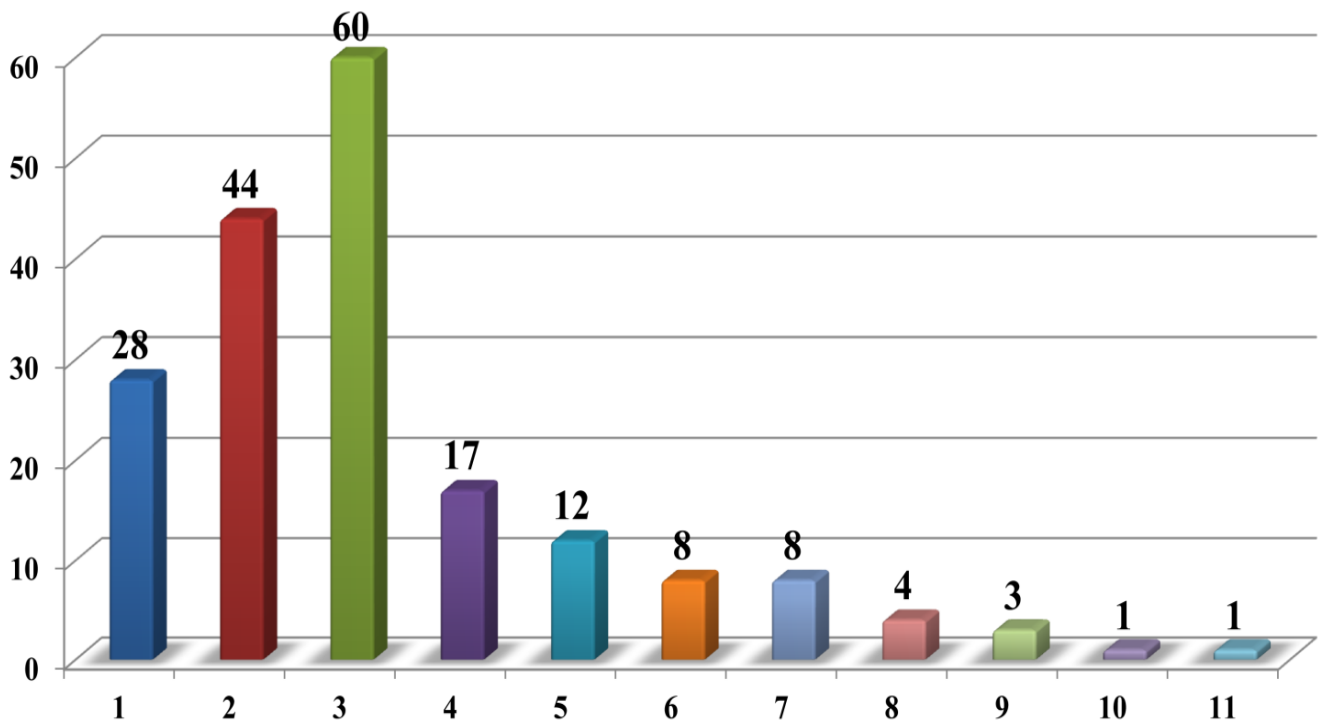
нии» (1891–1916), «Врачебно-санитарная хроника Таврической губернии» (1893–1916), «Сведения о ветеринарно-санитарном состоянии Екатеринославской губернии» (1894–1917); двотижневики – 2: «Акушерка» (1893–1918) і «Врачебная хроника Херсонской губернии» (1892–1915). Найчисельніша група – преса, що видавалася від одного року до п'яти – 60 одиниць.

Значним впливом на формування інформаційного простору в цій групі виділяється тижневик «Южно-русская медицинская газета» (1892–1897) – орган товариства Одеських лікарів зі всіх галузей медицини. Ідеолог видання Йосиф-Броніслав Мочутковський у зверненні до читачів писав: «Розуміння, з яким поставилися до нашої газети багато хто з учених та практикуючих лікарів, які у переважній своїй більшості обіцяли нам свою участь..., дає право надіятися, що видання наше не попаде в категорію тих видань, котрі відцвітають, не встигнувши розцвісти. Ми з честю виконаємо нашу задачу, якщо істина, чесність і працелюбність складуть той триколірний прапор, під яким ми станемо працювати» (1892. – № 6).

«Южно-русская медицинская газета» не належала до академічних, більше орієнтувалася на практичного лікаря, надаючи місце на сторінках публікаціям із клінічної медицини, епідеміології та санітарії. Виходила за програмою, яка передбачала публікацію: а) особливо важливих у медичному плані урядових розпоряджень і циркулярів; б) статей із усіх галузей медицини; в) рефератів по медицині та суміжних науках; г) бібліографій і критичних оглядів; г) звітів про засідання медичних товариств; д) практичних нотаток по медицині; е) призначень, переміщень, біографій і некрологів лікарів та інших повідомлень; є) оголошень (платних).

Загальні результати аналізу тривалості виходу медичної преси Наддніпрянської України представлені у графіку 2.4.4.

Тривалість виходу медичної преси

1 – вийшли один раз; 2 – виходили до одного року; 3 – 1–5 років; 4 – 6–10 років; 5 – 11–15 років; 6 – 16–19 років; 7 – 20–24 роки; 8 – 25–29 років; 9 – 31–35 років; 10 – 45 років; 11 – 53 роки.

Тепер перейдемо до підгрупи В внутрішніх індикаторів.

Аналізуючи періодичність часописів і розподіляючи їх за частотою виходу, Л. Сніцарчук зупиняється на одноденній газеті, яка «входила в арсенал своєрідної тактики видавців з багатьох причин: коли призупинявся за цензурну “провину” вихід часопису, а оперативний новинкарський матеріал вимагав вчасного доставлення; коли необхідно було розвідати медіаситуацію – і в цензурній площині, і в площині інтересів аудиторії; коли на довготривалій проект не вистачало коштів або необхідно було негайно інформувати про певні події чи заявити про ту чи іншу політичну/громадську інституцію» [411, с. 14].

У ситуації з формуванням інформаційного простору в сегменті медичної преси одноденні видання виконували дещо іншу роль, адже головний їхній вплив на соціум проявлявся в насиченні тематики, а ще вони відігравали роль у залученні коштів.

Одноденок зафіксовано нами 5, із яких 4 присвячено проблемі боротьби з туберкульозом.

Щорік у квітні–травні Лігою боротьби з туберкульозом проводилися «Дні білої ромашки», головним завданням яких був збір коштів на боротьбу з розповсюдженою соціальною недугою. Серед заходів передбачалось і видання газет, назви яких походили від назви символу – білої ромашки.

Так, меценат Житомирського відділення Всеросійської ліги боротьби з туберкульозом княгиня Анна Василівна Шаховська у 1914 р. стала засновником та видавцем журналу «Белый цветок». Часопис мав традиційну емблему – білу ромашку й відповідні девізи: «Цінують життя! Любять життя!», «Участь у боротьбі з туберкульозом справа кожного!». Прибуток від поширення видання мав надійти на користь Житомирського відділу Всеросійської ліги боротьби з туберкульозом. Відкривалося видання програмною статтею лікаря П. Тарана «Житомир, 15 травня 1914 року». Розповідалося про день «Білої ромашки» в різних містах країни, звітувалося про використання зібраних коштів – на них відкрито амбулаторію й планувалося будівництво санаторію. Подавалася інформація лікаря В. Гінца про діяльність Житомирського відділення «Ліги» у боротьбі з бугорчаткою, про підступність і жахливі наслідки цієї хвороби, пропагувалися профілактичні засоби.

Більшість матеріалів мали медичне спрямування, зокрема публікації лікарів: П. Тарана, І. Альтшуллера «Амбулаторія-попечительство, як основна форма протитуберкульозної діяльності», В. Маркузона «Охорона здоров'я дітей – надійний спосіб боротьби з туберкульозом», В. Демича «Туберкульоз і російська медицина».

В основу літературних творів – віршів, есеїв, легенд, новел – також був покладений символ білої ромашки (автори [А.] Бутовський, К. Роше, В. Вошинін, К.

Клебановський). Невипадково Д. Айзман у своєму есеї зазначив: «День білої квітки діє як прекрасні, високі і з великою силою написані художні твори. І всякий, хто працював для цього дня, ... уподібнюється людині, яка потрудилася для створення художнього творіння великої цінності». На 10 сторінках із 20 загального обсягу розміщувалися реклама та оголошення. Реалізовувалося видання за 5 копійок.

А ось видавці газети «Белая ромашка» у Катеринославі надрукували список осіб, які пожертвували на газету. Також розміщені оголошення та матеріали, в яких розповідалося про поширення туберкульозу й методи боротьби з ним: Н. Лівшиц, «Боротьба з туберкульозом»; [А.] Оцуп, «Страшна хвороба»; С. Барський, «День білої ромашки»; М. Мікушевич, «Війна і туберкульоз»; С. Казанський, «Туберкульоз і умови, які сприяють його розвитку»; Є. Попов, «Алкоголізм і чахотка».

Подібні видання побачили світ також у Сімферополі та Одесі.

Окрім одноденних газет і таких часописів, що вийшли лише один раз (позиція 15 графіка 2.4.2. «Періодичність виходу»), індикатором частотності тем виступають назви видань, додатки, спеціальна тематична преса та заголовки опублікованих матеріалів.

Серед назв видань значну вагу мають галузеві, яких нами зафіксовано 49: газети – 7, журнали за змістом – 22, журнали за формою – 20.

Галузі медицини, яким присвячено видання, розкриті в назвах часописів: «Вестник офтальмологии» (1884–1917), «Ветеринарный вестник» (1882–1895), «Вістник ветеринарної медицини» (1918), «Жизнь фармацевта» (1909–1911), «Зубоврачебный ежемесячник» (1913–1915), «Русский журнал кожных и венерических болезней» (1901–1917), «Терапевтическое обозрение» (1908–1915) та ін.

Проблеми акушерства та гінекології – основа журналу «Акушерка» (1893–1918) та продовжуваних «Протоколы заседаний Акушерско-гинекологического общества в Киеве, состоящего при Университете св. Владимира» (1886–1913), «Труды Киевского акушерско-гинекологического общества» (1899–1902), «Труды Пятого съезда общества российских акушеров и гинекологов» (1915).

Публікацію фахових статей із питань психіатрії та нервової патології, фізіологічної психології, нервово-психічної гігієни та лікарської експертизи, порівняльної анатомії та ембріології нервової системи ставили за мету журнали «Архив психиатрии, неврологии и судебной психопатологии» (1883–1895) та «Вопросы нервно-психической медицины» (1896–1905), а також «Труды Киевского психиатрического общества» (1898–1900).

У Наддніпрянській Україні видавалося 11 курортних періодичних видань, тематичну основу яких складали питання медицини. Із них 4 журнали та 7 газет. До журнальної періодики належали: «Вестник бальнеологии, климатологии и физиотерапии» (1910–1911), «Вестник курортов и лечебных учреждений» (1908–1916), «Здоровая жизнь» (1909–1911), «Физиотерапевтический вестник» (1904). Географія преси з галузі курортології абсолютно закономірна – 7 виходило в Таврійській губернії і 4 – у Харківській.

Фармація представлена чотирма часописами. За періодичністю це: тижневики – 3, двотижневики – 1. За формою: газети – 1, журнали – 3.

Першим на інформаційному полі заявив про себе «Южный фармацевт» (1908): щотижнева професійна газета, яка з 4 січня до 7 квітня 1908 р. виходила в Києві. Загалом з'явилося 9 номерів. Частина співробітників склала основу редакції нового двотижневика «Жизнь фармацевта» (1909–1911).

У квітні, 22 числа, 1911 р. в Одесі з'явився друком «Южно-русский врачебно-фармацевтический посредник». Редактор-видавець – Борух Кельманович Шпенцер. Часопис визначався як щотижневий журнал огляду життя та літератури лікарсько-фармацевтичного спрямування. Серед основних завдань: у лаконічній і дохідливій формі давати читачам із кола фахівців можливість ознайомитися зі всіма науковими винаходами в аптечно-фармацевтичній галузі, популяризувати нові знання як із закордонних, так і вітчизняних джерел. У травні 1911 р. журнал, під редагуванням того ж Б. Шпенцера, вийшов під назвою «Вестник медицины/Wiestnik midicini» і запрограмував орієнтацію на питання практичної лікарської допомоги. Такий підхід

свідчить про намагання видавців виходити за межі фармацевтичної тематики й потяг до тематичної контамінації. Можемо ствердити, що перешкодили Б. Шпенцеро-ві реалізувати видавничу мету проблеми матеріальні.

Покриття Наддніпрянської України виданнями з певних галузей медицини в цей час було дуже нерівномірним. Якщо брати по губерніях, то ситуація виглядає так: Херсонська – 19; Харківська – 16; Київська – 12; Таврійська – 9; Катеринославська – 6; Подільська – 3; Волинська – 2; Полтавська – 1. Прозірно бачимо домінування південної частини України, й абсолютна відсутність на Чернігівщині.

Орієнтуючись і на спеціалістів, і на масового читача, галузева преса динамічно та розгорнуто показувала розвиток тогочасної медичної справи, дбала про підвищення рівня кваліфікації спеціалістів, переймалася захистом інтересів медичних працівників, пропагувала здоровий спосіб життя. Із розвитком галузей медицини збільшувався репертуарний показник видань, розширювався спектр пропонованої продукції, яка набувала більшої читацької адресності.

Одну з указаних ролей при індикації тематичного наповнення інформаційного простору виконує заголовок – найперша лексична одиниця, з якою зіштовхується читач, і з якої почерпує собі первинний компонент символів, подій та аналогій щодо пропонованої теми. Окрім того, заголовок є «одиницею найвищого рівня, що стягує в себе практично весь текст і навіть більше: всю позатекстову дійсність. Йому властиві свої закони організації простору, часу й ритму» [477, с. 214]. Водночас, на думку Ю. Лазебника, заголовок є тією частиною твору, яка першою показує читачеві, наскільки він сповнений новизни й чи має його автор свій кут зору на події та явища життя [214, с. 262–263]. Тож не випадково чимало праць літературознавців, лінгвістів, дослідників журналістських текстів присвячено питанням типізації заголовків та актуалізації їхньої позиції в тексті; питанням складності функцій заголовків та здатності з першого слова налаштувати споживача інформації на активне сприйняття змісту; питанням класифікації заголовків за формою вміщеної в них інформації; питанням його комунікативних можливостей.

Вивчення заголовків у різні роки ставало основою дисертаційних досліджень: М. Бахарєв – «Структурно-функціональний розвиток заголовка на матеріалі заголовків із газет і журналів» [28], Т. Желтоногова – «Заголовок як компонент структури українського поетичного тексту» [129], О. Калякіна – «Комунікативно-стилістична модифікація фразем у заголовках української преси кінця ХХ – початку ХХІ століття» [167], А. Коваленко – «Заголовок англomовного журнального мікротексту-повідомлення: структура, семантика, прагматика (на матеріалі тижневика Newsweek)» [183], Н. Литовченко – «Поетика назви вікторіанського роману» [226], Г. Лютая «Сучасний газетний заголовок: структура, семантика, прагматика» [232], Ю. Пешкова – «Роль і функції новинних заголовків у сучасній німецькомовній пресі» [306], К. Прохорова – «Сукупний заголовковий текст як різновид газетного тексту» [326]. А. Сафонов – «Актуалізація газетного тексту» [395], О. Сибіренко-Ставроянi – «Заголовок у київських газетах другої половини ХІХ – початку ХХ ст.» [400], Л. Солodka – «Лексико-семантичні особливості газетних заголовків» [412], І. Стем – «Експресивний газетний заголовок і його взаємодія з текстом» [420] та ін.

Окрім дисертаційних опрацювань, вивченню заголовків присвячено десятки й десятки монографій, наукових статей, виступів на різноманітних наукових конференціях. Автори звертали увагу на типологію, класифікацію, функції заголовків, поетику, відповідність змістові тексту, мотиваційність, психокреативні передумови його виникнення, «енергію сутності», геометрію заголовка, поєднання змісту й форми та інші питання.

У праці «Текст як об'єкт лінгвістичного дослідження» І. Гальперін за формою вміщеної інформації класифікує заголовки на такі види: 1) назва-символ; 2) назва-теза; 3) назва-цитата; 4) назва-повідомлення; 5) назва-натяк, інтрига; 6) назва-повідь [85, с. 134]. За висновками, які робить В. Галич, заголовок – це «вихідний момент породження його (твору. – В. С.) тематичної, композиційної та сюжетної цілісності» [83, с. 33]. Класифікуючи заголовки на три види, до другого О. Джанджакова відносить «підкреслено непоетичні, нетипові, що включають наукові тер-

міни: ці заголовки мають чітку часову, соціальну, професійну та іншу оцінки, володіють малими асоціативними можливостями» [115, с. 33]. У свою чергу «опорними точками», що «показують найбільш важливу текстову інформацію», «висунутими елементами тексту», що «служать опорою для читання в розумінні змісту», які, «сегментуючи зміст, виступають у ролі засобів забезпечення комунікативних інтересів читачів» [334, с. 193–194], назвав усі елементи заголовкового комплексу В. Різун.

У розрізі теми нашої роботи найбільше привертають увагу дослідження Ч. Пірса, О. Траченка, Л. Грицюк, Г. Лютої, Т. Желтоногової.

Як один із засновників семіотики (разом із Ф. де Сосюром та Ч. Моріссом) Ч. Пірс розробив складну логічну таксономію типів знаків, запропонував удосконалену тріадичну систему знака, сформулював три види відношень між засобом вираження знака та його референтом (об'єктом позамовної дійсності, який має на увазі особа, що здійснює акт мовлення). З огляду на характер зв'язку знака зі своїм об'єктом Ч. Пірс вивів фундаментальну на сьогодні тріаду: знаки-ікони, знаки-індекси та знаки-символи [307].

Базуючись саме на лінгвосеміотичних принципах і виходячи з тріади Ч. Пірса, О. Траченко запропонував таку систематизацію назв: заголовки-індекси, заголовки-ікони, заголовки-символи. При цьому зазначивши, що заголовок-знак поєднує властивості трьох типів знаків, проте з домінантною функцією знака-індексу [439, с. 7].

Л. Грицюк, пропонуючи образно-семантичний підхід до класифікації, виділила заголовки-індикатори, заголовки-образи й заголовки-символи [105, с. 51–52]. У семантичній культурі заголовка-індикатора домінує, згідно з її визначенням, «пряме, фактуальне значення» [105, с. 52] з низьким ступенем образності.

Взявши за основу означені праці й запропонувавши для аналізу розроблені ознаки – «1) домінантний характер інформації в заголовку; 2) інтенсивність образності заголовка; 3) здатність заголовка розкривати свою семантику в прециклі, в основному циклі або в постциклі сприймання твору; 4) ступінь авто- чи синсемантичності заголовка, тобто ступінь зв'язку заголовка з текстом; 5) щільність зв'язку

складників заголовка-знака» – Т. Желтоногова підтвердила такі види назв, як «1) заголовки-індикатори; 2) заголовки-образи; 3) заголовки-символи» [129, с. 34].

До поняття заголовка-індикатора у своєму дисертаційному дослідженні звертається А. Коваленко, зазначаючи, що цей семантичний тип «указує на предмет повідомлення, але не містить інформації, яка дозволяє заздалегідь передбачити зміст статті. Семантика заголовка-індикатора максимально згорнута та має мінімальну кількість опорних елементів... Може вказувати на певний суб'єкт дії ... чи на певну ситуацію. <...> Заголовок-індикатор може також називати просторово-часові або інші координати ситуації» [183, с. 9].

Для визначення групи заголовків, що відігравали значну роль при індикації тематичного наповнення інформаційного простору, ми взяли три галузеві видання.

Перше видання, журнал «Акушерка» (1893–1918) – загальнодоступний медичний журнал, присвячений акушерству, жіночим та іншим хворобам і взагалі всім галузям медицини, що охоплюють коло діяльності акушерок, фельдшерниць і фельдшерів. Про галузеве спрямування свідчать уже назви опублікованих матеріалів: «Про значення гліцеринового тампону в гінеко-терапії», «Хвороби травного апарату у вагітних» (Є. Дрентельн), «Значення температурних і пульсових кривих післяпологового періоду», «Про шлункові кровотечі по типу менструацій», «Про викидень» (Тригер), «Про загин вагітної матки назад» (С. Хазан), «Про печінкову колику» (І. Стрельжицький), «Про кров'яні пухлини (гематоми) зовнішніх статевих частин і піхви, що розвиваються в залежності від родового акта» (М. Любовський), «Про деякі форми божевілля жінок» ([Н.] Соколовський), «Щитовидна залоза і жіночий статевий апарат» (Fischer), «Судороги (конвульсії) у дітей» (Г. Поварнін) та ін. Загалом у кожному номері друкувалося 5–7 теоретично-практичних матеріалів із питань акушерства та гінекології.

Друге видання, «Ветеринарный вестник» (1882–1895) – журнал наукової та практичної зоотрії. Тут знаки-індекси в заголовках стосуються ветеринарної медицини: «Лімфатична система шкіри» (E. Klein), «Кровообіг у мозку» (Моссо); «До

вчення про вплив на організм тварин великих кількостей води, під час уведення її в шлунок» (М. Яновський), «Про механізми всмоктування жиру в тонкому кішківнику» (В. Заварикін), «Яким чином звільняється кров від надлишку цукру» (Л. Бразоль), «Сибірська виразка та її контагії» (Є. Земмер), «Результати запобіжного щеплення від сибірської виразки Пастера» (А. Rozzahegyi) та ін.

І ще одне галузеве видання – «Терапевтическое обозрение» (1908–1915), журнал, присвячений усім сферам терапії. Ось приклади заголовків-індикаторів: «Сучасна терапія алкоголізму» (Б. Воротинський), «Біопсихологічна основа марення душевнохворих» (Л. Дрознес), «Показання та способи застосування теплих джерел Wiesbaden'a» (В. Laguer), «Про лікування сифілісу ртуттю і арсацетином» (А. Neisser), «Про значення кухонної солі в дієтотерапії» (Е. Горн), «Терапевтичне значення вчення про «опсоніни» (Ю. Вайнштейн) та ін.

Як бачимо, заголовки-індикатори: а) функціонують як знаки-індекси; б) зосереджують увагу на власне факті існування тексту; в) не характеризуються образністю; г) указують на предмет повідомлення; г) відіграють роль маркерів тексту й, закономірно, виступають індикатором частотності тем.

Тематичну індикацію визначали також спеціальні видання, присвячені епідеміологічній ситуації загалом і епідемічним захворюванням зокрема. Це різноманітні «Бюллетени...», «Ведомости...», «Обзоры...», «Сведения ...» и «Хроники...». Таких ми нараховуємо 33.

Виникнення цієї преси викликане перш за все спалахами інфекційних хвороб у світі та в Російській імперії, зокрема пандемії чуми, пік шостої з яких припав на 1892 р.; необхідністю посилення санітарно-просвітницької роботи в боротьбі з епідемічними хворобами; розвиток господарської діяльності, особливо у тваринництві.

Головна функція – донесення професійної інформації для задоволення потреб своєї цільової аудиторії. Саме функцією визначається предметно-тематичне спрямування – подавати професійну інформацію утилітарного характеру. Детальніше про це див. підрозділ 2.2.

Тематична частота – індикатор, який демонструє кількість періодичних або неперіодичних, але таких, що відбуваються з виразною закономірністю, повторів матеріалів, об'єднаних спільною тематично-змістовою спрямованістю.

Тематико-змістовому аналізу спеціалізованої медичної преси присвячений розділ 3 нашого дисертаційного дослідження.

Індикація тематичного насичення чітко показує – спеціалізована медична преса привчала населення лікуватися.

Потужний розвиток медицини з кінця XVIII та впродовж XIX ст. головно пов'язаний із використанням досягнень різних наук. Тож іще один вагомий індикатор – інтенсивність міжнаукової комунікації. Показовим у цьому плані є зв'язок медицини з природничими науками.

Мета з'їзду природознавців і лікарів, як писав «Дневник Десятого съезда Русских естествоиспытателей и врачей в Киеве» (1898), – сприяти науковій і навчальній діяльності на ґрунті природничих наук. На з'їзді працювало 12 секцій, серед яких – анатомії та фізіології людини і тварини, наукової медицини, гігієни. Із немедичних – секції хімії, математики й астрономії, фізики, ботаніки, мінералогії та геології, ін.

Ідеологом проведення таких з'їздів став Карл Кесслер: німець за походженням, уродженець Дамрау (Східна Прусія), він упродовж 1843–1862 рр. завідував кафедрою зоології Київського університету св. Володимира. Саме тут організував два з'їзди викладачів природничих наук (у 1861 і 1862 рр.). Перейшовши до Санкт-Петербурзького університету у 1867 р. ініціював проведення Першого з'їзду російських природознавців і лікарів, який і пройшов під його головуванням.

Передбачалося, що вони проходять у різних містах, сприяючи поширенню наукових знань і встановленню зв'язків між дослідниками. Проте вони збиралися лише в кількох містах: Петербурзі (I – 1867/68, VI – 1879, VIII – 1889/90, XI – 1901), Москві (II – 1869, IX – 1894, XII – 1909/10), Києві (III – 1871, X – 1898), Казані (IV – 1873), Варшаві (V – 1876), Одесі (VII – 1883), Тифлісі (XIII – 1913).

Зв'язок медицини з фізикою розкривали «Известия Киевской рентгеновской комиссии» (1915–1917), «Рентгеновский вестник» (1907–1909), «Труды Киевского физико-медицинского общества, состоящего при университете св. Владимира» (1897/98–1915).

Статут Київського фізико-медичного товариства при Імператорському університеті св. Володимира затверджений 21 вересня 1896 р., а 5 грудня відбулися збори засновників. Головою обрано проф. М. Стуковенкова. Перше урочисте засідання пройшло 2 березня 1897 р. Після раптової смерті М. Стуковенкова (під час урочистостей), головою обрано проф. М. Тихомирова. Завдання організації полягало у сприянні подальшому розвитку медицини та суміжних з нею галузей природознавства, широке використання результатів фундаментальних досліджень у медичній практиці, вивчення місцевих природно-історичних і санітарно-медичних умов. Поєднання медицини і природознавства відповідало тодішній світовій практиці.

У «Трудах...» друкувалися протоколи засідань фізико-медичного товариства, доповіді й дискусії, а також «Звіт про діяльність Фізико-медичного товариства за 1898–1899 рік» К. Вагнера, «Звіт про стан і діяльність Фізико-медичного товариства за 1900–1901 р.» Ю. Лайденбаха. Серед основних наукових публікацій: «Історичний зв'язок між медициною та природознавством» І. Сікорського, «Про діафрагмальну астму» В. Чиркова, «Atrophia unguium idiopathica» та «Atrophia unguium mycotica» О. Ліндстрема, «Випадок складного антиклозу ступні» М. Тихомирова, «Про застосування судинного шва» Є. Черняхівського, «Окраска невроглії по способу Weigert'a» В. Високовича, «Нарис розвитку хірургії за ХІХ століття» Ф. Борнгаупта, «Злочин чи судова помилка» та «Збочення статевого чуття» М. Оболонського, «Роль опору людського тіла в сучасній електродіагностиці» Г. Де-Метца, «Новий спосіб визначення вогкості в штукатурці» студ. Маржецького та ін.

Такі журнали, як «Известия Киевской рентгеновской комиссии» (1915–1917) та «Рентгеновский вестник» (1907–1909), викликали до життя на той час нові методи діагностування й лікування хвороб.

Одеські професори Яків Розенблат і Петро Вальтер у 1907 р. заснували й у міру накопичення матеріалу упродовж двох років видавали «Рентгеновский вестник» (1907–1909). Програма журналу: 1) самостійні статті по рентгенології; 2) критика нових робіт по рентгенології; 3) реферати; 4) оголошення.

«Известия...» видавала Комісія допомоги раненим рентгенівськими дослідженнями при Київському обласному воєнно-промисловому комітеті. Редакція журналу вважала, що зібраний фаховий матеріал у результаті повинен стати звітом Київської рентгенівської комісії перед російським товариством, яке у відповідальний момент мобілізації усіх сил країни для «гідної участі Росії у світовій боротьбі» має контролювати діяльність кожної підзвітної організації. З іншого боку, видання «прагнудиме до обслуговування потреб внутрішнього життя Комісії, фіксуючи деталі її діяльності, а також своїм матеріалом для читання готуючи нових працівників у Комісії» (1915. – № 6. – С. 243–244).

Основною тематичною домінантою щомісячного ілюстрованого популярно-наукового журналу «Вестник магнетизма» (1914) були питання тваринного магнетизму, гіпнотизму, навіювання, медіумізму, медицини та психології.

У редакційній статті визначено програму часопису: «Розглядати всі явища, що відбуваються з одухотвореними істотами чи під їхнім впливом, які, очевидно, не можуть бути цілком пояснені за допомогою вже відомих законів і сил природи; такими є тваринний магнетизм, гіпнотизм, навіювання, медіумізм (спіритизм) тощо» (№ 1. – 5 січ. – С. 1). Далі автор передовиці роз'яснює кожен із цих елементів: «Тваринний магнетизм – вивчення сил, що виходять від людини (людська осяйність) у всіх їхніх властивостях: фізичних (відображення, переломлення), хімічних і біологічних; застосування магнетизму в терапевтиці, магнітні досвіди і вплив людини на людину, на тварин і рослини, розвиток магнетичної сили, особистий магнетизм, передача думок, телепатія, ясновидіння, подвійний зір і т. д. Гіпнотизм і навіювання – гіпнотичний сон і стан подвійної свідомості (автоматичний лист, роздвоєння особистості), психотерапія. Медіумізм – дія, що одухотво-

рені істоти роблять з іншими предметами (рухливі столики, левітація і т. д.)» (№ 1. – 5 січ. – С. 1).

Питання гігієни, сільського господарства, техніки, домоводства, педагогіки та виховання дітей поєднав редактор-видавець Іван Зарубін у щомісячному ілюстрованому журналі «Самопомощь». Подавалися статті про першу допомогу та при невідкладних станах, розповідалося про лікувальні властивості природних речовин, приділялася увага профілактиці хвороб та лікувальній фізкультурі.

Однак найбільший міжнауковий характер носили не окремі видання, а доповіді, виголошені на засіданнях медичних Товариств і надрукованих у їхніх виданнях. Так, «Протоколи засіданій общества Киевских врачей» (1863–1894) повідомляли: проф. Х. Гюббенет представив нововинайдений Мезонневом інструмент для трахеотомії, який прорізає дихальне горло зсередини до зовні; проф. Мілліот демонстрував сфігмограф Марєя й виклав коротко результати спостережень, отриманих за допомогою цього приладу при важливих хворобах серця; Гавронський демонстрував зроблений ним апарат для вимірювання поля зору; лікар Неезе прочитав статтю про діаліз, новий спосіб хімічного аналізу, винайдений Гран'ом, і показав діалізатор; лікар Боровський – про вплив йодистого калію на виділення ртуті сечею; проф. Леш – про вимірювання гемоглобуліну крові гомометром Флейшля; Е. Классон – проведення судово-хімічних досліджень та ін.

Видання медичних Товариств – «Протоколи...» і «Труды...» – це не тільки комунікація між різними науками, це в першу чергу комунікація між різними галузями медичної науки. На засіданнях виголошувалися доповіді та розглядалися питання з терапії, неврології, хірургії, психології, офтальмології, акушерства, педіатрії, бальнеології, кліматотерапії, епідеміології та ін.

Аналіз представлених у медіапросторі видань і тем, присвячених міжнауковій комунікації, показав, що найгрунтовніше й найширше вона відбувалася у площині медицини й природничих наук, перш за все біології, мікробіології та хімії. Однак початок ХХ ст. уводить у інформаційний простір видання, що поєднували тему ме-

дицини та фізики, зокрема рентгенологічні дослідження, що на той час справляли найбільший вплив на діагностику, а також використовувались у лікуванні.

Присутність в одному місці – під спільною обкладинкою, на сусідніх сторінках – різних видів знання вимагала від авторів, а ще більше від реципієнтів, орієнтуватися у певній сукупній цілісності неоднорідних знань. Комунікатор та реципієнт, як правило, по чергово міняються комунікативними ролями. Міжнаукова комунікація залучала до свого кола представників як різних наук, так і різних наукових течій, почасти принципово протилежних, викликаючи всілякі ефекти впливу як на розвиток медицини, так, що вагоміше для нашої сфери, і на розвиток інформаційного простору.

Отже, дослідивши періодичні та продовжувані видання Наддніпрянської України другої половини XIX – початку XX ст. щодо складання індикаторів інтенсивності спеціалізованої комунікації як сегмента інформаційного простору, можемо констатувати: а) під індикаторами інтенсивності спеціалізованої преси ми розуміємо систему показників, які фіксують залежність змін інформаційного простору від змін у сегменті спеціалізованих видань, що характеризуються періодичністю, насиченням ринку, тематичною частотністю, міжнауковою комунікацією; б) індикатори поділяються на зовнішні та внутрішні. Групу перших формує середовище функціонування спеціалізованої медичної преси. Оцінка його базується на системі показників, що характеризують вплив медичної галузі на розвиток усієї держави та вплив соціально-економічних даних розвитку держави на медичну галузь і на спеціалізовані видання зокрема. Група внутрішніх індикаторів стосується винятково стану засобів масової інформації, характеризує поширеність та інтенсивність впливу на комунікаційний процес та інформаційний простір такого сегмента, як спеціалізована комунікація; в) група внутрішніх індикаторів ділиться на дві підгрупи: підгрупа *A (ei)* – періодичність виходу видань, насиченість інформаційного простору; підгрупа *B (bi)* – тематична частотність та міжнаукова комунікація. Насичення інформаційного простору – це показник, який фіксує кількість видань, що виходили дру-

ком у певний період часу, та тривалість їхньої присутності в інформаційному просторі. У підгрупі *B* внутрішніх індикаторів тематичну частотність визначали газети-одноденки та часописи, що вийшли тільки один раз, рубрики та відділи, видання з галузей медицини, заголовки матеріалів, міжнаукова комунікація, видання, присвячені епідеміологічній ситуації та епідемічним захворюванням тощо.

Тематична частота – індикатор, який демонструє кількість періодичних або неперіодичних, але таких, що відбуваються з виразною закономірністю, повторів матеріалів, об'єднаних спільною тематично-змістовою спрямованістю. Індикація тематичного насичення чітко показує – спеціалізована медична преса привчала населення лікуватися.

Висновки до розділу

Завдання другого розділу нашого дослідження полягало в тому, щоб визначити соціокомунікативні параметри спеціалізованих медіа з питань медицини. До них ми відносимо особливості виникнення і становлення аналізованої преси з другої половини XIX ст. до 1920 р., коли прийшли до влади більшовики зруйнували всю систему соціальної комунікації; типологічну систему спеціалізованих медичних медіа, яку ми з'ясували на підставі аналізу змісту й форми видань; індикатори інтенсивності спеціалізованої комунікації в розрізі періодичних і продовжуваних видань.

Проведені дослідження дали підстави зробити такі висновки:

По-перше: а) вплив наукових відкриттів XVIII–XIX ст., що створили фундамент медико-біологічних знань, сприяли їхньому розвитку та клінічному застосуванню. Реорганізовувалися існуючі і виникали нові клінічні дисципліни. Відповідно постало кілька важливих проблем: проведення назрілих змін в організації медичної допомоги та привертання до них широкої уваги громадськості; збереження та передача інформації про хвороби, методи лікування і профілактики; б) сталому зростанню кількості видань газетно-журнальної форми сприяли соціально-економічні та

політичні реформи, різних років. На базі реформ відбувалася реорганізація системи місцевого управління. Земства фактично запровадили систему медичного обслуговування населення, чого раніше не існувало. Свою роль відіграли також політичні заворушення; в) відкриття медичних факультетів при університетах розробку медичної тематики в регіонах вивело на зовсім новий рівень. Ці освітні установи в першу чергу ставали центрами формування професійного середовища, об'єднаного спільними інформаційними інтересами. Економічний, промисловий, військовий і соціальний розвиток вимагав також і фахівців із навичками професійного лікування тварин; г) кінець XIX – початок XX ст. характеризується фактом зростання наукових товариств, медичних зокрема. Наукові товариства також стверджували принципи формування елементів громадянського суспільства; г) значимий фактор – збільшення кількості агентів наукової і практичної діяльності, які розуміли значення комунікації у розвитку медицини і як науки, і як практичної галузі, і як засобу профілактики хвороб та збереження життя. А також зростання інформатизації суспільства тощо.

По-друге: а) Типоформувальними є такі ознаки: технологічні; аудиторні, інформаційні, функціональні, організаційно-редакційні; б) технологічні ознаки включають: видавничу форму; періодичність; тривалість виходу; регіон розповсюдження; формат; обсяг; тираж; в) конкретизатори аудиторних ознак: трудова, інтелектуальна та соціальна діяльності (сільські працівники, робітники, губерньські та повітові службовці, фельдшери, акушерки, практикуючі лікарі й фельдшери, студенти, науковці); галузева спеціалізація (терапія, стоматологія, ветеринарія, акушерство, фармація, ветеринарія та ін.); малі соціальні та фахові групи (сім'я, земська чи сільська громада, фельдшерська чи акушерська школа, університет, лікарня, наукове медичне товариство тощо); вік; національність; мова; інформаційні інтереси. Аудиторія таких медіа виступала не лише споживачем інформації, що пропонувалася, а й оцінювала її, брала активну участь у виробництві, впливала на тематичну політику; г) функціональні ознаки визначаються цільовим призначенням видань та функція-

ми, що вони їх виконують у процесі комунікації. За цільовим призначенням – спеціалізовані медичні періодичні та продовжувані видання поділяються так: загально-медичного спрямування, галузеві, прикладні, рекламно-інформаційні, наукові, науково-популярні, популярні, офіційно-документальні, хронікально-документальні, статистичні, довідкові. За виконуваними функціями: інформаційна; комунікаційна; соціалізації; функція соціального партнерства, рекламна; г) профільні риси спеціалізованих медичних видань виражаються через інформаційні ознаки: тематико-змістова спрямованість, внутрішня побудова видання, жанрово-стильова структура. За тематико-змістовими характеристиками виділяються видання універсально-тематичні та моно-тематичні; д) організаційно-редакційні ознаки визначаються приналежністю до засновника та/чи видавця, місцем і роллю редактора, а також авторським складом. Вплив авторів мав особливе значення: по-перше, саме автори, як фахівці, є першими та головними читачами; по-друге, переважна більшість із авторів – вчені, практикуючі лікарі. Саме ці чинники формували тематику, принципи викладу, насичення термінами, оприлюднення результатів наукових досліджень і нових підходів у лікуванні, дискусійність, географію матеріалів.

Спільність типологозначимих ознак, до яких належать технологічні, аудиторні, інформаційні, функціональні та організаційно-редакційні, дає підстави спеціалізовані медичні періодичні та продовжувані видання позиціонувати як єдину типологічну групу.

По-третє: а) під індикаторами інтенсивності спеціалізованої преси ми розуміємо систему показників, які фіксують залежність змін інформаційного простору від змін у сегменті спеціалізованих видань, що характеризуються періодичністю, насиченням ринку, тематичною частотністю, міжнауковою комунікацією; б) індикатори поділяються на зовнішні та внутрішні. Групу перших формує середовище функціонування спеціалізованої медичної преси. Оцінка його базується на системі показників, що характеризують вплив медичної галузі на розвиток усієї держави та вплив соціально-економічних даних розвитку держави на медичну галузь і на спеціалізо-

вані видання зокрема. Група внутрішніх індикаторів стосується винятково стану засобів масової інформації, характеризує поширеність та інтенсивність впливу на комунікаційний процес та інформаційний простір такого сегмента, як спеціалізована комунікація; в) група внутрішніх індикаторів ділиться на дві підгрупи: підгрупа *A (ей)* – періодичність виходу видань, насиченість інформаційного простору; підгрупа *B (бі)* – тематична частотність та міжнаукова комунікація. Насичення інформаційного простору – це показник, який фіксує кількість видань, що виходили друком у певний період часу, та тривалість їхньої присутності в інформаційному просторі. У підгрупі *B* внутрішніх індикаторів тематичну частотність визначали газети-одноденки та часописи, що вийшли тільки один раз, рубрики та відділи, видання з галузей медицини, заголовки матеріалів, міжнаукова комунікація, видання, присвячені епідеміологічній ситуації та епідемічним захворюванням тощо.

Тематична частота – індикатор, який демонструє кількість періодичних або неперіодичних, але таких, що відбуваються з виразною закономірністю, повторів матеріалів, об'єднаних спільною тематично-змістовою спрямованістю. Індикація тематичного насичення чітко показує – спеціалізована медична преса привчала населення лікуватися.

Поставлені та вирішені в розділі питання ширше розкриваються і доповнюються у працях автора дисертаційного дослідження: «“Відродження розпочинається із гласності...” (Медична преса Наддніпрянської України другої половини XIX – початку XX ст.)» [362], «Військово-медична спеціалізована преса XIX – початку XX століть на території Київського військового округу» [363], «Дбаючи про збереження і передачу інформації (періодичні та продовжувані видання харківського медичного товариства XIX – початку XX століть)» [365], «Індикатори інтенсивності медичної преси Наддніпрянської України кінця XIX – початку XX ст.» [367], «Перші україномовні спеціалізовані медичні журнали Наддніпрянської України: проблемно-тематичні аспекти» [385], «Соціокомунікативні параметри медичної преси підросійської України (середина XIX – початок XX ст.)» [376], «Типологічна систе-

ма спеціалізованої медичної преси (на прикладі видань Наддніпрянської України середини XIX – початку XX ст.)» [379], «Формування системи ветеринарної преси підросійської України в середині XIX – перших десятиліттях XX століття» [380], «Формування системи курортної преси Східної України в середині XIX – протягом перших десятиліть XX ст.» [381], «Характеристика типоформуючих ознак медичних журналів Східної України XIX – початку XX ст.» [382] та у виступах на конференціях.

Розділ 3

ПРОБЛЕМНО-ТЕМАТИЧНИЙ ТА ЗМІСТОВИЙ АСПЕКТИ СПЕЦІАЛІЗОВАНОЇ МЕДИЧНОЇ ПРЕСИ

У попередньому розділі, аналізуючи соціокомунікативні параметри спеціалізованих медичних періодичних та продовжуваних видань як єдиної типологічної групи, ми, зокрема, увиразнили, показали та проаналізували всі факти і фактори, що сприяли виникненню, становленню та розвитку спеціалізованих медичних періодичних і продовжуваних видань; розкрили систему показників, які фіксують залежність змін інформаційного простору від змін у сегменті спеціалізованої преси; дійшли висновку, що на становлення типологічної структури і практику цих медіа вирішальний вплив мали характер їхньої взаємодії з професійною діяльністю – одними з провідних при цьому виступають тематичні, змістові, предметні пріоритети.

Тож у цьому розділі простежимо, як науковий та соціально-політичний контексти доби вплинули на проблемно-тематичний та змістовий аспекти аналізованих видань, відобразилися в інформаційно-аналітичній діяльності, які вони мали комунікаційні ефекти, як формували спеціалізований сегмент вітчизняного інформаційного простору тощо. При цьому оглядовий спосіб дослідження, з його пришвидшеним ритмом, чергуватиметься із прискіпливим аналізом окремих творів, що дозволить, на наш погляд, урівноважити такі поняття, як аналіз і синтез, на яких, власне, й базуватиметься дослідження. До них, за потреби, додаватиметься аналіз проблематики.

Основу третього розділу дисертації складатимуть тексти газетно-журнальних видань медичного спрямування, а виходячи з того, що текст – це «комунікативно-психологічне явище», яке існує в просторі й часі поза людиною і «як продукт мовлення й предмет перцепції фігурує в комунікативному середовищі у вигляді неоднозначної графічно-мовної системи й структури» [335, с. 13], теоретичним підґрунтям дослідження виступатимуть методи й підходи – окрім журналістикознавства – таких наук, як літературознавство, лінгвістика, психологія, соціологія, філософія.

За «Літературознавчим словником-довідником», мотив – це тема твору, або «неподільна смислова одиниця, з якої складається фабула», а роль і художньо-виражальні його функції «виявляються у фабулі і сюжеті конкретного твору», в «контексті творчості письменника» [227, с. 481]. Натомість «Словник з етики» визначає мотив як «внутрішню суб'єктивно-особистісну спонуку до дії, усвідомлену зацікавленість у його здійсненні» [407, с. 204]. Згідно з дефініцією В. Яременка та О. Сліпушко, поданою у «Новому тлумачному словнику української мови», мотив – це «тема або ідея твору», «зразок, характерна особливість» [278, с. 691].

Що ж до поняття ідеї, то, за «Українською літературною енциклопедією», ідея – це «головна думка художнього твору, покладена в його основу і втілена в образно-чуттєвій формі» [445, с. 298]. Ідею як «емоційно-інтелектуальну пафосну спрямованість твору, яка приблизно може бути охарактеризована як провідна думка, ядро задуму автора», потрактовує «Літературознавчий словник-довідник» [227, с. 300]. Поняття «тема» в цьому виданні пояснюється як «коло подій, життєвих явищ, змальованих, представлених у творі в органічному зв'язку з проблемою, яка з них постає і потребує осмислення... Вважається, що тема та ідея складають ідейно-тематичну (проблемно-тематичну) основу твору, яка доконче вимагає відповідної жанрової структури, конкретної композиції твору і, врешті, виступає одним із стилетвірних чинників» [227, с. 678]. За «Новим тлумачним словником української мови», «ідея – це основна думка, що визначає зміст твору» [278, с. 180]; «тема» – це «коло життєвих явищ, подій, що становлять зміст твору літератури, образотворчого мистецтва тощо; питання, що лежать в основі наукового дослідження» [279, с. 503].

Журналістську тему М. Недопитанський пропонує трактувати як «певну інтелектуальну цінність, результат творчих зусиль», наголошуючи, що «це реальна суперечність соціально-політичного, економічного чи морально-етичного характеру, дослідження якої здійснюється інформаційними засобами. Усвідомлення теми як реальної суперечності налаштовує журналіста на виявлення причинно-наслідкових зв'язків явища, події, факту» [275, с. 170].

Займаючи власну предметно-тематичну нішу, спеціалізовані медичні періодичні та продовжувані видання в основу свого інформаційного контенту закладали теоретично-академічний зміст. Насамперед його формували статті наукової тематики, а також і науково-популярної. Аналізована нами преса спиралась і на суто професійні теми практично-лікарської спрямованості, що розкривалась у першу чергу матеріалами з різних галузей медицини, таких, зокрема, як терапія, хірургія, офтальмологія, педіатрія, сифілідологія, фармація, санітарія, епідеміологія та ін. У той же час публікації на сторінках цих видань є ще й джерелом вивчення культури, літератури, історії періоду XIX – початку XX ст., а також суспільно-політичної та соціальної ситуацій, що склалися на території Наддніпрянської України та Російської імперії загалом. Важливим для розуміння розвитку спеціалізованої медичної періодики середини XIX – початку XX ст. та її впливу на формування вітчизняного інформаційного простору є те, що певна частина площі видань відводилася під рекламу.

Спеціалізовані медичні періодичні та продовжувані видання апелювали до однієї й тієї ж аудиторії, а вміщені на їх сторінках повідомлення майже позбавлені ідеологічно-політичних розбіжностей і присвячені в основі своїй одним і тим же питанням – збереженню та продовженню життя людей. Саме це стало основою контенту аналізованих медіа і саме це формувало спеціалізований медичний сегмент інформаційного простору.

Головне завдання третього розділу полягає в тому, щоб проаналізувати проблемно-тематичний та змістовий аспекти спеціалізованої медичної преси. Його визначатимуть: а) головні тематичні пласти теоретично-академічного змісту; б) практично-лікарська діяльність як основа тематичної спрямованості видань; в) культурно-просвітницька, соціальна та суспільно-політична тематики; г) вітчизняна та зарубіжна реклама як складники контенту.

3.1. Головні тематичні пласти теоретично-академічного змісту

Формування інформаційного простору відбувалося шляхом насичення його науковою інформацією та фактами і знаннями, що ставили чи вирішували теоретичні проблеми медико-біологічного спрямування.

До наукового типу проблемно-тематичного наповнення ми відносимо матеріали, що містять результати теоретичних або клінічних розробок, які можуть виступати джерелами для подальших досліджень. Адресуються такі публікації у першу чергу науковцям, викладачам і студентам старших курсів медичних факультетів, а ще лікарям-практикам, зорієнтованим на постійне поповнення своїх теоретичних знань і розширення тезаурусу. Вони містять новий дослідницький продукт, дуже часто – експериментальний, ще не перевірений практикою, подана в них інформація може носити дискусійний характер, а також вони є джерелом обміну спеціальною інформацією.

До основних видів теоретично-академічних публікацій відносяться наукові статті за результатами експериментальних досліджень, доповіді, виголошені на засіданнях медико-біологічних з'їздів і наукових товариств, передруки з інших, особливо закордонних видань та ін.

За авторством такі матеріали можуть бути або одноосібними, або колективними. Продукують такий контент, переважно, теоретики – які займаються вивченням різноманітних процесів і проведенням експериментів, дослідники-клініцисти – які узагальнюють досвід практичної роботи, а також лікарі-практики – які зуміли простежити певну закономірність за час своєї роботи або зіштовхнулися з рідкісним клінічним випадком чи взагалі ще не описаним у спеціальній літературі.

Найбільш впливовим пластом теоретично-академічного змісту вважаємо надруковані статті й доповіді, у яких оприлюднені факти та зроблені висновки, визнані як наукові відкриття.

Виходячи з подальшої значимості та офіційного визнання, розпочати варто із VII природничо-наукового з'їзду в Одесі (1883 р.). Саме на цьому науковому форумі Ілля Мечников (1845–1916) повідомив свої спостереження про цілющі сили організму та механізм фагоцитарного захисту, що ознаменували відкриття нової галузі науки – імунології, і принесли вченому світове визнання. Промову І. Мечникова «Про цілющі сили організму» опублікували «Протоколи засідання Седьмого съезда русских естествоиспытателей и врачей в Одессе» (1884. – № 1. – С. 206–215).

Дуже часто ви чуєте, що такий-то одужав завдяки його «сильній натурі» (с. 206), – констатував доповідач. Наголосивши далі на тому, що в медицині відоме, установлене ще Гіппократом у IV ст., поняття про цілющі сили природи, яка «обереігає людину від захворювання та усуває хворобливу причину». Це положення Гіппократ покладе в основу терапії та радить лікарям якомога пильніше оберігати цілющі сили природи.

Далі І. Мечников звернув увагу на те, що принцип цілющої сили природи хоч і витримав чимало протидій, усе ж він «був відтиснутий на задній план іншим характером загального напрямку медицини». Цей інший напрям полягав у тому, що лікарська наука зосередилася головню на проявах болю і «вивчення процесів, що подаються хворим організмом, а згодом засноване на ньому мистецтво визначати хвороби, а також наука про зміни хворих органів» запанували в медицині. Як результат – для того, щоб зрозуміти і розпізнати хворобу, «суму її проявів намагалися укласти в одну загальну рамку, представити її як щось цілісне, єдине» (с. 208). Такий розвиток призвів до того, що «первинний дуалізм, два початки хвороби, хвороботворне і цілюще, став більше й більше згладжуватися». Довгий час до принципів цілющої сили природи не поверталися. Ситуація змінилася тільки в останній період, а точніше, за І. Мечниковим, у останнє «двадцятип'ятиріччя... Я маю на увазі вчення про бактерії, що вже встигло скласти епоху в медицині, й тому дуже добре відоме всякому лікареві». А історія етіології – це, безперечно ж, одна «з кращих сторінок у літописі завоювань людського розуму».

Зупиняється І. Мечников – як на знаковій події у галузі ботаніки а потім і медицини – на тому, що «хвороба картоплі, злаків та інших культурних рослин дійсно викликається грибами <...> Після того, як це вчення було чітко встановлено в галузі науки про рослини і комах, воно перейшло й у сферу сучасної медицини. Колишні знахідки грибоподібних організмів у хворих органах стали пояснювати з нової точки зору; і після низки найважчих і блискучих досліджень було, нарешті, доведено, що і багато людських хвороб виробляються найдрібнішими грибками – бактеріями або сціофітами» (с. 209). Боротьба людини, названої у доповіді «вінцем творіння» (с. 210), з цими нижчими рослинами виявилася фактично не результативною: насіння грибкових дуже розповсюджене, ці мікроорганізми напрочуд живучі, нешкідливі бактерії за певних умов можуть перероджуватися в отруйні.

Досягнення Луї Пастера у певний момент ледь не переконали суспільство, що «запобіжними щепленнями можна вберегтися ледь не від усіх інфекційних хвороб». Однак ґрунтовні дослідження показали, що низка небезпечних недуг, таких, наприклад, як «гнилісне зараження крові (мишача септицемія), поворотна гарячка та ін.» можуть виникати в одному організмі по кілька разів. Такі невтішні для здоров'я людей підсумки, типізує І. Мечников, «повинні були змусити вчених шукати нових шляхів для боротьби з бактеріями» (с. 211).

Далі доповідач переходить до обґрунтування ролі та значення активності самого організму в боротьбі з інфекційними процесами. Розпочинає із твердження, що «зазначені вище властивості бактерій не раз уже наводили на думку, що, цілком імовірно, організм людей і тварин має якусь здатність боротися з ними, інакше б увесь рід людський давно вже мав би вимерти» (с. 211). Для вивчення ситуації довелося згадати, виголошує автор, про гіппократівський принцип та всіх його послідовників у боротьбі з хворобами шляхом опертя на цілющі властивості природи. Однак питання – «яким же чином протидіють рослини і тварини навалі сильних у боротьбі й усюдисущих бактерій?» (с. 212) – не зникає. І тут же І. Мечников наголошує: «На це загальне питання можна, я думаю, дати таку відповідь: тварини зне-

шкоджують бактерії тим, що з'їдають і переварюють їх» (с. 212). Поїдаючи, знешкоджують маси бактерій амеби та інфузорії, деякі поліпи та медузи.

Вивчаючи проблему зараження людини бактеріями, вже звернена увага «на факт, що, незважаючи на те, що ми щодня ковтаємо величезну їх кількість із питвом та їжею і незважаючи на те, що деякі з них пристосувалися до життя в нашому кишковому каналі, проте ми маємо вельми мало шансів заразитися ними цим шляхом» (с. 213). При цьому учений пропонує звернути на деякі народи, що споживають гнилу їжу, а також на сири з пліснявою. І хоча в таких ласощах бактерій дуже багато, ми у більшості випадків не ризикуємо захворіти. Напевно, вказується у тексті, «кислий шлунковий сік частково вбиває бактерії, частково ж значно послаблює їх» (с. 214). У той час органом, через який найчастіше відбувається зараження організму, І. Мечников називає легені. Та й у цій ситуації для знешкодження спорів бактерій, які ми вдихаємо, «організм наш забезпечений безліччю клітин, здатних поїдати і знешкоджувати ці спори» (с. 214). Означені клітини багато в чому «нагадують найпростіших тварин і тому з давніх пір називаються амебоподібними». Значні колонії цих клітин живуть у крові й відомі «під ім'ям безбарвних або білих кров'яних тілець, а також у всіляких органах, де їх описали під назвою клітин сполучної тканини» (с. 214). І як тільки хвороботворні мікроби проникнуть в організм через рани, легені, шлунково-кишковий тракт, вони скрізь «ризикують бути захопленими рухливими клітинами, здатними їх знищити, тобто з'їсти і переварити» (с. 214).

Наукова новизна запропонованого дослідження І. Мечникова полягала в тому, що «у людини й узагалі у величезної більшості багатоклітинних тварин, крім травного каналу, існує ще ціла система органів цілющого травлення. У цій системі величезну роль відіграє здатність деяких клітин до внутрішньоклітинного травлення» (с. 215). Далі автор бере на себе відповідальність і хоче зробити припущення, сформулювати «дедуктивний висновок, що центральним органом цілющої травної системи є селезінка» (с. 215) в організмі.» (с. 215). Окрім селезінки, до системи зцілю-

ючих органів потрібно ще «віднести лімфатичні залози і кістковий мозок», а також частково «печінку» та «нирки» (с. 215).

Роблячи загальний висновок із запропонованого дослідження, І. Мечников зауважує: «Не маючи можливості поширюватися тут про подробиці улаштування та історію розвитку цілющої системи, я вкажу лише на загальний результат, що вона разом із травною системою в тісній природі розвинулась із однієї загальної основи. Те, що у нижчих тварин, наприклад, губок, становить загальну масу травних клітин, в інших більш вищих тварин розпадається на дві окремі групи: на звичайні органи травлення і на систему, так би мовити, медичного, або терапевтичного (мабуть, профілактичного), травлення» (с. 216).

У цій роботі І. Мечников наголосив, що саме організм із його різноманітним апаратом сил і засобів захисту визначає зрештою не лише виникнення, розвиток, перебіг, а й кінець інфекційної хвороби. Це так звана фагоцитарна активність – теорія клітинного імунітету І. Мечникова. Ці клітини здатні захоплювати та руйнувати мікроби та продукти їхнього розпаду, завдяки наявності у них різноманітних активних ферментів, що дозволяють зруйнувати білкові, ліпідні і вуглеводні речовини та їхні комплекси до простих сполук.

Усе подальше життя він присвятив вивченню виголошених поглядів. Фагоцитарну реакцію при інфекційних хворобах І. Мечников розглядав не як специфічний імунний процес, а як прояв трофічної функції організму. Учений увів поняття «клітинний імунітет» і створив першу науково обґрунтовану теорію імунітету. За ці відкриття він і отримав у 1908 р. Нобелівську премію в галузі медицини та фізіології.

Також у «Протоколах...» опубліковано працю Миколи Євгеновича Введенського (1852–1922) з нейрофізіології «Телефонічні дослідження над електричними явищами в м'язових і нервових апаратах» («Протоколы заседания Седьмого съезда русских естествоиспытателей и врачей в Одессе» (1884. – № 1. – С. 15–37), яка засвідчила винайдений ним метод телефонічного прослуховування токів дії.

Майбутній основоположник вчення про загальні закономірності реагування збудливих систем організму, М. Введенський розпочинав свої дослідження в лабораторії І. Сеченова, був його учнем, після нього очолив кафедру фізіології людини і тварин Петербурзького університету.

Будучи ще асистентом, М. Введенський улітку за власні кошти виїздив за кордон, де працював у провідних наукових центрах. Так, працюючи в лабораторії Дюбуа-Реймона, він уперше виявив, що телефон Сіменса і Гальске вловлює і нервове збудження. Вислуховуючи телефоном імпульси, які передаються по нерву під час його роботи, виявив, що нервове збудження є процесом ритмічним.

Телефонічні дослідження виявили відразу цілий ряд нових закономірностей роботи нервово-м'язового апарату. Піддаючи ритмічним подразненням то м'яз, кураризований або нормальний, то нерв і підводячи до телефону то ділянки збудженого м'яза, то нерва, М. Введенський виявив, що тканини, які входять до складу нервово-м'язового апарату, відтворюють ритм подразнення з різною піддатливістю, тобто їм властива різна функціональна рухливість. Нервове волокно здатне відтворювати в 1 сек. ще до 500 окремих періодів збудження, відповідно 500 періодам роздратування в 1 сек., і при тому утримує цю здатність до високих ритмів дуже надійно протягом багатьох годин, не трансформуючи цих ритмів. М'яз сам по собі має граничний ритм близько 200–250 в 1 сек., але й їх відтворює часто лише в перші моменти роздратування, а потім швидко переходить до більш низьких, трансформованих ритмів; іншими словами, високий ритм близько 200–250 в 1 сек. швидко змінює функціональну дієздатність м'яза, – стомлює його, робить ще менш лабільним. Значить, м'яз, отримуючи імпульси через посередництво рухового нервового закінчення, виявляє функціональні зміни і стомлюється ще швидше. Це означає, що, перш ніж дістатися до м'яза, імпульси змушені пробитися через рухові нервові закінчення, а ці останні, за своєю лабільністю, виявляються ще нижчими, ніж у м'язів і, внаслідок цього, м'яз завжди добре захищений від експлуатації занадто частими імпульсами, що йдуть від нерва.

Такі телефонічні дані виявили низку важливих обставин. Насамперед нерв надивовижу стійко утримує свою здатність відтворювати високі ритми збудження. Він, як службовий орган нервової системи (свого роду телеграфний дріт), може працювати з величезною невтомністю. Отже, нерв невтомний. М'яз же, порівняно з нервом, є апарат більш втомлюваний і, можливо, менш рухомий, судячи з того, що нам відомо про чутливий нерв.

Лабільність – як певна величина, що вимірюється кількістю хвиль збудження, які може відтворити в секунду та чи інша збудлива тканина без зміни ритму, функціональна рухливість нервової та м'язової тканини – уведена в фізіологію вперше М. Введенським.

На базі відкриття М. Введенського Арндт і Шульц дали обґрунтування фармакологічному закону, що носить їхнє ім'я; М. Перн відкрив первинну і вторинну анодні депресії (зниження активності нерва під анодом), між якими по часу перебувало збудження; Л. Васильєв показав два типи зниження активності та ін. А фізіолог Ю. Воронов уже в ХХІ ст. авторитетно зазначив, що «зіставляючи концепцію Вернадського про ноосферу зі школою Введенського про парабіоз (загальні закономірності реагування), можна стверджувати про реалізацію першої фази суспільного мислення, фази нерозумності – аноосфери» [73].

Низку матеріалів теоретико-академічного змісту надрукував «Дневник Десятого съезда Русских естествоиспытателей и врачей в Киеве» (1898): «Імунітет і негативна хіміотерапія» Б. Верига, «Про будову еластичної тканини» М. Гарднера, «До питання про складові частини гемоглобіну» Д. Лавріва, «Гігієна і торгово-промислові системи» С. Житкова, «Казенна винна монополія і її гігієнічне значення» В. Фавра.

Подавалися теми проведення науково-практичних зібрань природознавців і лікарів, програма засідань у 1898 р., особовий склад розпорядчого комітету, список членів з'їзду, промови, доповіді, тези виступів, дискусії, історія 10-ти з'їздів за 1867–1898 рр. Відводилося місце для публікації протоколів загальних зборів і засі-

дань, де відображалася також необхідна фінансова статистика. Надруковано історичну записку про з'їзди. До речі, на X з'їзд зареєструвалося 1079 учасників, серед яких 55 жінок.

Мета з'їзду – сприяти науковій і навчальній діяльності на ґрунті природничих наук, спрямовувати цю діяльність, головним чином, на дослідження Росії. Членами з'їзду може бути кожен, хто науково займається природознавством, але право голосу на з'їзді мають тільки ті вчені, хто надрукував самостійні твори або дослідження з природничих наук, а також викладачі цих наук при вищих і середніх навчальних закладах. На з'їзді працювало 12 секцій, серед яких – анатомії та фізіології людини і тварини, наукової медицини, гігієни.

Окремо подано список доповідей за такими секціями: агрономії; астрономії; анатомії, фізіології і медицини, ботаніки; гігієни; зоології; метеорології; математики; механіки; мінералогії і геології; фізики і хімії. Теми доповідей свідчать про широкий спектр питань, що обговорювалися на поважному зібранні вчених (методи фізико-механічних і хімічних аналізів ґрунтів, застосування фотографії у вивченні зоряних світів, форми і джерела енергії на землі та небесних тілах, принципи хіміотерапії, гідравлічні удари, інтегрування рівнянь пружних коливань для кулі, поляризація X-променів, синтез речовин групи індиго тощо).

Тричі на засіданні біологічної секції виступав Сергій Гаврилович Навашин (1857–1930) – морфолог і систематик, доктор біологічних наук, академік, професор Київського університету св. Володимира. Першою він виголосив доповідь «Розвиток насінневого зачатку і шлях пилкової трубки у гірської вільхи (*Alnus viridis* D.C.)», потім підняв тему «Про зв'язок між різними способами запліднення у покритонасінних». Фактично до сенсаційних на той час відносяться виголошені на з'їзді 26 серпня 1898 р. й опубліковані в «Дневнике...» його «Нові спостереження над заплідненням у *Lilium martagon* та *Fritillaria tenella*».

С. Навашин зауважив, що «під враженням блискучих статей і красивих малюнків Гиньяра, я мав бажання бачити все на власні очі; але спроби мої були безуспі-

шні, що я пояснював високою технікою роботи Гиньяра і моєю слабкою вправністю». Однак, проводячи подальші мікроскопічні дослідження, він «переконався, що дані цього вченого якраз залежали від його незначної вправності (*у роботі з мікроскопом. – В. С.*) і від його палкої фантазії, що слідувала сліпо за відкриттями в галузі зоології, де справа виявилася незабаром теж не без гріха». Та результати досліджень також відрізнялися від даних, оприлюднених такими корифеями, як Г. Шахт, В. Гофмейстер і Е. Страсбургер.

Що ж насправді отримано в результаті досліджень С. Навашина? Як показав сам автор, «у момент запліднення з пилкової трубочки, що притулилася до сім'ябруньки, вислизають не одне, а два чоловічих ядра». Саме вони проникають «потім у сім'ябруньку». Одне з цих ядер зливається з яйцевою кліткою, даючи початок зародку насінини. Друге «чоловіче ядро зливається із вторинним ядром зародкового мішка, продукт їх злиття ділиться, і вся вільна частина зародкового мішка заповнюється паренхімою або ендоспермом, який служить запасом поживних речовин, що забезпечують проростання зародка». Таким чином, С. Навашин довів, що ендосперм і сам зародок виникають в результаті особливого акту подвійного запліднення, який відбувається одночасно в одному і тому ж зародковому мішку. У результаті першого запліднення утворюється зародок майбутньої рослини, а в результаті другого – ендосперм.

Відкриття подвійного запліднення у покритонасінних рослин мало світове значення, оскільки з'ясовувало досі незрозумілі моменти статевого процесу основних культурних рослин, а також стало головною відмінною ознакою між покритонасінними рослинами та голонасінними.

Відкриття С. Навашина давно ввійшло в підручники для загальноосвітніх шкіл і вищих навчальних закладів, за цією темою знято навіть просвітницький мультиплікаційний фільм; усе ж першість оприлюднення даних належить спеціалізованому продовжуваному періодичному виданню. А дослідження подвійного запліднення тривають. Згідно з твердженням В. Коржа, саме С. Навашину належать уже

сьогодні фактично історичні слова: «Дивитися і бачити – це різні речі» [194, с. 3]. В інших джерелах підтвердження авторства цієї фрази нам знайти не вдалося.

Із 4 до 11 вересня 1905 р. в Києві проходив Другий з'їзд вітчизняних психіатрів. За місяць до початку наукового форуму почав виходити «Дневник Второго съезда отечественных психиатров в Киеве» (1905. № 1, 1 серпня – № 3, 8 вересня). На його сторінках публікувалася інформація, необхідна для проведення з'їзду.

На з'їзді обговорювалися психотерапевтичний процес, його психологічні чинники (сумісність лікаря і пацієнта, атмосфера довіри та безпеки в психотерапевтичному контакті, вплив особливостей особистості психотерапевта на лікувальний процес). Поряд із роллю трудотерапії як лікувального фактора, підкреслювалося також значення музикотерапії, правильно організованого відпочинку, умов оточуючого середовища, відзначався позитивний вплив санаторного лікування. Основним психотерапевтичним методом у той час лишався гіпноз.

Надруковано Резолюцію, в якій зазначалося: «З'їзд вважає своїм науковим і громадським обов'язком заявити, що в етіології нервово-психічної захворюваності значне місце займають соціальні та політичні чинники, які гнітюче діють на умови особистого і громадського існування. Попрання прав людської особистості ... обтяжливим чином відбивається на нервово-психічному стані людини».

Основним питанням на з'їзді стала свобода особистості. Саме з цією темою і пов'язаний ще один аспект теоретично-академічної проблематики. Видатний невропатолог, психіатр і психолог, морфолог і фізіолог нервової системи Володимир Михайлович Бехтерев (1857–1927) у промові «Особистість та умови її розвитку і здоров'я» зокрема зауважував: «Громадянська і політична свобода особистості – це водночас наріжний камінь і основна умова життєздатності сучасної держави. Головна умова для культурного життя народу – його свобода розумова, економічна й політична; тільки за цих умов народ може розвивати свої сили і свій національний геній». Саме на сторінках «Дневника Второго съезда отечественных психиатров в Киеве» (1905. – № 2. – 4 верес. – С. 28–52) уперше опубліковано це наукове дослід-

дження В. Бехтерева, що в подальшому стало однією з визначальних праць ученого. Сам автор дотримувався думки, що особистість як поняття, поряд із внутрішнім об'єднанням та координацією, містить у собі й активне ставлення до навколишнього світу, засноване на індивідуальній переробці зовнішніх впливів. В. Бехтерев виділяв і ряд факторів, що сприяють розкладанню особистості, і серед них провідну роль відводив рабству і придушенню свободи. А саме існування сучасних держав залежить далеко не від «зовнішньої сили, уособлюваної органами влади», а від морального згуртування особистостей, від рівня громадянських свобод особистості.

Сучасний дослідник О. Тертичний, розглядаючи питання концепції й типології видань, констатує, що «вибір свого аспекту відображення у ЗМІ тієї чи іншої теми, предмета ... здійснюється перш за все під впливом двох головних міркувань: 1) прагнення обслуговувати певну аудиторію або впливати на неї; 2) наявність певної вільної предметно-тематичної ніші на ринку інформації» [431, с. 11]. Саме такий підхід використав півтора століття тому засновник і редактор журналу «Архив психиатрии, неврологии и судебной психопатологии» (1883–1894) П. Ковалевський.

У зверненні «Від редакції», він, зокрема, зауважував, що «немає жодного спеціального журналу, в якому б уміщувалися статті з неврології і психопатології... Прагнучи заповнити цю прогалину, ми й узяли на себе обов'язок видання першого в Росії журналу із психіатрії, неврології та судової медицини». Також наголошувалося, що прояви душевного життя людини розглядатимуться винятково з «медичної точки зору і з точки зору натураліста», а не з позицій філософських і теологічних. Закінчувалося звернення такими словами: «Поставивши ... широку програму, це зовсім не означає, що ми даємо слово її виконати. Це означає лише, що ми даємо слово чесно й сумлінно виконувати її наскільки вистачить наших сил, як це ми робили й до цього на користь нашої батьківщини і науки» (1883. – Т. I. – № 1. – С. 1–4).

Складався журнал із трьох основних розділів: 1) науково-популярні публікації з галузі психології, неврології та психопатології; 2) бібліографія; 3) суміш. Кожен із них мав тематичну спрямованість на певну читацьку аудиторію.

Більшу частину кожного номера займав розділ «Науково-популярні публікації з психіатрії, неврології та психопатології». Кількість його сторінок, у залежності від обсягу публікацій, коливалася. Тематично статті розраховувалися насамперед на академічну аудиторію.

До найпоказовіших варто віднести роботу ординатора московської психіатричної клініки Ардаліона Ардаліоновича Токарського (1859–1901) «Гіпнотизм і навіювання» (1888. – Т. XI, № 2. – С. 1–33; – № 3. – С. 1–40): одна з перших у Російській імперії наукових праць у галузі вивчення гіпнозу. У науковому середовищі ця стаття вважається «класичною» [264, с. 43]. Роблячи висновок, А. Токарський висловлює думку, в актуальності якої можемо переконуватись і в нинішніх умовах існування соціуму: «Надмірне підвищення діяльності органів чуттів та психічної діяльності, що може спостерігатися в деяких випадках, не варто вважати таким, що залежить винятково від гіпнотичного стану. Такі випадки заслуговують окремого вивчення. Приклади, коли спостерігається мисленнєве навіювання та дія ліків на відстані, якщо будуть колись доведені, потрібно віднести до такої ж категорії» (1888. – Т. XI, № 2. – С. 33).

А вказував, що «гіпнотичний стан виражається порушенням вищих функцій психічного органу, ... втрачаючи здатність правильної оцінки дійсності, ... і створюється умова для появи галюцинацій, чому сприяли також зміни під впливом порушеної взаємодії, ... у більшості випадків психічна діяльність і діяльність органів чуттів за ступенем сили мало відрізняється від нормальної, ... при виконанні навіювання психічний стан суб'єкта не відрізняється від гіпнозу, ... спогади про події під час сну, часто цілком збережене, слабшає в міру повторення дослідів і може зникнути взагалі» (1888. – Т. XI, № 3. – С. 39–40).

Названа публікація не перша і далеко не єдина на сторінках журналу, де піднімалися питання гіпнотизму та навіювання. За нашими підрахунками, про це ішлося в майже тридцяти публікаціях. Окрім «класичної», це: «Гіпнотизм і істерика» (т. III, с. 142), «Гіпнотичні галюцинації» (т. XII, с. 136), «Шкідливий вплив гіпнотизму»

вання» (т. XIII, с. 101), «Гіпнотизм і його шкідлива дія» (т. XIII, с. 111), «Гіпнотизм телефонний» (т. XIII, с. 223), «Шкідливий вплив гіпнотизму» (т. XIII, с. 101), «Гіпнотизм і божевілля» (т. XV, с. 164), «Навіювання під час гіпнотизму при психозах» (т. XVI, с. 205) та ін.

Однак набагато раніше питання гіпнотизму піднімалися на засіданні Харківського медичного товариства. Зокрема 28 січня 1878 р. з доповіддю «Про гіпнотизм у людини і тварини» виступив проф. В. Данилевський. Ця доповідь опублікована на сторінках «Протоколов засіданій Харьковского медицинского общества» (1878. – № 2–6). Саме цей текст науковці [263, с. 14] вважають першою серед сучасних науково-експериментальних праць, створених ще в період, коли явище гіпнозу не мало загальноприйнятого теоретичного трактування.

Теоретичністю також вирізняються такі матеріали: «Історичний нарис про душу» О. Фрезе, «Про світлі проміжки при загальному прогресуючому паралічі божевільних» Е. Адрузького, «Епілептичне божевілля» Я. Боткіна, «Про вплив головного мозку на теплоту й лихоманку» D-r Gerard, «Вплив шлюбів між родичами на розвиток недоумства» D-r Schuttlewortt, «Про автоматичний стан у п'яниць» D-r Grothers, «Випадок гострого висхідного паралічу головного мозку» [А.] Платонова, «Електротерапія» Prof. Remak, «Параноя і ступор» Я. Давидова, «Матеріали для патологічної анатомії душевних хвороб» В. Соколова та ін.

Наприклад, Олександр Устинович Фрезе (1826–1884) у своєму «Історичному нарисі про душу» (1883. – Т. I, № 1. – С. 1–18) дав загальне визначення душевного розладу як хвороби головного мозку, підкресливши, що «існує цілий ряд мозкових хвороб, ніким не визнаних як душевний розлад ... Душевний розлад є не що інше, як ухилення від закону взаємозалежності ... душевним розладом буде той хворобливий стан головного мозку, який у сфері душевної діяльності супроводжується порушенням логічного відношення людини до світу ... Душевний розлад не є відображенням будь-яких душевних здібностей, являє собою лише більш-менш явні, своєрідні зміни свідомого життя людини».

Професійний науково-популярний галузевий журнал «Вопросы нервно-психической медицины» І. Сікорський заснував у січні 1896-го і власним коштом видавав до грудня 1905 р. Періодичність журналу – 4 рази на рік. Програма передбачала публікацію фахових статей із питань психіатрії та нової патології, анатомії та фізіології, гігієни нервової системи і лікарської експертизи, пограничних станів людини і фізіологічної психології. У журналі надруковано цілий ряд подібних досліджень: «Анатомічні й інші підстави вчення про асоціативні центри головного мозку» В. Ларіонова; «Про тремтіння при нервових і душевних хворобах» В. Руднева; «Спинні сухоти у молодому віці» В. Лазарева; «Рідкісна форма гіпертензії вищих органів чуття» А. Ховрина; «Матеріали до психології душевних хвилювань» і «Думки психіатра з приводу «Записок божевільного» М. В. Гоголя» А. Володимирського; «Про самогубства на Кавказі» Е. Еріксона; «Самогубство в м. Києві» М. Оболонського; «Смертність лікарів у Росії за 2 останні п'ятиріччя 1890–1900 рр.» К. Пивоварова та ін.

Зокрема у статті «Ненормальні та хворобливі характери», опублікованій у журналі «Вопросы нервно-психической медицины», І. Сікорський підкреслював особливу роль спілкування та міжособистісної взаємодії, у першу чергу в сімейному колі, в процесі реабілітації психічнохворих: «Найбільш плідними є спроби сприяти зміцненню волі пацієнтів шляхом розумно підібраних розмов, що підтримують дружбу та спілкування. Спілкування з людьми, якого так часто уникають ці натури, є істотною умовою необхідної практики виправлення характеру. Сімейне життя є однією з найкращих форм людської асоціації, яка полегшує цим натурам моральне самозбереження» (1899. – Т. 4. – С. 171).

Одержання, сприйняття, категоризація інформації для її подальшої переробки надходить до нас різними каналами, що ґрунтуються на фізичних способах. Канали поділяються на зоровий, слуховий та кінестетичний. Аудіалами називаються люди, які отримують інформацію через слуховий канал, кінестетиками – які сприймають інформацію через інші відчуття, найпоширенішими із яких є тактильні. У свою чер-

гу візуали сприймають більшість інформації за допомогою зору. Фахівці з сучасної медичної галузі говорять, що «електромагнітне випромінювання у діапазоні хвиль від 400 до 750 нм сприймається людиною як світло. Близько 90 % інформації про зовнішній світ надходить у ЦНС через зорову сенсорну систему [461]. Людство давно зрозуміло, що роль очей у повсякденні переоцінити важко. Тож теми, пов'язані з такою галуззю медицини як офтальмологія, широко й ґрунтовно розроблялися на сторінках аналізованих нами спеціалізованих медичних періодичних і продовжуваних видань.

Безперечно, провідну роль відігравав «Вестник офтальмологии» – двомісячний офтальмологічний журнал. Засновник – Андрій Васильович Ходін (1847–1905). Перше число часопису побачило світ у січні 1884 р.

Видання мало шість основних розділів: «Оригінальні статті» («Про оперативне лікування завороту вій і повіка» Г. Донберга з Петербургу, «Звіт про першу сотню екстракцій катаракти» І. Кацаурова з Ярославля, «Сучасний стан питання про вживання хекириті при трахомі» А. Ходіна з Києва), «Журнальний огляд» (огляд іноземних журналів); «Бібліографія» («Про кришталик» S. Robinski, «Про лікування заразливих кон'юнктивітів» L. Shaffer); «Звіти засідань товариств» (у європейських країнах), «Новини і суміш», «Оголошення». Мета – «заснувати російський спеціальний орган, у якому могли б уміщуватися, за можливістю, всі самостійні статті, що стосуються галузі офтальмології; дати лікарям можливість стежити за розвитком нашої науки і закордонної» (1884. – Т. 1. – С. 3).

Від початку виходу журналу однією з провідних стала тема глаукоми – маловивченої на той час групи довготривалих захворювань очей внаслідок підвищення внутрішньоочного тиску. У своїх публікаціях науково-академічного змісту цю проблему висвітлювали Е. Адамюк («Два випадки глявкоми в афактичних очах із деякими даними щодо її етіології». – 1889. – Т. 6. – С. 136–155), Л. Беллярмінов («Випадок пігментного ретиніту, ускладненого глявкомою». – 1893. – Т. 10. – С. 243–252; «Удосконалений апарат для графічного дослідження внутрішньоочного тиску

та руху зіниці». – 1888. – Т. 5. – С. 142–148); С. Головін («Про зміни внутрішньоочного тиску при притисненні сонної артерії». – 1902. – Т. 19. – С. 333–338); А. Крюков («Нотатки про глявкому на підставі статистики 1430 випадків її». – 1889. – Т. 6. – С. 327–333); О. Маклаков («Повідомлення про корнеосклеральну іридектомію при глявкомі». – 1886. – Т. 3. – С. 78–79); Д. Натансон («Про глявкому в афактичних очах». – 1890. – Т. 7. – С. 1–13; С. 67–87); А. Ходін («Новий тонометр». – 1885. – Т. 2. – С. 108–109).

Значним науковим досягненням є відкриття ординатора Московської клініки О. Масленникова про вимірювання внутрішньоочного тиску для діагностики глаукоми. Уперше це явище описане на сторінках «Вестника офтальмологии» – «Про денні коливання внутрішньоочного тиску при глаукомі» (1904. – № 5. – С. 745–746) та «Про добові коливання внутрішньоочного тиску при глаукомі» (1905. – Т. 22. – № 3. – С. 212–237).

Автор ствердив, що для ранньої діагностики глаукоми основне значення має дослідження добових вечірньо-ранкових коливань внутрішньоочного тиску. Науково розробивши це питання, він установив три важливі фактори: 1) внутрішньоочний тиск як у здорових людей, так і у хворих на глаукому, упродовж доби змінюється; 2) уранці тиск, найчастіше, вищий від вечірнього; 3) величина добового коливання внутрішньоочного тиску у хворих на глаукому значно більша, ніж у здорових.

У здорових очах людини різниця між ранковим і вечірнім внутрішньоочним тиском, як це було встановлено О. Масленниковим, не повинна перевищувати 5 мм рт. ст. Також ним встановлено найбільш важливий час для дослідження добових вечірньо-ранкових коливань внутрішньоочного тиску: 7–8 година ранку і 7–8 година вечора.

Метод визначення добових коливань внутрішньоочного тиску міцно увійшов у клініку й виявився досить ефективним діагностичним прийомом, тому що вже на ранніх стадіях глаукоми виявляються порушення фізіологічних ритмів очей. Триденна внутрішньоочна тономія, по О. Масленникову, виявилася досить ефективним

діагностичним прийомом і зараз, більше ста років із часу відкриття, широко застосовується в офтальмології для діагностування очної гіпертензії.

Найактивнішим автором щодо питань глаукоми можна вважати професора С. Ложечнікова (1838–1911): доктор медицини, голова Товариства очних лікарів у Москві, двоюрідний племінник письменника Івана Лажечникова (1792–1869). Займаючись питаннями глаукоми, він упродовж 1888–1894 рр. готував матеріали практично для кожного тому «Вестника офтальмологии», піднімаючи в них питання рідкісних особливостей глаукоми, змін очного нерву, нових способів лікування тощо. Зокрема вперше у вітчизняній практиці описав три випадки глаукоми при афакії (відсутність кришталика), зауваживши, що «не лише іридектомія (*перфорація райдужки для відновлення сполучення між камерами ока.* – В. С.), а й видалення з ока кришталика не гарантують очі від послідовного захворювання глаукоматозним процесом ...», – писав він на сторінках журналу (1888. – Т. 5. – С. 352.).

Академічність до розв'язання медичної проблеми, коли конкретний випадок розбирають двоє вчених, демонструє публікація у збірнику «Труды Одесской городской больницы» статті «Вільні тіла очеревини» (1876. – Випуск 2. – С. 99–131). Провели спільне дослідження й підготували статтю до друку відомі професори Й. Мочутковський та Г. Мінх.

Стаття складається з двох розділів. Автор першого «Історія хвороби та протокол розтину» Й. Мочутковський, другого – «Патолого-анатомічне дослідження» – Г. Мінх. Перший розділ поділений на дві частини: «Історія хвороби», «Протокол розтину». У першій частині першого розділу Й. Мочутковський подає історію хвороби Євдокима Вовченка, аккерманського міщанина 47 років. Він детально описує стан хворого: «До 35 років Є. Вовченко не хворів, а потім упродовж 12 років з'явилася щоденна лихоманка. Підвищилась температура, задишка, кольки у лівій частині грудної клітини, біль в обох ногах та лівому плечі» (с. 99). Далі подає інформацію про спадковість: «Батько помер від чахотки, мати на 52 році – від гарячки, про тіток та дядьків йому нічого не було відомо, брати й сестри живі та здорові, як і

діти хворого» (с. 100). Автор зупиняється на результатах огляду Є. Вовченка після потрапляння його до Одеської міської лікарні. Огляд та спостереження за хворим наводило на думку про раковий процес. У цій ситуації йшлося про два органи, як джерело дисемінації ракового процесу – печінки та шлунку. Після смерті Є. Вовченка проведено розтин, щоб визначити причину смерті.

У другій частині першого розділу Й. Мочутковський подає протокол розтину тіла, детально зупиняючись на кожному етапі. Частини цих препаратів були розіслані видатним дослідникам для підтвердження діагнозу.

Автор ставить запитання: наскільки у цьому випадку розтин підтвердив діагноз? «Знайдена в організмі замкнута порожнина, яка вміщувала в собі велику кількість вільних тіл, була сюрпризом для мене, – читаємо у статті. – Чи можна б було при житті виявити їх присутність?». І сам автор дає відповідь: «Мабуть, ні. Якщо б ці тіла можна було прощупати, то тоді б чіткіше був сформульований діагноз. Але і в цьому випадку можлива помилка – вільні тіла неважко переплутати з розпухлими залозами» (с. 110). Про цей випадок довгий час не друкувалося, тому що проводилося патолого-анатомічне дослідження.

Зупинимося на другому розділі статті «Патолого-анатомічне дослідження», автор якого Г. Мінх стверджував, що в описаному випадку ми маємо, безперечно, справу з раком: «Гістологічне дослідження периферичних слоїв новоутворення ... цілком підтверджує рак» (с. 112). Окрім даних, описаних у протоколі розтину, можна дослідити органи, що були збережені, проаналізувати зміни, які в них відбулися, і дійти такого висновку. «Важче відповісти на запитання: який орган служить вихідною точкою хвороби?» – зазначає автор. Більша кількість даних схиляє на користь печінки.

Наукові відділи та рубрики існували в переважній більшості спеціалізованих медичних періодичних і продовжуваних видань. Однак найбільш значиму роль ця складова контенту відігравала у виданнях: «Збірник медичної секції українського наукового товариства в Києві» (1910–1922), «Українські медичні вісти» (1918),

«Архив психиатрии, неврологии и судебной психопатологии» (1883–1894), «Вестник магнетизма» (1914), «Вестник медицины» (1896–1897), «Вестник офтальмологии» (1884–1917), «Ветеринарный вестник» (1882–1895), «Вопросы нервно-психической медицины» (1896–1905), «Жизнь фармацевта» (1909–1911), «Журнал медицины и гигиены» (1894), «Киевский врачебный вестник» (1917), «Терапевтическое обозрение» (1908–1915), «Южно-русская медицинская газета» (1892–1897) та ін. А також у «Дневниках...», «Записках...», «Протоколах...», «Сборниках...», «Трудах...» наукових форумів, товариств, медичних факультетів, клінік.

Постійним науковий відділ був і на сторінках газети ««Сезонный листок Славянских минеральных вод». Формувався він із матеріалів щодо складу та властивостей Слов'янських мінеральних вод, їх порівняння з вітчизняними та закордонними; щодо опису та форми хвороб, які лікуються водами; щодо нових хімічних досліджень мінеральних вод, метеорологічних і бальнеологічних досліджень; результати лікування; а також про історію, розвиток і сучасний стан місцевого водолікування, про результати лікування.

У низці публікацій «Збірника медичної секції українського наукового товариства в Києві» (1910–1922), що стосувалися актуальних питань хірургії, офтальмології, неврології, гістології, експериментальної медицини та ін., своє вагоме місце посідали матеріали академічно-наукового змісту. Серед них: «Походження кил, відсоткові взаємини та особності їх» М. Галина, «Про клінічне значення симптома перехрестного рефлекса аддукторів стегна», «До фізіології супінаторного рефлекса» С. Замкова, «Tumor malignus pulmonis dextri» Є. Лукасевича, «Матеріали до питання про діяльність периферичних кров'яних жил та про роль в акті коловороту крові» С. Кобзаренка, «До питання про морфологію крові при психичних хворобах» Г. Петрусенка, а також наукові дослідження П. Блонського, М. Геращенко, Ю. Крамаренка, С. Тимофієва та ін.

З роботою медичної секції Наукового товариства та виходом «Збірника...» тісно пов'язані брати Черняхівські – Олександр і Євген. Олександр виступив ініціа-

тором і організатором видання, був редактором і співредактором усіх випусків, на сторінках часопису опублікував наукові праці з гістології нервової системи. Загалом на рахунку професора Олександра Черняхівського майже 200 друкованих праць.

Один із засновників судинної хірургії, Євген Черняхівський (1873–1938) опублікував у «Збірнику...» за 1910 р. працю «Чи існує дуоденальний діабет?» (1910. – Кн. 1. – С. 48–59). Це оприлюднення досліджень з експериментальної хірургії, проведених у лабораторії кафедри загальної патології Київського університету св. Володимира. Очолював лабораторію В. Ліндеман – співробітник Пастерівського інституту в Парижі, відомий експериментатор і теоретик, автор підручника з хірургії.

Є. Черняхівський, проводячи оперативні дослідження на 12 собаках, спростував поняття так званого «дуоденального діабету», яке свого часу ввів у науковий обіг німецький учений Е. Плюгер. Головний підсумок проведених операцій – видалення дванадцятипалої кишки не викликає діабету. У подальшому вказане дослідження стало дисертацією Є. Черняхівського, за яку він у 1911 р. отримав ступінь доктора медичних наук.

Також у цьому виданні розміщені його «До питання про шво кров'яних жил при гоїнні аневризм», «Матеріяли до питання про поранення кров'яних жил», «До методики добування сечі з кожної нирки окремо» (з мал.), «До казуїстики піддіафрагмальних абсцесів».

У статті «До питання про шво кров'яних жил при гоїнні аневризм» (1913. – Кн. 3. – С. 63–121) Є. Черняхівський детально описав таке питання серцево-судинної хірургії, як накладення швів при лікуванні аневризм. Є. Черняхівський запропонував три авторські способи накладання швів. Загалом у статті використано 102 джерела світової наукової літератури. Детально описуються результати 25 хірургічних втручань на артеріях і венах, проведених самим професором. Операції проводилися на собаках. У їх результаті у 72 % випадків зберігався рух крові у зшитих судинах, у 60 % – просвіт судин залишався нормальним. Найзначнішим є факт вда-

лого проведення власної операції при артеріо-веноній аневризмі. Статтю проілюстровано 25 малюнками.

У часописі Товариства наукової медицини та гігієни при Імператорському Харківському університеті «Журнал медицины и гигиены» зокрема вміщено такі наукові статті: П. Барабашов, «Кілька слів щодо лікування трахоми»; [А.] Богданов, «До казуїстики *icterus gravis* – з епікритичними зауваженнями»; П. Ковалевський, «Родові психози»; І. Кравченко, «Про чужорідні тіла в сечовому міхурі»; П. Лашенков, «Сутність опору людського тіла електричному струму»; М. Мухін, «Токсичний спастичний параліч»; А. Подрез, «Два випадки туберкульозного провідного перитоніту», «Теодор Білльорт і його значення в хірургії»; М. Попов, «Спадковість (із біологічної точки зору)»; Д. Родзаєвський, «Значення олігодинамічних явищ для живого організму», «Значення діяльності Лавуазьє для біології»; І. Скворцов, «Основні питання лікувальної гігієни»; О. Ющенко, «*Hemiplegia facialis* у ранньому періоді сифілісу» та ін.

Із двох частин – теоретичної та практичної – склалися «Записки Новоросійського університета медичного факультета» (1909–1914). Відповідно, у першій друкувалися матеріали з історії та теорії медицини, результати науково-теоретичних і клінічних досліджень тощо («Короткий історичний огляд вчення про гістогенез та етіологію новоутворень», «Історична замітка про перші досліди з пересадкою тваринних тканин і пояснення термінів «трансплантація», «імплантація», «щеплення» і т. д.», «Літературний нарис робіт з питань пересадки зародкової тканини в історичному розрізі» та ін.). У другій частині, хоч вона й називалася практичною, превалювали нові наукові знання і розповідалося про методика проведення практичних дослідів та їх підсумки («Задачі та цілі власних дослідів з пересадкою зародків тканини: Методика дослідів; Досліди з пересадкою різного віку зародків тканини курей в організм дорослої курки...» та ін.).

Науковий аспект, що переважав у змісті «Протоколов засіданий Харківського медичного общества», формували оригінальні статті теоретично-практичного

характеру з усіх галузей медицини; нові методи діагностики та лікування; питання щеплень і методів боротьби з інфекційними хворобами; дослідження з експериментальної фізіології, патології та епізоотології; лабораторні вивчення; приклади з практики тощо.

Оригінальні статті наукового та практичного змісту визначали й програму «Харьковського медичного журналу». Однією з таких, що визначила наукові пошуки в медицині на багато років уперед, є публікація В. Данилевського «Експериментальні матеріали до вчення про мікроцефалію» (1906. – № 5. – С. 357–383).

Упродовж 1897–1906 рр. учений наполегливо займався питаннями впливу черепа на розвиток головного мозку, опублікувавши з цієї теми низку наукових праць. Переважно він акцентувався на експериментах по «штучній мікроцефалії» – захворюванню, при якому відзначається зменшення маси головного мозку і, відповідно, зменшення розмірів черепа, окружності голови. При цьому інші органи розвиваються відповідно до вікових норм. Подібні зміни станів головного мозку спричиняють розвиток розумової недостатності й неврологічних відхилень.

Поштовхом до таких експериментів, проведених на цуценятах, стало непогодження із твердженнями німецького вченого-патолога Рудольфа Вірхова, що недорозвинення мозку при мікроцефалії є простим наслідком передчасного заростання швів черепа.

В. Данилевський спочатку видаляв частини склепіння черепа, внаслідок чого в цуценят з'явилися важкі епілептичні випадки. У подальших дослідах він накладав на молодий череп металевий шолом, створюючи таким чином механічні умови, що перешкоджали нормальному росту. Науковий експеримент свідчив про те, що штучна перешкода нормальному росту черепа викликає різке пригнічення поведінки тварин, зниження чутливості шкіри, затримка у набиранні ваги, через 2–3 місяці відзначалося значне відставання розвитку вищої нервової діяльності. З більш важких патологічних явищ постійно відзначалися клонічні судоми та епілептичні напади. Останні й призводили до загибелі піддослідних тварин.

Проведена кількарічна робота дала підстави В. Данилевському авторитетно стверджувати про хибність механічного пояснення явищ мікроцефалії: ні мікроцефалія, ні недорозвинення мозку не перебувають у закономірному зв'язку з передчасним заростанням черепних швів. Разом із тим проведена робота показала глибоку залежність розвитку і стану всіх морфологічних і фізіологічних властивостей організму від розвитку і функціонування його головного мозку. Дослідження дали підстави В. Данилевському ще раз обґрунтувати висунуте ним положення про провідну роль вищих відділів центральної нервової системи у всій життєдіяльності вищих тварин.

Значну частку серед матеріалів, що визначали науковий тип проблемно-тематичного наповнення спеціалізованих медичних періодичних і продовжуваних видань, займали питання ветеринарної медицини.

Зауважимо – в означений хорологічними межами дослідження період у 9 губерніях (Волинська, Катеринославська, Київська, Подільська, Полтавська, Таврійська, Харківська, Херсонська, Чернігівська) Наддніпрянської України виходило друком 16 спеціалізованих видань із питань ветеринарної медицини.

Одним із найавторитетніших зарекомендував себе журнал наукової і практичної зооотри «Ветеринарный вестник», який у 1882 р. заснував проф. Харківського ветеринарного інституту П. Гордєєв і видавав його до 1895 р. Програма часопису визначалася «відділами». Таких було шість: перший – анатомія, гістологія та фізіологія нормальна і патологічна; другий – наукові дослідження з експериментальної фізіології, патології та епізоотології; третій – статті й роботи із зоотехніки, гігієни, дієтики, сільського господарства, ветеринарної статистики; четвертий – статті та праці з хірургічної, терапевтичної, дерматологічної, епізоотологічної, клінічної ветеринарії та судово-ветеринарної поліції; п'ятий – критика та бібліографія; шостий – літературні огляди й суміш, реферати з вітчизняної та зарубіжної журналістики. Матеріали теоретично-академічної проблематики концентрувалися у перших двох відділах.

Наукові праці, опубліковані в першому відділі, стосувалися його основної тематики – анатомії, гістології, фізіології нормальної та патологічної. На сторінках журналу він з'являвся нерегулярно, наприклад, видання за 1887, 1889, 1890 роки взагалі не мають перших відділів, і кожен номер указаних років відразу розпочинається із другого чи третього. Це пояснюється тим, що праці в часописі друкувалися по мірі накопичення наукового матеріалу. Загалом, згідно з нашими підрахунками, у першому відділі надруковано більше 150 наукових праць як вітчизняних, так і зарубіжних авторів. Проблеми, які там висвітлювались, стосувалися багатьох аспектів: хвороб крові, шкіри тварин, судинних захворювань, розладів травних органів, розвиток мікробів у організмі тварин. Також у першому відділі друкувалися статті, що висвітлювали питання діяльності серця, м'язів, роботи мозку, а ще про спадковість, нервові центри тварин, про різні експерименти, що проводилися на тваринах, визначення віку чи статі тварини та ін.

Дослідження другого відділу дали підстави ствердити, що значною – як медико-біологічною, так і промислово-господарською – тогочасною проблемою вважалося захворювання тварин сибірською виразкою. Не обходили цієї теми увагою і науковці, тож в одному номері «Ветеринарного вестника» можна нарахувати до десяти праць про сибірку, дослідження щодо вакцинації тварин, опис зараження та прийомів попередження хвороби тощо.

Не менш поширеною у другому відділі вирізнялася проблема захворювання тварин сапом, пневмонією, чумою, рожею, туберкульозом, симптоматичним карбункулом, запалення легень та інших органів у тварин.

Усього нами зафіксовано більше 40 праць, присвячених темі сибірки великої рогатої худоби, та близько 30 – темі туберкульозу. Автори наукових праць ставили за мету ознайомити читачів із різного роду захворюваннями, що бувають у домашніх тварин, та зі способами лікування цих недуг.

Однією з провідних – тема сибірської виразки – була й на сторінках «Збірника трудов Харьковского Ветеринарного института» (1887–1919). Основу збірника

складали наукові статті ветеринарних лікарів, учених, професорів та студентів навчально-наукового закладу. В одному номері могло друкуватися від трьох до двадцяти наукових статей.

Слід зазначити, що у 1890-х роках розробкою вакцини проти сибірської виразки в Російській Імперії займалося кілька наукових груп. Одну з них очолював проф. Іван Ланге – діяла при Казанському ветеринарному інституті. Друга група – це співробітники бактеріологічної станції Харківського ветеринарного інституту, очолювані проф. Левом Ценковським. Із 1893 р. використовувалися «вакцина Ланге» і «вакцина Ценковского». Але в 1896 р. ветеринарна комісія Міністерства внутрішніх справ визнала доцільним застосовувати лише «вакцину Ценковского». Після Л. Ценковського лабораторію очолив директор ветеринарного інституту проф. Аркадій Раєвський.

Із лабораторії, в подальшому перетвореної на Харківський бактеріологічний інститут, вийшла серія спеціальних робіт співробітників. За підрахунками В. Коропова, проводячи дослідження, «співробітниками цієї лабораторії захищено 14 докторських та магістерських дисертацій» [200, с. 76–77]. Багато з них зайняли своє місце на сторінках «Сборника ...».

Отже, провівши аналіз змісту, до науково-академічного типу проблемно-тематичного наповнення ми відносимо матеріали, що містять результати теоретичних або клінічних розробок, які можуть виступати джерелами для подальших досліджень. У цьому зв'язку можемо констатувати: а) публікації вирізнялися високим науковим рівнем, що підтверджує наявність важливих узагальнень та сформований науковий підхід. Відповідно до функціонального призначення тексти поділися на оглядові, методологічні, емпірико-фактологічні, теоретичні, пояснювальні, додаткові й мішаного типу. За принципами укладання – означаються змістовою насиченістю, професійною значущістю, науковою інформативністю, новизною фактів, змістовою завершеністю, проблемністю, інтертекстуальністю. Превалює езотеричний спосіб представлення інформації, згідно з яким ідеї, теорії, висновки тощо при-

значені для поінформованих, тобто зрозумілі лише спеціалістам; б) серед основних напрямів теоретично-академічного змісту: маловивчені на той час хвороби та нові оригінальні методи боротьби з ними; теоретичні та практичні розробки, що безпосередньо стосувалися діяльності лікарів-практиків, приват-доцентів, професорів, давали їм можливість стежити за розвитком вітчизняної та закордонної медико-біологічної науки; очікування майбутніх змін; в) детально розглянуті й описані нами публікації, що зробили справжній переворот у медицині, давно відомі в соціумі, стали набутком комунікації, зробили значний вплив як на розвиток галузі, так і на маси загалом. Однак у науці вони переважно відомі по окремих книжках та публікаціях у зібраннях творів того чи іншого автора. Ми у своєму дослідженні показали першоджерело цих публікацій – спеціалізовані медичні періодичні та продовжувані видання, що свідчить про вагу для розвитку науки; г) у переважній більшості публікацій ми не спостерігаємо відкриттів, які робили переворот у медико-біологічній науковій сфері. Однак описані результати авторських досліджень впливали на підвищення професійного й наукового рівня представників медичної галузі; г) усі без винятку наукові тексти впливали на формування інформаційного простору. Необхідність обміну інформацією для вирішення проблем, що існували в суспільстві, зумовила розвиток спеціалізованої преси – центру комунікації, де відбувався обмін науковими знаннями професорів різних куточків світу.

Матеріали науково-академічного змісту, їх специфіка, тематика розкривають питання про те, як створювалася та якою була спеціалізована преса на перших етапах свого розвитку.

3.2. Практично-лікарська діяльність як основа тематичної спрямованості видань

Основу тематичної спрямованості спеціалізованих медичних періодичних і продовжуваних видань склали матеріали, що містять відомості, призначені для використання у сфері практичної медицини та застосування в побуті. Першочергово подавалася інформація, необхідна для практикуючого лікаря, а також і реципієнтові без професійної підготовки. Головна ознака таких публікацій – конкретність викладу, прикладний характер змісту, поєднання інструктивно-нормативних вказівок і довідкових даних, наявність фотографій, малюнків, таблиць та інших засобів візуалізації інформації. До видів практично-лікарської тематики відносяться й публікації, пов'язані з нетрадиційними методиками оздоровлення.

Матеріали з такими характеристиками адресуються у першу чергу фахівцям-практикам різного рівня (лікарі, фельдшери, акушерки і т. д.), викладачам і студентам медичних факультетів, службовцям земських установ і відділів, пересічним громадянам, хто хотів підвищити свої пізнання у сфері самопомоги. Основоположна їхня мета – узагальнювати й поширювати клінічний досвід, давати поради прикладного характеру.

Наукові медико-біологічні відкриття кінця XVIII та першої половини XIX ст., що показати в підрозділах 2.1 та 3.1, призвели до швидкого накопичення спеціалізованих знань і випрацювання спеціальних практик, спрямованих на запобігання патологічних станів та зміцнення здоров'я людини. Цей процес призвів до диференціації клінічної медицини, де провідну роль посіла терапія – лікування так званими консервативними методами. Сприяли цьому кілька факторів, із-поміж яких чи не найголовнішим стало відкриття визначних діагностичних методик. Зокрема – перкусія (метод простукування) Леопольда Ауенбруггера та Жона Корвізара; аускультация (метод вистукування) Рене Ласнена; збір анамнезу шляхом опитування Матвія Мудрова; поява освітлювальних та оптичних приладів (цистоскоп, гастроскоп, бро-

нхоскоп); удосконалення лабораторних досліджень; з'ява ліків біологічного походження (вакцини, сироватки) тощо.

Застосування терапевтичних методів у лікарській практиці розробляли фактично всі спеціалізовані медичні періодичні та продовжувані видання Наддніпрянської України другої половини XIX – початку XX ст. Серед них і такі, де питання терапії відігравали провідну тематичну роль. Наприклад, щомісячний журнал оригінальних і перекладних лекцій та статей із клінічної терапії «Современная клиника» (1895–1896), що видавався за редакцією професора Імператорського Харківського університету Тимофія Івановича Богомолова (1843–1897). Програма журналу сформульована так: 1) оригінальні та перекладні лекції і статті переважно з клінічної терапії, а також бактеріології, фармакології, патологічної хімії та інших прикладних наук, безпосередньо пов'язаних із клінічною та практичною медициною; 2) загальні нариси та короткі реферати з окремих медичних питань; 3) портрети та біографії сучасних клініцистів; 4) бібліографічний покажчик і рецензії на нові книги з питань медицини, які видаються в Росії та закордоном; 5) оголошення.

Значний змістовий пласт становила тема запобігання патологічних станів, зокрема боротьби з епідеміями. Так, у випуску «Современной клиники» надрукована публічна лекція проф. С. Костюрина (1853–1898) «Про дифтерит і його лікування кров'яною сироваткою по способу професорів Берінга та Ру» (1895. – № 1. – С. 9–34). Розпочав професор виклад матеріалу з образного змалювання: «Два вищих блага світу дарував Господь людині: одне – здоров'я, друге – дітей. Обидва ці блага ми повинні зберігати і берегти більше, ніж зіницю нашого ока. Здоров'я – тому, що воно дає нам можливість працювати на благо своє і всього людства, дітей – тому, що вони призначені для продовження роду людського, а, отже, і для подальшої роботи на благо того ж людства» (с. 9–10). Для збереження такого блага, як здоров'я, «організм людини має велику кількість дуже дотепних, тонких і дивних механізмів та акомодаций» (с. 10). Усе ж, не дивлячись на все це, організмові «не завжди вдається захистити себе від шкідливої дії тієї чи іншої хвороботворної причини» (с. 11).

Далі в тексті детально розібрані причини хвороб і засоби, якими володіє організм для боротьби з хвороботворними причинами; роль бактерій у розвитку хвороб. А також загальні поняття про бактерії: вид їх, будова, життя та розмноження. У центрі уваги – запобіжні заходи проти дифтериту.

Тема дифтерії, піднята «Современной клиникой», далеко не нова й непоодинокі для спеціалізованих медичних періодичних і продовжуваних видань. До неї зверталися такі автори, як І. Луценко – «Дифтерит і його лікування» та М. Ржаніцин – «Kali bichromicum при дифтерії» («Вестник гомеопатической медицины»), М. Тезяков – «Досвід застосування антидифтерійної сироватки в с. Благодатному Єлисаветградського повіту» («Врачебная хроника Херсонской губернии»), Н. Хржонщевський – «Дифтерія в Києві 1870–1888 pp.» («Протоколы Заседаний Общества Киевских врачей»), І. Баранников – «Про застосування протидифтерійної сироватки при дифтерії» («Протоколы заседаний Общества научной медицины и гигиены при Харьковском университете»), Є. Скловський – «Про значення бактеріологічного дослідження для етіології і профілактики дифтерії», О. Павловський – «Про приготування протидифтерійної сироватки в Києві та способах її застосування» («Труды Общества киевских врачей с приложением протоколов»), Я. Бардах – «Про лікування дифтерії специфічною сироваткою» («Южно-русская медицинская газета») та ін.

До цієї теми звертався й один із найавторитетніших вітчизняних учених ХІХ ст. проф. В. Високович у матеріалі «Про доцільність протидифтерійних щеплень із запобіжною метою» («Вестник медицины». 1896. – Т. 1. – № 3 – С. 45–46). Варто зауважити, що на час написання статті, а це 1896 р., щеплення вже не були чимось незнайомим чи таким, що мало застосовується у медицині. Більше того, певні громадські організації та представники медицини і науки закликали проводити масові щеплення всього населення. Однак, зазначає проф. В. Високович, «профілактичні протидифтерійні щеплення не отримали такого розповсюдження, як щеплення з лікувальною метою» (с. 45). Автор звертає увагу читачів також на той факт, що чим раніше ми проведемо щеплення, тим простішим для пацієнта буде перебіг хвороби.

Тематично провідними питання терапії були на сторінках іще одного видання – двомісячного журналу «Терапевтическое обозрение» (1908–1915). Редагували часопис професори Одеського університету Абрам Ісакович Гринфельд, Костянтин Миколайович Пуріц, Іван Федорович Сабанєєв.

Головні рубрики журналу: «Оригінальні статті», «Критичні огляди», «Реферати», «Новини терапії», «Терапевтичні нотатки», «Із практики», «Із російських та іноземних медичних товариств і з'їздів», «Бібліографія», «Листи в редакцію». Основу журналу складали науково-теоретичні публікації про всі фізичні та біологічні методи лікування дитячих, нервових, серцевих, венеричних, інфекційних, очних, вушних, горлових, носових, гінекологічних, шлунково-кишкових та ін. хвороб.

У 1912 р. журнал опублікував низку статей про нові методи гірудотерапії, серед яких дослідження І. Мурашова. Зокрема досліджувалася дія п'явок на зупинку кровотеч. Робився акцент на тому, що п'явки варто застосовувати при легеневих і носових кровотечах.

Головною темою № 5 за 1914 р. стало питання викиднів. Ця проблема розкривалась у матеріалах проф. В. Орлова «Про злочинний викидень і про заходи боротьби з ним», І. Мандельштама «Пандемія штучного викидня і заходи боротьби з нею; показання до штучного викидня», Г. Гіммельфарба «Історичний нарис питання про викидень», Я. Лібермана – «Вигнання плоду в російському законодавстві». Далі в журналі йшли «Дебати з приводу вищенаведених доповідей», у яких взяли участь член окружного суду К. Ляхницький, проф. Б. Веріго, лікарі [А.] Богров, С. Шор, [А.] Спір, І. Берлін, жінка-лікар О. Перкель.

Варто відзначити, що весь комплекс проблем акушерства та гінекології був тематичною основою журналу «Акушерка» (1893–1918). Сторінки видання – це місце концентрації професійних практично-лікарських матеріалів. Вони охоплювали всі сфери цієї складної і відповідальної галузі. У результаті контент-аналізу нами простежено, що в кожному номері друкувалося 5–7 матеріалів практично-довідкової та професійної спрямованості.

На широту медичних питань указує, наприклад, публікація лікаря І. Стрельжбицького «Про печінкову колику (*Colica hepatica, cholelithiaca*)» (1896. – № 5–6. – С. 86–92). Автор звертає увагу на те, що з маси хворобливих явищ, які проявляються в області органів живота людини, уже давно виділений особливий вид, що характеризується певними проявами з побічними ефектами, також описаними в медичній літературі. Цим «приступам присвоєно назву кольки» (с. 86). Розрізняючи кишкову, ниркову, печінкову та інші кольки, автор зупиняється на печінковій. Під «ім'ям печінкова колька, *colica hepatica, colica cholelithiaca*, розуміють напади часто дуже жорстоких болів в області печінки, які залежать від проходження печінкових каменів по жовчним протокам» (с. 86). Посилаючись на досвід своїх колег, І. Стрельжбицький зауважує, що камені в печінці – «хвороба дуже часта» (с. 86).

Після детального опису прийомів і правил діагностики, автор аналізує причини хвороби. Розпочинає із твердження, що «питання про причини утворення жовчних каменів ще остаточно не вирішене». Розпочинається все, як переконують дослідження, із «захворювання стінок жовчовивідних шляхів інфекційного характеру» (с. 90). Стосовно руху каменів, тобто власне того моменту, що викликає кольки, «то й тут нам», зауважує автор, «відомо мало» (с. 91). До цього, безумовно, може призводити все, що послаблює організм – «ось чому будь-яке *г о р е* (виділення наше. – В. С.) часто-густо може викликати повну картину печінкової кольки» (с. 91).

Говорячи про лікування, у статті вказується, що воно «повинне мати на увазі дві задачі: 1) лікування самого нападу печінкової кольки і 2) лікування самих каменів загалом» (с. 91). І досить детально, уже з розрахунку на підготовлену читацьку аудиторію – тобто практикуючих медиків – даються точні рекомендації спершу по лікуванню нападу кольки, а потім по лікуванню каменів у печінці (с. 92).

Головною тематико-інформаційною домінантою галузевого журналу «Вестник офтальмологии» були теоретичні й практичні статті, що безпосередньо стосувалися діяльності лікаря-офтальмолога.

Низка публікацій присвячена трансплантації роговиці. Зокрема редактор часопису А. Ходін описав випадок успішної трансплантації роговиці, однак зробив висновок про недоцільність кератопластики через неминуче помутніння транспланта. У статтях О. Маклакова «Про видозміну способу фіксації очного яблука під час операцій на очах», Є. Єгорова «Звіт про першу сотню екстракцій катаракти», проф. Кацаурова «Звіт про 152 операції катаракти» уперше серйозно описане застосування в Росії методів хірургії катаракти – дисцизія, лінеарний спосіб Грефе, клаптиковий спосіб, розривання вторинної катаракти дисцизійними голками, а також їх ускладнення.

Дискутувалося застосування антисептиків під час операцій на очах. Професійно обговорювалося застосування кокаїну під час операцій на очах.

Окреме місце відводилося реферативним матеріалам із усіх відділів офтальмології, переважно практичного змісту. Із перших номерів робив це професор А. Крюков (із 1895 р. – директор очної клініки Московського університету), багато років готуючи реферати публікацій із журналу «Albrecht von Graefe's Archive für Ophthalmology». У розділі «Журнальний огляд» подавалися також реферати з «Американського офтальмологічного журналу», який із 15 квітня 1884 р. виходив у Сент-Луїсі.

Матеріали, що безпосередньо стосувалися практичної роботи діяльності лікаря-стоматолога, були тематичною основою журналів «Зубоврачебный ежемесячник» (1913–1916), «Зубоврачебный посредник» (1913), «Практическое зубоврачевание» (1910–1916).

Головні рубрики «Зубоврачебного ежемесячника»: «Хроніка», «Практичні відомості», «Критика і бібліографія», «Хроніка шкільного зуболікування», «Поштова скринька», «Огляд преси», «Наші ювіляри», «Оголошення» та ін.

Тематичну складову визначали професійні матеріали, зокрема: «Про каучукові протези» А. Шульмейстера; «Оперативне зуболікування» лікаря Пловіча (Пловіца?); «Гігієна і профілактика зубів під час вагітності» Р. М. Літичевської-Хесін;

«Можливі неприємні наслідки звичайного способу зміцнення коронок і мостів і заходи попередження» Б. Меве; «Терапія при кровотечі» Dr. med. Simonis (переклад зубного лікаря І. Цукерканделя); «Novocaine і його застосування в зуболікуванні» D-r med. E. Neumann; «Зуболікування на фронті» І. Гепштейна; «Хірургічні протези порожнини рота» Prof. H. Watson-Turner; «Із історії зуболікування і зуболікарських станів у нас та за кордоном» Г. Гельфенбейна; «До питання про пломбування кореневого каналу при резекції верхівки кореня» проф. Mayerhofer (переклав зубний лікар Б. Гаухман); «Novocain і його застосування в зуболікуванні» D-r med. E. Neumann; «Хирургические протезы полости рта» Prof. H. Watson-Turner та ін.

У першому числі «Практического зубоврачевания» (1910–1916) зауважувалося, що «редакція із задоволенням прийматиме до опублікування статті й роботи своїх читачів, які підходять за обсягом та змістом. Статті без означення умов гонорару вважаються безкоштовними. Бажані, переважно, роботи з питань практичного зуболікування, відомості й опис досвіду по техніці тощо». Першорядну мету видавці вбачали в тому, щоб дати читачам як наукову інформацію, так і практичні відомості для щоденної роботи стоматологів. Особлива увага зверталася на протезну техніку, технічні новації у галузі зуболікування, подавалися розлогі поради початківцям. Відділи видання: «Від редакції», «Листи в редакцію», «Практичні нотатки», «Поштова скринька», «Із життя Товариства», «Бібліографія», «Оголошення», «Некролог». Видавець – Олександр Коп, редактори – Петро Сиротинський (1910–1914), Олександр Коп та Максим Мінкер (з № 12 за 1914 р.)

Тематичну основу низки спеціалізованої медичної преси складала бальнеологія – галузь медицини, що вивчає лікувальні мінеральні води, а саме їх властивості, класифікацію та критерії оцінки терапевтичного впливу на організм при різних захворюваннях. Дослідження проблемно-тематичного та змістового аспекту продовжуваних і періодичних видань Наддніпрянської України другої половини ХІХ – початку ХХ ст. дало нам підстави ствердити, що видавалося 11 спеціалізованих курортних періодичних видань.

Першими періодичними виданнями означеної тематики на підросійській Україні ми визначаємо популярно-бальнеологічні газети «Русский сезонный листок» (Керч) та «Сезонный листок Славянских минеральных вод» (Слов'янськ), які вийшли друком у 1889 р.

Зміст журналу «Вестник курортов и лечебных учреждений» (редактор і видавець доктор медицини, книговидавець, публіцист Михайло Сергійович Шляпошников) формували публікації з бальнеотерапії, кліматотерапії, фізіотерапії, звіти наукових товариств, а також опис курортів, санаторіїв, лікувальних закладів, з'їздів і виставок з курортології, листи з місць, бібліографія.

У статті «Про необхідність реорганізації курортної справи в Росії» проф. М. Шляпошников детально проаналізував стан курортів. Автор констатував, що, обираючи курорт, публіка перевагу надає закордонним, не дивлячись на відстань і незнання мови. У той же час лікувальні властивості наших курортів не поступаються закордонним. Головна причина криється в умовах – наші курорти недешеві при малих зручностях: квартири дорогі та негігієнічні, у них мало світла й вентиляції, харчування несмачне та некалорійне, розваги не вирізняються різноманітністю і художнім смаком. Стосовно «лікувального обслуговування доводиться констатувати з болем у душі, що воно залишає бажати кращого і передовсім потребує важливих і великих реформ». Проблема, констатує фахівець, «у запущеності» наших курортів, «і в малій турботі їх власників про покращання. Прийоми експлуатації ... найпримітивніші й носять хижацький характер: побільше взяти з приїжджих хворих і найменше їм дати – ось девіз більшості наших курортів» (1908. – № 1. – С. 2–3).

Установити чіткий контроль за інституціями, які взяли за правило «хижацькі прийоми експлуатації» курортів, пропонував у статті «До питання про стан південно-бережних курортів» лікар із Ялти Ф. Меркуров: «Відсутність капіталів відіграє, звичайно, провідну роль у питаннях упорядкування південно-бережних курортів, однак неабияке значення має і наша загальна некультурність, відсталість та невігластво... ». На думку автора, «зажерливість и безмежна жадність місцевих підприєм-

ців – господарів мебльованих кімнат, власників готелів та ін. є гальмом, що затримує розвиток першокласних курортів» (1908. – № 2. – С. 5).

Для інформаційного забезпечення пацієнтів, яких за сезон на Слов'янському курорті відпочивало й лікувалося до 500 осіб, керівництво закладу заснувало газету «Сезонный листок Славянских минеральных вод» (1889–1916).

Газета складалася з трьох основних розділів: науковий (аналіз вод, форми і правила лікування тощо), загальний (внутрішнє життя курорту; річні звіти Слов'янського бальнеологічного товариства; розповіді про розважальні та благодійні заходи; телеграми Російського Телеграфного Агентства тощо), довідковий (повідомлення управління водами; вказівник квартир; списки прибулих на води і списки лікарів), а також рубрик «Оголошення», «Вісті та чутки».

Закономірно – переважна кількість інформації, уміщеної на сторінках видання, орієнтувалася саме на відпочивальників. У першу чергу це повідомлення, що стосувалися організації роботи курорту: лікувальні послуги (ванни із мінеральних солей, ванни із мінеральної грязі, ванни електричні, душі з мінеральної та прісної води, кумис, гімнастика, інше); ціни на ванни, душі та інші послуги; правила для тих, хто користується Слов'янськими мінеральними водами; адреси готелів і вільних квартир; розклад руху поїздів, прізвища начальників залізничної станції та поштового відділення, інша інформація.

Уміщувалися списки відпочивальників, які придбали сезонні абонементи. На жаль, списки показують лише географію приїжджих (Харків, Луганськ, Полтава, Таганрог, Київ, Петербург, Курськ, Суми, Ташкент, Ростов, Нахичевані, Ромни, Тула, Москва, Охтирка, Чугуїв, Новий Оскол, Мелітополь, Чарджуй, Юзівка та ін. міста), не вказуючи їхнього соціального статусу. Зустрічаються прізвища відомі й дотепер: Олександр Амфітеатров, Наталя Кричевська, Марко Кропивницький, Федір Меркулов, Ольга Самойлович, Пантелеймон Таранов. Жінок-курортників у списках значиться значно більше, ніж чоловіків. Із газети дізнаємося, що Слов'янський курорт у різні роки відвідували Ф. Тютчев, А. Чехов, І. Бунін, М. Горький, М. Цветає-

ва, Чайка Дніпрова, І. Репін, В. Зарубін та ін. Перед відпочивальниками виступали драматичні трупи Є. Боярської, М. Извольського, М. Кропивницького, балетна – М. Петіпа, оркестри Варшавської і Петербурзької консерваторій, солісти Великої Московської опери, англійського цирку, ін.

Тема бальнеології присутня на сторінках не лише галузевих видань. Широко розробляв її проф. Й. Мочутковський – засновник Одеського бальнеологічного товариства. Програмовим виступом автора на цю тему можна вважати публікацію у виданні «Труды Одесской городской больницы» статті «Матеріали вивчення лікарських властивостей одеських лиманів» (1876. – Випуск 2. – С. 148–248).

Публікація складається з двох частин – терапевтичної та фізіологічної. Автор аналізує, як діють вода та грязі лиманів на лікування різних хвороб організму людини, і стверджує, що результати спостережень за лікарськими властивостями лиманів можна отримати двома способами: I – базуючись на статистичних даних; II – вивчаючи фізіологію здорового організму людини чи тварини експериментальним шляхом.

«Обидва спостереження здійснювали гідрологи, – читаємо у статті. – Саме таким шляхом можна отримати матеріал, необхідний для розуміння правильного застосування ванн у лікувальних цілях». (с. 149). У публікації автор зупиняється на лікувальних властивостях Одеських лиманів: хімічному складі, флорі та фауні, – про які вже є відомості в літературі.

У статті можемо ознайомитися з переліком наукових звітів лікарень, що розташовані на трьох одеських лиманах (Куяльницькому, Хаджибейському, Клейн-Лібентальському) для практичного вивчення. «Публіка, яка покращувала своє здоров'я на лиманах, пасивно ставилася до їх процвітання і, дякуючи, деякі «лиманні гості» розміщували на сторінках столичних газет прощальні слова пасквільного характеру, що ще більше пригнічувало успіх лікарень», – читаємо у статті (с. 152). Багаті люди лікувалися за кордоном, на одеських лиманах – бідні. За таких обставин

лікувальні заклади за рахунок власних коштів не могли покращуватись і в такій ситуації їм залишалося розраховувати на капітали акціонерів.

«Лимано-лікувальна справа не давала великих прибутків, до яких звикли одесити, – зауважує автор. – Місто ж, маючи великі прибутки в інших справах, не турбувалося про достоїнства лиманів» (с. 152). Ось чому ніхто з одеських капіталістів не хотів навіть слухати про акціонерне грязе-лиманне лікувальне товариство. Але, не дивлячись на індиферентизм одеситів, на лимани почали приїжджати іноземці, а також росіяни, яким не допомагало лікування за кордоном.

Основним завданням підвищення рівня кваліфікації спеціалістів і залучення лікарів інших спеціальностей до боротьби з венеричними та заразними захворюваннями шкіри ставили видавці щомісячника «Русский журнал кожных и венерических болезней» (Харків, 1901–1917). Заснував його, редагував і видавав Іван Федорович Зеленев (1860–1918) – відомий сифілідолог, доктор медицини, професор.

Присутність часопису в інформаційному просторі визначалася відділами: I – шкірні хвороби; II – сифіліс і м'який шанкр; III – перелой та його ускладнення; IV відділ – критичні огляди; V – протоколи і звіти про засідання наукових товариств; VI – рецензії та бібліографія; VII відділ – хроніка.

Журнал відгукувався на нові наукові події та практичні дії, що відбувалися в галузі дерматології та венерології як у Російській імперії, так і за кордоном. У ньому публікувалися оригінальні галузеві роботи переважно прикладного характеру.

Матеріали про венеричні хвороби сформували «Протоколы Киевского сифилитологического общества» (1901), а також ця тема, з огляду на її поширення в ті часи, розроблялася практично всіма спеціалізованими медичними періодичними та продовжуваними виданнями. Так, лікар Е. Ланда у матеріалі «Сифіліс і його роль в акушерстві» (Акушерка. – 1906. – № 3–4. – С. 41) розпочинає із твердження, що в різноманітних «посібниках повивального мистецтва» відомості про сифіліс у вагітних та його вплив на пологи «до того мізерні», що акушерки мають «дуже мізерні уявлення про цю хворобу» (с. 41). А в той же час «сифіліс розповсюджується із

вражаючою швидкістю» і змушує кожного ближче познайомитись «із цим бичем людства» (с. 41). Висловлює далі автор власне бачення ситуації, яке відбиває тогочасні соціально-політичні настрої, що поширювались у суспільстві: «Оскільки надії на *близький* (виділення наше. – В. С.) прихід царства вільного від експлуатації праці не можуть вважатися здійсненими, а небезпека від сифілісу надто велика й очевидна, то нам залишається допоки, в очікуванні світлого майбутнього, вживати доступних нашим силам заходів для боротьби зі злом» (с. 41).

Загалом тему заразних хвороб та епідемій визначаємо як стабільно домінуючу в інформаційному просторі: ці питання широко обговорювали маси, а спеціалізована преса пропонувала методи боротьби з недугами, що їх викликали різноманітні інфекції, та привчала суспільство боротися з такими найнебезпечнішими хворобами того часу, як чума, холера, дифтерія, віспа, всі форми тифу та багато ін. Згідно з даними, що наводяться в матеріалах із історії медицини, «у першій половині XIX ст. велику загрозу становили епідемії чуми, що приходили в Україну з Криму (1812, 1823, 1829, 1837 рр.)», а вже у «другій половині XIX ст. і на початку XX ст. першість належить холері та сибірці» [160, с. 58].

Найоб'ємніше цю тему розробляли «Бюллетні...», «Ведомости...», «Обзори...», «Сведения...» та «Хроніки...», що видавалися в усіх губерніях Наддніпрянської України. Саме проведення санітарно-просвітницької роботи сприяли їх виникненню. Засновниками чи видавцями виступали губернські та земські управи, губернські земські санітарні управління, санітарні та лікарсько-санітарні бюро відділень народного здоров'я міських управлінь, санітарні відділення земств та міських управ, повітові земства, міські санітарні станції, міські громадські управління.

Основа видань – таблиці, у яких подавалися різноманітні відомості. Зокрема: місячні дані про діяльність лікувальних закладів (за розділами: міські лікарні та лікарські дільниці, стаціонарні лікарні, акушерська допомога, кількість операцій, амбуланти); про заразні захворювання («Короткий огляд епідемічних хвороб у губернії»); статистика діяльності лікарсько-санітарного бюро по лікарській і санітарній

частині; витрати на ліки, перев'язувальні засоби, інструменти, віспяний детрит і лікувальні сироватки.

Особливе занепокоєння у видавців «Врачебно-санитарной хроники Волынской губернии» (1910–1916) на початку ХХ ст. викликало поширення та боротьба з такими пошестями, як віспа, скарлатина, кір, коклюш, дифтерія, різні види тифу (висипний, черевний, поворотний, невизначений і змішаний), грип, кровавий пронос, туберкульоз, сибірка. На шпальтах видання представлені таблиці розповсюдження цих хвороб за повітами та кількісними показниками. Невипадково у редакційній статті, підписаній І. Маніловським, відповідальним губернської управи у справах земського господарства, наголошувалося, що за поширеністю епідемій Волинь посідає одне з перших місць у Російській імперії. Це завдає значних втрат, але причини такого становища мало досліджені, медичні недоліки не аналізуються вчасно (1909. – № 1).

Знайшла своє відображення у спеціалізованих медичних періодичних і продовжуваних виданнях і тема фармації – на території Наддніпрянської України на початку ХХ ст. видавалося 4 спеціалізовані фармацевтичні часописи.

У матеріалах під рубриками: «З преси», «Спілка аптекарських діячів», «Професійна спілка і Товариство взаємодопомоги» газета «Южный фармацевт» (1908) повідомляла про стан професійних спілок помічників аптекарів, порушувалися питання реорганізації фармацевтичної справи. Різноманітними були розділи «Хроніка» і «Кореспонденції». Друкувалися матеріали, спрямовані на оздоровлення фармацевтичного побуту, перетворення аптекарського трудівника на «гордого і сильного духом товариша». Уміщувалися повідомлення про обласні об'єднання, професійні спілки й товариства взаємодопомоги («Харківський кооператив», «Спілка робітників по дереву», «Товариство самоосвіти серед робітників»).

У Києві із 10 вересня 1909 р. до 27 листопада 1911-го виходив журнал «Жизнь фармацевта». Програмні завдання: захист інтересів фармацевтичних працівників, правильна постановка лікарської допомоги населенню.

Чимало уваги видання присвячувало темі фальсифікації лікарських препаратів: «Ніколи ще друковані сторінки не рясніли такою кількістю фактів, що красномовно характеризують розгнuzданість аптекарських торгашів. «Не обдуриш – не продаси» – ця заповідь баришника стала й символом віри вітчизняного аптекаря» (1910. – № 14–15); «Справник повіту з міським лікарем провели раптову ревізію аптекарського магазину М. Берлянда. Ревізія тривала кілька годин, і в фіналі конфісковано значну кількість аптекарських товарів і сильнодіючих речовин, заборонених до продажу» (1910. – № 17–18); «Мало яка аптека уникає заміни однієї речовини іншою, дешевшою, хоча й подібною; вживання сурогатів або, що буває не менш часто, злісної фальсифікації, що перекручує склад рецепту» (1911. – № 11–12). Напрочуд сучасна тематика.

Як показує аналіз опублікованих у журналі матеріалів, фальсифікації збільшилися з початком Першої світової війни, адже основна маса ліків у ті часи постачалася з Німеччини. «Вичерпання медикаментів і скажене зростання цін не забарилися позначитися: на ринках з'явилися фальсифікати, які, завдячуючи зовнішній подібності зі справжніми медикаментами, легко знаходять собі покупців, особливо якщо врахувати їхню дешевизну. Навіть деякі одеські великі фірми не уникали пастки. Днями одна з великих фірм, закупивши солідну партію медикаментів, лише потім переконалася, що закуплені нею не медикаменти, а фальсифікат» (1914. – № 9). Із цього ж числа часопису дізнаємося, що саме і як фальсифікувалося: «до складу йоду входить марганцівка, вісмуту – крейда, кодеїн змішують наполовину з галуном і бурою, йодистий калій включає в себе бромистий калій» (1914. – № 9).

Не гребували працівники аптекарських магазинів і реалізацією краденого товару, відомості про що знаходимо на сторінках «Жизни фармацевта»: «Протягом останніх днів чинами київського розшукового відділу, у зв'язку з розкриттям систематичних крадіжок товарів із головного складу Південно-руського товариства торгівлі аптекарськими товарами («ЮРОТАТ» – В. С.), проведені обшуки в аптекарських магазинах. .. У всіх, за винятком магазину Гринберга, знайдені різноманітні

аптекарські товари, придбання яких викликає сумніви. Товари конфісковані» (1910. – № 17–18).

Ще одна тема, оприлюднена сто років тому, але «списана» із сьогоднішнього дня – хабарі за працевлаштування: у Києві «учням не лише не платять, але від них аптекарі беруть по 100–150 крб. за прописку» (1910. – № 17–18); «В Одесі один із таких «благодійників», п. Литвин, отримав від однієї аптекарської учениці 5 крб. за надання місця» (1910. – № 14–15); «маклер потребував від аптекарського учня 50 карбованців «гонорару» за місце» (1911. – № 11–12).

Наукові відкриття кінця XVIII–XIX ст. та застосування нових практичних методів торкнулися також і галузі медицини, що займається лікуванням хвороб за допомогою оперативного методу, тобто – хірургії. Із-поміж усього іншого на розвиток цієї галузі вплинули відкриття та застосування в практиці закису азоту й ефіру як наркозу; розробка Дж. Лістером принципів антисептики, а М. Суботіним – асептики; роботи М. Пирогова з топографічної анатомії судин і запропоноване Ф. Есмархом застосування джгута, що дозволило успішно боротись із кровотечами під час операцій; відкриття спершу Л. Ландштейнером, а потім Я. Янським груп крові та багато інших. Хірургія утвердилася в науковій і практичній діяльності як галузь медицини, що рятує життя людей. Відповідно тема цієї практично-лікарської діяльності як хірургія виступала однією з основ тематичної спрямованості спеціалізованих медичних періодичних і продовжуваних видань.

Із позицій застосування в медичній практиці цю тему розробляли такі автори, як д-р. мед. Пучківський – «Хірургічне лікування зрощення носової стінки і носової скойки (раковини)» («Українські медичні вісти»); Р. Tillaux – «Керівництво до топографічної анатомії в застосуванні до хірургії», К. Соколов – «Хірургія для фельдшерів» («Акушерка»); П. Фітовський – «Випадок гігантокліточкової саркоми кісток гомілки у 12-тирічного хлопчика» («Врачебно-санитарная хроника Подольской губернии»); А. Подрез – «Теодор Білльорт і його значення в хірургії» («Журнал медицины и гигиены»); О. Каблуков – «200 екстракцій катаракт», П. Руднев – «Анти-

фебрін, як антисептичний і болезаспокійливий засіб» («Протоколы заседаний и труды Общества симферопольских врачей»); К. Сапежко – «Випадок травматичного пошкодження черепа з порушенням цілісності мозку», Ф. Леш – «До лікування сухотних шкіряними змазуваннями гваяколом» («Протоколы заседаний Общества Киевских врачей»); І. Микулич – «Про хірургічне лікування виразки шлунку» («Южно-русская медицинская газета») та багато ін.

Практиці зашивання ран артерій «зі збереженням просвіту і прохідності їх для крові» присвячена стаття заслуженого ординарного професора Харківського університету Л. Орлова (1855–1923) «Про накладання шва на рани артерій» на сторінках журналу «Вестник медицины» (1896. – Т. 1. – № 5. – С. 87–46). І хоча, вказує автор, на тваринах це вже давно доведено, у медичній практиці таких прикладів зафіксовано лише три – дві такі операції провів Цеге-Мейтейфель і одну зробив Хейденгайн. До «цих трьох випадків», пише професор, «я можу додати власний – накладання шва на рану art. Popliteae (артерія підколінна)» (с. 87).

Відповідно публікація і присвячена проведеній хірургічній процедурі 12 грудня 1895 р. під час оперативного видалення мієлогенної саркоми нижньої кінцівки стегна у 27-річної жінки. Далі йде детальний, фактично покроковий опис всього, що відбувалося в операційній. Після всіх суто медичних деталей, зрозумілих читачам підготовленим, проф. Л. Орлов робить висновок: «Такими чином наш випадок – четвертий із занесених у літературу, де при зашиванні повздожньої рани крупної артерії вдалося зберегти просвіт і її прохідність для крові» (с. 88).

Провідним із питань хірургії було продовжуване видання «Труды Киевского хирургического общества, состоящего при Университете св. Владимира» – протоколи та наукові доповіді (1908/09–1912/1914).

Випуски складались із трьох частин: протоколи чергового засідання; наукові повідомлення; повідомлення та автобіографії нових членів товариства.

Тематично усіх галузей медицини стосувалися публікації на сторінках «Трудов Общества научной медицины и гигиены при Императорском Харьковском уни-

верситете» (1895–1916), а також біології, гістології, паразитології, мікробіології. Найчастіше розглядалися питання фізіології (61), анатомії (34), гістології (31), ендокринології (22), інфекційних хвороб (20), хірургії (18), серцево-судинної системи (18), шлунково-кишкового тракту (16) та ін.

Формувала медичний сегмент вітчизняного інформаційного простору й тема такого нетрадиційного методу боротьбу з хворобами як гомеопатія (від грец. *Homoiōs* – подібний і *pathos* – страждання, хвороба). «Вестник гомеопатической медицины» – єдине спеціалізоване видання на території підросійської України, що виходило із 1900 по 1914 р. Тематичну основу склали науково-популярні статті, зорієнтовані на читацьку аудиторію, серед якої можуть бути непрофесіонали. Ознакою таких публікацій є доступність змістової інформації.

Обговорювалися основні напрями розвитку гомеопатії та організаційні питання: лекція про метод гомеопатії «Еліксир краси та молодості»; Проект нового Аптекарського Статуту і додаток «Правила торгівлі гомеопатичними засобами»; гіпотеза проф. Ерліха про гомеопатію; доповідь старшого лікаря Гомеопатичної лікарні Св. Архангела Михаїла В. Соловйова «Сучасний стан гомеопатії».

Лікар-гомеопат, почесний член Санкт-Петербурзького товариства лікарів-гомеопатів, автор багатьох наукових праць із медицини і гомеопатії Микола-Карл Карлович Боянус підготував для часопису матеріали «Кілька слів із приводу електрогомеопатії», «Досліди над хворими в клініках і лікарнях», «Гомеопатія в Німеччині», «Лікування кісток і суглобів», клінічні нотатки з приводу лікування бугорчатки у дітей, дифтериту та ін.

У рубриці «Клінічні нотатки» розглядалися проблеми лікування гомеопатичними засобами інфлюенці, тифу, малярійної лихоманки, хвороб очей, сколіозу хребта, серцевих розладів, ревматизму, капілярного бронхіту, душевних розладів; походження деяких хвороб – раку, чахотки, золотухи; генеза гомеопатичної фармацевтики, дії кольорових променів на організм.

Спеціалізовані видання аналізованого періоду також відігравали одну з провідних ролей у здійсненні репрезентації військової реальності. У цьому процесі відбувалося конструювання соціальної дійсності, з яким пов'язувалася проблема реалізації символічного примусу до дії, як свідомого, так і ні. Для представників усіх військових професій медіа-повідомлення виступали в ролі провідного, якщо не єдиного, джерела інформації як про події суспільного життя, так і тих чи інших спеціальностей. До останніх належить медицина. В аналізований нами період на території Наддніпрянської України виходило друком 7 видань, які ми відносимо до преси військово-медичної тематики: «Военно-санитарный обзор» (1917), «Врачебно-санитарные известия Управления Главноуполномоченного Красного Креста Юго-Западного фронта» (1916–1918), «Известия Киевской рентгеновской комиссии» (1915–1917), «Наш журнал» (1917), «Наше слово» (1917), «Помощь раненым» (1914), «Протокол [очередного] заседания киевского военно-санитарного общества и приложения к ним» (1886/89–1907/1908).

Із часу заснування цієї періодики ми чітко бачимо, що переважно з'явилася вона в період Першої світової війни – першої тотальної війни в історії людства. У ході бойових дій уперше застосовано нову балістичну зброю, швидкострільні рушниці й кулемети, а також ураження хлором і гірчичним газом. Такої війни ніхто раніше не бачив, тож і медицина виявилася не готовою до такого масштабу вражень. Відповідно зміст усіх військово-медичних видань того часу стосувався боротьби за життя поранених вогнепальною зброєю.

Так, перший випуск органу управління начальника санітарної служби армій Південно-Західного фронту «Военно-санитарный обзор» відкривався аналітичною розвідкою «Етапи організації санітарної справи на Південно-Західному фронті (з історичною перспективою очевидця)» лікаря А. Цветаєва, начальника санітарної частини армій Південно-Західного фронту. Як практик і керівник із великим досвідом, автор подав стан розвитку медико-санітарної справи на фронтах, показав причини, що перешкождали поступовому розвитку цієї галузі. Також проаналізував си-

туацію із поширенням епідемічних хвороб на фронтах, особливу увагу звернув на рівні захворюваності різними видами тифу та холери впродовж 1915–1916 рр., вжиття різноманітних санітарних заходів для запобігання цих пошестей у армії.

На шпальтах «Врачебно-санитарных известий Управления Главноуполномоченного Красного Креста Юго-Западного фронта» (1916–1918) надруковані статті з різноманітних медичних питань, як-от: «Універсальна шина для лікування переломів плеча» Л. Диваніна, «Структура стінки травматичної артеріальної аневризми в її ранніх і середніх стадіях розвитку» Ф. Сисоєва, «Німецькі задушливі гази та засоби боротьби з ними» В. Болдирєва, «Структура стінки травматичної артеріальної аневризми в її ранніх і середніх стадіях розвитку» Ф. Сисоєва, «Заразні хвороби в армії і боротьба з ними» Ф. Вербицького, «До питання про ранню діагностику газової гангрени» А. Мінакова та С. Новицького, «Заразні хвороби в армії та боротьба з ними» Ф. Вербицького та багато ін.

Однією з провідних була тема газової гангрени – чи не найзагрозливішої проблеми під час лікування поранених. Зокрема [А.] Павловський шляхом висівання крові довів, що поява газу в крові залежить від проникнення у кров ослаблених хворих на висоті процесу значної кількості *Bacterium perfringens*. Саме це було основою його статті «Газово-гангренозна інфекція». Тема іншого його виступу на сторінках видання – «Злоякісне газове зараження та його клінічні форми».

Увага авторів також зосереджувалася на проблемах польової хірургії, якій присвячувалися матеріали «Про вогнестрільне поранення і переломи кісток кисті й пальців рук та їх планомірне лікування» Н. Мокіна, «Про поранення розривними кулями» [А.] Павловського, «Хірургія вогнепальних ушкоджень кровоносних судин» та «Терапія вогнепальних поранень черепа» О. Кримова, «Вогнестрільні поранення сечового міхура» С. Тимофєєва. Більшість публікацій супроводжувалася малюнками.

Знаковою медичною проблемою часів Першої світової війни стали враження газом, тож і тема ця відноситься до важливих.

Найширше її на сторінках «Врачебно-санитарных известий Управления Главноуполномоченного Красного Креста Юго-Западного фронта» у статті «Прусська газова хвороба» (1916 № 1. – С. 2–10; № 2. – С. 21–27) розкрив Консультант Червоного Хреста по арміях Південно-Західного фронту, директор факультетської терапевтичної клініки Імператорського Новоросійського університету проф. Сергій Сергійович Груздев (1864–1936) – терапевт, фізіолог, бактеріолог.

Для демонстрації важливості своєї публікації, а це лекція, прочитана студентам, проф. С. Груздев з першого речення вказує, що його твердження базуються на «вивченні багатьох хворих, доставлених нам великою війною» (с. 2), які мали запалення легень після ран, що в мирний час практично не зустрічаються. Публікація розділена на підрозділи: I. Поняття про хворобу і її походження, II. Анатомічні зміни і сутність хвороби, III. Напади та перебіг, IV. Передбачення, V. Лікування.

Подає автор також історію застосування газів проти російської армії, що відбулося в ніч на 18 травня 1915 р. на річці Равки (с. 3). Далі вдається до аналізу можливого складу газів. Цей аналіз побудований на властивостях певних хімічних речовин, на їхній дії на організм та на показниках того, що випускалось у Німеччині в мирний час у значних обсягах.

Варто зауважити, що 18 травня проф. С. Груздевим указується за старим стилем. Історичні джерела показують, що з військ Російської армії об'єктом для «газобалонного нападу на східноєвропейському театрі були обрані частини 2-ї армії». Атака розпочалася «о 3 год. 20 хв. 31 травня (за новим стилем. – В. С.). Германці випустили хлор, відкривши одночасно ураганний артилерійський, кулеметний і руйнівний вогонь по російських позиціях. Втрати живої сили від першої атаки «обчислюються приблизно в 9000 чоловік» [111]. Назви хвороби, запропоновані С. Груздевим, залишилися тільки в історії медицини.

Лікувальні заходи проти пруської газової хвороби розділено на три групи: до першої відносяться усі лікувальні заходи, що їх проводять на перев'язочних пунктах і в полкових лазаретах, а за можливості в самих окопах чи біля них – тобто

йдеться про надання першої невідкладної допомоги. Друга – заходи, можливі вже у ближньому тилу з його лазаретами та шпиталями. І третя група – заходи, що проводяться у глибокому тилу, після евакуації хворих з театру воєнних дій (С. 21).

Останнє, на чому зупиняється автор, – заходи попередження хвороби. Тут вказується, що вони стосуються більше роботи не лікарів, а певних військових служб. Як один із попереджувальних заходів проф. С. Груздев радить проведення артилерійських обстрілів тих місць, де ворог готує газові атаки. Якщо газова хмара запущена, потрібно постаратися вивести війська з цього місця; «тепловий захист» – розпалювання вогнищ за кілька метрів від окопів; «водяний захист» – розвішування мокрих шинелей; хімічний – «розбризування розчину вапняного молока» та ін.; окуляри, маски, респіратори (с. 26).

І завершується абсолютно професійний текст, побудований таким чином, щоб міг застосуватись у сфері практичної лікарської діяльності, політичними заявами, на кшталт того, що «своім жорстоким винаходом наш злий ворог абсолютно не досяг того, чого хотів», адже газова хвороба «і попереджається у нас, і лікується ... з великим успіхом», тож абсолютно «ніякого впливу на результат світової війни зробити не може» (с. 27).

На сторінках журналу «Известия Киевской рентгеновской комиссии» широко висвітлювалися питання рентгенопроменології: фізика й X-променотехніка; дозиметрія та засоби захисту; властивості й конструкції рентгенівських трубок; способи X-променевого фотографування; методика локалізації чужорідних тіл; проблеми рентгенодіагностики; нові методи досліджень. Друкувалися нариси, звіти про діяльність різних рентгенівських кабінетів; зміст лекцій і читань членів Комісії, реферати їхніх розвідок. Це, скажімо. У таблицях подано «Мережу рентгенівських кабінетів у м. Києві Комісії допомоги пораненим рентгенівським дослідженням».

У 1914–1915 рр. тема воєнної медицини домінувала у журналі «Врачебная хроника Харьковской губернии»: можливість виготовлення лікарських препаратів у лабораторії технологічного інституту, про вжиття заходів проти паразитів на пора-

нених, забезпечення ранених одягом, про нові госпіталі в Куп'янському та Ізюмському повітах, про облаштування протезної майстерні при госпіталі «Зелений Берег», про освітлення в Охтирському госпіталі та ін.

В останні місяці Першої світової війни розпочалася найстрашніша в історії людства пандемія іспанського грипу, яка тривала 18 місяців упродовж 1918–1919 рр. Фактично, грип 1918 року забрав більше людей, ніж Перша світова війна. Тож принципи, засоби і заходи профілактики та лікування «іспанки» широко висвітлювалися спеціалізованими медичними періодичними та продовжуваними виданнями. Так, «Українські медичні вісти» надрукували на цю тему статті (Є. Лукашевич – «Іспанський грип», Т. Мирошніченко – «Патальго-анатомічні матер'яли до питання про іспанську хворобу»), інформаційні повідомлення («Епідемія в Іспанії», «Боротьба з іспанкою», «Сироватка проти іспанки», ін.) та додатки.

В останні десятиліття XIX ст., коли капіталізація виробництва набувала значного розвитку, усе більшої ваги на сторінках спеціалізованої преси набували питання організації безпечної праці, так звана фабрична медицина.

Зокрема «Врачебная хроника Херсонской губернии» (1892–1915) практикувала публікацію звітів про діяльність лікувально-продовольчих пунктів для прийшлих робітників у Херсонській губернії. Звіти подавали завідувачі цих пунктів по кожному повіту, кожному населеному пункту.

Знаковими публікаціями на сторінках цього видання є розлогі дослідження одного з основоположників санітарної медицини Миколи Івановича Тезякова (1859–1925) – «Матеріали про травматичні пошкодження, які трапляються у працівників від роботи з сільськогосподарськими машинами та знаряддями», що в подальшому склали основу книги «Сельскохозяйственные рабочие и организация за ними санитарного надзора в Херсонской губернии» (1896).

Медичне обслуговування школярів як практично-лікарська проблема теж перебувала в полі зору преси. Як постійну цю тему можна визначити для журналу

«Зубоврачебный ежемесячник», де існував розділ «Громадська та шкільна гігієна зубів і порожнини рота».

Гостро стояла одна з важливих соціальних і медичних проблем – боротьба з пияцтвом та алкоголізмом. Такі питання піднімали переважна більшість аналізованих видань. Розкривалися різноманітні питання: діяльність комісій по боротьбі з алкоголізмом у різних містах держави; обговорення цієї проблеми на засіданнях наукових медичних товариств; смертність від алкоголізму; різноманітні психіатричні стани; лікування недугу; з'ясування причин і масштабів поширення; висвітлення причини та суті алкоголізму.

Так, проф. П. Ковалевський на сторінках журналу «Архив психиатрии, неврологии и судебной психопатологии» у статті «П'янство, його причини та лікування» акцентував увагу громадськості на необхідності реформування змісту освіти. Він зауважував, що перевантаження молоді «зайвим навчальним мотлохом» зумовлює нервові хвороби, самогубство та алкоголізм; знесилення молодого організму є наслідком не лише втоми від розумової діяльності, а й відсутності фізичного виховання, нехтування гігієною праці (1888. – Том. XI. – С. 62–63).

Загалом тема п'янства й алкоголізму не сходила зі сторінок журналу «Архив психиатрии, неврологии и судебной психопатологии». Серед надрукованого: усього в журналі нами зафіксовано більше 70 матеріалів про алкоголізм і п'янство.

На небезпеці поєднання материнства й дитинства з алкоголем акцентував увагу В. Жук у матеріалі «Алкоголізм і материнство» («Акушерка», 1905. – № 5 і № 8; 1906. – № 23–24). Тема розкривалася із продовженням у кількох номерах, аналізувалися наслідки, до яких призводить п'янство батьків і алкогольна спадковість, вживання алкогольних напоїв матерями, які годують дітей, здоров'я організму, який росте. Як висновок багатосторінкового аналізу, автор наголошує: «Алкоголь однаково шкідливо діє на всі ... органи, веде до їх переродження і важкого порушення функцій» (1906. – № 23–24. – С. 381).

Практично-лікарська тематична спрямованість характеризується ще підняттям таких проблем, як: запровадження і виконання санітарно-гігієнічних правил; боротьба з такими поширеними інфекційними хворобами, як туберкульоз та венерологічні стани; надання швидкої і невідкладної допомоги; татування; боротьба зі знахарством; тема філантропії в медицині та ін.

Необхідна для практикуючого лікаря, а також реципієнта без професійної підготовки інформація стосувалася також і медицини, покликаної лікувати тварин. Переважна її більшість сконцентрована у спеціалізованих періодичних і продовжуваних виданнях із питань ветеринарної медицини. Таких на території Наддніпрянської України у XIX – на початку XX ст. виходило друком 16.

Спільна тематична спрямованість для них – оприлюднення відомостей про ветеринарно-санітарний стан, що складалися ветеринарним відділом губерньського земського правління за даними дільничних ветеринарних лікарів; статистичні та фактичні дані про поширення хвороб свійських тварин; «журнали» засідань і нарад тощо. Відомості, як правило, подавалися у вигляді статистичних таблиць, переважна більшість яких була постійною і повторювалась у кожному номері.

Зокрема, якщо не друкувалося постанов або розпоряджень державних органів, кожен номер «Ветеринарної хроніки Киевской губернии» відкривала «Зведена відомість заразних хвороб домашніх тварин...». Такі таблиці вміщено в кожному номері видання, які нам удалося розшукати й проаналізувати. Розміщувалися вони на дві сторінки. Склалися із 53 колонок і 30–37 рядків. Основа колонок – назви повітів (їх 12) та показники по них («Пунктів», «Захворіло», «Пало», «Убито»). Рядки – перелік хвороб, за якими велися спостереження та подавалися відомості («Сап на конях», «Сибірська виразка на конях», «Сказ на рогатій худобі», «Сказ на собаках», «Рожа на свинях», «Стригучий лишай на конях», «Дістоматоз на овечках», «Чума на свинях», «Правець на конях», «Дизентерія на рогатій худобі», «Холера на птах» та ін.). Кількість рядків у виданнях змінювалася в залежності від переліку хвороб, які фіксувалися.

Привертає увагу науковістю, поєднаною з практичною складовою, стаття відомого ветеринара з Катеринославщини Є. Теличенка «Про дезінфікуючі властивості залишків, одержуваних при виготовленні російського йоду по відношенню до деяких нижчих організмів», надрукована у «Сведениях о ветеринарно-санитарном состоянии Екатеринославской губернии» (1916. – № 2. – С. 7–10).

Матеріал, написаний за результатами наукового дослідження, має стосунок до дезінфікуючих речовин, зокрема йоду. Спиртові його розчини на початку ХХ ст. широко використовувалися в медицині і як дезінфікуючий, і як лікувальний засіб. У ті часи головним постачальником кристалічного йоду була Німеччина. З початком війни виник дефіцит цього фармацевтичного засобу, відповідно – значно зросла ціна. У той час професор Катеринославського гірничого інституту Л. Писаржевський разом зі старшим лаборантом М. Аверкієвим винайшли каталітичний метод та спроектували спеціальне обладнання для виробництва металевого йоду з водоростей філофора, що добувалися в Чорному морі. Є. Теличенко експериментальним шляхом досліджував бактерицидну дію так званої «рідини Писаржевського-Аверкієва» на збудників сибірки, сапу, тифу. Дослідження довело, що рідина має дезінфікуючі властивості, але поступається сулемі та карболовій кислоті. Це й було опубліковано на сторінках «Сведений...».

Окрім того, у виданнях уміщувалися: «журнали», «протоколи» та «резолуції» різних засідань і нарад ветеринарних фахівців; звіти про діяльність санітарно-ветеринарних лікарів; нові профільні документи; інструкції військового відомства; правила та умови страхування худоби; повідомлення про ярмарки худоби, середню ціну на худобу; ветеринарні хроніки та суміш; список вакантних місць ветеринарних лікарів; оголошення; некрологи тощо.

Отже, працюючи на підняття професійних навичок та вмінь медичного персоналу, а також на популяризацію медичних знань у соціумі, спеціалізовані періодичні та продовжувані видання формували зміст матеріалами практично-лікарської тематики. Контент-аналіз показує стабільне домінування саме такого плану публіка-

цій: а) специфіка змісту обумовлювалася галузями медицини, а характерними ознаками проблематики виступили: збереження та передача інформації про хвороби; диференціація клінічної медицини, виникнення нових медичних спеціальностей; етіологія та патогенез хвороб; методи лікування та профілактики; охорона та зміцнення здоров'я військовослужбовців із метою збереження боєздатності військ медична статистика; «журнали», «протоколи» та «резолуції» різних засідань і нарад; звіти про діяльність санітарно-ветеринарних лікарів; нові профільні документи; рецензії наукових статей та реферати тощо; б) творцями і споживачами контенту в переважній більшості були представники одних соціальних інститутів. Публікації на сторінках цих видань дозволяли фахівцям галузі приймати рішення, підвищувати професійний рівень. Аналізована преса також орієнтувалася і на фахівців, і на масового читача; в) частина текстів належала до офіційно-інформативного різновиду. Організація інформації у формі таблиць спрощувала пошук фактологічних даних.

Спеціалізовані медичні періодичні та продовжувані видання саме розкриттям практично-лікарської тематики відіграли роль каталізатора науково-практичної думки, розповсюджувача й популяризатора інформації, саме таким чином задовольняючи запити споживачів і впливаючи на становлення медичного сегмента інформаційного простору.

3.3. Культурно-просвітницька, соціальна та суспільно-політична тематики

Публікації на сторінках спеціалізованої медичної преси є ще й джерелом вивчення культури, літератури, історії періоду ХІХ – початку ХХ ст., а також суспільно-політичної та соціальної ситуацій, що склалися на території Наддніпрянської України та Російської імперії загалом. У контексті аналізу становлення вітчизняно-

го інформаційного простору в сегменті медичної преси ця проблемно-тематична спрямованість видань відігравала значну роль.

Із позицій журналістикознавства та соціальних комунікацій питання культури, просвітництва, політики, суспільствознавства на сторінках преси й у творчості окремих авторів вивчали, зокрема, О. Антонова [13], О. Богуславський [44], Л. Василик [49], Л. Вежель [57], Ш. Гагошидзе [78], Н. Герасимчук [91], Ю. Колісник [187], В. Кулик [209], О. Левкова [217], Л. Лисенко [222], І. Михайлин [261], С. Привалова [323], Л. Рева [331; 332], Н. Сидоренко [322], Л. Сніцарчук [410], Н. Стеблина [418], Т. Трачук [440], Б. Черняков [485] та багато ін. Однак ці теми в медичній пресі не досліджувалися.

Значну роль у формуванні вказаного тематично-змістового пласта відіграли письменницькі публіцистичні тексти, надруковані, зокрема, у спеціалізованих журналах «Вегетарианский вестник» і «Вегетарианское обозрение».

Орган Київського вегетаріанського товариства «Вегетарианский вестник» виходив друком 20 разів на рік із 15 травня 1914 р. по грудень 1917-го. Редактори – Леонід Корабльов (1914–1916) та Ольга Прохасько (1917). Видавець – Іван Білецький та Київське вегетаріанське товариство.

Основна мета «Вегетарианского вестника» – розробка вегетаріанського вчення, формулювання завдань вегетаріанського руху, об'єднання товариств та окремих однодумців шляхом детального повідомлення про все, що відбувається у вегетаріанському житті, допомога порадами. Девіз журналу – любов до всього живого: «Видання об'єднує як усі вегетаріанські товариства і групи вегетаріанців, так і взагалі товариства і групи, які впроваджують у життя ідеали, споріднені з вегетаріанством» (1917. – № 2). Цій меті підпорядковувався основний зміст: статті з вегетаріанства; художні твори (повісті, оповідання, поезії, вірші у прозі, психологічні етюди, мініатюри, щоденники та інші жанри літератури, що відображають любов до всього живого); статті з продовольчого питання (діяльність кооперативів, забезпечення продуктами харчування тощо); огляди діяльності вегетаріанських товариств,

груп та окремих прихильників, огляд діяльності інших товариств, близьких за ідеями до вегетаріанства; довідковий відділ, бібліографія і критика, питання й відповіді, рецепти вегетаріанської кулінарії тощо. Серед постійних рубрик: «Швидкий здоровий дешевий обід» (рецепти, корисні продукти), «Фальсифікація продуктів домашнього вжитку», «Діти і тваринний світ», «Довідковий відділ» та ін.

Щомісячний ілюстрований журнал «Вегетарианское обозрение» виходив у Києві з січня 1910-го до травня 1915 р. Редактори: Меєр Перпер (з 1910), Катерина Кондратковська (з 1910), Євген Скловський (з № 4 за 1911), Йосип Перпер (№ 5 за 1915 р.). Видавці: Йосип Перпер, Катерина Кондратковська (з 1910), Лев Фіш та Йосип Перпер (з № 4 за 1911). Основна мета – «розповсюджувати в суспільстві гуманітарні ідеї та надавати допомогу порадами й роз'ясненнями всім, хто бажає приєднатися до вегетаріанського руху».

Програма журналу визначалася так: оригінальні та перекладні статті з питань вегетаріанства; популярно-наукові повідомлення про вегетаріанський розпорядок; хроніка вегетаріанського руху в Росії та за кордоном; переклади, реферати та витримки з інтернаціональної вегетаріанської літератури; внутрішні й закордонні кореспонденції; повідомлення про вегетаріанські трудові колонії та санаторії природного методу лікування; художня література: оповідання, вірші, новели, фейлетони та вірші в прозі; біографії та некрологи з портретами видатних вегетаріанських діячів; статті з історії інтернаціонального вегетаріанського руху; статті, повідомлення та нотатки по вегетаріанському кулінарному мистецтву з меню та способами приготування страв; бібліографія і критика; суміш; питання та відповіді щодо вегетаріанства; редакційні повідомлення; оголошення.

Для вирішення завдань впливу на реципієнта вказані журнали використовували письменницьку публіцистику.

Виходячи з того, що публіцистика – це література факту, а письменницька публіцистика – це «специфічний жанрово-стильовий різновид публіцистики» [316, с. 49], розглядати її тексти в нинішній період розвитку інформаційності суспільства

потрібно як із журналістської, інформаційної та соціокомунікативної точок зору, так і з філософської, етико-естетичної, логіко-гносеологічної, діяльнісної, практичної тощо. Певну роль у такому комплексному пізнанні відіграє й історія становлення та розвитку письменницької публіцистики, зокрема її журнальна складова.

Письменницька публіцистика, за визначенням В. Галич, вирізняється «поширеною увагою автора до використання різноманітних художніх засобів, багатством стильових підходів і жанрових форм, емоційним відображенням дійсності й художністю типізації її сутнісних явищ, особливим переплетенням публіцистичних пафосів, філігранним механізмом прагматики, автобіографічним синергеном, поглибленою інтертекстуальністю, високим філософським звучанням, активною інтеграцією з естетичною системою художньої творчості митця, його аналітичним підходом до пізнання дійсності й умінням передбачати близькі та далекі перспективи розвитку» [84, с. 58]. В основі праці публіциста, зауважив В. Здоровега, – «відкриття суспільних колізій, аналіз суперечностей, виявлення проблемної ситуації» [143, с. 144]. Базуючись на головних аспектах поданих визначень, ми й аналізуватимемо публіцистичні тексти спеціалізованих журнальних видань.

Звернемо увагу на постать Льва Толстого, якого видавець «Вегетарианского обозрения» Й. Перпер у статті «Лев Толстой як вегетаріанець» назвав «сонцем вегетаріанського світу» (1909. – № 1. – С. 19–20).

Протягом кількох років на сторінках «Вегетарианского обозрения» редакція вела рубрику «Пам'яті Л. М. Толстого». За цей час надруковано низку матеріалів про автора «Війни та миру», уміщено спогади про нього, а також листи Л. Толстого до видавця Й. Перпера. Зокрема читачам пропонувалися: «Лев Миколайович Толстой як вегетаріанець» Й. Перпера (1909. – № 1); «У Л. М. Толстого та його друзів» Й. Перпера (1909. – №№ 6–7); «Моя остання розмова з Л. М.» Й. Перпера (1910. – №№ 6–10); «Толстой про вегетаріанство та природне життя» доктора Д. Маковицького (1913. – № 3); «Розмови з Л. М. Толстим» Христо Досєва (1914. – № 8–9, 10); «Про Л. М. Толстого» Є. Димшіца (1914. – № 8–9) та ін.

Естетичну систему Л. Толстого розкривають його епістолярії («Чотири листи Л. М. Толстого про вегетаріанство»), опубліковані у «Вегетарианском обозрении» (1909. – № 3. – С. 15): «Я риби не їм і вам не раджу, тому що чим більше людина жаліє живі істоти, тим це краще і для інших, і для неї самої...»; «...люди, які щиро засвоїли вчення Христа, завжди без будь-якої поради ззовні і незалежно від людей природно починають утримуватися від убивства тварин»; «Те, що я ношу шкіряний пояс і шкіряні чоботи і навіть хутряну шапку, не доводить того, що це потрібно робити і що це добре, а тільки те, що ... я в своєму житті не лише в справі користування тілами вбитих істот, але і багато в чому ... набагато більш важливого, так далекий від досконалості, що ті зусилля, які я можу спрямувати на поліпшення свого життя спочатку в моральному плані, я знаходжу більш доцільним направляти на виправлення моїх інших, багатьох і більш важливих недоліків, ніж використання для свого одягу шкіряних і хутряних речей». Естетична система письменника, яка може слугувати – не менше не більше – системою життя певних категорій людей.

Доповнював і розширював тему Льва Толстого на сторінках «Вегетарианского обозрения» Юрій Йосипович Якубовський (1857–1929). Народився в Житомирі. Банківський службовець. Толстовець. Активно займався журналістською та літературною роботою. Довгий час жив у Самарканді й Ташкенті. Особисто знайомий із Львом Толстим, підтримував листування. Після смерті «старця з Ясної Поляни» на сторінках журналу «Вегетарианское обозрение» опублікував кілька статей про нього. Так, в одному з останніх номерів цього видання за 1910 р. уміщена «Над розверженою могилою. Лист із далекого Туркестану» (1910. – № 6–8. – С. 6–7). Автор розпочинає з повідомлення, що «п'ятдесят два роки ти освітлював нам шлях великим словом любові та правди, із них двадцять п'ять я отримував це слово безпосередньо з дорогих нам вуст твоїх, великий старце, безсмертний учитель наш. Далі описує свої зустрічі зі Львом Толстим, із-поміж іншого акцентуючи увагу на вмінні письменника говорити й слухати: «... нам доля послала велике щастя споглядати тебе в колі близьких друзів твоїх, у тому самому тихому сімейному куточку, який

ти, настільки для нас несподівано, покинув назавжди». Ю. Якубовський вважав кочину невідплатною втратою для всього людства – «порвалася нитка, що зв'язувала в одне ціле все мисляче, ідейне, рідне, яке групувалося довкіл цієї людини».

У «Вегетарианском обозрении» за 1911 р. вміщені спогади Ю. Яновського «Перше відвідування Ясної Поляни» (1911. – № 1. – С. 21–24). Певно глибоко цінуючи кожне слово, кожен рух Льва Толстого, автор напрочуд багато уваги приділив деталям. Саме на них побудований і опис першого їхнього знайомства: «Я ввійшов у добре знайому мені по картині І. Ю. Рєпіна «Кабінет Л. М. Толстого» робочу кімнату. Все тут точно, як на картині Рєпіна: невелика склепінчаста кімната, два вікна виходять в сад. Біля одного з них невеликий письмовий стіл без жодних прикрас. На столі просте письмове приладдя та кілька книг, із яких найбільша – Біблія. В одному кутку стоїть коса, поруч із нею на стіні висить столярна пила, а на вішалці – верхнє вбрання. Марія Львівна ввела мене до цієї кімнати й підвела до Льва Миколайовича, який в цей час лежав на шкіряному дивані. На обличчі його помітна була фізична втома, а бліді безкровні губи свідчили про важку хворобу, яку пережив у це літо Л. М. Толстой. Марія Львівна назвала моє прізвище ..., Лев Миколайович піднявся з ліжка і простягнув мені руку: «А, Якубовський? Мені говорив про Вас Ів. Ів.» [Горбунов].

У подальшому оповідається про прогулянку в саду, розмови про політику й літературу, обговорення справ у спільних знайомих тощо. Говорили й про літературу та поляків. Із-поміж іншого Л. Толстой сказав, що «із сучасних польських письменників він найбільше цінував Генріха Сенкевича, останній роман якого «Без Доктрини» він з великим інтересом читав зараз в «Русской Мысли». Елізу Ожешко Лев Миколайович ставить значно нижче, вважаючи її надто сентиментальною».

Серія матеріалів Ю. Якубовського про Льва Толстого на сторінках «Вегетарианского обозрения» продовжилася публікацією «Останнє побачення» (1912. – № 3–4). Ідеться про час, який фактично передував смерті письменника: «В останнє я відвідав Ясну Полянну майже напередодні смерті Льва Миколайовича Толстого. Його

похилі роки і вкрай тривожні вісті про часті нездужання змусили мене, теж уже немолодого, поквартитися поглянути ще раз, можливо, останній, на його нескінченно улюблені, дорогі риси».

Не оминув увагою постать Л. Толстого і журнал «Вегетарианский вестник», зокрема умістивши матеріал редактора Леоніда Петровича Корабльова «До річниці смерті властителя дум» (1914. – № 5. – С. 1–2). «Слава мирська настільки мінлива, що всі майже знаменитості помирали забутими», – розпочинає оповідь автор. І далі продовжує: «Тому та особистість, яка могла займати думки кількох поколінь і так закривала собою інших, що її життя, її переживання і думки являються чимось близьким для мільйонів людей різних національностей, така особистість є чимось небувалим і правильну оцінку їй можуть зробити лише прийдешні покоління». Нинішнє покоління, на думку Л. Корабльова, може тільки збирати матеріали про Л. Толстого, та й це зробити не так просто, адже він був багатограним, звертав увагу на всі галузі суспільного життя (С. 1).

Тематична домінанта письменницької публіцистики, опублікованої на сторінках «Вегетарианского обозрения» і «Вегетарианского вестника», – жорстоке вбивання тварин на догоду людським шлункам.

Зокрема в липневому числі «Вегетарианского обозрения» за 1912 р. опубліковано «Лист» Михайла Коцюбинського у російськомовному перекладі московського адвоката Івана Оппокова (1912. – № 7. – С. 263–269). У цьому творі розповідається про Великдень, коли, готуючись до Світлого Воскресіння, в селах проводять забій тварин. М. Коцюбинський послуговується прийомом контрасту, показуючи криваві події й одночасно описуючи красу природи. Усім дійовим особам «Листа», окрім самого оповідача, ця кривава розправа з тваринами бачиться абсолютно нормальним, природним явищем.

До складу співробітників «Вегетарианского обозрения» з 1910 по 1912 р. входив Шолом-Алейхем (1859–1916), автор відомого роману «Тев'є-молочник» (1894). У січні 1911 р. Шолом-Алейхем написав до редакції: «Я захоплений Вашими сло-

вами, що в моїх творах проглядає симпатія до вегетаріанства. Ви вгадали. Я багато разів сам хотів зробитися вегетаріанцем. Та гріхи не пускали. А тепер – хвороба. Що мене зацікавлює, як єврея, це те, що аби раптом усі люди взяли Вашу віру (вегетаріанську), у тім числі й євреї ... , що сталося б із нашими різниками та рабинами? ... А «молочний» посуд? А «м'ясний» горщик? (*Ідеться про обов'язкове миття молочного та м'ясного посуду в різних тазах, інакше вони стають некашерними.* – В. С.) ... Я не жартую» («ВО». – 1911. – № 1. – С. 24–26).

Відгукувався Шолом-Алейхем і про своїх колег письменників. Зокрема Л. Толстого називав «Яснополянським Апостолом» («ВО». – 1911. – № 1. – С. 26). Торкався також єврейського питання: «Про наших російських геніїв, як Гоголь, Тургенєв, Достоевський, я говорити не буду. Вони знали єврея так само, як – мені соромно сказати – я знаю марсіанина. Але навіть така мила людина, як Чехов, якому, як видно, все ж доводилося придивлятися до євреїв, робить у цьому відношенні часом – хай пробачить він мені – такі сміховинні промахи, про які не можна згадувати без сміху» («ВО». – 1911. – № 1. – С. 26).

Ще одна тема письменницької публіцистики в контексті вегетаріанських видань – виступи проти полювання. Зокрема в журналі «Вегетарианское обозрение» упродовж 1909–1910 рр. опубліковані твори М. Арцибашева «Кров», Д. Григоровича «Гірка доля», Д. Маміна-Сибіряка «Оленя» та І. Тургенєва «Перепілка». У 1913 р. проти полювання у своїй статті «Чи потрібно щадити всяке життя» виступив відомий кліматолог, член-кореспондент Російської академії наук А. Воєйков.

Твір М. Арцибашева «Кров» редакторів «Вегетарианского обозрения» порекомендував надрукувати Л. Толстой (1909. – № 3. – С. 15).

Далеко неоднозначний у творчості й у сприйнятті та відбитті життєвих ситуацій драматург, белетрист, прозаїк Михайло Арцибашев (1878–1927) народився на хуторі Доброславівка сучасного Охтирського р-ну Сумської обл.

У «Крові» М. Арцибашева центральне місце займають як убивство тварин і птахів, так і причини цього – забезпечення людини їжею. Виступаючи в ролі додат-

кового структурного прийому, їжа та її споживання розставляють акценти й нагадують читачеві про нерозривний зв'язок між шлунком людини і забоем тварин.

Для архітектоники твору М. Арцибашев використав просторовий контраст: між подіями всередині будинку, де знаходяться господарі Виноградови з гостями, та поза будинком, де в цей час топлять «непотрібних» кошенят (одного «гарненького» залишають), майстерно і з артистичним азартом ріжуть курчат і ягнят для симпатичних гостей.

Контрастом виступає і полювання, на якому відбувається убивство диких тварин: забруднені кров'ю люди, з упольованої дичини капає кров, морди у собак закривавлені... Але очі винищувачів горять пристрасстю – переживають захоплюючу повноту відчуттів. Усі вони, констатує автор, так природні в цьому неприхованому прояві властивої всім людям жорстокості.

Дослідники констатують «сильний вплив Толстого» [402, с. 458] на твір «Кров», що в першій редакції називався «Дисонанс».

Загалом із квітня 1909-го і до кінця 1911 р. прізвище М. Арцибашева значилося серед співробітників «Вегетарианского обозрения».

Письменник Д. Григорович (1822–1899), один із авторів «натуральної школи», написав нарис «Гірка доля», опублікований «Вегетарианским обозрением» (1910. – № 6–8. – С. 25–31) уже після його смерті. У творі автор виступив проти полювання заради розваги, описав те, що відбувається в північних морях, де люди нещадно вбивають палицями тюленів, моржів і котиків, які виповзають на лід. Окрім того, Д. Григорович засуджував таке явище, як стріляння по голубах і заперечував право людини виставляти тварин у цирку.

Залишалось місце на сторінках «Вегетарианского вестника» і для творів художніх – поезії та прози: «Передчуття весни» Г. Кореневського, «Гімн нашої слави» С. Кроткова, «До народів» і «Дві ночі» В. Карпова, «Зима», «Ворон» (зі спогадів мисливця) В. Вороновського, мініатюра «Яблуня» О. Гавронського, «Перше вбивство» Н. Маркович, «Смерть Сірка» Я. Цейтлін та ін.

Широко й творчо плідно з вегетаріанськими виданнями співпрацював письменник Іван Наживін (1874–1940). «На коліна!» – так називався його нарис, опублікований у першому після смерті Л. Толстого числі «Вегетарианского обозрения» (1910. – № 9–10. – С. 11). Винесені в заголовок слова вирвалися у людей, коли опустили труну з прахом Л. Толстого в могилу. Автор використав цей вигук як заклик.

Упродовж років І. Наживіним опубліковано чимало статей, кореспонденцій і нарисів на сторінках «Вегетарианского обозрения», зокрема: «На Монте Веріта (вегетаріанська колонія)» (1909. – № 1. – С. 20–21), «Із життя Мірки» (1909. – № 8–9. – С. 30–32), «У далечі століть» (1911. – № 1. – С. 14–21), «Так, потрібно!» (1911. – № 6–7. – С. 44–45) та ін. У номерах 6–10 «Вегетарианского обозрения» за 1913 р. він опублікував серію біографій під заголовком «Календар «Зеленої Палички», представивши Піфагора, Будду, Петра Хельчицького, Франциска Ассизького, Рескіна, Сквороду та інших.

Саме з І. Наживіним пов'язана й розлога дискусія, що розгорнулася на сторінках вегетаріанських видань у 1915 р. Протягом 12 років, будучи безмежним шанувальником Л. Толстого і ревним вегетаріанцем, у статті «Вегетаріанство і вегетаріанці» («Вегетарианский вестник». – 1915. – № 3–4. – С. 3–9) він заявив, що «незабійне вегетаріанство» не що інше, як міф: навпаки, щоб жити самому, людина повинна вбивати інше життя. Говорячи про моральну, естетичну та гігієнічну мотивації вегетаріанства, автор заявляє, що «можна бути дуже помірною людиною і будучи м'ясоїдом, і бути ненажерою, будучи вегетаріанцем».

На закиди І. Наживіна відповіло чимало представників вегетаріанства. Зокрема редактор «Вегетарианского вестника» Л. Корабльов зауважив, що стаття Наживіна стосується тих вегетаріанців, кого називають толстовцями. У той же час усе більше прихильників завойовує вчення вегетаріанців-гігієністів, що «висуває за основу не етику, а науку» («ВВ». – 1915. – № 6. С. 3–4). Натомість В. Войцеховський зауважив: «На заході Європи багато людей вегетаріанство вважають тренажером для різних форм розумової праці та працездатності і ... дбають про себе та мріють

про свої справи, нітрохи не думаючи про те, що вони благородні тільки тому, що трупи не їдять» («ВВ». – 1915. – № 6. С. 5).

Дискусія припинилася, оскільки перестали виходити видання: «Vegetarianское обозрение» – у травні 1915-го, а «Vegetarianский вестник» – у грудні 1917-го.

На сторінках спеціалізованих медичних періодичних і продовжуваних видань вирізнялися своєю значимістю в соціальній та суспільно-політичній проблематиці характеристики письменників, художників, державних і громадських діячів.

Біографічний аспект у цих матеріалах доповнювався відомостями про хвороби людини, патологічні прояви особистості у зв'язку з її історичною чи творчою діяльністю, а також взаємозв'язком і взаємовпливом творчості та хвороби. Таке створення портрету творчої особистості чи державного діяча відноситься до патографії.

Патографію (грец. pathos – хвороба, grapho – писати) як галузь наукового дослідження розуміють у різних планах: культурологічному, психоаналітичному, клініко-діагностичному, екзистенційному, політичному, художньо-публіцистичному.

Початок наукових патографічних досліджень у науковій літературі [501] пов'язується із німецьким лікарем ХІХ ст., доцентом кафедри неврології Лейпцизького університету Паулем Юзефом Мьобіусом (1853–1907). У 1920-х рр. широко популяризував біографописання з позицій психоаналізу київський журнал «Життя й революція», умістивши статті «Іван Левицький-Нечуй. Спроба аналізу творчості» В. Підмогильного, «Фрейдизм у літературознавстві» С. Гаєвського, «Фрейдизм і Марксизм» М. Перліна та ін. Зараз до цього жанру звертаються та досліджують його М. Бурно, М. Буянов, В. Грін, І. Лесни, А. Лічко, І. Ноймайр, М. Равель, Г. Ципін, А. Шувалов, І. Щиголєв та ін.

У ХІХ – на початку ХХ ст. жанр психіатричних патографій на сторінках спеціалізованих медичних періодичних і продовжуваних видань розробляли В. Чиж, П. Ковалевський, І. Сікорський та ін. Їхні праці спрямовувалися переважно на психопатологічні розлади літератора чи історичної особистості; на вплив, який міг бути

негативним або позитивним, психічних розладів автора на творчий процес та політичних діячів на процеси державотворення.

Зокрема історико-біографічні патографічні дослідження про Льва Толстого та інших письменників написав психіатр, публіцист, громадський діяч, професор Київського університету св. Володимира, редактор журналу «Вопросы нервно-психической медицины» Іван Сікорський. Також він надрукував тексти, присвячені В. Соловйову, А. Міцкевичу, О. Пушкіну, М. Салтикову, С. Боткіну, Отцю Іоанну Крондштатському, І. Тургенєву, М. Гоголю та ін. Не обійшов увагою й політичних діячів. Зокрема, героєм окремої розвідки став Леон Мішель Гамбетта (1838–1882) – далеко неоднозначна постать у французькій політиці – який обіймав пости голови палати депутатів (1879–1881), прем'єр-міністра і міністра закордонних справ Франції (1881–1882 рр.).

Пізніше психологічні патографії І. Сікорського, присвячені характеристиці письменників, учених, політиків під назвами «Риси з психології великих людей» та «Душа і мозок великих людей» увійшли до його «Сборника научно-литературных статей по вопросам общественной психологии, воспитания и нервно-психической гигиены» [404]. У зазначених портретах видатні досягнення аналізованих особистостей пояснювалися успадкованою психічною організацією.

У редагованому виданні І. Сікорський також опублікував результати аналізу Олександра І. У цієї вінценосної особи автор простежує болісно недорозвинений характер у вольовому відношенні при задовільному розвитку розуму та почуттів.

Заслуговує окремої уваги суспільно-політична творчість П. Ковалевського – автора низки патографій, засновника журналу «Архив психиатрии, неврологии и судебной психопатологии».

Детальніше про П. Ковалевського див. підрозділ 4.2 дослідження.

Що ж до розуміння і розкриття соціально-політичних поглядів вченого-психіатра, які базувалися на психоаналізі, дозволимо собі вийти за межі газетно-журнальної періодики та звернемося до книжкових видань.

Праця «Иоанн Грозный и его душевное состояние» п'ять разів виходила у світ окремою книжкою – двічі 1893-го і 1894-го, а також 1901 р. У 1893 р. робота вийшла у двотомній праці «Психиатрические эскизы из истории». У детально викладеній біографії особи під психопатологічним кутом зору показані прорахунки та досягнення царя за всі роки правління винятково з позицій його психічного стану. Не дивно, що знайшлося чимало критиків такого підходу. Зокрема літератор М. Дубровський у своїй рецензії не лише розкритикував підходи та висновки П. Ковалевського, а й загалом методи психіатричної науки й заперечив їхнє застосування до оцінки історичної особистості [343]. Тобто, заперечив патографію. Уже у XXI ст. це саме зробив російський історик П. Стукалов, зауваживши, що за допомогою методів психіатрії П. Ковалевський розглядав постать Івана Грозного «поза історичним контекстом» [423, с. 34].

Окрім праці про Івана Грозного, професор створив патографічні роботи про Навуходоносора, Магомета, Жанну Д'Арк, Наполеона, короля баварського Людвіга II, Петра I, Петра III, Павла I та ін.

Сам же П. Ковалевський у передмові до двотомника «Психиатрические эскизы из истории» назвав себе «лише допитливою людиною», яка «насмілилася виступити зі своїми посильними працями з питання, якому присвячені дослідження всіх наших славетних істориків». І далі зауважив: «Я сповна розумію і свою некомпетентність, і своє безсилля в цьому плані, і якщо все ж наважився випустити свою працю, то лише через бажання внести в цю галузь те, що дала мені спеціальність, мною сповідувана» [181, с. 4].

Особа письменника зринула і на сторінках журналу «Вестник гомеопатической медицины». Зокрема, редакція використала 50-річчя від часу смерті Миколи Гоголя, аби показати переваги медицини гомеопатичної над алопатичною, надрукувавши повідомлення «Як лікували Гоголя» (1904. – № 4. – С. 125–126) та редакційну замітку «Суд історії» (1904. – № 5. – С. 129–130).

Обидві публікації – це вторинне відображення дійсності. Наскільки можна зрозуміти, газета «Новое время» причиною смерті М. Гоголя називає такі тогочасні методи лікування маніакально-депресивних психозів, як обгортання в мокре простирадло, надзвичайно суворий піст, кровопускання, блювота, мушки тощо; а ще лікарі отруювали автора «Мертвих душ» своїм криком, невіглаством, грубістю, вульгарністю. Це переповідається на сторінках «Вестника гомеопатической медицины». А далі йдуть коментарі про те, що такі методи «катування, а не лікування, тоді вважалися «науковими». Це були ті самі наукові способи алопатів, завдяки яким і тепер ще наш народ боїться лікарень, а лікарі-гомеопати на чолі з Ганеманом були удостоєні звання «неуків» і «заперечувачів науки» за те, що дуже точно розкривали все значення цієї кровопускальної і катувальної «науки» і в своїй практиці чудово обходилися без неї» (1904. – № 4. – С. 125).

Редакційна замітка «Суд історії» уже розгортає ставлення гомеопатів до алопатів, як привід використовуючи 50-річчя смерті М. Гоголя. Тут уже дістається виданню «Русский врач», яке взялося спростовувати факти, наведені в «Новом времени», і «пише у виправданні: «Хто ж не знає, що прийоми лікування душевнохворих 50 років тому були чи не найменш досконалими з усіх, що застосовувалися в тодішній медицині.

Сучасні знання, вміння та навички коріняться в минулому настільки глибоко, наскільки суспільство хоча б на чуттєвому рівні розуміє безперервну тяглість його розвитку. Втрата безперервності чи хоча б однієї з ланок цієї спіралі ставить суспільство перед викликами, які далеко не всі нації й народності могли пережити. Видавці та редактори спеціалізованих медичних періодичних та продовжуваних видань і розуміли, і відчували нерозривність сучасного їм світу з історією. Тож і питання минулого знаходили своє відображення на шпальтах редагованої ними преси.

Так, у одному з перших номерів газета «Современная медицина» опублікувала «Загальний погляд на розвиток медицини» (1860. – № 5. – С. 65–69). Матеріал, як показано в підзаголовку, це лекція з історії медицини проф. Мерінга, записана сту-

дентом, у майбутньому відомим земським лікарем і публіцистом, В. Португаловим. Продовжилася публікація лекції в № 8 газети, однак уже зазначалося, що її записали студенти Очкін і Міллер.

Історик М. Ткаченко на сторінках «Земского врача» опублікував дослідження «Чим лікується Малоросійське село» (Медико-етнографічні матеріали) (1888. – № 22. – 25 жовтня).

На сторінках журналу «Врачебно-санитарная хроника Таврической губернии» (1893–1916) широко висвітлювалися питання історії розвитку медицини та функціонування лікарських дільниць у різних повітах губернії. Як правило, дописувачами виступали місцеві санітарні лікарі. У № 9 за 1914 р. уміщено статтю М. Конопльова «Досвід вивчення татарського села Південного берега Криму. Санітарно-статистичний опис татарської частини Алушти», у якій детально описані двори, будівлі, побут, заняття, одяг, харчування, соціальні взаємини серед кримських татар.

Лікар із Тифлісу О. Артем'єв (1844–?), відомий на той час низкою виданих книг про клімат грузинської столиці, на сторінках газети «Акушерка» виступив із статтею «Нарис розвитку «баб'ячої» справи в Росії» (1896. – № 1–2. – С. 1–8).

Автор починає із твердження, що «клас повитух так само древній, як й існування самого людства». У статті наголошується, що майже в усіх «народів існував особливий клас, переважно літніх жінок, призначення яких у тому, щоб бути присутніми при пологах і надавати допомогу породіллям. Ця допомога полягала як у застосуванні зовнішніх ручних прийомів, що допомагали, на їхню думку, розродженню, так і в підтриманні породіллі в різноманітних ситуаціях, що застосовуються ними для прискорення вигнання плоду» (с. 2).

Говорячи про період Київської Русі, О. Артем'єв, посилаючись на Нестора Літописця та автора Богемських хронік Козьму Празького, вказує, що жінки вели суворий спосіб життя, нарівні з чоловіками володіли військовими навичками, багато фізично працювали, ходили на полювання тощо. Достоту природно, читаємо у статті, що «суворий спосіб життя, простота моралі й життя, наповнене фізичною

працею» (с. 2) тощо, повинні були «обумовлювати у них легкість дітонародження, яке, напевно, у більшості випадків обходилося без допомоги повитух» (с. 3). Із утвердженням на Русі патріархальних устоїв роль жінки почала зменшуватись і вони перетворилися на «істот слабких». До половини XVIII ст. «пологодопомога в селах і хуторах, у містах і столицях, у бідних і багатих, у бояр і царів була одна й та ж, і вона винятково знаходилась у руках літніх жінок, так званих «прінімательних баб», які лише шляхом багаторічного досвіду набували певної здатності до цієї діяльності. У той час не тільки народ, а й бояри не розуміли значення медицини, не плекали довіри до неї й воліли старих знахарів та знахарок, ніж учених докторів; і навіть коли цар наказував іноземному доктору дати ліки хворому боярину, то останній бив чолом і просив «дарувати царську милість – не веліти йому лікуватися у заморського дохтура», якого вони боялися і всіма способами намагалися уникнути» (с. 3).

Описуючи всі перипетії з пологами, автор також указує, що назва «повитуха», певно, походить від того, що старших жінок, бабусь, запрошували після пологів, щоб перев'язати пуповину та сповити новонароджене немовля. Це «прізвисько», як зазначається у тексті, потрібно вже «виключити з ужитку та замінити назвою акушерка, тим паче що й саме сповивання, тобто обгортання повивальником, все більше й більше виходить із ужитку» (с. 4).

Цікавим видається факт про те, що «у січні 1704 був виданий Найвищий указ, щоб повитухи, під страхом смертної кари, не сміли вбивати немовлят, які народжуються з фізичними вадами, а повинні були оголошувати про них парафіяльним священикам» (с. 6).

Значною суспільно-політичною проблематикою, що потужно впливала на становлення вітчизняного інформаційного простору, стала у другому десятилітті XX ст. тема Першої світової війни. Головно ті події висвітлювались із позицій медичних. Так, наприклад, «Врачебная хроника Харьковской губернии» писала про можливість виготовлення лікарських препаратів у лабораторії технологічного ін-

ституту, про вжиття заходів проти паразитів на поранених, забезпечення ранених одягом, про нові госпіталі в Куп'янському та Ізюмському повітах, про облаштування протезної майстерні при госпіталі «Зелений Берег», про освітлення в Охтирському госпіталі та ін. А ось «Киевский врачебный вестник» (1917) надрукував доповідь «Про конструкцію тимчасових об'єднань лікарсько-санітарних органів у центрі й на місцях» (що запроваджувалася під час війни) проф. К. Добровольського та доповідь «Проект хірургічної організації на Південно-Західному фронті» Г. Юмашева, попереднє повідомлення «До статистики, етіології та клінічної класифікації контузій» д-ра мед. М. Вашетка (у період Першої світової війни працював військовим лікарем), витримка із довідника «Із лікувально-польового досвіду за рік війни 1914–1915». «Українські медичні вісти» цю тему розкрили в таких матеріалах, як «Дещо з санітарно-військової статистики сучасної війни» М. Галина, «Матер'яли до питання про первітню ампутацію при стреляних пораненнях кінцівок» Є. Черняхівського, «Організація справи піклування каліками, інвалідами, хорими і покинутими дітьми» Д. Одріна.

Зі сторінок заснованого в період Першої світової війни журналу «Известия Киевской рентгеновской комиссии» (1915–1917) споживачі інформації дізналися, зокрема, що Київське фізико-математичне товариство на чолі з професором Г. Суслевим активно займалося організацією рентгенівських досліджень у шпиталях Києва; фізико-хімічне товариство, очолюване професором С. Реформатським, організувало виробництво необхідних для лазаретів медикаментів; хлороформовий завод, організований фізико-хімічним товариством, виробляв у 1916 р. від 2 до 3 тис. кг хлороформу щомісяця тощо.

Відома й популярна свого часу в Катеринославі особистість князь Микола Петрович Урусов (губернський предводитель дворянства, член Державної ради, головноуповноважений Російського Товариства Червоного Хреста при Чорноморському флоті) зініціював 1914 р. в Катеринославі «Дні Червоного хреста», де збиралися кошти на допомогу пораненим. Для цього видали одноденну газету «Помощь

раненым», у якій надруковано оголошення та місцеві новини. На першій сторінці зазначено, що в цей день місцеві газети не друкуватимуть телеграм із фронту. Кошти від реалізації газети також надійшли для підтримки Червоного Хреста.

Винятково на темі медицини у війні спеціалізувалися «Военно-санитарный сборник Юго-Западного фронта» (у 1917 р. видання називалося «Военно-санитарный обзор») та «Врачебно-санитарные известия Управления Главноуполномоченного Красного Креста Юго-Западного фронта». Перше видання подавало матеріали відповідно до чотирьох відділів: висвітлення організаційних питань медико-санітарної справи; керівні накази з проблем протиепідемічної боротьби та санітарного характеру; окремі статті й повідомлення; постанови з'їздів, нарад тощо. У розділах другому й четвертому № 2 опубліковані постанови нарад, що стосувалися евакуації, будівельних партій, діяльності лікарів, які обслуговували інженерні роботи на фронтах або в тилу, а також зібрання лікарів-венерологів Південно-Західного фронту (всі засідання відбулися в 1917 р.). Під рубрикою «Окремі статті й повідомлення» представлені три публікації: «Об'єднання діяльності організацій, які відають санітарними справами на Південно-Західному фронті» В. Удовенка, «До питання про санітарно-технічні об'єднання на Південно-Західному фронті» В. Богдановича, «Нарада під головуванням члена Державної Думи Алмазова 20–24 травня цього року» Головлєва.

У час Першої світової війни на сторінках і спеціалізованої, і партійної, і офіційної преси домінували матеріали про громадські рухи, діяльність станових і державних установ щодо створення різноманітних попечительств, благодійних товариств, комітетів тощо, тобто про те, що зараз прийнято називати волонтерством. Найвідчутнішу допомогу надавали комітети Земського й Міського союзів та військово-промислові, а також Товариство Червоного Хреста. На прифронтовій території та в тилу ці організації створили розгалужену мережу медичних, санітарно-епідемічних і санітарно-дезінфекційних, харчувальних, виробничих, транспортних,

будівельних, швейних, навчально-виховних та інших загонів, організацій, закладів, підприємств. Саме їх діяльність не сходила зі сторінок медіа.

Друга половина XIX ст. в Російській імперії характеризується зростанням соціальної активності жінок, їхнім прагненням до отримання освіти. Відповідно тема такого громадянського звучання, як висвітлення ролі та місця жінки в соціумі, не могла не постати на сторінках спеціалізованих медичних періодичних і продовжуваних видань.

Розкривалася проблема, знову ж таки, крізь призму медицини. У першу чергу, це матеріали про здобуття жінками освіти. А прагнули вони її неабияк і, не маючи належних можливостей у рідній країні, їхали до провідних навчальних закладів світу. Згідно з підрахунками І. Гузевич, напередодні Першої світової війни жінки з Росії складали до 70 % від загального числа студенток Сорбонни; при цьому 99 % і 98 % – на факультетах права і медичному відповідно [512]. Більше 40 жінок [189, с. 198] упродовж 1888–1905 рр. навчалися на курсах, організованих лабораторією І. Мечникова при Інституті Пастера у Франції.

Здобуття освіти жінками у Наддніпрянській Україні, медичної перш за все, спеціалізованими виданнями висвітлювалося по-різному. Так, найбільш непримиренно проти допуску жінок у медицину виступав проф. Київського університету О. Вальтер. На сторінках «Современной медицины», писав різноманітні матеріали, в яких, наприклад, посилався на анатомічні особливості головного мозку – різницю його ваги у жінок і чоловіків, більшу кількість звивин у чоловіків тощо. З позицій фізіологічних, на його думку, організм жінки має свої специфічні функції, що перешкоджають саме лікарській діяльності. Посилався і на «мудру природу», яка категорично визначила жінкам роль плодити і розмножувати потомство, а не вивчати медицину. Не обійшовся й без моралі, цінності якої помруть відразу, як тільки перед цнотливими дівицями розкриється завіса таємничих знань.

Однак, попри перешкоди й труднощі, жінки штудіювали медико-біологічні науки. Цьому сприяли й зміни, що відбувались у країні. Становлення ж вищої ме-

дичної жіночої освіти у Наддніпрянській Україні розпочинається із 1907 р., коли при Вищих жіночих курсах у Києві створено медичне відділення. В Одесі Вищі медичні жіночі курси почали діяти з 1910 р. [208, с. 43–47]. І вже на зовсім інший рівень підготовка жінок-лікарів виходить із відкриттям Жіночих медичних інститутів. У Харкові такий заклад створено в 1911 р., у Києві – в 1916 р.

У ХХ ст. уже абсолютно іншою була й тональність преси щодо участі жінок у медичній практиці. Зокрема «Харьковский медицинский журнал» широко висвітлював створення і подальшу діяльність Жіночого медичного інституту при Харківському медичному товаристві. Зокрема із часопису дізнаємося, що Товариство на своєму засіданні 8 травня 1910 р. обрало організаційну комісію, яка розпочала роботу над Статутом і запропонувала назву нової вищої школи – Жіночий медичний інститут (1910. – Т. 9. – № 5). З часом створено організаційний комітет, до якого ввійшли члени правління Товариства, громадські діячки, ректор університету Д. Багалій, голова губернської земської управи, міський голова, редактори газет «Утро» та «Южный край», інші представники. Бюро комітету очолив професор медичного факультету В. Данилевський. Прагнення Харківського медичного товариства підтримало, згідно з доповіддю С. Салазкіна, авторитетне Пироговське товариство (1910. – Т. 9. – № 4).

Сповіщав часопис і про мету інституту – надати особам жіночої статі вищу спеціалізовану освіту в обсязі університетського курсу. Згідно зі Статутом навчання тривало п'ять років за програмою медичних факультетів університетів; вивчалися анатомія людини, гістологія, ембріологія, медична хімія, бактеріологія, фізіологія, фармація, факультетська терапевтична клініка, госпітальна хірургічна клініка та інші дисципліни. Уміщено також матеріали про надання Інституту Міністерством освіти прав казенних навчальних закладів та присвоєння групі приват-доцентів професорських звань тощо. Кращі наукові роботи студенток відзначалися преміями, заслуховувалися на засіданнях Товариства, друкувались у «Харьковском медицинском журнале».

1 листопада 1910 р. у Жіночому медичному інституті Харківського медичного товариства розпочалися заняття. Урочисте ж відкриття навчального закладу відбулося 30 січня 1911 р. у залі Оперного театру.

У травневому числі «Харьковского медицинского журнала» з'явилося оголошення: «Харківський жіночий медичний інститут Харківського медичного товариства має на меті доставити особам жіночої статі вищу медичну освіту в обсязі університетського курсу. Курс Інституту – 5-річний. Лекції читаються професорами університету. Завідування навчальною частиною належить раді професорів. Функціонують уже 1, 2 і 3 курси. З осені поточного року відкривається 4 курс» (1911. – Т. 12. – № 7).

Примітним щодо широти суспільно-політичної тематики видається № 8 щотижневої газети «Южный фармацевт» за 1908 р. Основу випуску склали публікації С. Александрова про К. Маркса та його ідеї у зв'язку з 25-річчям від дня смерті провідника нового пролетарського вчення.

Знайшло відображення у медичній пресі утворення в Україні Центральної Ради та проголошення Української Народної Республіки. Саме про це, в розрізі реорганізації ветеринарної служби, писав двотижневий часопис громадської та військової ветеринарії «Вістник ветеринарної медицини» (1918). А спарений випуск журналу Всеукраїнської фельдшерсько-акушерської спілки «Згода» за листопад–грудень 1917 р. значну площу присвятив прийняттю III Універсалу. Зокрема вміщено повний текст цього документу, статтю на підтримку дій ЦР «До Універсалу» С. Біндаса, вірш М. Письменного «Батьківщині». С. Біндас, зокрема, констатувавши – «Большевики кажуть, що Центральна Рада є орган буржуазії, а не трудового народу», – запитально звертався до читачів, «хіба ж це правда, хіба стане буржуазія видавати такий Універсал, по якому вся влада і вся земля належить трудовому народові?». Відтак автор закликав шанувати Центральну Раду, «підтримувати її», «сталити той обух, про який казав Тарас Шевченко...» (1917. – № 3–4. – С. 1–2).

Орган шкіл воєнних фельдшерів Київського гарнізону «Наше слово» надрукував україномовну статтю «Український парламент – Українська ЦР» Я. Чигринця.

Осібнo наголосимо на темі розширення сфери вживання національної мови та створення україномовної ветеринарної термінології. Зокрема «Вістник ветеринарної медицини» надрукував замітку «Про потребу словника українських термінів ветеринарної науки та зоотехнії», а також «Матеріали до складання словника термінів ветеринарної науки та зоотехніки». Майже в кожному числі часопису в рубриці «Бібліографія» знаходимо повідомлення про нові термінологічні словники («Медицинський словник» Прокопа Адаменка, «Російсько-український словничок медичної термінології»). У кількох номерах опубліковано звернення голови Української військової ветеринарної управи К. Вротновського-Сивошапки «Збирайте термінологічний матеріал»: «Бажаючи не засмічувати рідної мови чужими й «кованими» словами, Головна Військово-Ветеринарна Управа утворила спеціальну термінологічну комісію для збору й розгляду ветеринарних, зоотехнічних, фармацевтичних та ін. слів і назв. Тому звертаємося до всіх з великим проханням допомогти в цій складній та важливій справі, збираючи й надсилаючи до вище згаданої інституції (Київ, Лютеранська № 33) потрібні слова і терміни, вписуючи кожне слово на окремій картці в такому порядку: 1-е – назва російська або польська, 2-е – назва латинська (по можливості) і 3-є – назва українська. Важно вказати місцевість (село, містечко, місто, губернія)» (Ч. 5. – С. 32).

Ця ж тема піднімалась і на сторінках вісника гігієни, санітарії, медицини і природознавства «Життя і знання» (1913) у матеріалі «Про збирання матеріалу для української медичної термінології» Гр. Несвяченого. Під цим псевдонімом виступав редактор видання Григорій Коваленко.

Однак найглибше та найвідповідальніше усвідомлювали важливість розвитку україномовної наукової медичної термінології видавці, редактори й автори органу Всеукраїнської спілки лікарів-українців; двотижневого часопису наукової, практичної та громадсько-побутової медицини «Українські медичні вісти». Активно в цьо-

му напрямі виступав М. Галин. Зокрема у статті «Українська медична термінологія» він зауважував, що «у загальній роботі національного відродження на нашу долю, як фахівців, припадає обов'язок пересадити медицину на національний ґрунт. Для досягнення цієї мети маємо починати з самісіньких азів, і в першу чергу взятись до укладання медичної термінології» (1918. – Ч. 8. – К. 221–230. , к. 221). Далі автор запропонував читачам словник медичних термінів, що стосувалися таких частин людського тіла, як голова, зуби, очі, вуха, мозок, скелет, таз, верхні кінцівки, судини, внутрішні органи та ін. У серпневому числі видання продовжило публікацію медичних термінів. Цього разу «Українсько-російський словничок медичної термінології» для середніх шкіл на замовлення Міністерства народної освіти уклала Олена Курило (1918. – Ч. 11. – К. 305–318.). На сторінках видання також тривала дискусія щодо правильності україномовного потрактування того чи іншого терміна. Так, із рецензіями спершу на словник М. Галина, а потім і О. Курило виступив Є. Д'яченко, який подавав варіанти багатьох термінів, базуючись на словникові Б. Грінченка. Рецензентові з часом опонував сам М. Галин. Саме так на початку ХХ ст. відроджувалася українська медична термінологія.

Необхідним компонентом структури спеціалізованого медичного періодичного чи продовжуваного видання вважалися бібліографія, огляди літератури та кореспонденції. Постійними рубрики й відділи «Бібліографія», «Бібліографія і критика», «Медична бібліографія», «Критика і бібліографія», «Огляди нових книжок», «Перелік книг і видань, які надійшли до редакції» та подібні були у виданнях «Вістник Міністерства народного здоров'я і опікування», «Вегетарианский вестник», «Вегетарианское обозрение», «Життя і знання», «Вестник курортів и лечебных учреждений», «Вестник офтальмології» «Ветеринарный вестник», «Всероссийский фармацевтический вестник», «Еврейский медицинский голос», «Известия Киевской рентгеновской комиссии» та ін.

У відділі «Бібліографія» «Врачебно-санитарных известий Управления Главноуполномоченного Красного Креста Юго-Западного фронта» (1916–1918) аноту-

валися й рецензувалися найважливіші праці та видання, що стосувалися розвитку лікарсько-санітарної справи, зокрема в умовах воєнних дій. Серед таких праць – «Твори» М. Пирогова у двох томах. «Вестник магнетизма» широко оглянув книги «Як знаходити джерела і руду за допомогою горіхової чи металеві палички і різних наукових приладів» Анрі Маже та «Магнітна фізика чи фізичні властивості магнетизму» Гастона Дюрвіля. Автори журналу «Вопросы нервно-психической медицины» готували звіти про успіхи нервово-психічної медицини: вони у критико-бібліографічній формі містили систематичний огляд нових і найважливіших наукових напрямів із викладом результатів, досягнутих наукою і її впровадженням у практику. Також опубліковані такі огляди, як «Щоденник хворого, який зловживав гашишем і морфієм» І. Сікорського, «Експериментальне дослідження пам'яті звукових сприйнятів» В. Чижа.

Особливо широким розділ «Бібліографія» був у журналі «Архив психиатрии, неврологии и судебной психопатологии». Його матеріали спрямовані на професійну читацьку аудиторію: повідомлення про наукові новинки з психіатрії, неврології та психопатології, уміщувався їх опис. Публікувалися вони за схемою: автор – назва книги – коротка анотація. У кожному числі журналу під цією рубрикою уміщувалося 50–60 матеріалів обсягом від одного абзацу до 6–7 сторінок.

Авторами оглядів і рецензій виступали такі відомі представники галузі психіатрії та неврології, як П. Автократов, Е. Андруський, В. Бехтерев, В. Держинський, О. Драгоманов, С. Корсаков, І. Платонов, В. Сербський, І. Сікорський, В. Чиж та ін., лікарі Вязімцев, Охотін, Шатілов та ін. Не менше 10–15 відгуків у кожен номер писав і редактор журналу П. Ковалевський. Активним автором цього розділу виступала і його дружина К. Ковалевська.

Усе ж найпоказовішою у соціальній і суспільно-політичній тематиці вважаємо статтю «Становість і демократизація земських установ», із якою на сторінках «Врачебной хроники Харьковской губернии» виступив санітарний лікар, губернський діяч, професор, поет Сергій Ігумнов (1907. – № 1–2. – С. 57–67).

Автор розпочинає з образного змалювання того періоду – «нині російське життя зійшло з рейок і стрибає абияк по гнилих шпалах. Перечепилося воно й у спеціальній земсько-медичній галузі...» (С. 57). Одні вбачають причину в революціях, інші звинувачують уряд, треті пояснюють спотворенням земської діяльності боротьбою станових інтересів. На думку С. Ігумнова призупинило розвиток відволікання уваги земців на інші питання, сильний розлад фінансів, безперестанні арешти службовців та виселення їх із губерній, очікування перетворення земських закладів.

Говорячи про реформу, автор висловлює здогад, що вона піде шляхом децентралізації, і стверджує, що «губернське земство повинне залишити у своєму віданні тільки касу, бухгалтерію та страхування», а всі інші питання «передати на повний розсуд повітів» (С. 60). Подальший текст викликає подивування з огляду на сьогоднішні «актуальні» розмови про децентралізацію: «Ці тенденції, безперечно, не нові. Вони не породження нового часу, а відгомін старих суперечок про взаємини між губернським і повітовими земствами, суперечок колись дуже гострих, але затихлих в останні роки» (С. 60)..

У силу історичних умов населення розділено на три групи: безправне й неінтелігентне населення; інтелігенція без прав і без практичної діяльності; бюрократія, правлячий клас, відірваний від населення і чужий інтелігенції.

Проаналізувавши кожну з груп, автор констатує, що замість влади інтелігентного народу ми бачимо владу неінтелігентну: «Бюрократія інтелігенції боїться, гонить її від себе і від населення» (С. 65). Тож демократизація земських установ зупинить подальший вплив бюрократичної системи; дасть можливість розвивати здібності, потрібні для вільного життя. Населення, яке звикло до управління, а не самоуправління, не зразу навчиться самостійності і стане енергійним, інтелігенція також не відразу освоїться з реальним мисленням (С. 66). Отже, демократизація земських установ важлива, необхідна для нормального розвитку. Тому реформа невідкладна, адже ситуація дуже серйозна, запущена й чекати більше не можна. Написаний текст, наголосимо, більше ста років тому.

Автор робить висновок – замість влади інтелігентного народу ми бачимо в Росії владу неінтелігентну, відокремлену від народу; народ безвладний, а інтелігенція позбавлена влади й роботи. Тому демократизація земських установ дуже важлива, по-перше, вона зупинить подальший вплив бюрократичної системи, по-друге, дасть можливість розвивати здібності, потрібні для вільного життя. Населення, яке звикло до управління, а не самоуправління, не зразу навчиться самостійності й стане енергійним, інтелігенція також не зразу освоїться з реальним мисленням (С. 66). Отже, демократизація земських установ важлива, необхідна та невідкладна як школа для нормального розвитку. Тому реформу відкладати не можна. Ситуація дуже серйозна, запущена й чекати більше не можна.

Отже, виходячи з аналізу тематичного змісту видань та базуючись на теоретичних визначеннях понять, можемо дійти висновку, що: а) прагнучі заповнювати вільну предметно-тематичну нішу, задовольняти запити споживачів і впливати на становлення інформаційного простору, спеціалізована медична преса не лише спиралася на суто професійні теми, а також широко зверталася до питань культури, розвитку суспільства, політики, стану громадських інституцій тощо; б) головними суспільно-політичними темами були: необхідність проведення реформ шляхом критики, логіки, публічності, шляхом посилення гласності; питання «народу», «нації», «націоналізму» та їх вирішення в суспільстві початку ХХ ст.; розвиток місцевого самоврядування, роль і місце в цьому процесі депутатів різних рівнів; питання визволення й відродження українського народу, утворення Центральної Ради та проголошення Української Народної Республіки, розвій україномовної наукової термінології з усіх галузей медицини; етнографія; в) органічно вписувалась у тематико-змістові рамки спеціалізованої медичної преси письменницька публіцистика, посівши своє місце з-поміж інших творів. Публіцистика кожного з авторів характеризувалася виробленою ними естетичною системою, оперувала різними образними картинками. Надруковано художньо-публіцистичні тексти Л. Толстого, Ю. Якубовського, Шолом-Алейхема, М. Арцибашева, Д. Григорович, М. Коцюбинського, І. Нажи-

віна, М. Лєскова, К. Чуковського та ін.; в) природно сприймалися на сторінках аналізованих видань патографічні розвідки – аналіз особи митця та його творчості, аналіз визначних представників соціуму з позицій психології та психіатрії, філософії та антропології, з позицій психоаналізу. Присвячувалися вони як політичним та державним діячам, так і представникам творчих професій – письменникам і художникам.

Питання культури, політики, стану громадських інституцій сприяли усвідомленню суспільством необхідності наступності культури, збереженню традицій, розвивали громадянське мислення і, як наслідок, сприяли соціалізації суспільства.

3.4. Вітчизняна та зарубіжна реклама як складники контенту

При аналізі проблемно-тематичних та змістових аспектів спеціалізованих медичних періодичних і продовжуваних видань окремої уваги заслуговує реклама, що публікувалась у цій пресі й мала вплив на формування вітчизняного інформаційного простору другої половини XIX – початку XX ст.

Виходячи зі специфіки виникнення, одним із факторів чого став розвиток медико-біологічної науки, спеціалізовані медіа зайняли власну предметно-тематичну нішу, в основу контенту заклавши теоретично-академічний зміст, який формували статті наукової та науково-популярної тематики. Спиралась преса й на суто професійні теми практично-лікарської спрямованості, що розкривалась у першу чергу матеріалами з різних галузей медицини. А трансльована ними інформація майже повністю перебувала поза ідеологічно-політичним впливом і присвячувалась питанням збереження та продовження життя людей. Спеціалізована медична преса зарекомендувала себе як найвпливовіше джерело професійної інформації, створила імідж найменш залежної від соціально-політичного контексту доби. Відповідно опублікована на її сторінках реклама несла абсолютно інше, порівняно з громадсько-

політичними виданнями, смислове навантаження і мала інший вплив на споживачів інформації. Відрізнялась і цільова аудиторія, основу якої складали фахівці у сферах гуманної чи ветеринарної медицини, а також медико-біологічних наук. Позитивно впливав на сприйняття складних рекламних текстів і рівень інтелекту реципієнтів.

Вагоме значення для поширення реклами мали економічні зміни, що почались у 1861 р. й особливі результати дали наприкінці XIX ст., коли збільшення виробництва поставило проблему завоювання аудиторії споживачів.

Розвиток поліграфічної галузі та збільшення кількості друкарень розширив можливості видавців у оформленні газет і журналів, дозволивши урізноманітнювати гарнітуру шрифту, робити кліше й вводити на сторінки чорно-білі малюнки, штрихові відбитки, фотографії, застосовувати фігурні лінійки та рамочки, використовувати як вставки папір іншого кольору.

Вийшовши на обшири активного розвитку та присутності в інформаційному просторі з кінця XIX ст., реклама відразу ж з'являється на сторінках усіх спеціалізованих видань, особливо журнального типу. Цей принцип дослідники пояснюють дуже простою особливістю – «реклама в журналах характеризується високою ефективністю завдяки сконцентрованості на цільовій аудиторії і великому числі представників вторинної (додаткової) аудиторії» [281, с. 75.].

Указані переваги, привертаючи увагу як виробників матеріалів і товарів та надавачів послуг, так і реципієнтів, сформували проблемно-тематичний та змістовий аспекти рекламного контенту.

Одним із прикладів його наповнення є самореклама видань: повідомлення про свої послуги, передплатну ціну, редакційну політику, тематичну спрямованість тощо; презентація вигідних, у порівнянні з іншими, сторін діяльності, акцентація на значущих складових редакції політики тощо.

Так, наприклад, журнал «Южно-русский врачебно-фармацевтический посредник» (Одеса, 1911) активно саморекламувався на тому, що позиціонував себе як посередник між виробником і торговцем у галузі фармації.

Основу самореклами складала така форма комунікації з читачем, як «Звернення від редакції», що зустрічаються в перших номерах фактично всіх часописів – і періодичних, і продовжуваних. До змісту цих текстів ми вже звертались у попередніх підрозділах, зокрема – 1.1, 3.1, 3.2, 3.3.

У той же час газета «Земский врач», перш ніж розпочати видання «нового земсько-медичного друкованого органу», використала метод розповсюдження друкованих листівок. За певний час до виходу Є. Святловський звернувся до земських лікарів із «Відкритим листом» і розіслав його в усі медичні заклади Чернігівської губернії. Окрім повідомлення, що планується вихід газети для лікарів і всіх категорій читачів із питань місцевої медицини, вказувалась і планована програма.

У першому ж номері видавці наголошували: «Хоч і небагато часу минуло звідтоді, як лист почав циркулювати між земськими лікарями – однак ми вже отримали чимало доказів, що переслідувані нами цілі переважно досягнуті й ми безбоязно виходимо у світ... Наша мета – закликати науку на допомогу населенню, яке потребує цієї допомоги і чекає не лише зцілення, але й оздоровлення... В ім'я святої справи наукової допомоги хворому селянству ми запрошуємо вас, товариші, брати участь в органі, присвяченому цій справі, своїми спостереженнями, нотатками, кореспонденціями, присиланням протоколів ваших з'їздів» (1888. – № 1. – С. 1).

Рекламним оголошенням, розміщеним на першій шпальті, відкривався вихід у світ двотижневого журналу Всеукраїнської спілки лікарів-українців «Українські медичні вісти» (Київ, 1918). У ньому зазначалося, що часопис відбиватиме інтереси всього медичного персоналу: лікарів, фельдшерів, акушерок. Висловлювалося намагання роз'яснювати та втілювати в життя реформи у медико-санітарній справі, щоб полегшити життя українського населення. Називалися плановані відділи видання. Звертаючись до потенційних читачів, редактор Є. Лукасевич зауважував, що «редакція ласкаво просить присилати рукописи неодмінно чітко написаними (бажано на машинці), притому на одному боці аркушу... Рукописи друковані де-небудь не приймаються... Неприйняті рукописи переховуються в редакції, після чого, коли

не буде прислано на їх повернення марок, знищуються і з приводу їх редакція в листування не вступає» (1918. – Ч. 1. – С. 1).

Своєрідно підійшли до просування в інформаційному просторі видавці «Врачебно-гигиенического указателя» (Одеса, 1912) – вони доклали певних зусиль для того, щоб: 1) журнал був у всіх кафе міста, читальних залах клубів і готелів; 2) безкоштовно доставлявся у санаторії, лікарні, клініки, аптеки, аптекарські магазини, готелі, громадські й торгові установи тощо.

У всі аптеки, аптечні магазини, земські та міські управи і лікувальні установи Російської імперії розсилався «Южный фармацевтический посредник» (Одеса, 1914).

Закликаючи авторів, редакція «Акушерки» пропонувала гонорар: за рядок оригінальної статті або реферованої – 6 копійок, перекладної – 4 копійки. Редакція обіцяла в найближчих номерах безкоштовно подавати оголошення про книги, надіслані до редакції. Плата ж за оголошення складала 20 к. за рядок.

Оголошуючи передплату, редакція «Врачебной хроники Харьковской губернии» (1897–1915) вказувала, що передплатна ціна – 2 крб. на рік із доставкою. На кожну медичну дільницю журнал висилався безкоштовно. У той же час земські лікарі Харківської губернії, які бажають мати 2-й екземпляр особисто для себе, платять 1 крб. Ціна за оголошення: 8 крб за сторінку, 4 крб за $\frac{1}{2}$ сторінки і 2 крб за $\frac{1}{4}$ сторінки.

Редактор-видавець спеціалізованого журналу «Зубоврачебный ежемесячник» (Одеса, 1913–1916) Д. Файнбраун перший номер відкрив із повідомлення, що видання «Розсилається безкоштовно всім лікарям-фахівцям, зубним лікарям, дантистам, зубним технікам, зуболікарським школам і багатьом лікувальним установам». Необхідно зауважити, що упродовж першого року видання журналу він дотримувався цього правила. На другий рік (1914) оголошувалася передплатна ціна у розмірі 1 крб. На 1917 р. вартість передплати оголошувалася вже 2 крб. Такий крок пояснювався збитками, що їх несе редакція, та непередбачуваністю й неоднозначністю по-

літичної ситуації. Ми не можемо сказати, скільки коштів зібрав Д. Файнбраун і чи вдалося йому зробити це взагалі, але в 1917 р. журнал не виходив.

Для розуміння процесів, що відбувались у видавничій та рекламній сферах потрібно звернути увагу на той факт, що Давид Липович Файнбраун був сином власника Одеської гільзової фабрики. Здобувши спеціальну освіту, утримував стоматологічний кабінет, де лікував і протезував зуби. Став одним із тих, хто представляв Росію в Лондоні на VI Міжнародному зуболікарському конгресі, про що повідомляв журнал «Практическое зубоврачевание» (1915. – № 6. – С. 159–161). Пізніше організував виробництво і продаж всіляких пристосувань для лікування зубів. Власник фірми «Торговий дім Д. Файнбраун і К^о» в яких входило «Зуболікарське депо».

Свою видавничу діяльність розпочав журналом «Зубоврачебный посредник» (1913). Вийшло всього одне нумероване число, повністю присвячене рекламі (18 сторінок формату А4). Основна площа відведена торговому дому «Д. Файнбраун и К^о», який пропонує: «Крісла, бормашини, плювальниці, штативи, цементи ... Усього 30 найменувань... За досить помірними цінами»; «Одиничні крампонові та безкрампонові зуби»; «Коронки зі зйомними штифтами»; «Термометри для вулканізатора: без металевої гільзи 80 коп., з металевою гільзою 1 крб.»; «Ложки для зняття відбитків, з олова, 34 коп. штука» та ін.

Уміщено рекламу закордонних організацій: «Новий Harvardid. Найрозповсюдженіший у світі емалевий цемент. Berlin W. 10 Regenten str. 9»; «Перша в світі фабрика зуболікарських крісел, бормашин, вулканізаторів, шлейф-машин, стінних рукавів, пресів, рефлекторів та інших зуболікувальних апаратів. Adam Schneider, Berlin, Kastanienallee, 71»; «Хлор-етил Dr Speier'a Анестоль D-га Speier'a. Випробувані, всесвітньо-відомі засоби, абсолютно нешкідливі хімічні продукти. Berlin, V. Schinke str. 18/19».

Переважна більшість рекламних матеріалів ілюстрована малюнками та фотографіями, оформлена рамками та шрифтами різного кеглю.

Окрім реклами, у виданні жодного іншого рядка.

«Зубоврачебный посредник» у типологічній групі спеціалізованих медичних періодичних і продовжуваних видань, де основу контенту складали рекламні повідомлення та оголошення, був далеко не поодиноким.

Одним із перших рекламних видань в Україні, основу змісту якого складала медична тематика, став «Курортный посредник» (Ялта, 1904) – листок оголошень і довідок для Південного Берега Криму. Виходив 1–4 рази на тиждень у Ялті. Там, зокрема, рекламувалися: «Водолікувальня жінки-лікаря Гурьян. Має всі новітні пристрої для обслуговування хворих: душами..., напівваннами..., ваннами і т. д.»; місця проживання – «Для тих, хто їде в Ялту, рекомендується «Московський готель» на Пушкінському бульварі», готелі «Маріїно» та «Ялта», «на дачі Вербицької по вулиці Еміра Бухарського віддаються кімнати і квартири з меблями і прислугою»; «Місцева тютюнова фабрика П. В. Панаіотова пропонує скористатися дозволом відправляти табак і папириси для діючої армії в Маньчжурії»; «На березі моря і в прибережній смузі помістя «Кацивелі» земля ділянками продається мірою від 220 до 1000 квадратних сажнів. Ціна від 3 до 20 крб. за квадратний сажень» тощо. Редакція повідомляла, що газета всім, хто їде на Південний Берег Криму, роздається безкоштовно: в Севастополі, Байдарах і Алушті.

Як безкоштовний додаток до газети «Южные ведомости» тричі на тиждень виходив «Крымский курортный листок» (Сімферополь, 1911–1914). Видавали його С. Усов та Д. Розловський. Основу видання складали різноманітні оголошення – розклад роботи лікарів, пропозиції квартир, вартість послуг тощо. Друкувалися рекомендації лікарів, показання лікувальних властивостей чорноморських курортів, розклад руху різноманітного транспорту.

Узагалі, за даними авторів монографії «Реклама – рушій розквіту: рекламно довідкова преса на території Східної України (XIX – початок XX ст.)», серед усього масиву «друкованих періодичних і продовжуваних видань, що вийшли у світ на території Східної України в XIX – на початку XX ст., виявлено 211 назв газет і журналів, що за своєю назвою або підзаголовком визначали проблемно-

тематичний спектр (оголошення, реклама, довідка, комерційний посередник тощо)» [90, с. 34].

До таких належить і одноденна газета «Белая ромашка», яку в 1916 р. видав Катеринославський відділ Всеросійської ліги по боротьбі з туберкульозом. Друкуючи детальний звіт про видання газети, редакція вказувала: «Надходження: за оголошення – 195 крб, пожертвування (переважно приватні особи, список яких подався) – 50 крб. Разом – 245 крб. Витрати: папір – 173 крб 25 к., доставка – 75 к., кліше – 5 крб, друкування газети – 60 крб, фальцування – 5 крб, витрати за видання та збирання оголошень – 12 крб, гербовий збір – 1 крб, дрібні витрати – 1 крб 08 к. Разом – 258 крб 08 к.». Як бачимо, надруковані оголошення дали майже 80 % надходжень на видання. Маючи невеликі збитки (13 крб), що були оплачені, найпевніше, з фонду Ліги, газета виконала головне своє призначення – пропаганда різноманітних методів і форм боротьби з туберкульозом.

Заслужовує на увагу й журнал «Белый цветок» (Житомир, 1914). Обсяг його – 20 сторінок та 4 сторінки обкладинки. На десяти сторінках розміщувалися реклама та оголошення: «Роздрібне модне відділення М. Х. Вайсман: найбільший роздрібний магазин у Житомирі. Взуттєвий відділ, модний відділ і конфіскаційний»; «Волинська губернська земська каса приймає вклади від різних осіб і закладів. На півроку – 5 %; ... на 5 років – 6,5 %»; «Об'єднаний банк. Житомирське відділення. Проводить усі дозволені банківським закладам операції»; «Земський книжковий склад пропонує до майбутнього навчального сезону книги, наочні посібники, письмові та креслярські приналежності» та ін.

Під рекламу та оголошення відведена значна площа газети «Белый цветок» (Одеса, 1914).

Показовим прикладом рекламного контенту є опубліковані матеріали, в яких газета чи журнал рекламували інші медіа. Оголошення про передплату на періодичні видання та повідомлення про вихід продовжуваних – це досить поширена практика кінця XIX – початку XX ст., особливо в середовищі спеціалізованої преси.

Друкувалися такі матеріали на умовах міжредакційного обміну. Тож подібні оголошення зустрічаються у переважній більшості аналізованих нами видань, там же вказується і про міжредакційний обмін. Загалом представлення різноманітних газетних, журнальних та книжкових видань відносимо до основного виду реклами на сторінках спеціалізованих медичних періодичних і продовжуваних видань Наддніпрянської України.

Так, наприклад, журнал «Архив психиатрии, неврологии и судебной психопатологии» (1883–1894) на своїх сторінках друкував оголошення про передплату на: щотижневу газету з усіх галузей наукової і практичної медицини, з гігієни й побутових питань лікарського стану «Медицинский вестник» (С.-Петербург); щотижневу газету науково-практичної медицини і гігієни «Врачебные ведомости» (С.-Петербург); журнал наукової та клінічної зооотриї, що виходить шістьма книгами на рік, «Ветеринарный вестник» (Харків); щотижневу газету громадську, літературну і політичну «Южный край» (Харків); щоденну політично-літературно-юридичну газету «Кавказское обозрение» (Тифліс); «Вестник судебной медицины и общественной гигиены» (С.-Петербург); журнал «Акушерства и женских болезней», орган С.-Петербургського акушерсько-гінекологічного товариства, що видається під редакцією академіка Красовського; щомісячний (за винятком вакацій у липні та серпні) журнал «Гражданского и уголовного права» (С.-Петербург); щомісячний журнал «Юридический вестник» (Москва); щомісячний журнал «Діло» (С.-Петербург), вихід якого, згідно з рішенням п. Міністра Внутрішніх справ, відновлений із 1 травня 1886 р. та ін.

«Вестник курортов и лечебных учреждений» у різних номерах сповіщав своїх читачів: «Триває передплата на «Харьковський медицинский журнал», який видає Харківське медичне товариство...»; «Триває передплата на загальнодоступний медичний журнал «Акушерка»...»; «Триває передплата на журнал «Новое в медицине», який видається в Петербурзі...»; «Триває передплата на «Вестник общественной гигиены, судебной и практической медицины»...» та ін.

Реципієнти «Терапевтического обозрения» знали, що відкрита передплата на щомісячний журнал «Хірургія», загальнодоступний медичний журнал «Акушерка», «Известия Императорской военно-медицинской академии», «Харьковский медицинский журнал» та ін.

На сторінках «Земского врача» повідомлялося про передплату на такі видання, як: «Южный край»; «Новости терапии»; «Военно-санитарное дело», «Саратовский дневник», «Зубоврачебный вестник», «Одесские новости» та ін.

Значною була рубрика сповіщень про інші часописи в журналі «Акушерка». Так, вказувалося, що «Відкрита передплата»: на новий медичний журнал «Вестник медицины», який виходитиме два рази на місяць під редакцією професорів В. Я. Данилевського та Л. В. Орлова; на новий ілюстрований журнал «Дом и семья»; на медичну газету «Сибирские врачебные ведомости»; на «Przeglad Felczerski», двотижневик для фельдшерів і акушерів, що видається у Варшаві; на «Харьковский медицинский журнал»; на газету, присвячену всім медико-хірургічним спеціальностям, соціальної та особистої гігієни, а також питанням лікарського побуту «Врачебный вестник»; на «Известия по литературе, наукам и библиографии»; на щотижневий літературно-художній журнал «Радуга»; на двотижневий журнал для читання в родині та школі «Друг детей»; на «Ремесленную газету»; на щомісячний журнал «Музыка и пение»; на щотижневий ілюстрований журнал «Друг пожарного»; на вірменську щоденну газету «Нор Дар» та багато ін. У журналі «Акушерка» № 1–2 за 1906 р., наприклад, надруковано 32 оголошення про передплату того чи іншого медіа. У переважній більшості випадків на одній сторінці розміщувалося два таких оголошення. На всю сторінку вміщені лише повідомлення про передплату на щотижневий, ілюстрований, художньо-літературний журнал «Родная нива» та на великий ілюстрований двотижневий вісник літератури, науки, мистецтва, сучасного життя, політики, прикладних знань «Новый мир».

«Еврейский медицинский голос» подавав оголошення про передплату на літературну і громадсько-політичну щотижневу газету «Рассвет», щомісячний журнал

«Вестник курортов и лечебных учреждений», а також на книгу «История евреев» проф. Греца, перекладену з німецької та ін.

«Вестник медицины» – відкрита передплата на журнали «Акушерка», «Общественно-санитарное обозрение», новий журнал «Современная медицина», «Библиотека врача», «Журнал акушерства и женских болезней», щомісячний журнал «Обозрение психиатрии, неврологии и экспериментальной психологии» під редагуванням проф. В. М. Бехтерева, «Военно-медицинский журнал», на газету «Фельдшер», «Детская медицина» та ін.

«Вістник життя і знання» уміщував рекламу про передплату загально-кооперативного з малюнками журналу «Наша кооперація»; української газети «Рада»; літературно-критичного, громадського українського місячника «Українська хата»; народної часописі, присвяченої поширенню просвіти і науки та суспільним і господарським справам «Добра новина» та ін.

Журнал «Українські медичні вісти» рекламував такі видання: нова газета «Відродження»; газета політична, економічна й літературна «Нова рада»; щоденна газета Центрального Комітету Української партії соціалістів-революціонерів «Боротьба»; щоденна селянська газета «Народня воля»; український сатирично-гумористичний двотижневик «Гедзь»; неперіодичний орган легкої сатири «Реп'яхи»; місячник літератури, науки і громадського життя, що виходитиме під редакцією О. Олеся «Літературно-науковий вістник». Хто хоче одержувати ... нехай присилає поки що 10 карбованців»; «Вістник Ради Народніх Міністрів Української Народньої Республіки», місячник літератури й громадського життя «Зоря»; тижневий орган Української партії самостійників-соціалістів «Самостійник»; двотижневий часопис «Вістник ветеринарної медицини» та ін.

«Врачебная хроника Харьковской губернии» уміщувала рекламу спеціалізованих видань – «Русский медицинский вестник», що видається під редакцією І. Ковалевського та М. Манасеїна; «Врач» – газета, присвячена всім питанням лікарської науки; календар «Синего креста» – настільна довідкова книга на 1900 р. та ін.

На сторінках журналу «Polskie miesięcznik lekarski» представлені анонси та повідомлення про вихід друком чи передплату «Харьковського медицинского журнала», петербурзьких часописів «Dziennik Polski» і «Sprawa Polska», київського журналу «Przedswit» та ін.

Оголошення чи реклама інших видань зустрічається на сторінках переважної більшості аналізованої нами преси.

За принципами розміщення реклами в газетно-журнальних виданнях історично склалося два: рубричний і макетований.

Дослідник О. Назайкін визначає рубричну рекламу як «повідомлення торговельного чи інформаційного плану, згруповане разом за характерними спільними ознаками й позначені спеціальною вказівкою (заголовком-рубрикою). Англійською мовою таку рекламу називають «classified advertising» (или просто «classified»))» [273]. Виходячи з цього та базуючись на завданні дослідження – показати рекламно-інформаційний контент спеціалізованих медичних періодичних і продовжуваних видань – ми поняття «реклама» та «оголошення» щодо рубричних повідомлень уживатимемо синонімічно.

Тогочасна рубрична реклама повністю відповідала вимогам до неї сьогодення: шаблонна форма подачі тексту, а в деяких виданнях і шаблонна верстка, відсутність у ній зображень, обмежене використання шрифтових гарнітур тощо. Переважали у рубричній рекламі рядкові оголошення. Наприклад, у «Всероссийском фармацевтическом вестнике» перша, ключова, фраза (слово–два) виділялися більшим кеглем і щільністю накреслення: «Учень...», «Продається...», «Провізор...», «Випадково дешево...», «Потрібен...», «Купить...», «Дрогист-практикант...», «У Волині...» та інші.

Показовим прикладом застосування рубричної (інформаційної) реклами може слугувати журнал «Акушерка». Фактично всі рубрики, яких було кілька, стосувалися реалізації книжкових видань: «Надійшли до редакції» («Школьная гигиена» лікаря Рембольда, ціна 1 крб); «Надійшли у продаж» («Руководитель повивальной

бабки» лікаря Артем'єва висилається за 30 коп.); «Нова книга» (К. Шредер. «Учебник акушерства». Ціна – 5 крб); «Вийшла нова книга» («Наследственность и гигиена брака» лікаря М. Паргаміна. Ціна 1 крб) та ін.

Основу контенту рубричної реклами складали оголошення, подані від приватних осіб та різноманітних медичних установ.

У журналі «Українські медичні вісти» (Київ, 1918) подавалися оголошення, на кшталт – «Студентка медичного інституту 4 курсу, володіюча українською, російською, польською та французькою мовами, – шукає посади або хоч тимчасової праці»; «Редакційно-видавничому відділові Міністерства народного здоров'я і опікування потрібні лікарі на посади: відповідального перекладача з російської на українську мову; знаючого чужі мови (письмом і словом); референта в інформаційне бюро: обов'язкове знання української, німецької, російської та французької або англійської мов» та ін.

«Киевский врачебный вестник» (1917. – № 3) вів рубрику «Вільні місця для лікарів»: «Кременчуцький повіт – місце постійного лікаря у Святилівці (лікарсько-амбулаторний пункт) і запасного у м. Граджиськ. Постійному лікареві – платня 1500, квартира з опаленням і освітленням, тимчасова надбавка 118 крб 75 коп. на місяць; тримісячні відрядження з посібником у 150 крб після 3 років служби. Тимчасовому лікареві – платня 200 крб, квартира з опаленням і освітленням, тимчасова надбавка – 125 крб на місяць» тощо.

«Вестник курортов и лечебных учреждений»: «Доктор медицини Ф. М. Кремер, який говорить по російські, практикує взимку у Відні, влітку у Францесбаді»; «Лікар бажає супроводжувати хворих, які їдуть для консультацій із закордонними лікарями-спеціалістами та на закордонні і російські курорти. Пропозиції адресувати: Харків, Миколаївська площа, 7. редакція журналу “Вестник курортов и лечебных учреждений”» та ін. Рекламував власні медичні послуги і редактор журналу – «Шляпошников М. С., лікар. Внутрішні, шкірні, сечостатеві, статеве безсилля, онанізм і сифіліс».

«Вестник медицины»: «Лікар випуску 1894 р. бажає отримати місце при лікарні, на заводі або в земстві. Адресувати: Харків, книжковий магазин П. А. Брейтигама, лікарю Павлу Георгійовичу Крушелю»; «Фонендоскоп. Новий інструмент для дослідження шумів всередині людського тіла. Продається за 10 крб. у Костянтина Мальме, С.-Петербург, Велика Морська, 34» та ін.

«Сезонный листок Славянских минеральных вод»: «При Слов'янських мінеральних водах поблизу Грессерівського парку вигідно продається дача»; «Учитель гімнастики, який закінчив Празьку гімнастичну академію, дає уроки для дорослих і хворих»; «Акушерка-масажистка (12 років практики) приймає хворих» та ін.

Зустрічається і рубрика «Цікаві оголошення». Зокрема в журналі «Архив психиатрии, неврологии и судебной психопатологии» уміщене звернення лікаря Змеєва такого змісту: «у першому випуску моєї книги «Русские врачи-писатели» (Спб., 1886, ц. 3 руб.) я просив ... цивільних лікарів надсилати мені біографічні про себе відомості. Приносячи щиру подяку сотні товаришів, які надіслали те, що просимо, добавляю, що декотрі вже занадто короткі, розпочинаючи прямо, наприклад, «із Харківського університету випущений лікарем», ніби що було до Харкова, те ні для кого не цікаво. Просив би повідомляти дати й місце народження, навчання, становість, віросповідання, оскільки увесь цей етнографічний матеріал необхідний для загальних висновків» (1887. – Т. IX. – № 1).

Рубрики та колонки «Оголошення» різноманітного змісту вели, окрім уже вказаних видань, газети «Балаклавский курортный листок», «Больничная касса», «Русский сезонный листок», «Современная медицина», «Южно-русская медицинская газета», журнали «Вегетарианское обозрение», «Вестник гомеопатической медицины», «Вестник магнетизма», «Вестник офтальмологии», «Ветеринарный вестник», «Вопросы нервно-психической медицины», «Друг слепых», «Жизнь фармацевта», «Згода», «Известия Киевской рентгеновской комиссии», «Киевский врачебный вестник», «Рентгеновский вестник», «Современная клиника», «Физиотерапевтический вестник», фактично всі «Хроники...», «Бюллетни...» та «Сведения...».

Загалом аналіз контенту спеціалізованих медичних періодичних і продовжуваних видань дає нам підстави стверджувати, що на їх сторінках переважала макетна реклама. При її подачі видавці звертали увагу на художньо-технічне оформлення, повсюдно використовуючи рамочки, залучаючи різноманітні прикраси (віньетки) у вигляді рослинного орнаменту чи абстрактних зображень. У виданнях кінця XIX – початку XX ст. для оформлення макетної реклами послуговувалися фотографіями та малюнками із зображенням товару.

За змістом і тематикою макетна реклама була достатньо широкою, стосувалася переважно медицини, але зустрічається й немедичного профілю.

Серед макетної реклами переважало представлення лікувальних закладів.

На сторінках журналу «Акушерка» вміщено рекламу «Лимано-лікувального закладу лікаря П. Амброжевича» (*засновника й видавця журналу. – В. С.*). Відвідувачам пропонувалися «грязьові, ропні ванни і купання у відкритому лимані на власному пляжі», проживання на дачах із мебльованими кімнатами. Вартість повного пансіону, з лікарським доглядом, складала від 130 крб. в місяць. При цьому зауважувалося, що «постільну білизну потрібно мати свою». Із найбільшим успіхом, як свідчила реклама, лиманом лікуються всі види хронічного ревматизму, запалення жіночих органів, золотуха, хронічні недуги кісток, м'язів і суглобів, невралгії, неврити та периферійні паралічі, хронічні захворювання шкіри та слизових оболонок.

Журнал «Архив психиатрии, неврологии и судебной психопатологии» (1883–1894) рекламував, із-поміж усього іншого, «Лікарню для душевних та нервових хворих і притулок для невиліковних хворих лікаря І. Я. Платонова». Вказувалося, що в цьому закладі, що знаходився на Михайлівській площі в Харкові, постійно консультує проф. П. Ковалевський, у клініці є «всі пристрої для електротерапії, гідротерапії, масажу, ергостат тощо».

На сторінках журналу «Вестник медицины» вміщена реклама клініки лікаря Г. Давидовича в м. Харків. Акцентувалася увага, що на лікування приймаються «особи обох статей і різного віку». Допомога надавалася хірургічна (операції на

очах, сечостатевих органах і жіночих) та терапевтична та невропатологічна. Вартість лікування за добу – 2 крб 50 коп. А ось у санаторії та водолікувальному закладі приват-доцента Данилевського (Харків, Ветеринарна вул., № 3) «для хворих нервовими і внутрішніми недугами... повний пансіон і лікарський догляд» обійдеться у 3 крб за добу. До послуг пацієнтів у цьому закладі електричний, масажний та рнеумат кабінети. «Є все, що потрібно для лікування» – так закликала на лікування «клініка «Bellaria», лікаря Navratil'я в Arco, найтеплішої кліматичної станції Південного Тіроля для легеневих, серцевих і нервових хвороб».

«Терапевтическое обозрение» належало також до видань, на сторінках яких рекламування лікувальних закладів було постійним. Переважно це курортно-санаторні заклади – санаторій «Життя» Товариства російських лікарів у кращій частині Гелуана – оазі в Лівійській пустелі. Один із рекламованих – «Одеський санаторій. Французький бульвар, 40». Як повідомляла блочна реклама, проілюстрована фотографією, лічниця – «для хворих, які страждають внутрішніми, нервовими, жіночими та хірургічними хворобами». Розміщувався санаторій «у кращій місцевості міста, поблизу Малого Фонтану, у великому парку, що займає площу в п'ять десятин». Застосовувалися «всі способи лікування, випрацьовані сучасною медичною наукою». При санаторії побудований і обладнаний новітніми пристосуваннями водолікувальний кабінет. Також до послуг відпочивальників пропонувалися: «електро-терапевтичний кабінет, електрична і електро-світлові ванни, масаж і лікарська гімнастика, дієтичне лікування для видужуючих після тяжких хвороб».

Крім того, що при санаторії постійно чергував лікар, «постійні лікарі хворих, які поступають у санаторій, запрошуються для ведення лікування». Для консультування запрошуються з міста лікарі за бажанням хворих.

«Плата за помешкання з повним утриманням та лікуванням від 150 крб на місяць. Відкритий заклад протягом усього року. У зимовий сезон (з 1-го жовтня по 1-е квітня) тариф знижено. Завідувач санаторію лікар, доктор медицини С. І. Жебрак» (1908. – № 1).

У журналі «Еврейский медицинский голос» реклама друкувалася на вставках із кольорового паперу, що розміщувалися відразу після обкладинки. Один із прикладів – «Оздоровниця (санаторій) для нервових хворих лікаря Я. М. Дрознеса». Працювали спеціальні відділення для страждаючих алкоголізмом і морфінізмом, а також «для лікування хворих із функціональними нервовими розладами на ґрунті перевтоми й виснаження нервової системи». Методи лікування, як повідомлялось у рекламі, «проводяться по системі суворої індивідуалізації». При цьому, крім медикаментозного лікування, застосовуються: «гідротерапія, електротерапія, масаж, лікування повітрям (Luftbad), різноманітні розваги, розумові та фізичні заняття». І все це під безпосереднім керівництвом та наглядом чотирьох лікарів.

У різних номерах також рекламувалися: торговий будинок медичних товарів М. Фурманського і В. Куріка, гематоген «Грюнінг», вуглекисла ванна «Арс», Одеський санаторій, заочні кулінарні курси, самоучитель німецької, французької, англійської та латинської мов.

Зустрічаємо й рубричну рекламу лікувальних закладів. Одним із найхарактерніших прикладів може слугувати повідомлення в журналі «Вестник курортов и лечебных учреждений»: «Російський лікарський інститут доктора медицини Л. Бродського» у Відні проводить цілорічний прийом. При цьому «лікарське сприяння хворим із Росії та керування при консультації».

Хоч і менш, однак поширеним проблемно-тематичним та змістовим аспектом рекламного контенту виступала реклама товарів і послуг: медичних апаратів, пристроїв, обладнання й фірм із їх виробництва та реалізації, різноманітних препаратів.

Журнал «Вестник медицины» розмістив рекламу фірми «Генрі Кірштена, С.-Петербург, Адміралтейський проспект, № 8», яка пропонувала «оптовий і роздрібний продаж виробів Товариства Російсько-Американської Гумової мануфактури, хірургічних, перев'язувальних та інших предметів для догляду за хворими». Пропонувалися набори для лікарів, фельдшерів, ветеринарів і повитух.

Із заклику «Сенсаційне відкриття! Фотографування невидимих скритих предметів» розпочиналася реклама «спеціальних приладів, виготовлених фізико-оптичним інститутом у Мюнхені». Фотографування проводилося по способу професора Рентгена.

Серед закладів, які займалися реалізацією медичного обладнання, журнал також рекламував: магазин медичних і хірургічних інструментів, ортопедичних апаратів, штучних кінцівок, електричних апаратів Р. К. Меєр у Харкові; оптичний і хірургічний магазин та майстерня Якова Ілліча Гальперін в Харкові; фотографічні апарати для клінічних цілей і телефони для лікарень від К. І. Фреланда в Харкові, С.-Петербурзі, Москві та Казані; магазин і фабрика хірургічних, оптичних, фізичних, електричних, фотографічних апаратів, інструментів і приладдя Д. Алфьорова в Харкові; апарат фабрики «Centille» в Парижі для стерилізації коров'ячого молока, що вживається для годування грудних дітей, «продається в кращих аптеках, аптекарських і оптичних магазинах»; оптичний і хірургічний магазин та майстерня Діденка в Харкові, по Сумській вул.; «Височайше затверджене товариство Граф і К^о» у Києві – «постачальники Імператорського університету св. Володимира та Південно-Західних залізниць. Магазин і фабрика хірургічних інструментів, ортопедичних, оптичних і електричних апаратів» та ін.

Досить наповнену рубрику «Реклама» мав «Врачебно-гигиенический указатель»: «Крем-пудра «Антигрим», «Одеське товариство торгівлі аптекарськими товарами Ю. Лемке і К^о», «Торговий дім А. Больт і К^о», «Рослинний жир «Коконоль» та ін.

На сторінках «Терапевтического обозрения» (1908–1915) друкувалася реклама, що переважно розміщувалася на повну сторінку: «Торговий дім І. Табачник і Л. Уманський. Фабрика і склад медичних, бактеріологічних і хімічних інструментів, апаратів та приладів»; «Санаторій для дорослих і дітей лікаря Коломана Сейгу, Аббація. Лікування посиленням харчуванням і проти огрядності» та ін.

Журнал «Акушерка» рекламував «радикальний засіб, що робить обличчя свіжішим і чистішим, крем Казімі «Метаморфоза» проти веснянок. У рекламі вказувалося, що «доказом автентичності та дійсності засобу проти веснянок служить підпис Казімі» (подавався її зразок). Без підпису – попереджались читачі – «підробка».

Серед оголошень журналу «Polskie miesięcznik lekarski» – повідомлення про університетську аптеку Адольфа Марцинчика в Києві, аптечні товари К. Нивинського, хірургічну лікарню доктора Я. Маковського, книгарню і склад нот Леона Ідзиковського, пропозиції хімічно-бактеріологічного інституту й т. д. Тексти подавалися переважно польською, але були й російськомовні.

Журнал «Вестник медицины» вдавався до подачі повідомлень про медичні препарати та характеристики їх іноземною мовою, зокрема німецькою. Як приклад – реклама протитуберкульозного засобу карбонат гваяколом: «Guajakol Carbonat ausgezeichnetes Mittel bei Tuberkulose, ist, entgegen dem giftigen, ätzenden Guajakol und Kreosot absolut frei von Aetzwirkung, frei von den zerrüttenden Nebenwirkungen des Kreosots». Крім усього іншого, вказувалося, що препарат має наркотичну дію і продається в аптеках. Такий підхід редакції журналу свідчить, що інформація розраховувалася винятково на медичних працівників.

Іноземною мовою в журналі, крім ліків, рекламувалися санаторій в Абазії, термометри, вироблені в Берліні мікроскопи, водолікарня лікаря Пелізеуса, стерилізаційні апарати та ін.

Рекламні тексти німецькою та латинською мовами зустрічались і в інших спеціалізованих медичних виданнях. Зокрема: «Терапевтическое обозрение» – «Injectiones sterilisatae» різних марок пропонує аптека Е. Гесснера у Варшаві; «Degrasin Oophorin-Tablet. Renoform boric. mixt. 1:1000, Renoform Solutum. 1:1000, Renoform Schnupfenp. 1:2000. D-r Freund & D-r Redlich, Berlin N. W.»; спеціалізована книгарня медичної літератури «Speyer & Peters Spezialbuchhandlung für Medizin» у Берліні та ін.

Осібню за насиченістю можна виділити рекламні повідомлення та оголошення, що стосувалися Харківського медичного товариства. Друкували такі матеріали перш за все видання, засновані цим Товариством. Так, «Вестник медицины» за 1896 р. у номерах 1–3, а потім і в інші роки друкував звернення «Від Харківського медичного товариства». У ньому повідомлялося, що «на бактеріологічній станції Товариства продається протидифтерійна сироватка власного приготування. Профільтрована і без додавання карболової кислоти». Сироватки від дифтерії рекламувала і «Врачебная хроника Харьковской губернии».

У свою чергу «Харьковский медицинский журнал» у формі таблиць, як преїскуранти, подавав ціни на сироватки, вакцини та інші препарати, що їх виробляв Бактеріологічний інститут Харківського медичного товариства. Так, наприклад, протидифтерійна сироватка (лікувальна доза в 1000 одиниць) для земств, лікарень і аптек коштувала 50 коп., для приватних осіб – 80 коп.; ціна дози в 20 кубічних сантиметрів сироватки проти скарлатинозного стрептокока - 1 крб 50 коп. для приватних осіб і на 30 коп. дешевше для лікарень і земств. Пропонувалися до реалізації сироватки протистрептококові, протидизентерійні, проти базедової хвороби, проти холерні та інші. Також рекламувалися книги.

Професійну медичну рекламу можна ще поділити і за галузями. Активністю присутності на ринку вирізнялася стоматологічна преса. Так, основна рекламна площа в журналі «Зубоврачебный ежемесячник» відводилася під: емальований цемент D-га Ascher'a; «Умови виконання замовлень Зуболікарського депо торгового дому Д. Файнбраун и К^о»; «Крісло ХХ століття» тощо. Із оголошень, що склали значний обсяг журналу «Практическое зубоврачевание», професіонали дізнавалися про новації в установці штифтів, продаж шліфувальних каменів, бурів, гумових присосок, лікарських та операційних крісел, асептичних шаф, столів для інструментів тощо. Окремо подавалися повідомлення про наймання на роботу зубних лікарів і техніків, стоматологів, асистентів, інших фахівців.

Це ж стосується і видань фармацевтичної тематики. Перша сторінка «Всероссийского фармацевтического вестника» відводилася під оголошення та довідки, зокрема про аптеки та діяльність провізорів: купівля і продаж аптек та аптечних магазинів, «продаж перевірених термометрів», «купівля і продаж фабрик штучних мінеральних вод», діяльність провізорів та ін. Рекламувались: аспірин Доктора Бауера, сізорин, таблетки Віберля, вата для пов'язок, вода для гоління, дитяче молоко Бакагауза, фосфорна паста для знищення пацюків.

Оголошення та рекламу, що тематично поєднувалась із бальнеологією, подавав на своїх сторінках «Вестник курортов и лечебных учреждений». Наприклад: «Лікарня-санаторій «Зелений берег», Харків, Конторська, 93. У санаторій приймаються: душевно-хворі та алкоголіки, а також ті, хто страждає нервовими, внутрішніми, хірургічними та жіночими хворобами...»; «Лікарня для хворих та інститут фізичних методів лікування д-ра М. Раснянського приймає хворих із усіх спеціальностей...»; «1-ша зуболікувальна лікарня зубного лікаря Ю. Розовського...»; «С. Дерковський у Харкові. Представництво і склад електричної фабрики Ш. Шарден...»; «Слов'янський санаторій при Слов'янських мінеральних водах д-ра медицини В. Косовського. Відкритий із травня до вересня...»; «Продається цілком упорядкований санаторій, який знаходиться в одному з курортів Центральної Росії...» та ін.

Далеко не завжди оголошення та реклама стосувалися медицини. Показовий у цьому рекламний контент журналу «Вестник медицины» (Харків, 1896–1897). На першій сторінці кожного номера розміщувалися рекламні оголошення, тим чи іншим чином пов'язані з роботою «Магазину іноземних і російських книг П. А. Брейтигама в Харкові».

Павло-Альберт Генріхович (Андрійович) Брейтигам –видавець, власник бібліотеки та мережі книжкових магазинів, комісіонер Імператорського харківського університету та Харківського ветеринарного інституту, латиш за походженням. Як він сам писав у заяві на ім'я Харківського губернатора про дозвіл видавати щоденну газету «Голос» – «Ризький цеховий Павло Андрійович я ж Генріхович Брейтигам»

[216, с. 48]. Його магазин, як видно з оголошення, мав спеціальний відділ медичних книг, приймав передплату на журнали з усіх галузей літератури на російській, німецькій, французькій, англійській та італійській мовах. Окрім усього іншого, магазин «перебував представником «Энциклопедического словаря Брокгауза», ... а сам Брейтигам був обраний дійсним членом «Російського товариства книгопродавців і видавців» у Петербурзі та «Товариства книгопродавців» у Москві» [231, с. 164].

Саме П. Брейтигам був видавцем «Вестника медицины», а в його книжковому магазині (Харків, Московська вул., № 8) приймалася передплата на журнал. Тож у кожному випуску зустрічаємо рекламу книготорговельних точок та списки видань цього «ризького цеховика».

Окрім цього, «Вестник медицины» широко практикував рекламу і такого немедичного змісту: «Музичний магазин А. Ф. Гергарда»; «Контора Миколи Васильовича Орлова. Головне агентство страхового від вогню товариства «Саламандра»; головне агентство російського товариства застрахованих капіталів і прибутків; головне агентство російського товариства «Помощь»; спеціально для домашнього застосування «Справжні швейні машини Зінгер»; «Американський магазин Теодор і К^о рекомендує великий вибір» оптичних та електричних товарів, револьверів, американських велосипедів та ін.

Наскільки можемо зрозуміти на підставі аналізу рекламного контенту журналу «Архив психиатрии, неврологии и судебной психопатологии» (1883–1894), у його засновника П. Ковалевського були певні домовленості з видавцем [А.] Гусєвим. Він мав друкарню на вул. Рибній, 30, а також володів книжковим складом при Харківській публічній бібліотеці. Так ось, передплата на журнал приймалася винятково в редакції та при складі Гусєва, а на сторінках «Архива...» регулярно вміщувалася реклама цього книжкового закладу.

Регулярно повідомляв часопис і про книги, які отримувала редакція упродовж року, та про журнали, що надходили за обміном. Також редакція торгувала книгами, за які студентам установлювалася знижка від 20 до 50 відсотків.

Постійною була рубрика «До редакції надійшли такі книги та окремі відбитки» у журналі «Терапевтическое обозрение». Розповідалося також про періодичні, продовжувані та неперіодичні видання.

Прикладом макетної реклами немедичного змісту може служити повідомлення про передплату на третє видання «Ілюстрованного самоучителя» крою та шиття дамських, дитячих і верхніх нарядів. Надрукував його журнал «Акушерка». У рекламі, розміщеній на всю сторінку, зокрема вказувалося, що «Хто бажає навчитися: 1) кроїти і шити дамські, дитячі та верхні наряди, 2) кроїти і шити чоловічу, дамську і жіночу білизну, 3) викладати крій та шиття іншим, 4) розбирати модні журнали і вести майстерню» тощо, «нехай передплатить нове видання 2-х ілюстрованих самовчителів, складених С. В. Островською».

«Сезонный листок Славянских минеральных вод» (1889–1916) більше спеціалізувався на місцевій рекламі: «Азовсько-Донський комерційний банк. Відділення в Слов'янську»; «Слов'янський міський громадський банк»; «Сільськогосподарська і кустарно-промислова ярмаркова виставка з 8 до 20 вересня 1901 р., в м. Слов'янськ Ізюмського повіту, Харківської губернії»; «Друкарня Котлярова в м. Слов'янськ. Прийом замовлень на друкування» та ін.

Оглядаючи тематично-змістове наповнення спеціалізованих медичних періодичних і продовжуваних видань Наддніпрянської України другої половини XIX – початку XX ст., ми звернули увагу практично на повну відсутність матеріалів, присвячених страховій медицині. Хоча на сторінках газет загальнотематичних та громадського-політичних такі публікації, особливо на початку XX ст., зустрічаються. Так, «Вестник курортов и лечебных учреждений» подавав рекламне повідомлення про «перше взаємне Товариство страхування життя. Правління в Харкові на вул. Сумській, 10». У журналі «Терапевтическое обозрение» вміщена реклама «Страхового товариства «Саламандра», яке проводить страхування «капіталів на випадок смерті, капіталів на старість (на доживання), приданого і стипендій, пожиттєвих прибутків».

У різних виданнях і за різні роки зустрічається реклама одних і тих же товарів. До таких, наприклад, належить вино «Сан-Рафаель» («*San Rafael*» – В. С.). Пояснення в дужках ми подали для того, щоб акцентувати увагу на оригінальній назві цього продукту, адже у спеціалізованих медичних виданнях воно почасти називалося по-різному.

Так, журнал «Вестник медицины» (1896. – № 3) розмістив рекламу, проілюстровану пляшкою, в якій указувалося: «Вино С. Рафаеля. Тонічне, зміцнювальне і таке, що сприяє травленню». Далі в тексті йшла його характеристика: «Прекрасне на смак. Неоціненне при анемії й у період одужання. Зберігається по способу Пастера. Продається в кращих виноторгівлях, аптеках і аптекарських магазинах Росії. Кожна пляшка забезпечена печаткою російської митниці».

У рекламі вина, уміщеній 1898 р. на сторінках газети «Сезонный листок Славянских минеральных вод» (№ 7), крім того, що «вино Сен-Рафаель пропонується як тонічне, зміцнююче і таке, що сприяє травленню», акцентувалось – «брошура про Сен-Рафаельське вино, як про живильний, зміцнювальний і лікувальний засіб лікаря де-Барре, висилається по затребуваності».

Журнал «Еврейский медицинский голос» за 1908 р. (№ 1) своїм читачам сповіщав, що вино «Сан-Рафаель» – «Кращий друг шлунку». Воно є «тонічним, зміцнювальним, таким, що сприяє травленню, відновлює сили». Вживати рекомендовано «при анемії, при нервових і шлункових стражданнях, у період одужання». А ще воно «більш дієвий засіб для слабких і видужуючих, ніж залізни та хінні препарати». На відміну від інших видань, «Еврейский медицинский голос» розмістив текст про вино без зображення пляшки.

У «Терапевтическом обозрении» (1908. – № 3) назва цього напою вказана як «Сен-Рафаель». Характеристики ж товару подібні до всіх інших рекламних повідомлень: «кращий друг шлунку, прекрасне на смак», «найбільш зміцнююче» тощо. Також вказувалося: «Для попередження від підробки вимагайте лише «Компанії

вина Сен-Рафаель Валанс (Дром) Франція». Кожна пляшка забезпечена митною печаткою Одеської або Лібавської митниць».

Журнал опублікував матеріал Президента Паризької медичної академії проф. Бушарда «Про терапевтичний засіб». Автор пише, що «низкою наукових досліджень найбільш відомі лікарі, такі як Лібіх, Бушард, Шомель, Ростін, Мажанда, Богомоллов та ін., прийшли до твердого переконання, що вино слугує могутнім поживним, зміцнювальним і смаковим натуральним лікувальним засобом, а також чудовим помічником при засвоєнні звичайної їжі хворими, видужуючими та людьми з виснаженим організмом». А проводячи дослідження вина «Сан-Рафаель», він констатував, що воно «містить у собі помірну кількість алкоголю, вельми достатню кількість дубильних (танінних) зміцнювальних початків, виноградного цукру, дуже малий відсоток вугільної кислоти, крім того констатовано вміст хінно-дубильних початків». Таким чином, зауважує паризький професор, у вині знайдені всі елементи, необхідні для зміцнення та відновлення сил організму в гармонійній пропорції і найбільш натуральному середовищі». Насамкінець професор робить висновок: «Для звичайного вживання цільні французькі вина, належним чином розбавлені водою, можуть бути цілком рекомендовані, але для терапевтичного вживання слід віддавати перевагу тим, що в достатній мірі багаті дубильними речовинами (таніном) у натуральному вигляді» (1908. – № 5. – С. 5).

Свою рекламну площу в низці спеціалізованих медичних видань зайняла й мінеральна вода «Вальс Беатріс».

У переважній більшості текст ідентичний, і, слід віддати належне, впливав на увагу реципієнтів акцентами: «Краща мінеральна вода французького джерела, відмінна на смак «Вальс Беатріс». Дослідження професора медицини, академіка Крола в Лондоні і Медичної академії в Парижі довели, що ця вода найрадикальніший засіб проти подагри, ревматизму, ниркової, цукрової, пісочної, кам'яної хвороб. Вона регулює травлення, відновлює харчування, видаляє з організму сечокислі солі. Незамінна при шлунково-кишкових захворюваннях». Далі подано хімічний склад цього

чудодійного напою, куди входили вуглекислота, бікарбонат натрію, калію бікарбонат, магній, літій, залізо, кремній, фосфорна кислота й інші речовини.

Аналогічне за змістом і подібне за розстановкою (вертикальний текст і фото пляшки води) рекламне оголошення вміщене на сторінках журналу «Терапевтическое обозрение» (1908. – № 4–7): «Краща мінеральна вода французького джерела, чудова на смак, «Вальс Беатрис»... Відгуки багатьох професорів і лікарів. У продажу повсюдно. Генеральні представники для всієї Росії: [А.] Мамутов і Д. Дорфман, Одеса, Поліцейська, 18».

Ще одна знакова реклама для кількох видань – палестинські вина та коньяки «Товариства Кармель».

У журналі «Еврейский медицинский голос» за 1908 р. займала всю сторінку. Зокрема вказувалося, що «палестинські вина завдяки своїй доступності, а головне «зміцнювальній і збудливій дії на організм звернули на себе увагу кращих представників медицини». Тут же подавалися відгуки цих «представників» медицини. Так, проф. Одеського університету Веріго висловлюється так: «палестинські вина та коньяки фірми «Кармель» виявилися по проведеному мною дослідженню чистими, натуральними, виноградними». Подається також думка професора, доктора хімії Пеля: «хімічний аналіз різних проб вина товариства «Кармель» підтверджує, що вина задовольняють вимогам чистого, нефальсифікованого вина» (1908. – № 1).

У «Терапевтическом обозрении» (1908. – № 4) про палестинські вина і коньяки Товариства «Кармель» уміщена блочна реклама. Читачі інформувалися, що ці вироби «удостоєні найвищої нагороди в Парижі, Відні та Гамбурзі», що завдяки своїй доступності, а головне «зміцнювальній і збудливій дії на організм звернули на себе увагу кращих представників медицини», що вони «за короткий час посіли значне місце серед інших більш або менш відомих лікувальних вин» тощо. Із різноманітних сортів коньяків «особливо рекомендуються Alicante, Ezro, Muskat Gedera, Вермут Зікрон, Barsei, Cognac Tove, Cognac T. V. як такі, що містять найбільший відсоток алкоголю».

Рекламували напої також журнал «Вестник медицины» – «Всесвітньовідома гірка вода Саксленера «Hunyadi Janos»; «Натуральна мінеральна послаблююча вода гіркого джерела «Franz Josef»; та газета «Земский врач» – «Гірка вода Саксленера джерела «Гуніади яность»...».

Отже, реклама та оголошення на сторінках спеціалізованих медичних періодичних і продовжуваних видань присутня в усі роки їх виходу – із середини XIX ст. і до початку XX ст. Аналіз її контенту дає підстави твердити: а) за концентрацією на певному сегменті аудиторії серед аналізованого контенту переважала селективна реклама, пропонована виробниками та реалізаторами продукції, а також приватними особами. Вона орієнтувалася на лікарів різних галузевих напрямів – стоматологія, терапія, хірургія та ін.; хворих, які потребували лікування у спеціалізованих закладах – санаторіях, клініках нервового, психіатричного, фізіотерапевтичного та ін. профілів; реклама лікарських препаратів, розрахована переважно на фахівців; широке домінування реклами книг, брошур, журналів, газет, листівок. За предметом рекламної комунікації центральне місце займала реклама товарна та надання різноманітних, у першу чергу лікарняних та санаторних, послуг, що формувала або стимулювала попит на певні товари чи послуги; б) за мотивами виділяються тексти раціональні, емоційні та соціальні. Найголовніше – мотив здоров'я. При цьому ефективність досягалася за рахунок використання різноманітної раціональної та емоційної мотивації споживача. Тож у текстах уже намітилися прийоми пошуку в людській підсвідомості слабких місць, заповнити які й намагалися рекламодавці. Для того, наприклад, щоб звернути увагу реципієнта, викликати в нього мотивовану цікавість і в результаті запалити прагненням купити, використовувалися в текстах слова і словосполучення «радикальний засіб», «хто бажає навчитися», «лише сучасні методи лікування», «кращий», «відмінний на смак», «досліджений академіком» та ін.; в) звертали увагу видавці й на художньо-технічне оформлення реклами, використовуючи при цьому фотографії, малюнки, рамочки, віньєтки; г) указані складові й сформували проблемно-тематичний та зміс-

товий аспекти повноцінного рекламно-інформаційного контенту спеціалізованих медичних періодичних і продовжуваних видань Наддніпрянської України середини ХІХ ст. – початку ХХ ст., що активно впливав на формування інформаційного простору.

Висновки до розділу

Розглядаючи тематико-змістовий та функціональний аспекти аналізованих видань, можемо констатувати:

По-перше: а) публікації вирізнялися високим науковим рівнем, що підтверджує наявність важливих узагальнень та сформований науковий підхід. Відповідно до функціонального призначення тексти поділися на оглядові, методологічні, емпірико-фактологічні, теоретичні, пояснювальні, додаткові й мішаного типу. За принципами укладання – означаються змістовою насиченістю, професійною значущістю, науковою інформативністю, новизною фактів, змістовою завершеністю, проблемністю, інтертекстуальністю. Превалює езотеричний спосіб представлення інформації, згідно з яким ідеї, теорії, висновки тощо призначені для поінформованих, тобто зрозумілі лише спеціалістам; б) серед основних напрямів теоретично-академічного змісту: маловивчені на той час хвороби та нові оригінальні методи боротьби з ними; теоретичні та практичні розробки, що безпосередньо стосувалися діяльності лікарів-практиків, приват-доцентів, професорів, давали їм можливість стежити за розвитком вітчизняної та закордонної медико-біологічної науки; очікування майбутніх змін; в) детально розглянуті й описані нами публікації, що зробили справжній переворот у медицині, давно відомі в соціумі, стали набутком комунікації, зробили значний вплив як на розвиток галузі, так і на маси загалом. Однак у науці вони переважно відомі по окремих книжках та публікаціях у зібраннях творів того чи іншого автора. Ми у своєму дослідженні показали першоджерело цих пуб-

лікацій – спеціалізовані медичні періодичні та продовжувані видання, що свідчить про вагу для розвитку науки; г) у переважній більшості публікацій ми не спостерігаємо відкриттів, які робили переворот у медико-біологічній науковій сфері. Однак описані результати авторських досліджень впливали на підвищення професійного й наукового рівня представників медичної галузі; г) усі без винятку наукові тексти впливали на формування інформаційного простору. Необхідність обміну інформацією для вирішення проблем, що існували в суспільстві, зумовила розвиток спеціалізованої преси – центру комунікації, де відбувався обмін науковими знаннями професорів різних куточків світу.

Матеріали науково-академічного змісту, їх специфіка, тематика розкривають питання про те, як створювалася та якою була спеціалізована преса на перших етапах свого розвитку.

По-друге: а) специфіка змісту обумовлювалася галузями медицини, а характерними ознаками проблематики виступили: збереження та передача інформації про хвороби; диференціація клінічної медицини, виникнення нових медичних спеціальностей; етіологія та патогенез хвороб; методи лікування та профілактики; охорона та зміцнення здоров'я військовослужбовців із метою збереження боєздатності військ медична статистика; «журнали», «протоколи» та «резолюції» різних засідань і нарад; звіти про діяльність санітарно-ветеринарних лікарів; нові профільні документи; рецензії наукових статей та реферати тощо; б) творцями і споживачами контенту в переважній більшості були представники одних соціальних інститутів. Публікації на сторінках цих видань дозволяли фахівцям галузі приймати рішення, підвищувати професійний рівень. Аналізована преса також орієнтувалася і на фахівців, і на масового читача; в) частина текстів належала до офіційно-інформативного різновиду. Організація інформації у формі таблиць спрощувала пошук фактологічних даних.

Спеціалізовані медичні періодичні та продовжувані видання саме розкриттям практично-лікарської тематики відіграли роль каталізатора науково-практичної ду-

мки, розповсюджувача й популяризатора інформації, саме таким чином задовольняючи запити споживачів і впливаючи на становлення медичного сегмента інформаційного простору.

По-третє: а) прагнучи заповнювати вільну предметно-тематичну нішу, задовольняти запити споживачів і впливати на становлення інформаційного простору, спеціалізована медична преса не лише спиралася на суто професійні теми, а також широко зверталася до питань культури, розвитку суспільства, політики, стану громадських інституцій тощо; б) головними суспільно-політичними темами були: необхідність проведення реформ шляхом критики, логіки, публічності, шляхом посилення гласності; питання «народу», «нації», «націоналізму» та їх вирішення в суспільстві початку ХХ ст.; розвиток місцевого самоврядування, роль і місце в цьому процесі депутатів різних рівнів; питання визволення й відродження українського народу, утворення Центральної Ради та проголошення Української Народної Республіки, розвій україномовної наукової термінології з усіх галузей медицини; етнографія; в) органічно вписувалась у тематико-змістові рамки спеціалізованої медичної преси письменницька публіцистика, посівши своє місце з-поміж інших творів. Публіцистика кожного з авторів характеризувалася виробленою ними естетичною системою, оперувала різними образними картинами. Надруковано художньо-публіцистичні тексти Л. Толстого, Ю. Якубовського, Шолом-Алейхема, М. Арцибашева, Д. Григорович, М. Коцюбинського, І. Наживіна, М. Лєскова, К. Чуковського та ін.; в) природно сприймалися на сторінках аналізованих видань патографічні розвідки – аналіз особи митця та його творчості, аналіз визначних представників соціуму з позицій психології та психіатрії, філософії та антропології, з позицій психоаналізу. Присвячувалися вони як політичним та державним діячам, так і представникам творчих професій – письменникам і художникам.

Питання культури, політики, стану громадських інституцій сприяли усвідомленню суспільством необхідності наступності культури, збереженню традицій, розвивали громадянське мислення і, як наслідок, сприяли соціалізації суспільства.

По-четверте: а) за концентрацією на певному сегменті аудиторії серед аналізованого контенту переважала селективна реклама, пропонована виробниками та реалізаторами продукції, а також приватними особами. Вона орієнтувалася на лікарів різних галузевих напрямів – стоматологія, терапія, хірургія та ін.; хворих, які потребували лікування у спеціалізованих закладах – санаторіях, клініках нервового, психіатричного, фізіотерапевтичного та ін. профілів; реклама лікарських препаратів, розрахована переважно на фахівців; широке домінування реклами книг, брошур, журналів, газет, листівок. За предметом рекламної комунікації центральне місце займала реклама товарна та надання різноманітних, у першу чергу лікарняних та санаторних, послуг, що формувала або стимулювала попит на певні товари чи послуги; б) за мотивами виділяються тексти раціональні, емоційні та соціальні. Найголовніше – мотив здоров'я. При цьому ефективність досягалася за рахунок використання різноманітної раціональної та емоційної мотивації споживача. Тож у текстах уже намітилися прийоми пошуку в людській підсвідомості слабких місць, заповнити які й намагалися рекламодавці. Для того, наприклад, щоб звернути увагу реципієнта, викликати в нього мотивовану цікавість і в результаті запалити прагненням купити, використовувалися в текстах слова і словосполучення «радикальний засіб», «хто бажає навчитися», «лише сучасні методи лікування», «кращий», «відмінний на смак», «досліджений академіком» та ін.; в) звертали увагу видавці й на художньо-технічне оформлення реклами, використовуючи при цьому фотографії, малюнки, рамочки, віньетки.

Указані складові й сформували проблемно-тематичний та змістовий аспекти повноцінного рекламно-інформаційного контенту спеціалізованих медичних періодичних і продовжуваних видань Наддніпрянської України середини XIX ст. – початку XX ст., що активно впливав на формування інформаційного простору.

Поставлені та вирішені в розділі питання ширше розкриваються і доповнюються у працях автора дисертаційного дослідження: «“Відродження розпочинається із гласності...” (Медична преса Наддніпрянської України другої половини XIX –

початку ХХ ст.)» [362], «Бальнеологічні газети Східної України середини ХІХ – перших десятиліть ХХ століття» [360], «Військово-медична спеціалізована преса ХІХ – початку ХХ століть на території Київського військового округу» [363], «Галузеві медичні періодичні видання Києва: проблемно-тематичний зріз» [364], «Галузеві психоневрологічні журнали Східної України другої половини ХІ – початку ХХ ст.» [356], «До тематичної складової фармацевтичної періодики Східної України початку ХХ ст.» [358], «Перші україномовні спеціалізовані медичні журнали Наддніпрянської України: проблемно-тематичні аспекти» [385], «Письменницька публіцистика в контексті періодичних видань вегетаріанської тематики початку ХХ ст.» [373], «Формування системи ветеринарної преси підросійської України в середині ХІХ – перших десятиліттях ХХ століття» [380], та у виступах на конференціях.

РОЗДІЛ 4

РОЛЬ І ЗНАЧЕННЯ МЕДИЧНОЇ ЕЛІТИ У ФОРМУВАННІ ІНФОРМАЦІЙНОГО СЕРЕДОВИЩА

У попередньому розділі простежено, як науковий та соціально-політичний контексти доби вплинули на проблемно-тематичний та змістовий аспекти аналізованих видань, відобразилися в інформаційно-аналітичній діяльності, як формували спеціалізований сегмент вітчизняного інформаційного простору, які вони мали комунікаційні ефекти тощо.

Для подальшого вирішення поставлених у дослідженні завдань слід намагатися охопити якомога більше параметрів, що диктують різні підходи до соціальної комунікації, дозволяють аналізувати це явище з різних точок зору. Якщо за основу підсудженням «комунікація» візьмемо «процес розуміння та передачі взаємоприйнятого значення» [517, с. 14], то суттєвої вагомості у розумінні передачі інформації у соціумі набуває розуміння джерела і розуміння аудиторії, для якої продукуються нові знання.

Про те, що промова «складається з трьох елементів: із самого оратора, із предмета, про який він говорить, і з особи, до якої він звертається» [15, с. 24] у своїй «Риторичі», описуючи комунікативний процес, акцентував ще Аристотель. Група теоретиків комунікації найбільш суттєвими елементами масового комунікування називають адресанта – повідомлення (текст) – канал передачі – адресата. Характеризуючи акт комунікації як належність до соціального організму, С. М. Квіт атестує її як «надсилання через отримання» [172, с. 9]. Без взаємодії з іншими людина, як істота соціальна, обходитися не може – зауважував М. Гайдеггер. Для визначення цього вчений використовував вираз «слухання–один–одного», розуміючи специфіку комунікативних процесів в артикуляції «розуміючого буття–один–з одним», співнастроювання, зрозумілості події [466, с. 163]. Серед значної кількості основних підходів до розуміння сутності соціальної комунікації як публічного спілкування, в

сучасній науці комунікація розглядається і як акт відправлення інформації від мозку однієї людини до мозку іншої (Пол Сміт, Кріс Беррі, Алан Пулфорд).

У наведених підходах до розуміння соціокомунікаційних процесів і до розв'язання їхніх завдань головними вбачаються фізичні суб'єкти, які виступають адресатом і адресантом, видавцем і читачем, оратором і сприймачем інформації.

Тож обґрунтовуючи питання історії та теорії спеціалізованої преси як окремого сегмента інформаційного простору через виявлення основних закономірностей формування медичних видань Наддніпрянської України другої половини ХІХ – перших десятиліть ХХ ст., слід наголосити на особливому значенні агентів наукової та практичної діяльності, які, розуміючи необхідність поширення знань і отримання відомостей від інших, брали участь у виробництві та споживанні інформації, що розповсюджувалася по відкритих друкованих джерелах, а саме: засновник/редактор/видавець–автор.

Агентами наукової діяльності в медико-біологічній сфері виступали: доценти і професори медичних факультетів трьох університетів Наддніпрянської України (Київського, Харківського, Одеського) та Харківського ветеринарного інституту; співробітники науково-дослідних інститутів – Бактеріологічного інституту Харківського медичного товариства, Одеської бактеріологічної станції, Київського бактеріологічного інституту, ветеринарно-бактеріологічних та санітарних лабораторій тощо; члени наукових медичних товариств та інших громадських об'єднань медико-біологічного та ветеринарного спрямування, керівники відділів земств і медичних служб міст.

Групу практиків формували лікарі та фельдшери, які працювали в лікарнях, амбулаторіях та інших медичних закладах; доценти і професори медичних факультетів, які практикували в університетських госпітальних клініках, а також при різноманітних відділеннях лікарень і амбулаторій; фармацевти й аптекарі; ветеринари – фельдшери та лікарі різноманітних служб (армія, базари, фабрики, сільські господарства, земства тощо), викладачі ветеринарного інституту, які мали практику при-

ватну чи в державних установах. У той же час треба наголосити, що поняття «агент наукової та практичної діяльності» включає не лише конкретних людей, а також установи й організації (академічні та медико-санітарні), цілі соціальні інститути.

Одним із факторів розвитку журналістики О. Лепілкіна назвала «наявність творчих ініціативних сил у конкретній місцевості» [219, с. 87]. Тож вважаємо роль редакторів, засновників і видавців одним зі значних чинників розвитку спеціалізованих медичних періодичних і продовжуваних видань. Загалом шлях до нинішнього свого стану українська журналістика пройшла разом із тисячами працівників засобів масової інформації (багато з яких невідомі).

Загалом у ролі видавців, засновників та редакторів спеціалізованих медичних періодичних і продовжуваних видань виступило, за нашими підрахунками, більше 180 осіб. Вивчення їхнього життєвого шляху – можливість поглиблення знань про соціально-комунікативні процеси для проєкції цих знань на сучасність.

Вагоме значення в теорії та історії спеціалізованої медичної преси мали також автори, серед яких домінували представники медико-біологічної науки та лікарської практики. Вони в першу чергу писали саму науку, а вже потім – про медичну науку, про медичну практику, про місце та роль такого соціального інституту як медицина в суспільстві. У першу чергу ці автори створювали спеціалізований контент. Окрім значних досягнень у науковій і навчальній сферах, практичній діяльності вони сприяли становленню вітчизняного інформаційного простору.

Виходячи з окресленої проблематики та поставлених у дисертаційному дослідженні завдань, у четвертому розділі роботи узагальнюються такі аспекти: а) видавні мікробіологи, бактеріологи та імунологи у вітчизняній соціальній комунікації кінця XIX – початку XX століть; б) творчі ініціативи учених-медиків та лікарів-клініцистів; в) організаційно-видавнича та редакторська діяльність представників різних соціальних та фахових груп; г) роль і місце авторів у виробництві інформації та формуванні принципів викладу матеріалів.

4.1. Видатні мікробіологи, бактеріологи та імунологи у вітчизняній соціальної комунікації другої половини XIX – початку XX століть

Наукові відкриття XVIII–XIX ст. створили фундамент медико-біологічних знань, сприяли їхньому розвитку та клінічному застосуванню. Відповідно в боротьбу з вибухоподібними розповсюдженнями інфекційних хвороб окрім лікарів активно включилися представники медико-біологічних наук. Зокрема значний внесок зробили уродженці та жителі України, які стали вченими-мікробіологами, бактеріологами та імунологами європейського рівня: Ілля Мечников, Микола Гамалія, Степан Коршун, Віктор Недригайлов, Олександр Дедюлін, Володимир Високович, Павло Лашенков, Григорій Мінх, Йосиф-Броніслав Мочутковський та ін.

Історіографія персоналій видатних учених медико-біологічного напрямку досить розлога. Глибоко аналізували чи побіжно згадували про них автори енциклопедичних і бібліографічних статей, широких і тезисних наукових повідомлень, науково-популярних книг і публіцистичних матеріалів – усе годі й назвати – їх сотні й сотні. Однак опрацьовані нами джерела висвітлюють переважно науково-дослідницьку, лікарсько-практичну, медично-організаторську діяльності вказаних осіб і містять лише епізодичні згадки про їхню редакторсько-видавничу роботу.

Головна заслуга цих людей перед людством – відкриття носіїв хвороб, що можуть викликати епідемії й пандемії, та розроблення принципів і правил лікування. Більшість із них небезпечні експерименти проводили на собі. Так, у лютому 1881 р. кров хворого поворотним тифом увів собі в руку І. Мечников. У результаті, як описував сам експериментатор, «через тиждень я захворів типовою формою поворотного тифу з двома нападами. Слід відзначити ту обставину, що на п'ятий день першого нападу я переніс уявну кризу, яка, можливо, була викликана тим, що ін'єкція проводилася двічі» [256]. До нього експеримент із самозараження, щоб визначити заразливість крові хворих на паразитарні тифи, провели на собі в 1874 р. Г. Мінх і в 1876 р. – Й. Мочутковський.

Новий різновид курячої холери – гастроентерит курей, відкрив М. Гамалія, також виділив його збудника, відмінного від курячої (Л. Пастер) і азіатської (Р. Кох) холери, встановив взаємозв'язок цих хвороб. Виготовлену з відкритого ним вібріона вакцину М. Гамалія випробував на собі, своїй дружині та лікарі-асистенті.

Студенти-медики Київського університету св. Володимира Д. Заболотний та І. Савченко провели на собі експеримент із розведеним живим холерним вібріоном, щоб довести можливість пероральної імунізації людей проти холери.

Вказані особистості – Вчені та Громадяни – залишили значний слід і в розвитку вітчизняної спеціалізованої журналістики та соціальної комунікації.

Найвизначнішою особистістю (згідно з офіційними званнями та зробленим внеском у науку), безперечно ж, є Ілля Ілліч Мечников (15.05.1845–15.07.1916) – зоолог, біолог, бактеріолог, фізіолог і патолог, філософ; один із основоположників еволюційної ембріології, імунології та мікробіології, розробник теорії зародкових листків, походження багатоклітинних організмів та фагоцитарної теорії імунітету, засновник наукової геронтології, творець теорії походження багатоклітинних організмів; член-кореспондент (1883), почесний член (1902) Петербурзької академії наук, один із засновників першої в Російській Імперії бактеріологічної станції (1886); восьмий, спільно з Паулем Ерліхом, лауреат Нобелівської премії з фізіології і медицини (1908 р.) «на знак визнання ... роботи по імунітету» [513], автор більше 300 розлогих наукових статей.

Народився І. Мечников 15 травня 1845 р. в селі Іванівка Харківського повіту. Коли йому виповнилося три роки, родина переїхала в село Павлівку (нині Мечникове Дворічанського району Харківської області). Батько – Ілля Іванович (1810–1878) – полковник військ царської охорони. У біографічних матеріалах про лауреата Нобелівської премії вказується, що по батьковій лінії він походив «зі старовинного молдавського боярського роду, що йде від Юрія Стефановича Мілеську-Спафарія, онука енциклопедиста і поліглота Миколи Мілеську-Спафарія, який поїхав до Росії з Молдавії з князем Дмитром Кантемиром у 1711 р. після невдалого

військового походу Петра I і Кантемира проти турків у Дунайських князівствах. Прізвище «Мечников» – це калька молдавського Спетару, або «spadă are», «має меч», «мечник», тобто «командувач військами», «суддя»: вже син Юрія Стефановича в Росії змінив прізвище Спетару (Спафарій) на Мечников» [303, с. 53].

Мати – Емілія Львівна – донька єврейського письменника Льва Неваховича (Іегуда Лейба Бен Ноах), який народивсь у Рашкові. Довгий час жив у Петербурзі, займаючись перекладацькою справою. Співпрацював із багатьма тогочасними журналами. Відомий російськомовною книгою «Вопль дщери иудейской» (СПб, 1803), за яку названий «засновником російсько-єврейської літератури» [475, с. 48]. Тісно спілкувався з літераторами Санкт-Петербурга, зокрема приятелював із О. Пушкіним та І. Криловим. Рідні дядьки Іллі Мечникова по материній лінії – Михайло Невахович (1817–1850) – карикатурист, видавець гумористичного збірника «Єралаш» (СПб., 1846–1849) та Олександр Невахович (1819–1880) – драматург, завідувач репертуарної частини Імператорських театрів.

У 1862 р. майбутній учений після Другої Харківської гімназії вступив на природниче відділення фізико-математичного факультету Харківського університету, який екстерном закінчив у 1864 р. Упродовж трьох подальших років стажувався у Німеччині та Італії. У 1867-му при Петербурзькому університеті захистив магістерську дисертацію «Історія ембріонального розвитку *Seriola*», через рік за роботу «Історія розвитку *Nebalia*» став доктором наук і доцентом Петербурзького університету. Упродовж 1870–1882 рр. працював професором зоології та порівняльної анатомії Новоросійського університету (Одеса).

У 1882 р. І. Мечников полишив університет, де, як стверджують упорядники «Энциклопедии патографий», йому «великої нервової напруги коштували ... взаємини з колегами й університетським керівництвом, а також з радикально налаштованим студентством» [29, с. 26]. Він виїхав за кордон і повернувся у 1886 р., щоб спільно з М. Гамалією та Я. Бардахом створити другу в світі бактеріологічну станцію (тепер – Одеський НДІ епідеміології та мікробіології ім. І. І. Мечникова). До

роботи також залучив молодих ентузіастів Д. Заболотного та Л. Тарасевича. Усі вони в подальшому зробили значний внесок у розвиток медицини.

Співробітники станції вперше організували в Російській Імперії щеплення проти сказу за способом Л. Пастера, вивчали дію фагоцитів собак, кроликів і мавп на мікроби, що спричиняють бешихове запалення й поворотний тиф, працювали над вакцинами проти холери курей і сибірської виразки. У статтях, наукових і навчальних виданнях чимало тверджень про те, що відкриття станції не що інше, як значне явище у розвитку вітчизняної медицини та ветеринарії.

Однак і це повернення не принесло І. Мечникову великого задоволення. Так, його захопила науково-дослідна робота, він залучив до роботи в лабораторії десятки молодих лікарів і біологів, значна частина з яких залишила свої імена в історії медицини, він з ентузіазмом писав про досягнуті результати. Однак стосунок із представниками офіційної влади не складався, дехто з лікарів дорікав йому відсутністю медичної освіти, журналісти не давали проходу, вимагаючи сенсацій, переслідування торкнулись і його учнів та послідовників. Тож у 1887 р. І. Мечников виїхав до Німеччини. А потім на запрошення Луї Пастера (згідно з одними даними – у 1887 р. [81, с. 202], згідно з іншими – у 1888 р. [68, с. 251]), переїхав до Парижа, де й провів 28 р. наукового життя, ставши заступником директора інституту.

За його сприяння в Пастерівському інституті навчалося кілька десятків медиків із Російської імперії. За його поради в Києві 21 жовтня 1896 р. Товариством боротьби з заразними хворобами відкритий спеціалізований бактеріологічний інститут, зараз – Державна установа «Інститут епідеміології та інфекційних хвороб ім. Л. В. Громашевського Академії медичних наук України».

Помер І. Мечников у Парижі на 71-му році життя 15 липня 1916 р. 18 липня його тіло спалили в крематорії кладовища Пер-Лашез. Урна з прахом видатного вченого з України зберігається у бібліотеці Пастерівського інституту.

Видання повного зібрання творчого доробку Нобелівського лауреата в 16 томах здійснено в Радянському Союзі упродовж 1954–1964 рр.

Згідно з висновками фахівців ООН основними факторами, які продовжили середній вік людини більше, ніж на 40 р., стали «чотири революції в медицині: 1) формування уявлень про гігієну та санітарію, оснащення міст системами централізованого водопостачання та каналізації, впровадження утилізації відходів, що в сукупності призвело до різкого зниження рівня інфекційних захворювань; 2) визнання науковою громадськістю мікробної теорії інфекційних захворювань Л. Пастера і введення понять асептики й антисептики; 3) відкриття і повсюдне впровадження в медичну практику методу вакцинації, що призвело до істотного зниження рівня дитячої смертності від інфекційних захворювань; 4) відкриття та впровадження в клінічну практику антибіотиків» [9, с. 3]. Перші три революції припадають на XVIII–XIX ст., і принаймні дві з них відбулися за безпосередньої участі І. Мечникова, людини, вченого і громадянина, якого в пантеон слави записують українці, євреї, французи та росіяни. Ім'я Іллі Мечникова знає кожна освічена людина.

У 1888 р. саме І. Мечников виступив редактором першого випуску «Трудов Одесской бактериологической станции» (Одеса, 1888). Зараз видання є бібліографічною рідкістю, зберігається в Російській національній бібліотеці. У «Трудах...» опубліковані наукові статті та доповіді: «Про запобіжні щеплення сибірської виразки», «Про сибірські вакцини», «Про винищення ховрахів бактеріями курячої сліпоти» та «Про деякі заразні хвороби Одеського пташиного ринку» М. Гамалії; «Протокол засідання Імператорського товариства сільського господарства Південної Росії»; «Доповідь комісії, обраної Імператорським товариством сільського господарства Південної Росії для проведення дослідів попередження мериносових овечок від зараження сибірською виразкою за допомогою вакцинації їх за методом Пастера, вивченому та розробленому М. Гамалією на Одеській Бактеріологічній станції».

Сам І. Мечников опублікував лист «До голови Херсонської Губернської управи», в якому науково проаналізував проведені дослідження щеплень розробленими в Одесі противиразковими вакцинами.

Також друкувався у низці журнальних і газетних видань із різних галузей медицини: «Записки Новороссийского университета», «Протоколы Общества одесских врачей», «Ветеринарный вестник» та ін. Зокрема його статтею «Нарис сучасних напрямів у терапії інфекційних хвороб» у першому номері відкривалася «Южно-русская медицинская газета» – щотижневє видання Товариства одеських лікарів (1892–1897). У матеріалі описувалися методи лікування заразних хвороб, які з'явилися у зв'язку з розвитком бактеріології.

У 1883 р. І. Мечников зробив на з'їзді природознавців і лікарів у Одесі доповідь «Про цілющі сили організму», текст якої надрукував «Дневник Седьмого съезда Русских естествоиспытателей и врачей в Одессе» (1883). Детально матеріал розглянуто в підрозділі 3.1 нашого дослідження.

Після його від'їзду редактором другого тому «Трудов Одесской бактериологической станции», що вийшов у другій половині 1888 р., виступив Микола Федорович Гамалія (1859–1949) – інфекціоніст, мікробіолог і епідеміолог, почесний академік Академії наук СРСР, заслужений діяч науки, лауреат Сталінської премії (1943), відомий значним теоретичним і практичним внеском у розв'язання проблем імунітету, розробки вчення про дезінфекцію та системи її практичних заходів. Значна частина його робіт присвячена проблематиці сказу та холери.

Народивсь у сім'ї Гамалій, яка ввійшла в історію медико-біологічної науки досягненнями лікаря, статського радника Михайла Леонтійовича Гамалії, який у 1789 р. написав монографію про сибірку. Закінчив природничий факультет Одеського університету та Петербурзьку військово-медичну академію. Із 1883 р. працював у Одесі, стажувався 1886 р. в Пастера й того ж року спільно з І. Мечниковим увійшов до складу співробітників Одеської Бактеріологічної станції. Усе подальше життя займався бактеріологією туберкульозу та сибірської виразки, досліджував сказ і холеру, відкрив бактеріолізину – речовину, що викликають руйнування бактерій, висунув теорію використання для щеплень проти холери не живих, а інактивованих (убитих) вірусів, і розробив заснований на цьому метод вакцинації.

У 1888 р. М. Гамалія відкрив новий різновид курячої холери – гастроентерит курей, виділив його збудника, відмінного від курячої (Л. Пастер) і азіатської (Р. Кох) холери, встановив взаємозв'язок між цими хворобами, пояснив відмінність їх природної мінливості. Потім з відкритого ним пташиного вібріона (відомого зараз як «мечниковський вібріон») приготував вакцину, яка захистила піддослідних тварин від курячої й азіатської холери. Також учений довів, що з цієї вакцини шляхом перегонки можна отримати летючу речовину з антигенними властивостями. Це й було описано в другому томі «Трудов Одесской бактериологической станции».

У доповіді «Про запобіжні щеплення сибірської виразки», надрукованій у першому випуску «Трудов...», М. Гамалія говорить про відкриття, зроблені Пастером і його помічниками хіміком Шарлем Едуардом Шамберланом та бактеріологом П'єром Полом Емілем Ру: зараза сибірки, яка складається із живих істот, не залишається завжди однаково ядовитою. Різні умови, несприятливі для цих бактерій, ослаблюють їх, роблять малоядовитими. Звідси з'являється можливість штучно фабрикувати ослаблені бактерії сибірки, так звані вакцини, які мають властивість не вбивати прищеплених ними тварин. Ці відкриття збудили жваву зацікавленість як у науковому світі, так і в середовищі господарників. Сільськогосподарські товариства Франції запропонували Пастеру свої послуги для виробництва пробних вакцин. Публічні обстеження 1881 і 1882 рр. показали, що від щеплень загинуло 0,86 % овечок, а від зараження загинуло 2,24 % щеплених овечок і 80 % нещеплених.

Перші досліди на території Російської імперії, проведені в Херсонській губернії уже в 1881 р. поміщиком Кудрявцевим, виявилися невдалими. Негативні результати отримали також Раєвський та Земмер, які їздили до Пастера вивчати цей метод. Негативний результат отримали Роберт Кох та німецький ветеринар К. Кітт.

Із перших днів відкриття Одеської Бактеріологічної станції співробітників зобов'язали створити вакцину проти сибірської виразки. «Дякуючи гостинності Пастера та його помічника, лікаря Еміля Ру, – зазначає М. Гамалія, – мені вдалося познайомитись у Парижі з практичними прийомами приготування й підтримання Пас-

терівських вакцин» (Вип. 1. – С. 6). Далі він описує власні дослідження з виготовлення вакцин та проведення щеплень овечок у селі Мар'янівка Одеського повіту. На основі досліджень М. Гамалія зробив висновок, що Одеська бактеріологічна станція готова перейти до щеплення великих отар.

«Труды Киевского физико-медицинского общества, состоящего при университете св. Владимира» (1897/98–1901), зокрема випуск 2, редагував Володимир Костянтинович Високович (1854–1912) – патологоанатом, бактеріолог та епідеміолог, професор Харківського (з 1884 р.) та Київського університетів (із 1895 р.); одним із перших опрацював проблему фагоцити; вважається основоположником харківської школи бактеріологів. Своїми науковими дослідженнями заклав фундамент для розвитку вчення про ретикуло-ендолітеальну систему сполучної тканини, яке далі успішно розробляла створена ним у Києві наукова школа українських патофізіологів [238, с.197] на чолі з О. Богомольцем.

Народивсь у місті Гайсин (зараз Вінницька обл.) у родині ветеринарного лікаря. Після гімназії вступив на медичний факультет Імператорського Харківського університету (1871). Працював повітовим лікарем, служив у госпіталях під час Російсько-Турецької війни 1877–1878 рр., у клініці Харківського військового шпиталю. Після захисту докторської дисертації (1882) призначений на посаду позаштатного асистента кафедри патологічної анатомії Харківського університету. Відтоді все його життя нерозривно пов'язане з медичною наукою та медичною практикою, у розвиток яких він зробив значний внесок. Наукові праці вченого, а таких бібліографи нараховують більше 160 [133], присвячені питанням бактеріології, епідеміології, інфекційних хвороб (чума, холера, черевний тиф та ін.), проблемам сполучної тканини, туберкульозу, злоякісних пухлин.

Найважливішими науковими фактами, встановленими В. Високовичем, в історії медико-біологічної галузі вважаються походження фібробластів і блукаючих клітин сполучної тканини з гістіоцитів; фагоцитарна здатність ендотеліальних клітин кровеносних судин і блукаючих клітин сполучної тканини при бактеріальних

інфекціях; тривале зберігання життєздатності спор бактерій у фагоцитах; методи отримання експериментального ендокардита; збільшення кількості лейкоцитів у крові під дією бактеріальних токсинів; цитотоксична дія бактеріальних токсинів; вплив спільної дії різних патогенних мікроорганізмів на важкість хвороби; значення регіонарних лімфатичних вузлів у патогенезі інфекції; значення антитоксичного імунітету; імунітет як реакція всього організму та його нервової системи; придатність убитих бактерій для вакцинації проти сибірської виразки; непрохідність легень для бактерій; придатність убитих бактерій для вакцинації проти чуми [309]. Одним із перших сформулював роль ретикулоендотеліальної системи в захисті організму проти інфекцій [76, с. 225].

Свої роботи надрукував зокрема в таких періодичних і продовжуваних виданнях, як «Archive of Anatomy & Physiology», «Вестник общественной медицины», «Ветеринарный вестник», «Virchows Archiv», «Врач», «Еженедельная клиническая газета», «Журнал для нормальной и патологической гистологии и клинической медицины», «Протоколы Кавказского медицинского общества», «Труды Общества киевских врачей» «Труды Харьковского медицинского общества», «Fortschr Medizin», «Харьковский медицинский журнал», «Zeitschrift für Hygiene» та ін. У 1954 р. вийшли друком «Избранные труды» [77] В. Високовича.

Опубліковані роботи В. Високовича академік О. Смірнова-Замкова охарактеризувала як такі, що «виконані ретельно й сумлінно, написані гарною літературною мовою, класично чітко», у працях «помітна широка ерудиція та літературний хист автора, суворий науковий дух дослідника [408, с. 267–268].

Активно працював і як лікар-епідеміолог та інфекціоніст, беручи участь у боротьбі з чумою та іншими небезпечними хворобами в Бомбеї, Самарі, Киргизьких степах, станиці Колобовка Астраханської губернії, Інкоу (Далекий Схід), Криму, Ляоляні, Ростові-на-Дону та інших містах і місцевостях.

Окрім наукової та практично-лікарської роботи, займався широкою громадською діяльністю, спрямованою перш за все на розповсюдження в масах спеціалізо-

ваних медичних знань та кращої організації системи охорони здоров'я. Громадською роботою також займався як голова, дійсний і почесний член 12 різноманітних товариств і фондів. Зокрема: член Кавказького медичного товариства; член Харківського медичного товариства; віце-голова та почесний член Київського товариства лікарів; голова Київського фізико-медичного товариства; член-засновник Товариства боротьби з сухотами та бугорчаткою, Київського сифілідологічного та дерматологічного товариства, Товариства швидкої медичної допомоги (а також його віце-голова); голова Товариства боротьби зі злоякісними утвореннями; засновник спеціального фонду допомоги незаможним студентам; директор (за сумісництвом) Бактеріологічного інституту в Києві та ін.

І звичайно ж – діяльний учасник процесу наукової комунікації, виступаючи активним автором спеціалізованих медичних періодичних і продовжуваних видань та редактором «Трудов Киевского физико-медицинского общества, состоящего при университете св. Владимира» (1897/98–1901). У виданні друкувалися протоколи засідань Київського фізико-медичного товариства, головні доповіді й тематика дискусій. Серед основних наукових публікацій: «Історичний зв'язок між медициною та природознавством» І. Сікорського, «Про діафрагмальну астму» В. Чиркова, «Atrophia unguium idiopathica» та «Atrophia unguium mycotica» О. Ліндстрема, «Випадок складного антиклозу ступні» М. Тихомирова, «Про застосування судинного шва» Є. Черняхівського, «Окраска невроглії по способу Weigert'a» В. Високовича, «Нарис розвитку хірургії за ХІХ століття» Ф. Борнгаупта, «Злочин чи судова помилка» та «Збочення статевого чуття» М. Оболонського, «Роль опору людського тіла в сучасній електродіагностиці» Г. Де-Метца, «Новий спосіб визначення вогкості в штукатурці» студ. Маржецького та ін. А також звіти про наукову діяльність професорів, дебати з питань, які обговорювалися на засіданнях, огляди наукової діяльності, некрологи.

В. Високовичу, як віце-президенту Товариства, присвячений том 9 випуск 1 (1907) наукового видання «Труды Общества киевских врачей с приложением про-

токолов за [1899–1913 год]». У цьому ж виданні надрукована його стаття «Про причини виникнення та розвитку холерної епідемії в Києві у 1907 р.». Автор вказував, що до Києва хвороба занесена групою робітників із Астрахані. Підтвердилося це при дослідженні вмісту кишок одного з померлих від холери, проведеному в Київському бактеріологічному інституті – виявлені майже в чистій культурі холерні вібріони. Вони ж виявлені в р. Почайні, на полях зрошення, у Дніпрі. Забруднені міські фільтри були закриті, населення переведене на артезіанське водопостачання. Епідемія зменшилась і незабаром зовсім припинилася.

Уперше довів можливість передачі інфекції повітряно-краплинним шляхом уродженець Харкова Павло Лашенков (1864–1925). Він встановив етіологічну роль стафілокока при харчових інтоксикаціях; розробив методики бактеріологічного дослідження повітря, визначивши, що там зустрічаються патогенні мікроорганізми в стані крапельної та пилової фази бактеріальних аерозолів, які й заражають людей; відкрив протеолітичний ензим з бактерицидною дією – лізоцим.

Саме П. Лашенков упродовж 1901–1905 рр. редагував щомісячник «Сведения о врачебно-санитарной организации и эпидемических заболеваниях г. Харькова» (1901–1906), який видавало санітарне відділення міського громадського правління. Як додаток до видання у 1901 р. вийшла брошура П. Лашенкова «Черевний тиф у Харкові (1885–1900 рр.): доповідь Харківському відділенню Російського товариства охорони народного здоров'я». А брошуру «Гігієнічні заходи на театрі воєнних дій» видали як додаток до «Трудов Харьковского медицинского общества» (1904).

Загалом «Сведения о врачебно-санитарной организации и эпидемических заболеваниях г. Харькова» засновані в 1901 р. за ініціативи самого П. Лашенкова, який на той час працював санітарним лікарем Харкова. Після переїзду його до Томського університету (на посаду професора кафедри гігієни) до обов'язків редактора з січня 1905 р. приступив доктор медицини, приват-доцент університету, завідувач санітарним відділом Харківської міської управи Володимир Володимирович Фавр (1874–1920).

Приступаючи до обов'язків редактора з номера першого за 1905 р., він адресував читачам розлоге звернення «Від редакції» (1905. – № 1. – С. 1–2), у якому, крім викладу подальшого бачення розвитку видання, значну увагу присвятив діяльності на посаді редактора П. Лащенкова. Зокрема, вказавши, що той «не тільки редагував їх, вів коректуру, а й був автором більшої частини змісту» (с. 1). Характеризується колишній редактор як «талановитий, освічений і невтомний працівник», який, за визначенням В. Фавра, першим «узявся за систематичну всебічну розробку санітарної організації та санітарних потреб міста» (с. 1).

Результатом санітарно-організаторської роботи П. Лащенкова стало те, що «перебудував санітарну лабораторію, яка тепер може виконувати найрізноманітніші санітарні аналізи, встановив карткову реєстрацію заразних хвороб, увів формалінову дезінфекцію, провів ряд обов'язкових постанов. Але це лише незначна частина його діяльності!.. Він розробив і провів через санітарну комісію багато важливих організаційних питань, наприклад, проекти про санітарно-статистичне бюро, про реорганізацію лікарсько-санітарного устрою Харкова, про заснування санітарно-виконавчої комісії, про влаштування складу аптекарських товарів і т. д.» (с. 1).

Як людині та організатору П. Лащенкову не все вдалося, адже «написати, детально виробити якийсь доцільний навіть проект одне, провести його через усі інстанції аж до здійснення зовсім інше» (с. 1), особливо працюючи не в державних, а громадських управліннях. Тож «якщо Лащенкову не вдалося запровадити в життя всіх планів санітарних реформ, якщо його творчий розум і діяльне перо, – наголошує В. Фавр, – і випереджали значно здійснення проектів, за ним залишається величезна заслуга з'ясування дуже багатьох дефектів санітарної організації та практики й обґрунтованого віднаходження шляхів і способів їх усунення» (с. 1).

Важливий посил автор робить до того факту про роботу Лащенкова як санітарного лікаря: «будь-яке питання, за яке він брався, науково висвітлювалося, розроблялося майже вичерпно, і рішення його, таким чином, спиралося на міцні посилки» (с. 1). І саме на цьому базується характеристика видання: «Сведения...» у «період

редагування їх Лашенковим представляють як приватний для Харкова, так і значний загальний інтерес (с. 2).

За час існування журналу склалася структура: I) Оригінальні статті, доповіді, звіти, повідомлення; II) Обов'язкові постанови, інструкції; III) Санітарна комісія; IV) Наради шкільних лікарів; V) Лікарсько-санітарні нотатки; V) Статистичні дані.

У розділі першому надруковано виступи міських лікарів, доповідні записки, звіти про діяльність закладів і персоналу, проекти постанов: К. Гамалій – «Програма практичної діяльності санітарного лікаря в умовах її виконання в Харкові», І. Петровський – «Харківська міська шкільна колонія. Звіт за 1905 рік», М. Светухін – «Про шкідливий вплив пуху тополь на жителів Харкова», В. Фавр – «Про участь міського управління в нагляді за проституцією і про заходи проти неї», «Про біологічне очищення стічних вод арештантського відділення», «Про осіб медичного персоналу, які постраждали в Харкові внаслідок політичних подій у 1905 р.» та ін.

Обов'язкові постанови та інструкції стосувалися порядку утримання в чистоті вулиць і площ; роботи шкільних лікарів; облаштування і порядку утримання ретирадних місць, ватерклозетів, стічних труб; запровадження санітарного нагляду над господарствами, які займаються реалізацією молока і молочних продуктів від власних корів та ін.

Основний обсяг видання відводився під статистичні відомості: «Діяльність міської дезінфекційної камери», «Дезінфекція приватних квартир», «Діяльність амбулаторій», «Рух хворих у лікарнях», «Відомості про епідемічні хвороби», «Розподіл епідемічних захворювань по місту» та ін.

Уписав своє прізвище в історію вітчизняної журналістики і Йосиф-Броніслав Йосифович Мочутковський (1854–1903) – лікар-бальнеолог, епідеміолог, інфекціоніст і невропатолог. Народивсь у Херсонській губернії, освіту здобув на медичному факультеті Київського університету (1869 р.). Упродовж 1870–1893 рр. жив і працював у Одесі. Працював у міській лікарні, де спочатку завідував інфекційним, а потім неврологічним відділенням.

У 1877 р. захистив дисертацію «Матеріали для патології і терапії поворотного тифу». У роботі розглядалися питання патології крові поворотного тифу, його терапії та відношення жовчного тифоїду до поворотного тифу. Основою роботи стали досліди із самозараження, які Й. Мочутковський провів на собі у 1876 р., повторивши дослід Г. Мінха. У результаті доведено заразливість крові хворих на паразитарні тифи, що дозволило обґрунтувати інфекційну етіологію та шляхи їх поширення.

Заснував Бальнеологічне товариство (1867) та Одеське товариство взаємодопомоги лікарів (1892), очолював Товариство одеських лікарів. Саме на засіданні останнього й зніціював видання щотижневої газети з усіх галузей медицини «Южно-русская медицинская газета» (Одеса, 1892–1897).

Програма передбачала публікацію: 1) особливо важливих у медичному плані урядових розпоряджень і циркулярів; 2) статей із усіх галузей медицини; 3) рефератів із медицини та суміжних наук; 4) бібліографій і критичних оглядів; 5) звітів про засідання медичних товариств; 6) практичних нотаток по медицині; 7) призначень, переміщень, біографій і некрологів лікарів та інших незначних повідомлень; 8) оголошень (платних). Програма в основі своїй збігалась із програмою газети «Врач», яку в Санкт-Петербурзі видавав проф. В. Манасеїн (1841–1901).

У зверненні до читачів Й. Мочутковський, який виступив редактором-розпорядником, писав: «Розуміння, з яким поставилися до нашої газети багато хто з учених та практикуючих лікарів, які у переважній своїй більшості обіцяли нам свою участь ..., дає право сподіватися, що видання наше не попаде в категорію тих видань, котрі відцвітають, не встигнувши розквітнути. Ми з честю виконаємо нашу задачу, якщо істина, чесність і працелюбність складуть той триколірний прапор, під яким ми станемо працювати» (1892. – № 6).

Окрім Й. Мочутковського редагували видання в різні роки члени Товариства одеських лікарів Микола Олексійович Строганов, Олександр Всеволодович Корш, Мойсей Григорович Погребинський, Олександр Маркович Фінкельштейн.

На сторінках газети побачили світ роботи: мікробіолога Д. Заболотного «Про фосфоресценцію одеських лиманів»; Я. Бардаха про лікування дифтерії специфічною сироваткою; проф. В. Образцова про симптоматологію та клініку гострого катерального тифліту за допомогою розробленого ним методу глибокого пальпування; проф. Г. Мінха про проказу; стаття хірурга І. Микулича про хірургічне лікування виразки шлунку; гістолога М. Кульчицького «Про будову кровоносної системи селезінки»; психіатра проф. П. Ковалевського «Загальний прогресивний параліч божевільних», хірурга О. Павловського «До питання про трансплантацію лоскутів шкіри по Wollfe'у для закриття дефектів шкіри після операції», гігієніста І. Скворцов «Боржом як кліматолікувальне місце»; [Н.] Барциковського «Випадок пологів, ускладнених розривом матки пухлиною в малому тазу, з подальшою операцією по Рогго», О. Резникова «До питання про «Abrasio mucosae uteri» та багато ін.

Географія матеріалів: Батум, Бреслав, Варшава, Відень, Єлисаветград, Катеринослав, Київ, Кишинів, Кременчук, Миколаїв, Одеса, Прага, Ростов-на-Дону, Сімферополь, Тирасполь, Тифліс, Харків, Херсон, Ялта та ін.

Широко висвітлювалася діяльність Товариств одеських лікарів, бальнеологічного, взаємодопомоги лікарів, які очолював редактор-розпорядник газети; уміщувалися матеріали про товариства: Херсонських, Подільських, Сімферопольських, Київських лікарів, Харківського медичного товариства, кліматотерапевтичної секції Ялтинського відділення «Русского общества охранения народного здоровья», акушерсько-гінекологічного товариства в Києві та ін.

Під рубрикою «Практичні замітки» уміщувалися короткі відомості практичного спрямування з етіології, патології, епідеміології, клініки й терапії. Значне місце відводилося хроніці про діяльність лікарів. Ці матеріали подавались у формі інформаційних повідомлень: «Л-р Вієг повідомляє про новий консервативний спосіб лікування туберкульозу суглобів...»; «Л-р Charut пропонує новий оперативний прийом при утворенні штучного заднього проходу...»; «Німецькі лікарі Walzer і Hughes вживають новий засіб, що заміняє креозот, при лікуванні сухотних...»; «Протихоле-

рне питво Sonnenberga...»; «Л-рі Yvon і Berlioz опублікували своє дослідження про новий незаражуючий кишковий канал засіб...»; «За дослідженнями л-ря Weyl'a (в Moabit) холерний мікроб гине в пиві...»; «Lecorché і Talamon спостерігали випадок поліурії на сифілітичному ґрунті ...»; «Антипірин в очній практиці...»; «По «New Ideas» у невідступних випадках нервових болів прекрасно діють пігулки...» та багато ін.

Знайшли своє місце в часописі звіти лікувальних закладів переважно Одеси та інших південних міст.

Рубрика «Дрібні повідомлення» наповнювалася переважно матеріалами з Одеси («Одеса довго опиралася вторгненню холери ... Нарешті стали з'являтися зрідка окремі випадки холерних захворювань ...»; «У санаторній комісії виникла думка застрахувати життя всіх санітарних лікарів та лікарів, які працюють в холерній лікарні»; «Товариство одеських водопроводів запросило на час холери постійного лікаря С. Т. Сміта...»; «Міська дума на засіданні 26 жовтня постановила ... клопотати про заснування медичного факультету при Новоросійському університеті...» та ін.), а також зустрічаються «Іногородні» («Херсонський губернський санітарний лікар М. С. Уваров днями змушений був вийти у відставку внаслідок незгод із губернською управою...»; «...Медичною радою закінчена розлога й багаторічна робота з перегляду статей XIII т. зводу законів, що стосуються аптекарської справи...»; «Уваровська історія в Херсонському губернському земстві набуває пристрасного характеру...» та ін.), а також «Іноземні» («У Берлінській лікарні Moabit директор її л-р Merke влаштував котли для дезінфекції холерних вивержень...»; «Згідно з французькою статистикою, найщасливіший період шлюбного життя між п'ятим і десятим роком...»; «У Франції число жінок студенток по медицині з 150 в 1890 р. збільшилося до 250...» та ін.).

Одним із найзначніших у журналістському плані видань став «Харьковский медицинский журнал», що класифікувався як орган Харківського медичного товариства (1909. Т. 7, № 2 – 1913. Т. 15, № 5); щоквартальний науково-практичний жу-

рнал; щомісячний журнал (1906. Т. 1, № 1 – 1917. Т. 23, № 10/12). Сучасники наголошували, що поява цього часопису стала справжньою несподіванкою у світі науки Харківщини. Він видавався протягом 12 р. і був визнаний на європейському рівні: за просвітницьку діяльність отримав вищу нагороду Загальноросійської гігієнічної виставки – Почесний диплом [113, арк. 24].

Редакційний комітет очолювали різночасово: Микола Федотович Мельников-Разведенков, проф. (1906–1917), він також відп. редактор (з т. 15 за 1913), Степан Васильович Коршун, приват-доцент (1906, 1912–1916), Броніслав Григорович Пржевальський, д-р мед. наук (1906–1908), Михайло Іванович Светухін, приват-доцент (1906), Володимир Володимирович Фавр, приват-доцент (1906–1916), Віктор Іванович Недригайлов, д-р мед. наук (1906–1914), Костянтин Миколайович Георгієвський, проф. (1906–1916), Михайло Михайлович Трофімов, д-р мед. наук (1908–1916).

Розвиток журналу пов'язаний із роботою двох відомих у світовій науці бактеріологів, імунологів та мікробіологів – Віктора Івановича Недригайлова (1865–1923) та Степана Васильовича Коршуна (1868–1931), які в різні роки редагували цей часопис.

В. Недригайлов (1865–1923) народився в 1865 р. у м. Курськ, де й закінчив місцеву гімназію. У 1894 р. здобув лікарський фах на медичному факультеті Імператорського Харківського університету. Із 1893 р. почав вивчати бактеріологію під орудою проф. В. Високовича у Бактеріологічному інституті Харківського медичного товариства. Через два роки в цьому науковому закладі посів посаду асистента й з роками (1907 р.) досяг поста директора, захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня доктора медичних наук. Стажувався у Пастерівському інституті в Парижі, де на той час працював І. Мечников. Розробляв і вдосконалював методи діагностики дифтерії, сказу, холери, газової гангрени. У медико-біологічну практику та науку ввійшов як розробник способів одержання протидифтерійної сироватки та способів діагностики холери [37, с. 64].

Вправлявся В. Недригайлов і в літературі, видрукувавши, зокрема, п'єсу на чотири дії «Лікар Волгін» (Харків, 1913) та оповідання на 12 сторінок «Совість і горілка» (Харків, 1902), входив до різноманітних гуртків інтелігенції.

У 1914 р. взяв участь у конкурсі на заміщення вакантної посади приват-доцента Петербурзького Жіночого медичного інституту й після обрання на посаду залишив назавжди Харків.

Редакційний комітет «Харьковского медицинского журнала» очолював упродовж 1906–1914 рр. У цей період на рік виходило десять номерів журналу двома томами. У складі журналу із самостійною пагінацією або на сторінках видання друкувалися Протоколи засідань Харківського медичного товариства.

Значну увагу редакція журналу в цей час приділила постаті проф. Володимира Платоновича Крилова (1841–1916). Випускник Санкт-Петербурзької медико-хірургічної академії, автор успішно захищеної дисертації «Про патолого-анатомічні зміни легень у сифілітиків» (1870) і низки опублікованих у журналах та збірниках наукових патолого-анатомічних робіт, він одним із перших розробив вчення про антропометрію й типи статури. У Харківському університеті завідував кафедрою патологічної анатомії, на якій у той час викладали мікробіологію, а також був директором Бактеріологічного інституту (1896–1908). На пошану його наукових заслуг та увічнення пам'яті вчителя виданий збірник (1907) і матеріали до біографії (1912).

Прагнучи підтримати студентський інтерес до науки, зокрема до проведення патолого-анатомічних досліджень, проф. В. Крилов «власним коштом видавав збірник «Школьная хроника» [478, с. 9]. Саме на його сторінках опублікували перші свої дослідження однокурсники В. Недригайлов, Г. Острянин, С. Коршун. Останній, зокрема, у 1892 р. описав моллюскоподібні форми – «Fibroma molluscum corii» [201], що й стало його першою науковою публікацією.

До редакторської роботи в «Харьковском медицинском журнале» С. Коршун приходив двічі: спершу в 1906 р., будучи приват-доцентом, а потім у 1912–1916 рр. уже в статусі професора.

Практично всі наукові та біографічні джерела подають однакову, за деякими винятками, біографію С. Коршуна, базуючись на спогадах самого вченого [202]. Дозволимо собі нагадати основні віхи його життя. Народився 6 (18) вересня 1868 р. у старовинному Глухові, у козацькій родині. Навчався в Елатомській гімназії Тамбовської губернії (зараз – Рязанська обл.) та 2-й Харківській гімназії, на медичному факультеті Харківського університету. Канікули після третього й четвертого курсів проводив у селі Біленьке Ізюмського повіту Харківської губернії, де знаходилось одне із помість батьків (зараз – частина м. Краматорськ Донецької обл.). Саме там іще студентом брав участь у заходах боротьби з епідеміями дифтерії. Також завідував холерним баракком у місті Слов'янськ. Диплом із відзнакою отримав 4 березня 1893 р. За поданням декана О. Кузнєцова призначений ординатором шпитальної терапевтичної клініки університету.

Упродовж 1894–1895 рр. вивчав бактеріологію під керівництвом В. Високовича в Бактеріологічному інституті Харківського медичного товариства, з вересня 1895 р. – асистент закладу. За його участю у 1895 р. вперше в Європі організоване виробництво протидифтерійної сироватки.

Роботу в інституті С. Коршун поєднував із викладацькою діяльністю в Імператорському харківському університеті, читаючи практичний курс бактеріології. У 1901–1902 рр. перебував у закордонному відрядженні, працював у лабораторіях професора Еммеріха у Мюнхені та у майбутнього Нобелівського лауреата професора Ерліха у Франкфурті-на-Майні. Після повернення захистив дисертацію на ступінь доктора медицини (1903).

У 1906 р. як приват-доцент Харківського університету відряджений за кордон для підготовки до професорського звання: працював у гігієнічних лабораторіях Німеччини та Пастерівському інституті в Парижі. Навчався, що неодноразово сам відзначав, у двох Нобелівських лауреатів – П. Ерліха та І. Мечникова.

Упродовж 1908–1910 рр. разом із В. Недригайловим завідував Бактеріологічним інститутом. Після затвердження екстраординарним професором та завідувачем

кафедри гігієни Харківського університету (1910) відмовився від посади завідувача Бактеріологічного інституту, залишившись там консультантом. До керівництва Бактеріологічного інституту повернувся у 1914 р., після переїзду В. Недригайлова до Петрограду. У 1915 р. колективом Інституту під орудою С. Коршуна отримана стандартна протиправцева сироватка, що «мало особливо важливе значення, оскільки власної стандартної сироватки в Росії не було, а з Німеччини отримувати її вона не могла, бо знаходилася в стані війни з нею» [119, с. 103].

Кафедру очолював до 1917 р., де працювали майбутній академік АМН СРСР М. Цехновіцер, у подальшому завідувач кафедри гігієни харчування в Харківському медичному інституті М. Лук'янович, завідувач кафедри гігієни цього ж навчального закладу Я. Зільбер та ін.

Окрім розвитку медицини клінічної та профілактичної, Харківське медичне товариство займалося питаннями бальнеології, зокрема вивченням лікувальних властивостей Слов'янських мінеральних озер. І власне Товариство в 1888 р. ініціювало створення «Общества пособия недостающим больным, лечившимся на Славянских минеральных водах», як повідомляла газета «Сезонный листок Славянских минеральных вод» (1889. – №1. – 21 травня).

Історія курорту в Слов'янську починається із 1832 р., коли штабс-лікар Олексій Яковлев із групою солдат Чугуївського шпиталю прибув до Слов'янська, на південному березі озера Ріпного розгорнув палатки для хворих і почав лікувати їх спершу озерною водою, а потім грязями. Результат виявився настільки вражаючим, що наступного року на березі озера побудували приміщення для кип'ятіння води та площадку для намазування грязями. У 1838-му на озері влаштували купальні, з часом відкрили лікарню як відділення Чугуївського військового шпиталю на 200 місць. У 1852 р. спорудили бальнеологічний заклад для цивільних осіб. Потужний розвиток курорту розпочинається з 1876 р., коли він перейшов у підпорядкування міста й було створено управління Слов'янськими мінеральними водами. Для інформаційного забезпечення відпочивальників, популяризації курорту керівництво за-

кладу заснувало газету «Сезонный листок Славянских минеральных вод», перший номер якої вийшов у травні 1889 р.

У перші роки зазначався лише видавець – управління Слов’янських мінеральних вод. Пізніше газету різночасово редагували: В. Скрильников (1894); О. Кузнецов, проф. (1901–1902, 1907–1910); С. Залеський (1903–1906); Л. Фолькман, лікар (1910); В. Косовський, д-р медицини (1914–1915). С. Коршун лікарем-директором курорту і редактором газети «Сезонный листок Славянских минеральных вод» працював у 1911–1913 та 1916 рр.

Окрім роботи по редагуванню «Харьковского медицинского журнала», С. Коршун також належав до числа активних авторів часопису. За 10 років (із 1906 – Т. I, до 1916 – Т. XXII) ним опубліковано більше 20 робіт, як наукової («Про лікування базедової хвороби кров’яною сироваткою і молоком тварин, у яких видалено щитовидну залозу», «Про визначення вільного кисню у воді», «Новий спосіб визначення малих кількостей азоту і застосування його для дослідження забруднених вод органічними речовинами», «До питання про розмноження бактерій у воді», «Про антагонізм між нормальними та імунними бактеріологічними сироватками», «Чи може черевний тиф розповсюджуватися за допомогою води» та ін.), так і популярної тематики («Центральний комітет для наукового удосконалення лікарів у Пруссії. “Kaiserin Friedrich-Haus” у Берліні», «Колонія для душевнохворих у Баварії “Egling” поблизу Мюнхена», «XIV Міжнародний з’їзд із гігієни та демографії в Берліні», «Звіт про відрядження на Перший обласний з’їзд донських лікарів» та ін.).

Науковець друкувався практично в усіх тогочасних спеціалізованих медичних періодичних і продовжуваних виданнях Російської Імперії. Перша його наукова стаття, уже не як студента, а як науковця-дослідника – «Про сечогінну дію *coffeinipatrio-sulfurici*», надрукована в «Трудах Харьковского медицинского общества» за 1894 р. У цьому ж виданні за 1903 р. він розкрив роль бактеріологічних ферментів при формуванні імунітету («Бактеріологічні ферменти як причина набутого імунітету»), проаналізував стрептококове начало при захворюваннях («Стрептокок і се-

ротерапія при стрептококових захворюваннях»), показав основні принципи приготування сироватки проти скарлатини («Приготування і результати застосування в клініках протискарлатинозної сироватки»). Також опубліковані статті у виданнях: «Русский архив патологии, клинической медицины и бактериологии» («Про приготування протидифтерійної сироватки на Бактеріологічній станції Харківського медичного товариства з 1895-го по 1899 рік», 1899 та ін.); «Centralblatt für Bakteriologie und Parasitenkunde / Центральний журнал бактеріології і паразитології» («Бактеріолітичний ефект нуклеаз і нуклеази імунних білків у якості причини природного і штучного імунітету», 1902); «Русский врач» («Історія виникнення і розвитку бактеріологічного інституту Харківського медичного інституту», 1903, «Ерліховський (німецький) спосіб визначення сили протидифтерійної сироватки і його теоретичні підстави», 1903, «Застосування пептону, приготовленого по Мартіну в лабораторній практиці», 1915 та ін.); «Врачебное дело» (До питання про етіологію висипного тифу», 1919, «Сольвент як дезінсикуючий засіб», 1920 та ін.); «Профилактическая медицина» («До питання про активну імунізацію проти дифтерії сумішню дифтерійного токсину й антитоксину», 1923 та ін.) тощо.

С. Коршун, крім редакторської роботи в «Харьковском медицинском журнале» та газеті «Сезонный листок Славянских минеральных вод», редагував відділи бактеріології в журналах «Врачебное дело» (1918) та «Профилактическая медицина» (1922), наукові збірники «Дифтерия и скарлатина» (1925), «Сборник статей по микробиологии, посвященный светлой памяти профессора П. И. Шатилова» (1922), був співредактором відділів бальнеології, внутрішніх хвороб, курортології, радіо-рентгенології, туберкульозу, фізіотерапії, ендокринології «Большой медицинской энциклопедии», яка почала видаватись у 1928 р. під редакцією проф. М. Семашка.

Загалом наукова, організаторська, редакторська робота С. Коршуна вражає своїми масштабами, широтою, умінням завершувати розпочате. Саме звідси, з різноманітності діяльності, і широка мережа публікацій про нього. Однак дещо різнопоглядним є опис діяльності відомого в Європі вченого після 1917 р. Спершу С.

Коршун належав до прибічників так званого конструктивного діалогу з владою, тож почав співпрацювати. На початку 1919 р. завідував санітарною секцією НКОЗ УСРР. Потім життя повернуло по-іншому, і вже під час громадянської війни «служив у армії А. І. Денікіна консультантом із заразних хвороб при Головному начальникові санчастини» [142]. Працював професором Кубанського університету. В травні–жовтні 1922 р. очолював Харківський медичний інститут. У 1923 р. переїхав до Москви, працював директором Інституту інфекційних хвороб ім. І. І. Мечникова. Пізніше знову повернувся до Харкова. 13 серпня 1930 р. заарештований органами ОДПУ, звинувачений у шкідницькій роботі, визнаний головним ідеологом «антирадянської організації мікробіологів».

У книзі «На рубеже двух эпох. Дело врачей 1953 года» Я. Рапопорт писав: «Наші вчені стали жертвою активної вірулентної діяльності органів ДПУ-МДБ, які почасти косили радянську науку із силою та ефективністю, котрій могла б позаздрити найтяжча та наймасовіша інфекція. Характерною була й вибірковість об'єктів їх активності в різні періоди, як і при деяких інфекційних епідемічних хворобах. Ця вибірковість торкнулась і мікробіологів, і першою її жертвою за хронологією потрібно назвати Інститут ім. І. Мечникова на чолі з його керівником, визначним ученим-мікробіологом С. В. Коршуном. У 1930 році він і ряд співробітників цього інституту були арештовані. Декотрі з них вийшли із ув'язнення, С. В. Коршун не повернувся, загинув там» [330].

Полковник юстиції В. Звягінцев щодо арешту писав: «Існує версія, згідно з якою арешти по терміново сфальсифікованих справах розпочалися після відмови Степана Васильовича Коршуна, Осипа Григоровича Біргера, автора першого радянського практикуму з мікробіології, та інших учених цього профілю, від офіційної пропозиції взяти участь у розробці засобів ведення бактеріологічної війни» [142].

Не з'ясованими залишаються й обставини смерті С. Коршуна. Дослідниця його життя та діяльності З. Петрова констатувала: «він загинув, знищений бездушною машиною репресій» [302, с. 130]. Автор із Москви М. Сура указував, що «професор

С. В. Коршун, учень І. І. Мечникова, покінчив життя самогубством у тюрмі в 1931 році» [424, с. 9]. Життя, віддане науці, обірвала політика.

«Дневник Третього Всероссийского съезда ветеринарных врачей» (Харків, 1913) редагував Олександр Васильович Дедюлін (1866–1924) – учений мікробіолог-епізоотолог, доктор ветеринарних наук, професор; організатор і перший директор Державного інституту наукової та практичної ветеринарії (тепер Національний науковий центр «Інститут експериментальної і клінічної ветеринарної медицини»).

Народився 3 (16) серпня 1866 р. у м. Срібне Прилуцького повіту. Шлях до вершин науки розпочав у Сумах, де 1886 р. в реальному училищі здобув середню освіту. Навчавсь у Харківському ветеринарному інституті (1888–1892 рр.). Працював у Саратовському земстві лікарем. У 1896 р. обійняв посаду позаштатного асистента бактеріологічної станції Харківського ветеринарного інституту. У різні роки працював приват-доцентом, професором, директором Харківського ветеринарного інституту, директором Державного інституту наукової і практичної ветеринарії.

Автор більше 180 опублікованих робіт, присвячених вивченню інфекційних хвороб сільськогосподарських тварин та заходам боротьби з ними. Головний внесок його в науку та практику – вивчення серкодіагностики й імунізації коней проти сапу, розробка методу щеплення проти ящура і туберкульозу, для чого вперше застосував реакції преципітації й аглютинації. Світове визнання здобув «визначною роботою із застосуванням реакції зв'язування комплементу для встановлення природи чуми свиней» [199, с. 40].

Активно виступав на сторінках приватного журналу з питань зооотриі «Ветеринарный вестник» та наукового видання «Сборник трудов Харьковского ветеринарного института», опублікувавши, зокрема, такі праці: «До вчення про перші чотири пари шийних нервів у ссавців домашніх тварин», «Досліди виявлення специфічного збудника холери свиней (Schweinepest) в організмі хворих цією хворобою тварин за допомогою методу зв'язування», «Звіт про закордонне відрядження в 1906 році» та ін.

Проблемно-тематичні напрями наукових, науково-популярних та суспільних матеріалів у творчості всесвітньовідомих мікробіологів, бактеріологів та імунологів аналізуються й узагальнюються у відповідних підрозділах роботи.

Отже, представники медико-біологічної науки, які зробили значний внесок у боротьбу з різноманітними з вибуховими інфекційними хворобами, значну увагу приділяли формуванню вітчизняного інформаційного простору, зокрема такого його сегмента, як спеціалізовані медичні медіа. Аналіз їхнього життя та діяльності дозволяє зробити висновки: а) виникненню спеціалізованих медичних періодичних і продовжуваних видань сприяло чимало чинників, усі з яких були по своєму знаковими. Одним із визначальних факторів стало збільшення кількості агентів наукової і практичної діяльності, які розуміли необхідність поширення медичних теорій та отримання відомостей від інших. У ролі видавців, засновників та редакторів виступило, за нашими підрахунками, більше 180 осіб; б) наукові відкриття XVIII–XIX ст. створили фундамент медико-біологічних знань, сприяли їхньому розвитку та клінічному застосуванню. Відповідно в боротьбу з вибухоподібними розповсюдженнями інфекційних хвороб окрім лікарів активно включилися представники медико-біологічних наук. Зокрема значний внесок зробили уродженці та жителі України, які стали відомими вченими-мікробіологами, бактеріологами та імунологами європейського рівня. Головна заслуга цих людей перед людством – відкриття нових різновидів хвороб, що можуть викликати епідемії й пандемії, та розроблення принципів і правил імунізації. Розуміючи вагу друкованого слова в розвитку науки та практики, представники медико-біологічної науки залишили значний слід і в розвитку вітчизняної спеціалізованої журналістики та соціальної комунікації; в) найвизначнішою особистістю (згідно з офіційними званнями та зробленим внеском у науку) серед учених-мікробіологів, хто займався редакторською діяльністю, є І. Мечников – один із основоположників еволюційної ембріології, імунології та мікробіології, розробник фагоцитарної теорії імунітету, засновник наукової геронтології, лауреат Нобелівської премії з фізіології і медицини. Також редакційну роботу вели такі

вчені-мікробіологи та імунологи європейського рівня як М. Гамалія, С. Коршун, В. Недригайлов, О. Дедюлін, В. Високович, П. Лашенков, Г. Мінх, Й. Мочутковський.

Головна заслуга названих діячів науки перед людством – відкриття нових різновидів хвороб, що можуть викликати епідемії й пандемії, та розроблення принципів і правил імунізації. Ми уперше вводимо їх у науковий обіг як редакторів чи засновників медичних періодичних і продовжуваних видань. Саме цією діяльністю вони закладали основи журналістики, формували соціальну комунікацію, розвивали вітчизняний інформаційний простір.

4.2. Організаційно-видавнича та редакторська діяльність учених-медиків і лікарів-клініцистів

Зародження найбільшої групи спеціалізованих медичних періодичних і продовжуваних видань пов'язане з творчою ініціативою медиків, які поєднували практику й наукову діяльність, розуміли з позицій свого високого світовідчуття необхідність поширення медичних теорій та отримання відомостей від інших, цінували роль дискусії з колегами на сторінках газет і журналів, визнавали вагу друкованого наукового слова в періодичному виданні для розвитку галузі, покликаної піклуватися про людське здоров'я тощо. І якщо ми нараховуємо понад 180 осіб, хто займався в цій галузі редакторсько-видавничою діяльністю, то найбільше їх саме з числа учених-медиків, лікарів-практиків та клініцистів.

Своєю активною діяльністю в галузі соціальної комунікації вирізнялися фізіолог, академік АН УРСР Василь Данилевський; патолог, доктор медицини, академік АН УРСР Микола Мельников-Разведенков; психіатри, доктори наук, професори Павло Ковалевський та Іван Сікорський; доктор медицини, професор, декан медичного факультету Харківського університету Олександр Кузнецов; офтальмологи, доктори медицини Андрій Ходін, Сергій Головін і Федір Євцький; новатор хірур-

гічної техніки, завідувач кафедри госпітальної хірургії Харківського університету, декан Юліан Пенський; терапевт Абрам Гринфельд, гінеколог Петро Амброжевич, венеролог Іван Зеленєв, рентгенолог Олександр Зоненштраль та ін.

Значний внесок у розвиток аналізованої преси і взагалі вітчизняної журналістики та соціальної комунікації зробили: фізіолог, основоположник школи київських анатомів, професор Олександр Вальтер; доктор медицини Григорій Деньковський; лікар, революціонер, журналіст, дворянин Іван Добровольський; гомеопат, міський голова Хорола Євграф Дюков; анатом, професор Альфред Зоммер; доктор медицини, професор, голова Товариства Російських лікарів в Одесі Олександр Корш; офіцер, громадський діяч, «народний лікар» Іван Лешко-Попель; учений-терапевт Іван Оболенський; доктор медицини, літератор, земський діяч Євген Святловський; гігієніст і маляріолог, приват-доцент Володимир Фавр; статський радник, доктор медицини, професор, засновник кафедри фізіології Саратовського університету Іван Чуєвський; бальнеологи та фізіотерапевти Антон Гриневецький, Сергій Попов, Михайло Шляпошников та ін.

Академік, патологоанатом Микола Федотович Мельников-Разведенков (1866–1937) очолював редакційний комітет «Харьковского медицинского журнала» упродовж 1906–1917 рр. Із тому 15 за 1913 р. він також став відповідальним редактором.

Народився 24 грудня 1866 р. у станиці Усть-Медведицька області Війська Донського. Закінчив медичний факультет Московського університету. У 1902–1920 – професор патологічної анатомії Харківського університету. У 1921–1925 рр. завідував кафедрою патологічної анатомії, перший ректор Кубанського університету, а в 1925–1930 рр. – директор Українського патологоанатомічного інституту.

Здебільшого його наукові публікації присвячені патологічній анатомії при сибірській виразці, комірчастому ехінококозу, вузликовому періартеріїту, патоморфології при алергічних процесах, невропатології, історії патологічної анатомії та методам консервації органів і тканин: «Альвеолярний ехінокок у людини і у тварин», «Про антиномікоз центральної нервової системи у людини», «Новий спосіб приго-

тування анатомічних препаратів зі збереженням їх природного забарвлення», «Про епідермоїдні та дермоїдні холестеатоми головного та спинного мозку в людини на Україні», «Про множинні та солітарні рабдоміоми серця в людини», «Про вроджені пухлини серця (рабдоміоми)» та ін. У 1895 р. розробив метод природного забарвлення та консервації анатомічних препаратів зі збереженням їх прижиттєвого забарвлення – спосіб бальзамування, застосований ученими після смерті В. Леніна.

Входив до складу редколегії журналу «Врачебное дело», співредактор «Большой медицинской энциклопедии», один із засновників журналу «Український медичний архів» (1927–1932), брав активну участь у міжнародних наукових симпозиумах, обраний почесним членом багатьох навчально-наукових та науково-дослідних установ світу. Помер 20 грудня 1937 р. після складної операції.

Секретарем «Харьковского медицинского журнала» в 1909–1912 рр. працював психіатр Тихон Іванович Юдін (1879–1949) – засновник вітчизняної та радянської генетики психічних захворювань, доктор медичних наук, професор, заслужений діяч науки УРСР, віце-президент Української психоневрологічної академії. Публікував матеріали з питань вивчення спадкових психозів, шизофренії, екзогенних психозів, організації психіатричної допомоги, низку рефератів і рецензій.

Дійсний член Академії наук УРСР (1926), заслужений професор УРСР (1924), заслужений діяч науки УРСР (1926), директор Українського органотерапевтичного інституту (від 1927), завідувач кафедри фізіології Харківського університету та Харківського медичного інституту, директор Жіночого медичного інституту Харківського медичного товариства (1910–1912), фізіолог Василь Якович Данилевський (1852–1939) спільно з проф. Леонідом Володимировичем Орловим редагував двомісячний журнал «Вестник медицины» (Харків, 1896–1897).

Народився 1 (14) січня 1852 р. Середню освіту розпочав у 1862 р. в 2-й Харківській гімназії та закінчив із золотою медаллю у 2-й Казанській гімназії. Там же вступив до місцевого університету, а вже через три роки перевівся до Харківського, який і закінчив у 1874 р. зі званням лікаря. У дисертації «Дослідження з фізіології

головного мозку» (захищена у 1877 р.) описав досліди з реєстрації біоелектричних явищ у головному мозку, виявив у корі мозку центр, що регулює діяльність серця. Довів, що електрична активність кори головного мозку пов'язана з функціональною діяльністю мозку і є показником стану збудження. Це відкриття «вважається таким, що заклало основи сучасної електроенцефалографії» [294, с. 11, 20, 24].

У 1919 р. очолив створений Харківським медичним товариством органотерапевтичний інститут. У 1927 р. став його директором (нині Інститут проблем ендокринної патології ім. В. Я. Данилевського національної академії медичних наук України). У 1926 р. за видатні заслуги в галузі фізіології головного мозку, фізіології м'язової діяльності його обрано дійсним членом Української Академії наук, присвоєно почесне звання заслуженого діяча науки [460, с. 51]. Помер В. Данилевський 25 лютого 1939 р. у Харкові.

Декан медичного факультету Юліан Романович Пенський (1859–1920) упродовж 1900–1904 рр. редагував «Протоколи засідань Общества научной медицины и гигиены при Харьковском университете» і «Труды Общества научной медицины и гигиены при Императорском Харьковском университете».

Протоколи інформували читачів про засідання Товариства, друкували наукові повідомлення й авторські статті: «Дрібні крововиливи на поверхні» (Я. Анфімов); «Про застосування протидифтерійної сироватки при дифтерії» (І. Баранников); «Теорія слухових відчуттів на основі нових даних» (Ф. Іванов); «Повідомлення про вплив метеорологічних умов на організм людини» (П. Кравцов); «Про соляний обмін при вживанні вод Vischy і Боржому» ([А.] Михайлов); «Штучна хімічна муміфікація трупів людей, птахів, холонокровних і теплокровних тварин» (І. Михайловський); «Про внутрішньочеревні зрощення, гесп. шлунку, патогенез і діагностика їх» (І. Оболенський); «До питання про оперативне лікування гіпертрофії простати» (Б. Пржевальський); «Про походження везикулярного дихання» (М. Светухін); «Фізіологічна дія Рентгенівських променів» (І. Тарханов); «Про об'ємне визначення формених елементів крові» (І. Чуєвський) та ін.

Один із тих, хто з глибоким знанням справи розвивав принципи поширення медичних теорій та отримання відомостей від інших, віддаючи при цьому перевагу журналам (саме вони відкривали доступ до інформації, заявляли пріоритет на відкриття, дозволяли дискутувати з колегами) – Павло Іванович Ковалевський: доктор медицини, професор Харківського університету, засновник першого в Російській імперії наукового журналу з питань психіатрії «Архив психиатрии, неврологии и судебной психопатологии», редактор «Русского медицинского вестника», «Вестника идиотии и эпилепсии», «Вестника душевных болезней», співредактор Страсбурзького «Archiv für Psychiatrie und Nervenheilkunde».

Факти про П. Ковалевського зустрічаємо у відомостях, які в підручниках і посібниках із різних галузей знань, монографіях, наукових журналах і збірниках, газетах тощо в різні роки оприлюднювали історики, краєзнавці та переважно лікарі психо-неврологічної практики. Ім'я П. Ковалевського згадується у 5 розділах монографії професорів Д. Багалія і Д. Міллера «Історія міста Харкова за 250 років існування (з 1655 року)»: «Городское самоуправление», «Городское благоустройство и полиция», «Наука», «Ученые общества, лаборатории, музеи и коллекции», «История Харьковской журналистики» [24].

Опрацьовані джерела висвітлюють переважно діяльність П. Ковалевського як лікаря, вченого-психіатра та філософа, організатора медичної освіти і містять лише епізодичні згадки про його редакторську, видавничу, публіцистичну діяльність.

Першу детальну біографію П. Ковалевського (1849/1850 ? –1930/1931 ?) до 1910 р. подав у своїй праці «Современники. Альбом биографий» М. Афанасьєв [21]. Саме з цієї роботи і черпають факти дослідники різних років. Власне М. Афанасьєв указав, що народився майбутній непересічний діяч у родині священника «у 1850 році в містечку Петропавлівка Катеринославської губернії» [21, с. 132].

Говорячи про походження П. Ковалевського, автори підручника «Історія світової та української культури» [103] зазначають, що «родина Ковалевських, нащадків слобідськоукраїнської старшини Харківського полку, взагалі виявилася багатою

на науковців». За їхніми свідченнями, з цього роду вийшли: міністр освіти Євграф Ковалевський (1790–1867), який «дав особистий дозвіл на друк 1840 р. «Кобзаря» Т. Шевченка»; геолог Ігор Ковалевський (1811–1868), який «подав детальний опис Ефіопії (1849)»; професор зоології кількох європейських університетів Олександр Ковалевський (1840–1901); визначний палеонтолог зі світовим ім'ям, чоловік Софії Ковалевської Володимир Ковалевський (1843–1883); один із перших соціологів, автор праць із юриспруденції та історії державного ладу Максим Ковалевський (1851–1916), який «Видавав журнал “Вісник Європи”, був головою редколегії енциклопедичного видання “Український народ в його минулому й сьогодні”»; професор психіатрії Павло Ковалевський (1850–?) [103, с. 411–412]. Автор красномовної статті «Із когорти відважних» М. Саппа зауважує, що пращур професора-психіатра Петро Іванович Ковалевський – перший виборний дворянський капітан у Харкові, «суспільний діяч Харківщини кінця XVIII – початку XIX століть» [394], як високоосвічена людина, «гаряче підтримав пропозицію свого двоюрідного брата В. Н. Каразіна щодо заснування в нашому місті (*Харкові. – В. С.*) університету» [394]. Ковалевські та Каразіни зріднилися у XVIII ст., коли донька сотника Харківського полку Якова Ковалевського Варвара вийшла заміж за Назара Олександровича Каразіна. Саме в них і народився син Василь (1773–1842).

За свідченнями ж М. Афанасьєва, батько майбутнього професора-психіатра помер, коли Павлові виповнилося шість тижнів, і він «разом із малолітнім братом та двома сестрами залишився на піклуванні матері при десятикарбованцевій пенсії на рік» [21, с. 132–133]. Завдяки старанням матері, яку журналіст газети «Южный край» О. Платонов схарактеризував як «енергійну й розумну жінку» [311], П. Ковалевський здобув початкову освіту (вона організувала домашню школу для навчання місцевих дітей грамоті) і вступив до духовного училища на півпансіон. Потім навчався у Катеринославській семінарії, яку закінчив «першим учнем» [21, с. 133].

У 1869 р. вступив на медичний факультет Харківського університету. Науковими дослідженнями в лабораторії кафедри загальної патології почав займатися з

другого курсу під керівництвом професора І. Оболенського. Після закінчення університету (1874) П. Ковалевського залишили на факультеті для написання дисертації з психіатрії. У цей час він розробив «принципово нову методику організації реабілітації божевільних, засновану на широкому застосуванні фізичної праці» [180, с. 8]. Також вивчав роботу з душевнохворими в Казані та за кордоном. У 1877 р. успішно захистив дисертацію на тему «Про зміни чутливості шкіри у меланхоліків».

За визначенням О. Платонова, тепер «йому життя, ніби в нагороду за минуле ... стало посміхатися. Енергія, безперервна праця і непохитна воля надали Павлові Івановичу існування краще відносно людей з рівними з ним умовами» [311].

Після захисту дисертації П. Ковалевський обіймав посади приват-доцента (1877), доцента (1878), а за сумісництвом старшого лікаря Харківської губернської земської лікарні та завідувача будинку божевільних (відома «Сабурова дача»). Із 1882 р. повністю зосередився на викладацькій і науковій роботі, діставши призначення екстраординарного (1884) й ординарного (1888) професора створеної ним же кафедри нервових і душевних хвороб Харківського університету. Кафедрою завідував до 1892 р. У 1889 р. призначений деканом медичного факультету Харківського університету, у 1892–1897 рр. – ректор Варшавського університету. Посаду залишив після тяжкої хвороби та, як пише М. Афанасьєв, «боротьби з університетськими традиціями», після чого «був причислений до міністерства народної освіти» [21, с. 134–135]. Із 1899-го викладав судову психопатологію на юридичному факультеті Санкт-Петербурзького університету й працював старшим лікарем психіатричного відділення Миколаївського військового шпиталю. У 1903–1906 рр. завідував кафедрою психіатрії Казанського університету.

У 1889 р. обраний почесним членом «The American Association for the Studies and Cure of Inebriates» («Американська Асоціація вивчення та лікування п'яниць») у. У 1880 р. випустив перший у Російській імперії підручник із психіатрії, який витримав чотири перевидання. На базі Харківської губернської психіатричної лікарні (Сабурової дачі) запровадив трудотерапію як метод лікування психічнохворих.

Результатом його багаторічної науково-дослідної діяльності стало створення окремої класифікації психічних захворювань (1882 р.), розробка теорій «матеріалістичного уявлення про сутність психічних явищ у нормі й патології, теорія психозів, положення про роль кровообігу в центральній нервовій системі» [423, с. 31] тощо. Фактично за його участі та при активній організаторській діяльності скликано в 1887 р. I з'їзд вітчизняних психіатрів.

Автори «Історії психоаналізу в Україні» називають прізвище П. Ковалевського третім, після Г. Сковороди та І. Шада, зазначаючи, що саме від них беруть початок традиції психоаналізу в Харкові [153].

Багато років поряд із лікарською, науковою і викладацькою діяльностями П. Ковалевський розвивав у собі фах видавця, редактора, наукового публіциста.

Розуміючи, що «немає жодного спеціального журналу, в якому б уміщувалися статті з нейрології і психопатології... Прагнучи заповнити цю прогалину, ми й узяли на себе обов'язок видання першого в Російській імперії журналу з психіатрії, нейрології та судової медицини» (1883. – № 1. – С. 1), – писав П. Ковалевський у першому номері заснованого ним журналу «Архив психиатрии, неврологии и судебной психопатологии». Почав видаватися часопис із квітня 1883 р.

Спершу журнал виходив 4 рази на рік, а згодом – 6. Складався із трьох основних розділів: науково-популярні публікації в галузі психології, нейрології та психопатології; бібліографія; суміш. Подавалася реклама. Протягом 14 р П. Ковалевський залишався незмінним редактором та видавцем «Архива психиатрии, неврологии и судебной психопатологии». Роботу його над цим журналом П. Петрюк відзначає як «різноманітні прагнення» для подальшого розвитку психіатрії як науки [305, с. 80].

Активно виступаючи на сторінках «Архива...», сам П. Ковалевський написав більше 40 статей для розділу «Науково-популярні публікації з психіатрії, нейрології та психопатології». Зокрема «Зміни потиличної частини у хронічних сліпих», «Ступор», «Нейростенія та патофобія», «Dementia senile» («Старече недоумство»), «Харчування душевнохворих», «До вивчення формування неврастенії», «Сифіліс мозку

і його лікування» та ін. Також готував не менше 10–15 повідомлень у кожен випуск для розділу «Бібліографія».

У 1872 р. при Імператорському харківському університеті засновано Товариство дослідницьких наук, що складалося з двох секцій: фізико-хімічної і медичної. У 1893 р. організація розпалася на Товариство фізико-хімічних наук і Товариство наукової медицини та гігієни. Очолив останнє П. Ковалевський. На цій посаді, будучи людиною діяльною, він також зробив значний внесок у формування сегмента медичної преси вітчизняного інформаційного простору. За його ініціативи й під його редакцією у 1894 р. Товариство видало «Журнал медицины и гигиены».

Редакція ставила за мету «вміщувати роботи з усіх галузей наукової і практичної медицини та гігієни як у вигляді оригінальних статей, так і звітів про річні успіхи в тій чи іншій галузі» (1894. – № 1. – С. 1). Вийшло друком лише чотири томи. Основу їх склали наукові та науково-популярні статті.

Журнал припинив існування після переходу П. Ковалевського на посаду ректора Варшавського університету.

Тісно пов'язаний П. Ковалевський із випуском Санкт-Петербурзьких спеціалізованих медичних журналів: «Русский медицинский вестник» (двотижневик, видавався з 1899 до 1905 р. за редакцією П. Ковалевського, М. Манасеїна, В. Раєва); «Вестник идиотии и эпилепсии» (додаток до журналу «Русский медицинский вестник», 1903 р.); «Вестник душевных болезней» (1904–1905 рр.). Протягом 15 р. виконував обов'язки співредактора «Archiv für Psychiatrie und Nervenheilkunde» («Архів для психіатрії і нервової медицини»), що виходив у Страсбурзі (Німеччина).

У Національній бібліотеці України ім. В. Вернадського, згідно з опрацьованою картотекою, є 34 книжкові видання П. Ковалевського, що з'явилися друком у період від 1880 р. до 1895-го. Із-поміж них: «Первичное помешательство: Составлено для медиков и юристов» (1880); «Основы механизма душевной деятельности» (1885); «Пьянство, его причины и лечение» (1888); «Лечение душевных и нервных болезней» (1889); «Боржом и его целебные источники» та «Эпилепсия, ее лечение и

судебно-психиатрическое значение» (1892); «Иоанн Грозный и его душевное состояние» (1893); «Нервные болезни нашего общества» (1894) та ін. У картотечі Харківської державної наукової бібліотеки ім. В. Г. Короленка значиться 18 книжкових видань автора. Зокрема такі: «Основы русского национализма» та «История России с национальной точки зрения» (1912); «Национализм и национальное воспитание в России: В 2 частях» (1912); «Наука, Христос и Его учение» (Брюссель, 1928) та ін.

Деякі праці П. Ковалевського перевидані: «Одаренные безумцем. Психиатрические эскизы из истории» (Київ, 1994), двотомник «Психиатрические эскизы из истории» (Москва, 1995, 2010), «Психология русской нации. Воспитание молодежи. Александр III – царь националист» (Москва, 2005), «Русский национализм и национальное воспитание в России» (Москва, 2006), «Иоанн Грозный и его душевное состояние. Психиатрические эскизы из истории» (Москва, 2012).

За твердженням А. Іванова [148], «у широких колах тодішньої інтелігенції досить високим був авторитет Ковалевського-історика. Такі його історико-публіцистичні роботи, як «Народы Кавказа», «Завоевание Кавказа Россией», «История Малороссии», «История России с национальной точки зрения» користувалися великим читацьким інтересом», – зауважує російський науковець.

Саме А. Іванову належать твердження про глибокий російський (саме російський – наголосимо) націоналізм П. Ковалевського. Не вступаючи в дискусії щодо аналізу філософських і політичних поглядів вченого, дозволимо собі лише дещо зацитувати, зокрема, з книги «Основы русского национализма» (1912). Так, згідно з визначенням П. Ковалевського, «у широкому сенсі націоналізм – духовний вплив, течія, напрям у конкретного народу, що має за мету й завдання підняття і вдосконалення загального добра конкретної нації». Автор зауважує, що такий націоналізм буде «масовим, партійним». На відміну від нього існує націоналізм і особистісний, індивідуальний, «притаманний природі кожної людини». Тож особистісний, «індивідуальний націоналізм – вияв поваги, любові та відданості до самопожертви у теперішньому, ушанування і схиляння перед минулим та бажання благоденства, слави

й успіху в майбутньому тій нації, тому народові, до якого конкретна людина належить» [179, с. 30.]. Де ж тут написано про Росію? Хіба що в назві книги.

У брошурі «Значение национализма в современном движении балканских славян» (1912) під національним почуттям учений розумів «позасвідомий потяг і сердечне ваблення людей певної нації один до одного» [177, с. 3–6].

Спираючись на праці етнографів, психологів, істориків, філософів, таких як М. Балясний, О. Бауер, В. Грибовський, П. Казанський, Г. Лебон, Т. Локоть, П. Пестель, С. Самарін, П. Спурель та полемізуючи з ними, П. Ковалевський подав власне визначення поняття «нація». Уперше він до цього тлумачення звертається в 1910 р. і в праці «Национальное воспитание и образование в России» пропонує розглядати поняття «нація» з двох взаємопов'язаних позицій – антропологічної та державної. З точки зору антропології, читаємо в автора, нація – це «група людей, частина народонаселення земної кулі, об'єднаних характерними для них особливостями та спільністю фізичних і духовних властивостей, які відрізняють їх від інших націй». Із державної позиції, нація являє собою «духовну культурну спільність, що випрацьовується історичним шляхом, спільність культури, масових ідей, почуттів, уподобань, мови, як засобу спілкування і своєрідного національного багатства» [178, с. 5].

У книзі «Основы русского национализма» (1912) зазначив: «нація – велика група людей, об'єднаних між собою спільністю походження, спільністю історичної долі й боротьби за існування, спільністю фізичних і душевних якостей, спільністю культури, спільністю віри, спільністю мови й території» [179, с. 5]. У збірці «Русский национализм и национальное воспитание в России» (1912), написав, що нація – «група людей, яка займає певну територію ..., об'єднана однією розмовною мовою, сповідує одну й ту ж віру, яка пережила одну й ту ж історичну долю, вирізняється одними й тими ж фізичними та духовними якостями і яка створила відому культуру» [182, с. 130]. Із наведеного бачимо, що спільним для «нації» П. Ковалевський у першу чергу вважав культуру та мову, розглядав націю як статичну соціально-антропологічну та етносоціальну групу.

Наведені вище твердження доповнюють портрет П. Ковалевського як учасника соціально-комунікативного процесу.

Не можна назвати однозначно вивченими останні роки життя П. Ковалевського: навіть роки смерті в різних виданнях різняться. За одними даними помер у 1924 р., працюючи головним лікарем психіатричного і нервового відділення Миколаївського шпиталю в Петрограді. За деякими даними [148; 304], консультував важко хворого Леніна, першим визначивши в нього прогресуючий параліч. Цей діагноз, на думку П. Стукалова, «ледь не коштував йому життя, а в грудні 1924 р. професор виявився під загрозою арешту» [423, с. 37].

Останнім часом з'явилися твердження, що в грудні 1924 р. чи на початку 1925-го, П. Ковалевський залишив радянську Росію, поселився в бельгійському місті Спа. Підтверджує це факт виходу в Брюсселі книжки П. Ковалевського «Наука, Христос и его учение» (1928), у якій обґрунтовано зв'язок науки та релігії.

Помер П. Ковалевський у містечку Льеж (Бельгія), за в 1930 р. [304, с. 61].

Визначним представником галузі психіатрії та нервової патології, фізіологічної психології, нервово-психічної гігієни та лікарської експертизи, порівняльної анатомії та ембріології нервової системи був видавець і редактор журналу «Вопросы нервно-психической медицины» (1896–1905) Іван Олексійович Сікорський (26 травня 1842 – 14 лютого 1919): психіатр, психолог, професор Київського університету св. Володимира та громадський діяч, якого В. Розанов назвав «медиком, філантропом, дарвіністом, матеріалістом» [340, с. 198].

Народивсь у сім'ї священика села Антонове Сквирського повіту Київської губернії. Сім'я і за мірками тих часів велика – шість синів і шість дочок, Іван Олексійович був шостою дитиною. Закінчив Києво-Софійське духовне училище, Київську духовну семінарію. Здав у 1862 р. екстерном іспити у Першій київській гімназії та вступив до університету св. Володимира. Навчався на природничому факультеті, потім перевівся на медичний, який закінчив із відзнакою у 1869 р. Залишений при університеті для підготовки до професорського звання. 6 березня 1872-го отримав

ступінь доктора медицини за роботу «Про лімфатичні судини легенів». Працював приват-доцентом Петербурзької медико-хірургічної академії, чиновником особливих доручень при начальнику Головного управління військово-навчальних закладів, штатним ординатором психіатричної лікарні Миколи Чудотворця. З 1 січня 1885 р. призначається екстраординарним, а з 1889 р. ординарним професором Київського університету. Відтоді все його життя і діяльність пов'язані з цим університетом.

Помер 1 (14) лютого 1919 на 77-му році життя, похований на Байковому кладовищі в Києві.

У самого І. Сікорського також була велика сім'я: дочки Ольга та Олена допомагали батькові в роботі, а молодший син Ігор (1889–1972) після смерті батька емігрував до США, став відомим конструктором вертольотів.

В історію медицини, наукової публіцистики та громадського життя він увійшов як видатний психіатр, публіцист, голова товариств: Київського психіатричного, «Південно-Західного товариства тверезості», Заступництва особам, які відбули покарання, і дітям безпритульним; член товариств: Нестора-Літописця, Юридичного, Фізико-медичного, Швидкої медичної допомоги в Києві; почесний член Київської духовної академії та низки іноземних наукових товариств, член Київського клубу російських націоналістів. Засновник лікарсько-педагогічного інституту для розумово-недорозвинених, відсталих і нервових дітей (1904) та першого у світі Інституту дитячої психопатології (1912), директор Київського Фребелівського педагогічного інституту (1907–1911) та Київського опікунського комітету по тюрмах. Автор більше ста наукових праць у різних галузях медицини, біології та педагогіки. У своїх політичних переконаннях позиціонувався як монархіст і російський націоналіст. Окрім редагування заснованого ним журналу, активно співпрацював із газетою «Киевлянин». Саме політичні, філософські та національні погляди І. Сікорського й викликають зараз найбільші дискусії в наукових, зокрема філософських, колах.

У першому числі «Вопросов нервно-психической медицины» завдання він визначив так: «окрім спеціальних досліджень із психіатрії та патології, сприяти вирі-

шенню питань, загальних для всіх галузей медицини ... Одна з цілей – зближення різних медичних спеціальностей на ґрунті загальних питань і наукових узагальнень, досягнутих неврологією» (1896. – № 1. – Оголош.).

Запрошуючи в автори відомих на той час лікарів і науковців, І. Сікорський і сам активно виступав на сторінках журналу. Так, починаючи з 1897 р., у кожному томі друкувався особливий розділ – «Звіт про успіхи нервово-психічної медицини і суміжних з нею знань» за попередній рік. Розділ складався з шести рубрик: філософія та антропологія; психологія; неврологія; психіатрія; суспільна та судова психологія, нервово-психічна гігієна; успіхи в галузі художньої творчості. Загалом у «Звітах...» опубліковано 1229 анотацій, рефератів, нотаток обсягом від двох-трьох речень до кількох сторінок. Сам І. Сікорський найчастіше писав матеріали для рубрик «Успіхи в галузі художньої творчості» (17), «Психологія» (57), «Філософія та антропологія» (38) – «його персональна частка в усьому масиві (незалежно від тематики) склала приблизно 14 %» [252, с. 73].

У «Звіті...», уміщеному в журналі за 1903 р., І. Сікорський опублікував вступ, присвячений значимості філософії, яку називає «піднесеним світлом», що відкриває «нові обрії для наукової думки». У цій роботі він називає Герберта Спенсера патріархом, який вже стоїть біля дверей вічності, а Льва Толстого – могутнім моралістом, який повстав проти масового «здичавіння» (1903. – Т. 8. – С. 373).

У подальших томах журналу І. Сікорський надрукував тексти, присвячені В. Соловйову, А. Міцкевичу, О. Пушкіну, М. Салтикову, С. Боткіну, О. Крондштатському, Л. Гамбетті, І. Тургеневу, М. Гоголю та ін.

У роботі «Успіхи російської художньої творчості» висловив переконання в тому, що саме мистецтво служить точним показником суспільного здоров'я: «у творчих роботах позначається вище ідеальне життя їхнього творця – російського народу, і психіатрові, без сумніву, необхідно знати це вище життя настільки ж близько, як і життя хворобливе, яке руйнується, занепадницьке, декадентське. Це два полюси душевного існування; з ними необхідно близько знайомитися, щоб розуміти ту ши-

року середину, [на якій] психіатр застосовує основи психічної діагностики та принципи нервово-психічної профілактики й охорони здоров'я» (1905. – Т. 3. – С. 497).

Звертався проф. І. Сікорський і до питання «виродження фізичного, розумового і морального». Саме це стало основою його виступу на Першому з'їзді вітчизняних психіатрів, що проходив у Москві з 5 до 11 січня 1887 р. Доповідь опублікована у «Трудах...» з'їзду. Однією з причин такого виродження він називав те, що «століття пари і телеграфів ... вивернуло з рук людини масу фізичної праці; те, що спершу виробляли м'язи людини, тепер виконує мертва машина, і колишній рукодільник звернений невблаганним запитом життя до розумової праці ... Запит на розумову працю зріс до надзвичайного ступеня, і людські стосунки вкрай ускладнилися в боротьбі за фізичне і моральне існування» (С. 1055–1064). Ця ідея, а особливо роль фізичної праці як терапевтичного чинника, підкреслювалася на з'їзді такими доповідачами, як І. Пастернацький, І. Мержеєвський, П. Ковалевський та ін.

В останньому номері редакційна стаття повідомляла про припинення подальшого видання журналу «Вопросы нервно-психической медицины», адже необхідно «зосередити свої сили на виданні наукових праць» (1905. – Т. 10. – С. 668). На прощання редактор подякував усім авторам і читачам за плідну співпрацю.

Спеціалізовану газету в Чернігові «Земский врач» започаткував Євген Володимирович Святловський (1854–1914) – доктор медицини, літератор, земський діяч. Медичну освіту здобув у Московському університеті. У 1884 р. призначений у Чернігів на посаду фабричного інспектора. Після переїзду Є. Святловського до Полтави (директором губернської лікарні і фельдшерської школи при ній) видання із 1 вересня 1892 р. до 1895 виходило за місцем нового проживання редактора. Головні наукові роботи Є. Святловського присвячені вивченню умов праці й побуту селян та стану їхнього здоров'я, розвитку та поширенню хвороб, смертності дітей, а також організації земської медицини.

«Записки Екатеринославского медицинского общества» (1893–1903) в усі часи їх існування редагував лікар Іван Васильович Лешко-Попель.

Народився 5 вересня 1860 р. у Рогачеві (Білорусь). Навчавсь у Могилевській гімназії, на природничому відділенні фізико-математичного факультету Санкт-Петербурзького університету, після закінчення якого (1883 р.) перейшов на третій курс військово-медичної академії. Після отримання диплома (1886), призначений молодшим лікарем 54-го резервного кадрового батальйону, з часом перейменованого у 210-й Перекопський резервний полк, що квартирувався у Катеринославі. За 17 років роботи зажив у містян значної слави й удостоївся звання «лікаря-гуманіста». Помер від зараження крові від хворого пацієнта 13 (25) грудня 1903 р. [3].

Катеринославське медичне товариство, одним із активних членів якого став І. Лешко-Попель, почало діяти 21 вересня 1874 р. Голова – І. А. Бутаков, віце-голова – М. І. Болоховський. У «Записках...» друкувалися наукові доповіді та повідомлення, зроблені науковцями на засіданнях товариства, а також матеріали загальноосвітнього спрямування. Тематика: сучасний стан та розвиток медицини, педіатрія, хірургія, терапія, санітарія, річні звіти. Друкувалися протоколи з додатками конкретних випадків захворювань, діаграми смертності в період епідемій.

Заслуговує на увагу редакторсько-видавнича діяльність ще одного активного учасника соціально-комунікативного процесу та фундатора інформаційного простору, доктора медицини Андрія Васильовича Ходіна (1847–1905).

Народивсь у Новочеркаську. Після закінчення гімназії певний час навчавсь у Харківському університеті, згодом – у Петербурзькій медико-хірургічній академії. Вважається учнем Е. Юнге – академіка Петербурзької Імператорської військово-медичної академії (1872), таємного радника (1893), засновника першої в Російській імперії школи офтальмологів.

У 1873 р. за дисертацію «Про точку обертання в очах з різною рефракцією» А. Ходін отримав ступінь доктора медицини. Потім два з половиною роки стажувався за кордоном. Після повернення (1877 р.) призначений асистентом очної клініки Михайлівської клінічної лікарні баронета Вільє, а на початку 1878 р. отримав звання приват-доцента офтальмології при академії. У 1881 р. обраний екстраординарним

професором офтальмології в Київському університеті святого Володимира й завідувачем очної клініки; у 1885 р. призначений ординарним професором.

Із 1881 до 1903 р. очолював кафедру офтальмології Київського університету, провівши значну реорганізацію навчального процесу. Зокрема офтальмологію почали викладати на IV і V курсах, студенти слухали 70 двогодинних лекцій, а також були кураторами хворих із обов'язковим подальшим захистом історій хвороб.

Проф. А. Ходін вважається засновником Київської офтальмологічної школи, з якої вийшли професори та доценти О. Шимановський, М. Левитський, А. Васютинський, А. Румянцева, А. Холіна, Ю. Шевчук, І. Кореневич та ін.

Праці вченого присвячені розв'язанню питань рефракції ока, світловідчуття, кольоровідчуття, фізіології очних м'язів, клініки очних хвороб. Він – автор посібників із офтальмології: «Практична офтальмологія» (із 1879 до 1899 р. книга витримала 5 видань), «Курс очних операцій» (1881), «Офтальмоскопія та її застосування в офтальмології і загальній медицині» (1880), «Про визначення симуляції сліпоти і слабкості зору». Низку робіт А. Ходін надрукував у «Военно-медицинском журнале», «Медицинском вестнике», «Враче» та інших періодичних виданнях.

Саме А. Ходін заснував перший у Російській імперії спеціалізований журнал «Вестник офтальмологии», який побачив світ у січні 1884 р.

Журнал виходив щодвамісяці, книжками обсягом 5–6 і більше друкованих аркушів. Передплата з пересилкою і доставкою складала 6 крб., для студентів – 5 крб.

Обсяг першого тому та випусків початкових років існування – 120 сторінок. Фактично відразу сформувалась і структура часопису – шість основних розділів: «Оригінальні статті», «Журнальний огляд», «Бібліографія», «Звіти засідань товариств», «Новини і суміш», «Оголошення». Мету журналу його засновник і видавець визначив так: «заснувати ... спеціальний орган, у якому могли б уміщуватися, за можливістю, всі самостійні статті, що стосуються галузі офтальмології; дати лікарям можливість стежити за розвитком нашої науки та закордонної» (1884. – Т. 1. – Кн. 1. – Січ./лют. – С. 3).

До з'яви в інформаційному просторі «Вестника офтальмологии» професори й лікарі очної практики оприлюднювали свої наукові розробки в журналах загального медичного спрямування.

Тематична палітра журналу досить широка. Обговорювалися питання глаукоми, катаракти, асептики й антисептики, застосування кокаїну під час операцій на очах, масажу очей, використання нових інструментів, лікування бленореї у новонароджених та інші важливі теми. Низка публікацій присвячена трансплантації роговиці. Сам А. Ходін описав випадок успішної трансплантації, однак зробив висновок про недоцільність кератопластики через неминуче помутніння трансплантата.

Двадцять років А. Ходін залишався редактором, видавцем, коректором «Вестника офтальмологии». Характеризуючи засновника й першого редактора журналу, проф. О. Павловський називав його «щирим», «правдивим і лагідним» [288, с. 5]. А проф. К. Сапєжко з нагоди ювілею засновника зауважував: «Книга за книгою справно з'являвся цей журнал протягом 19 років, засвідчуючи невтомну діяльність редактора, який майже самотужки реферував, редагував, корегував і розсилав свій часопис без будь-якої матеріальної вигоди, без будь-якої винагороди» [393, с. 626]. У свою чергу проф. О. Шимановський, який змінив А. Ходіна на посаді завідувача кафедри, констатував, що «Вестник офтальмологии» міг «щохвилинно, так би мовити, згаснути, і лише любов Андрія Васильовича до свого дітища, його наполегливість, працелюбність, із якими він звалив на себе більшу частину роботи по упорядкуванню журналу, не лише зберігали життя «Вестника...» протягом 20 перших років його існування, а й забезпечили йому подальшу міцну будучність» [284].

Також А. Ходін редагував «Дневник Шестого съезда Общества русских врачей в память Н. И. Пирогова». З'їзд працював у Києві 21–28 квітня 1896 р. У виданні вміщено загальні матеріали про форум лікарів, зокрема «Статут Товариства російських лікарів», «Склад постійного правління», «Розклад занять», «Програми за секціями». Доповіді подано за 12 секціями, найбільші з яких: анатомії, гістології, фізіології; патологічної анатомії та загальної патології; внутрішніх хвороб, хірургії.

Двадцять два роки, із 1881 до 1903 р., професор А. Ходін очолював кафедру офтальмології Київського університету св. Володимира. У 1904 р. захворів, передав колегам редагування журналом. У 1905 р. учений помер.

Олександр Харитонович Кузнєцов (1838–1910) випускник медичного факультету Імператорського Харківського університету. Доктор медицини за дисертацію «Матеріали для історії розвитку корі» (1863). Очолював госпітальну клініку Харківського університету, кафедру терапії, а також Харківський шаховий клуб. Вважається одним із засновників Харківської терапевтичної школи. Заслужений професор Імператорського Харківського університету, декан медичного факультету. У період 1901–1902, 1907–1910 рр. працював лікарем-директором курорту в Слов'янську й у цей час редагував газету «Сезонный листок Славянских минеральных вод».

Обов'язки редактора виконував лікар Пилип Іринейович Немоловський (1857 – ?) – у 1906 р. видав два числа заснованого ним україномовного місячника для селян з відділами політичним, господарським і лікарським «Хата».

Народивсь у 1857 р. у родині священика в с. Арапове Житомирського повіту Волинської губернії. Після гімназії вступив на медичний факультет Київського університету в 1877 р., а диплом лікаря отримав у 1885-му. Сім років навчання пов'язані з його участю в різноманітних студентських гуртках та виступах, за що звільнявся з навчання, сидів у тюрмі, висилався під нагляд поліції. Працював лікарем у Литинському повіті Подільської губернії, у Хотині та Житомирі. Товаришував із батьком Лесі Українки Петром Косачем, відвідував родину в Колодяжному під Ковелем, куди з Луцька 1882 р. переїхали Леся Українка та Олена Пчілка. Лікар, композитор, письменник і громадський діяч Модест Левицький про один зі своїх візитів до цього села згадував: «Там я був не тільки в рідному оточенні, серед рідного народу, але ще й зустрів таку свідому вкраїнську родину, як Косачі... Туди ж на літо приїздили гостювати Оксана Старицька (Стешенкова), Фотій Красицький (відомий маляр), д-р Пилип Немоловський (автор “Бджільництва” та “Саду”). Тут виробився і зафіксувався на все життя мій національний світогляд» [425, с. 212]. У

1903 р. брав участь у відкритті пам'ятника І. Котляревському в Полтаві й виголосив промову, попри заборону, українською мовою [416, с. 135–136]. Син його Іван Пилипович був військовим міністром Української Народної Республіки (17 (30) січня – 11 лютого 1918).

Працюючи в Хотинському повіті лікарем у м. Єдинці (зараз Молдова), П. Немоловський видав два номери газети для селян «Хата». У зверненні «До читачів» засновник писав, що видавати «таку часопись, щоб годилася і панам і селянам річ дуже трудна... Селянам треба часописі невеликої і недорогої. Ми думаємо, що у селянській газеті не потрібні ні казки, ні оповідання... У газеті для селян кожна стрічка повинна мати якесь практичне значіння у щоденному житті... Ми видаємо “Хату” для того, щоб селяне наши призвичаювалися, приохочувалися до читання часописей та щоб ширити серед селян правдиві, розумні і корисні вісти». Перша газета, що побачила світ у липні, містила відділи: «Про землю», «Розмови про старовину», «Порадник лікарський», «Як і чим треба гноїти поля», «З нашого життя». «Оповідки». Другий номер арештовано, видання газети припинилося.

Значний внесок у розвиток вітчизняного інформаційного простору в сегменті спеціалізованої медичної періодичної та продовжуваної преси зробили видавці й редактори видань, що орієнтувалися на медицину гомеопатичну та питання організації харчування, вегетаріанство зокрема: Євграф Дюков, Катерина Кондратковська, Леонід Корабльов, Іван Луценко, Йосип Перпер, Ольга Прохасько та ін.

Євграф Якович Дюков (1863 – після 1933) – лікар-гомеопат, автор книг і численних публікацій із гомеопатії, засновник і редактор «Вестника гомеопатической медицины», перший перекладач керівництва Е. Неша «Нариси клінічної фармакології», автор перекладу «Довідника гомеопата» доктора Кларка, секретар першого Всеросійського з'їзду послідовників гомеопатії. Із 1903 р. до 1917 р. служив міським головою міста Хорол Полтавської губернії, після чого повернувся до Харкова.

У 1891 р. із колегами заснував «Товариство послідовників гомеопатії міста Харкова». До нього входили не лише лікарі, а й відомі діячі міста. За сприяння То-

вариства Харківським міським управлінням і Міською думою були виділені кошти на відкриття в 1894 р. «Лікарні Харківського товариства послідовників гомеопатії», завідувачем якої став Є. Дюков. Крім того, в місті існувало дві гомеопатичні аптеки, які обслуговували не лише Харківську губернію, а й висилали домашні аптечки по всій Росії (в аптечки обов'язково входив «Короткий гомеопатичний лікарський порадник» під редакцією Є. Дюкова). Його перу належать праці: «Що таке гомеопатія?», «За і проти гомеопатії» (звіт про роботу гомеопатичної лікарні), «Про необхідність зміни прийнятої системи освіти і виховання медиків», «Гомеопатія як питання земської-громадської медицини», «Чума та її лікування», «У чому причина лікарських отруень?», «Гомеопатія в алопатії», «Про індивідуалізації лікування», «Що таке електрогомеопатія?» та багато ін.

Точна дата смерті Є. Дюкова не відома, за однією з версій трагічно загинув під час громадянської війни, а за іншою – помер у 1933 р.

Першим же, хто в Наддніпрянській Україні зрозумів важливість комунікацій за допомогою друкованого слова в періодичному виданні, став Олександр Вальтер, який у 1860 р. заснував газету «Современная медицина». Разом із ним редакторське навантаження ділили Григорій Деньковський, Федір Ергардт, [Н.] Фененко.

Олександр Петрович Вальтер (28 грудня 1817 [9 січня 1818] – 22 вересня [4 жовтня] 1889), німець за походженням, народивсь у Ревелі (зараз Таллінн), помер у Варшаві, усі свої наукові досягнення та редакційно-видавничі справи здійснивши в Україні. Тут він став доктором медицини, заслуженим професором, відомим анатомом та фізіологом. Освіту здобув у Дерптському (зараз Тартуський) університеті, навчаючись спершу на філософському, а потім на медичному факультетах, стажувавсь у Берліні та Відні. Із 1843 р. він, за рекомендацією М. І. Пирогова, у Київському університеті св. Володимира – ад'юнкт, а з часом професор кафедри фізіологічної анатомії та мікроскопії, ординарний професор, завідувач ним же ініційованого Анатомічного театру. У 1845 р. захистив першу в історії Київського університету дисертацію з медицини «De mechanismo implicationis pilorum in plica polonica

disquisitiones microscopicae» («Мікроскопічне дослідження механізму сплетення волосся в ковтуні»). Один із співзасновників і активний учасник Київського медичного товариства. У 1874 р. призначений медичним інспектором Варшавських цивільних лікарень, працював і професором місцевого університету. Помер у Варшаві, згідно із заповітом похований у Києві, на Байковому кладовищі.

Щотижнева газета «Современная медицина» виходила із січня 1860 р. до грудня 1880-го. Із № 18 за 1874 р. газета виходила у Варшаві, що пов'язано з переїздом до цього міста О. Вальтера.

За київський період до газети видавалося кілька додатків: «Современная медицина. Прибавление. Клинические лекции и госпитальные отчеты» (1860); «Современная медицина. Судебно-медицинское прибавление» (1863); «История прогресса английского законодательства по части общественной гигиены». Чрезвычайное прибавление (1861); «Притворство, принятое за умопомешательство» (судово-медичне дослідження); із «Университетских известий» (1867).

Головні рубрики: «Вчені товариства» («Товариство київських лікарів»); «Новини»/«Новини і вісті» («50-літній ювілей д-ра М. Cheliusa», «Притулок п'яниць», «Трактат про афазії» І. Талька, «Хвороби європейських знаменитостей», «Постанова Полтавських губернських земських зборів про улаштування медичної частини в губернії»); «Нові книги» (з медицини); «Фейлетон» (передрук з газети «Кавказ» «Нотатки з подорожі по кавказькій лінії» д-ра К. Козловського); «Учені новини» («Смертельний перитоніт після внутрішньоматкової ін'єкції», «Випадок смерті від хлороформу», «Новий метод зберігання м'яса у запас», «Лікування тифу холодною водою»); «Суміш»; «Оголошення» (книжки, періодичні видання).

Основна тематична домінанта – матеріали практично-лікарського значення. Зокрема «Про розпізнавання та лікування пухлин, що зустрічаються на шиї» проф. Піти, «Про ескудат молдочного виду» лік. Хойновського, «Про показання для прободіння порожнини підреберної пліви» лік. К. Іскерського, «Про дію ефірів на людський організм та внутрішнє його застосування» лік. З. Стрельцова, «Крик немовля-

ти в матковому рукаві і кілька слів про оживлення уявномерлих новонароджених» лік. Лазаревича та ін.

Зосереджуючи увагу на медичних питаннях, видання розглядало чимало інших соціально важливих тем: «Думки про реформу російської школи» О. Вальтера, «Лікування пневмонії в терапевтичній клініці Київського військового шпиталю» В. Дунаєва, «Дещо про управління лікарень у повітових містах Московської губернії», «До теорії гострого отруєння фосфором», фейлетон «Кілька спогадів лікаря, який служить на флоті», «Нотатки медика про свою службу». Часопис критикував тодішній розвиток медико-санітарної справи в Імперії та ставив нагальним завданням перебудову вищої школи. Порушувалися питання боротьби з такими соціальними хворобами, як проституція, алкоголізм та ін. З'являлися політичні огляди, що торкалися медичних питань.

Окрім наукових, О. Вальтер готував редакційні статті, що відкривали фактично кожен номер, а також матеріали про засідання Товариства київських лікарів, огляди нових книг, науково-популярні реферати про досягнення в медицині тощо.

Присвятив себе редакторсько-видавничій діяльності й син О. Вальтера – Петро Олександрович Вальтер (21.01.1856, Київ – 05.11.1932, Рига): доктор медицини, професор. Працював приват-доцентом на кафедрі внутрішніх хвороб Петербурзької військово-медичної академії. Із 1903 р. – в Одесі: професор, завідувач кафедри лікарської діагностики з пропедевтичною клінікою Новоросійського університету. 1917–1920 – професор Таврійського університету. Зі встановленням радянської влади й у Криму – емігрував, жив, працював і помер у Ризі.

Працюючи в Одесі, разом із Я. Розенблатом редагував «Рентгеновский вестник» (1907–1909). Виходив журнал по мірі накопичення матеріалу за такою програмою: 1) самостійні статті по рентгенології; 2) критика нових робіт по рентгенології; 3) реферати; 4) оголошення. Наукові праці, окрім редагованого ним журналу, друкував фактично в усіх тогочасних спеціалізованих медичних періодичних і продовжуваних видань.

Отже, розглядаючи, аналізуючи й осмислюючи діяльність і творчість учених-медиків та лікарів-клініцистів як учасників соціально-комунікативного процесу, можемо констатувати: а) найбільшу групу серед засновників, редакторів і видавців склали лікарі, які займалися наукою і вели широку медичну практику. Виявлені, уточнені й систематизовані факти їхнього життя і діяльності свідчать про їхнє глибоке розуміння ваги друкованого слова у періодичному виданні для розвитку медицини. В умовах становлення медицини як науки і практики, вони прагнули досягнути найдалі її перспективи наповнення інформаційного простору знаннями. Саме з цією метою започаткували і видавали, часто власним коштом, спеціалізовані видання; б) виконуючи обов'язки редактора та видавця, вони виступали й одними з найактивніших авторів, у кожному випуску вміщуючи статті, переклади, бібліографічні описи; в) окрім наукової, представники редакторського цеху займалися історичною і політичною публіцистикою.

Ми вперше заговорили про цих людей, переважна більшість із яких відома лише в науково-практичних колах, у розрізі журналістської діяльності: показали їхню редакторську та видавничу роботу, розкрили тематичні домінанти науково-публіцистичної творчості, відобразили їхній значний вплив на формування спеціалізованих медичних періодичних і продовжуваних видань як значимого сегмента вітчизняного інформаційного простору.

4.3. Редакторсько-видавничі ініціативи представників різних соціальних та фахових груп

Не стояли осторонь розвитку спеціалізованих медіа сподвижники української держави початку ХХ ст.: доктор медицини, лікар-хірург, генерал-хорунжий санітарної служби, один із організаторів і голова медичної секції УНТ у Києві Мартирій Галин; терапевт і епідеміолог, видавець, дипломат, заступник голови Всеукраїнської спілки українських лікарів, директор Департаменту охорони здоров'я УНР Євмен Лукасевич; лікар і політичний діяч Іван Луценко; діяч земської медицини, санітарний лікар, епідеміолог і гігієніст, організатор охорони здоров'я, дійсний член ВУАН та АН УРСР Овксентій Корчак-Чепурківський; громадський діяч, лікар-гістолог, професор, організатор медичної секції Українського Наукового Товариства (УНТ) у Києві, перший голова Всеукраїнської спілки лікарів Олександр Черняхівський та ін.

М. Галин та О. Черняхівський видавали «Збірник медичної секції українського наукового товариства в Києві», який першим серед спеціалізованих медичних періодичних і продовжуваних видань заявив про себе українською мовою в інформаційному просторі. Видавець – Бюро наукового товариства.

Професор Олександр Григорович Черняхівський (1869–1939) – лікар, вчений у галузях гістології, ембріології, медичної термінології, автор близько 200 наукових робіт, перекладів у галузі гістології, патологічної анатомії, фізіології, мікроскопічної техніки, онкології та ін., організатор медичної секції Українського Наукового Товариства у Києві, перший голова Всеукраїнської спілки лікарів-українців, дійсний член НТШ у Львові, голова медичної секції Всеукраїнської академії наук, завідувач кафедри гістології Київського та Сталінського (Донецького) медичних інститутів, а також Ветеринарно-зоотехнічного інституту, засуджений у процесі Спілки визволення України – представлень не потребує. В останні роки його життєвий шлях вивчений, біографія укладена, наукові досягнення в галузі медико-біологічних

наук проаналізовані. Ми ж звертаємо увагу на діяльність його як редактора, видавця, автора спеціалізованих медіа, тобто на його участь у розвитку медичного сегмента вітчизняного інформаційного простору.

Навчаючись на медичному факультеті Київського університету (1887–1893), брав участь у роботі студентського «Товариства Тарасівців», захоплювався українською та світовою літературою, зблизився з українськими літературними гуртками «Плеяда» і «Література» [87, с. 3]. Тут і познайомивсь із Людмилою Старицькою (1868–1941), донькою відомого драматурга Михайла Старицького, у майбутньому відомою літераторкою та громадською діячкою. У 1896 р. вони одружилися.

Здобувши лікарський фах – залишений лаборантом кафедри фізіології та хімії у Київському університеті св. Володимира, де під керівництвом професора С. Реформатського почав готуватися до вченого звання.

Зі студентських часів і впродовж усього наукового життя проф. О. Черняхівський займався питаннями гістологічних методик дослідження та вдосконаленням підготовки мікропрепаратів до вивчення. І саме він «для власних експериментів ... одним із перших вітчизняних учених розпочав використовувати техніку імпрегнації азоткислим сріблом, запровадженої іспанським ученим Сантьяго Рамон-і-Кахалем та М. Більшовським» [82, с. 338]. Застосування його методики досліджень, як він сам вказував на сторінках «Українських медичних вістей», «давало кращі результати, особливо при дослідженні будови нервової системи, а також іннервації різних органів» [486, с. 148]. О. Черняхівському вдалося дослідити іннервацію у внутрішньому вусі, серці, легенях, шлунку, кишківнику та сечовому міхурі [487, с. 153].

Розуміючи важливість комунікації для розвитку науки та практики, проф. Черняхівський постійно намагався популяризувати в середовищі вітчизняних медиків кращі зразки наукової думки як Російської Імперії, так і Європи. Для цього постійно готував для різноманітних спеціалізованих видань бібліографічні огляди, реферати та хроніки з вітчизняних і закордонних часописів, перекладаючи тексти з багатьох мов. Першою стала публікація у «Записках наукового товариства ім. Т. Шевченка»

за 1898 р. – «Огляд російських науково-природописних часописів за 1897 рік». Одним із прикладів такої його роботи є публікації на сторінках журналу «Вопросы нервно-психической медицины». Так, упродовж 1903–1905 рр. для цього видання він підготував 94 такі публікації на гістологічні, анатомічні та фізіологічні теми.

Друкувався у багатьох вітчизняних та закордонних виданнях, серед яких «Travaux du Laboratoire de Recherches Biologiques de l'Universite de Madrid», «Zeitschrift fur wissenschaftliche Mikroskopie und fur Mikroskopische Technik», «Anatomischer Anzeiger», «Зоря», «Записки Українського наукового товариства», «Вісті Всеукраїнської академії наук», ін.

У 1907 р. О. Черняхівський виступив одним із організаторів Українського Наукового Товариства (УНТ) в Києві та створення при ньому медичної секції. За час існування Товариства брав у його роботі активну участь, входив до складу президії, був бібліотекарем, скарбником, секретарем, головою медичної секції. У 1910 р. став редактором створеного при УНТ «Збірника медичної секції Українського наукового товариства в Києві» – першого спеціалізованого медичного продовжуваного українськомовного видання в Наддніпрянській Україні.

У редакторській роботі з перших номерів часопису допомагав йому Мартирій Галин – хірург і державник.

Мартирій Андрійович Галин (Галін) народився у 1858 р., навчався на природничому факультеті Одеського університету та в Імператорській військово-медичній академії. Як казенокоштный студент від морського відомства направлений спершу на службу в Чернігівський 29-й піхотний полк молодшим лікарем, потім у Тираспольський 131-й піхотний полк, розташований у Києві, потім у Київський військовий госпіталь, а з часом до Київського Володимирського кадетського корпусу для несення служби молодшим лікарем. За час своєї медичної кар'єри стажувався у Німеччині та Франції, служив на Далекому Сході, у Першому Сибірському армійському корпусі. У 1903 р. призначений виконуючим обов'язки Головного лікаря Київського військового госпіталю. Професійне визнання здобув як хірург.

1899 роком датується перша його ґрунтовна наукова праця «Про грижі пахової області травматичного походження. Клінічне спостереження та експериментальне дослідження на трупах», надрукована в журналі «Летопись русской хирургии». Потім були публікації фактично в усіх тогочасних спеціалізованих медичних виданнях як вітчизняних, так і зарубіжних.

Вів активну громадську роботу як член Товариства київських лікарів. Був у когорті 16 учених, які утворили Українське наукове товариство, очолене М. Грушевським, а з часом, коли кількість членів товариства зросла, очолив природничо-лікарську секцію, потім, з 1911 р., – медичну. 17 лютого 1908 р. на секції виголосив першу українську науково-медичну доповідь «Симуляції в хірургії».

Секція й виступила ініціатором створення україномовного спеціалізованого медичного видання, яким став «Збірник медичної секції Українського наукового товариства в Києві». Перше число вийшло у 1910 р. Основу його склали доповіді, виголошені на засіданнях упродовж 1908–1910 рр.

Із початком Першої світової війни видання припинилося, відновлене О. Черняхівським у 1920-ті рр., останній, 5-й, випуск побачив світ у 1922 р.

По-різному склалася доля редакторів. М. Галин, як військовий лікар, був мобілізований, проходив службу у складі 3-ї армії. Восени 1917 р., комісований. За часів І. Скоропадського служив лікарем 4-го Київського корпусу, керував термінологічною комісією Міністерства народного здоров'я та опікування, очолював комісію по реорганізації Київського військового шпиталю в Український медичний інститут, провадив санітарно-освітню роботу. Після поразки Української національної революції емігрував у Бесарабію. Саме там і помер у 1943 р.

О. Черняхівський залишивсь у Києві. Викладав у створеному медичному інституті, став одним із активних діячів ВУАН, очолював медичну комісію Інституту української наукової мови, широко друкувався в українських та міжнародних наукових виданнях. 27 грудня 1929 р. заарештований органами ГПУ та звинувачений у шпигунстві за справою так званої «Спілки визволення України», засуджений на 5 р.

позбавлення волі та 2 р. позбавлення прав. Покарання замінене умовним, та до Києва повертатись не дозволяють, а висилають у Сталіно (Донецьк), де він працює у медичному інституті. Помер проф. О. Черняхівський 21 грудня 1939 р.

Лікар, громадський, політичний і військовий діяч України Іван Митрофанович Луценко (1863–1919) у 1903 р. став головним редактором «Вестника гомеопатической медицины».

І хоча про нього з різних позицій писало багато авторів, усе ж його діяльність по виданню медичної періодики початку ХХ ст. не отримала всебічного й об'єктивного висвітлення в журналістикознавстві.

Народився І. Луценко 23 лютого (7 березня) 1863 р. в с. Кейбаловка Пирятинського повіту Полтавської губернії. Батько Митрофан Йосипович та мати Ганна Йосипівна – дворяни, православні. Закінчив Лубенську гімназію (1882 р.), природниче відділення Санкт-Петербурзького університету (1886), Імператорську військово-медичну академію (1891), захистив докторську дисертацію (1893). Служив молодшим лікарем 55 піхотного Подольського полку (м. Бендери), лікарем Одеського військового полку. У 1893 р. обраний дійсним членом Товариства одеських лікарів. Згодом у званні полковника вийшов у відставку.

Саме з Одесою пов'язане його життя, різнопланові медична, громадська, культурницька, редакторсько-видавнича, журналістська діяльності.

У різні періоди життя він займався: спиритизмом, математикою, вегетаріанством, сповідував революційні антимонархічні погляди, належав до есперантистів; зійшовшись із М. Міхновським – став одним із найревніших поборників ідеї незалежної України; очолив одеський осередок Української народної партії (УНП). Є. Чикаленко у своїх «Спогадах» писав: «... Луценко ... захопився ... українством і не зрадив його до своєї трагічної смерті, хоч способи і тактику міняв дуже часто і часом несподівано» [488].

Після лютневої революції 1917 р. І. Луценко – один із провідників національно-визвольного руху в Одесі: член Одеського українського керівничого комітету,

член Української Центральної Ради від Одеси, член Українського генерального військового комітету в Києві, очолював Одеську українську військову раду та Одеський український військовий кіш. Разом із підполковниками В. Поплавком і В. Змієнком організував у Одесі Гайдамацький курінь, який невдовзі розрісся в дивізію. У жовтні 1917 р. на з'їзді Українського Вільного Козацтва обраний генеральним хорунжим, який фактично був другою особою після отамана – генерала П. Скоропадського [406, с. 343.]. Пізніше брав активну участь в антигетьманському повстанні, разом із підполковником В. Змієнком сформував із добровольців напіврегулярні військові частини Директорії УНР, що звільнили Одесу від австро-німецьких військ; був губернським старостою, а також комендантом Херсонщини.

У грудні 1918 р., коли в одеському порту висадився десант Антанти, українські частини Директорії УНР, очолювані І. Луценком і В. Змієнком, обороняли Одесу. Пізніше воював на Волині за Українську Народну Республіку.

Усе ж найбільшу відомість І. Луценко здобув як медик. Після виходу у відставку облаштував удома кабінет і став вільнопрактикуючим лікарем. Увійшов до Одеського Ганеманівського Товариства. Його Статутом передбачалося створення спеціалізованого періодичного видання. Обов'язки засновника, видавця, редактора «Вестника гомеопатической медицины» узяв на себе лікар із Харкова Є. Дюков. Редагував і видавав часопис до моменту обрання на посаду Хорольського міського голови (1903).

Після нього І. Луценко став редактором, засновником і видавцем журналу.

Серед надрукованого: «Кілька слів про гомеопатію. Відкритий лист» аптекаря Ф. Носальського, «Kalі bchromicum при дифтерії» д-ра М. Ржаніцина, «З приводу протесту Воронежських земських лікарів проти постанови Нижньодівицьких земських зборів щодо запрошення в земство лікаря-гомеопата» Є. Дюкова, статті, написані спеціально для журналу закордонними авторами (фон Віллерс із Дрездена; Р. Купер із Лондона; А. Гауп, Хемніц). Широко висвітлювалися підготовка до Першого Всеросійського з'їзду послідовників гомеопатії та результати роботи форуму.

Сам І. Луценко з матеріалами на різноманітні теми виступав практично в кожному випуску журналу. Ним, зокрема, написані: «Еліксири краси та молодості», «У єднанні – сила», «Епідемічний цереброспінальний менінгіт (контрактура потилиці)», «До питання про гомеопатичні фармакопеї».

В Одесі під редагуванням І. Луценка «Вестник гомеопатической медицины» виходив упродовж 1903–1906 рр.

1906 р. І. Луценко видав одеську газету «Народня справа». У передовій статті першого та єдиного номеру часопису він окреслив політичне кредо української інтелігенції в Одесі: «Ми стоїмо за однакові і рівні права всіх народів Росії на їх національно-культурне і політичне життя; за найширшу і найбільшу освіту кожної людини на її національному ґрунті; за розбудження творчих сил народу і його самодіяльність; за децентралізацію і право в крайовому і місцевому житті...» Також на сторінках видання говорилося, що газета обстоюватиме інтереси селянства і робітництва, боротиметься за рівні права для усіх пригноблених народів Російської імперії, за їхнє національно-культурне й політичне життя, надто ж за права українського народу. Тож «хоч Луценко мав дозвіл на випуск газети, примірники, що надійшли в продаж, були сконфісковані, а подальше видання заборонене» [145].

Також разом із М. Вороним, І. Липою та С. Шелухиним організовував в Одесі видавничий гурток «Одеська літературна спілка», який за кілька років своєї діяльності випустив у світ альманахи української модерної прози і поезії – «З-над хмар і з долин» (1903), «Багаття» (1905), а також два томи творів О. Плюща (1911) [509].

До загального портрету І. Луценка варто додати й те, що він був близько знайомий із Іваном Нечуєм-Левицьким, Михайлом Коцюбинським, Іваном Липою. Коли 1909 р. до Одеси приїхав Іван Франко, його друзі залучили І. Луценка до обстеження стану здоров'я письменника та належних консультацій.

В. Винниченко у книзі «Відродження нації» писав: «Луценко показався мені ідеалістом, котрий хотів в наш час відродити старе козацтво і всю Україну перебудувати на козацький лад» [67, с. 144].

Остаточно нез'ясованими залишаються обставини смерті І. Луценка. Достеменно відомо, що загинув український патріот, громадський діяч, видавець і публіцист 25 березня (7 квітня – за н. с.) 1919 р. у бою за Українську Народну Республіку. За одними даними – під містечком Кузьмин, за іншими – неподалік станції Антоніни, за ще іншими – на станції Красилів...

Пов'язаний із редакційною роботою і Євмен Кирилович Лукасевич (1871–1929) – лікар, видавець, дипломат, чільний діяч Української Народної Республіки.

Народився 26 грудня 1871 р. у містечку Біла Чотківського округу Галичини. Навчався у Львові, Відні та на медичному факультеті Цюрихського університету. У 1905 р. перебрався на Україну Наддніпрянську і в Харківському університеті пройшов процедуру встановлення відповідності диплому стандартам Російської імперії, отримав право займатися медичною практикою. Відтоді жив і працював у Києві.

Окрім медичної практики, займався громадською роботою, зокрема як діяльний член Українського наукового товариства, як член-засновник «Просвіти», член клубу української патріотичної інтелігенції «Родина» та ін. У 1917 р. на I Крайовому лікарсько-санітарному з'їзді обраний заступником голови Всеукраїнської спілки українських лікарів і редактором журналу «Українські медичні вісти». В УНР часів Центральної Ради очолював Департамент охорони здоров'я. За часів Директорії наприкінці очолював дипломатичну місію в Берні. У 1920-х рр. – міністр закордонних справ Державного центру УНР на еміграції в уряді В. Прокоповича.

Із науковими та науково-популярними статтями з питань медико-біологічних наук широко друкувався як у вітчизняних, так і закордонних виданнях. У 1926 р. у Львові видав «Анатомічний Словник».

Помер від запалення легень у Варшаві 20 грудня 1929 р. У некролозі, надрукованому в газеті «Діло», І. Куровець так охарактеризував покійника: «Був це визначний лікар, великого лікарського і загального знання, чоловік широких горизонтів, європеєць у цілім того слова значінні, а попри своє велике лікарське знання – визначний суспільний діяч, що служив ціле життя вірно українському народові,

любив його цілим своїм єством і працював на всіх ділянках українського гуманітарного, культурного, економічного та політичного життя» [211].

Не повним буде аналіз редакторської діяльності сподвижників української держави початку ХХ ст. без згадки про Овксентія Васильовича Корчак-Чепурківського (1857–1947) – діяча земської медицини, санітарного лікаря, вченого-епідеміолога, гігієніста, демографа, організатора охорони здоров'я, дійсного члена Української Академії наук – Всеукраїнської Академії наук – Академії наук УРСР (УАН – ВУАН – АН УРСР).

Народився 28 (14 за ст. ст.) лютого 1857 р. в м. Костянтиноград Полтавської губернії (тепер м. Червоноград Харківської області). Навчавсь у Костянтиноградському повітовому училищі, Полтавському духовному училищі та духовній семінарії. У 1883 р. здобув спеціальність лікаря. У 1898 р. захистив дисертацію й отримав звання доктора медицини. Працював завідувачем Костянтиноградської міської земської лікарні, лікарем у Херсонському повіті, Бессарабським губернським санітарним лікарем, завідувачем санітарного відділу Київської міської управи, приват-доцентом на медичному факультеті Київського університету, лікарем 8-ї армії Південно-Західного фронту. Активно включився у процеси побудови Української Народної Держави й за часів гетьмана П. Скоропадського організував і впродовж червня–вересня 1918 р. керував Санітарним департаментом Міністерства народного здоров'я та державної опіки, яке очолював фармаколог В. Люботинський. Також працював деканом медичного факультету в утвореному Державному українському університеті й водночас завідував кафедрою загальної та соціальної гігієни. За часів Директорії О. Корчак-Чепурківський обіймав посаду Міністра охорони здоров'я.

Належав до тих, хто визнав необхідність співпраці з Радянською владою, активно працював у Академії, зокрема створив кафедру охорони народного здоров'я, пізніше перейменовану в кафедру гігієни і санітарії, очолював відділ Інституту демографії та санітарної статистики, обіймав посаду академіка-секретаря, був деканом у Київському медичному інституті. Не оминули його й гоніння: арештовувався у

1922–1923 рр., знімався з посад. Під час окупації Києва фашистами знаходився в евакуації в м. Уфа як консультант Інституту фізіології АН УРСР. Помер 27 листопада 1947 р. в Києві, похований на Звіриньцькому цвинтарі.

Постійно займався громадською роботою: із 1887 р. – учасник з'їздів Товариства російських лікарів ім. М. І. Пирогова; член Київського відділу Російського товариства охорони народного здоров'я, Товариства київських лікарів і керівник комісії медичних народних читань, Товариства економістів і гуманітарних наук, Товариства любителів соціальних знань; почесний член медичних товариств фактично всіх губерній Наддніпрянської України. Також входив до Київської міської ради (1926–1943) та був членом Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету (1927–1934). Нагороджений орденами св. Анни 3-го ступеня та «Знак Пошани».

Згідно з висновками Л. Товкун, яка дисертаційно досліджувала наукову, організаційну та педагогічну роботу академіка, О. Корчак-Чепурківський уперше: встановив зв'язок перебігу дифтерії з поширенням інших дитячих інфекцій, чим і сформулював закон періодичності дифтерійних епідемій; започаткував дослідження причин поширення епідемій дифтерії; організував санітарно-статистичні дослідження та санітарно-протиепідеміологічні заходи боротьби з дифтерією в Херсонському земстві; створив «Програму діяльності санітарних лікарів»; поклав початок обов'язковому віспощенню в Молдові; впровадив поняття «українська національна медицина» тощо [438, с. 10–12]. Саме він, видавши книгу М. Галина «Російсько-український медичний словник» (1920), першим розпочав видання серії наукових публікацій української термінології.

Друкувавсь у всіх спеціалізованих медичних періодичних і продовжуваних виданнях, що видавались у Херсонській та Київській губерніях, особливо на сторінках «Трудов Общества киевских врачей с приложением протоколов» і «Врачебной хроники Херсонской губернии».

На сторінках «Трудов...» уміщена, зокрема, його доповідь «Наші громадсько-санітарні потреби нинішнього часу» та розроблена ним програма навчального курсу

із соціальної гігієни для вищих навчальних закладів, в основу якої покладено принцип виділення соціальних хвороб і методи боротьби з ними. Проаналізувавши загальну та дитячу смертність, загальні й інфекційні захворювання, він показав, що смертність, інвалідність, захворюваність залежать від добробуту населення, від соціально-економічних і політичних умов життя, культурності населення.

Статті, опубліковані на сторінках «Врачебной хроники Херсонской губернии», склали монографію «Материалы для изучения эпидемий дифтерии в России» (Херсон, 1889 р.), де сформульовано закон періодичності дифтерійних епідемій.

Саме О. Корчак-Чепурківський як засновник та Є. Лукасевич як редактор у 1918 р. створили двотижневий часопис наукової, практичної та громадсько-побутової медицини «Українські медичні вісти». Видавець – Всеукраїнська спілка лікарів. У оголошенні про вихід журналу зазначалося, що він відбиватиме інтереси всього медичного персоналу: лікарів, фельдшерів, акушерок. Висловлювалося намагання роз'яснювати та втілювати в життя реформи в медико-санітарній справі, щоб полегшити життя українського населення.

Планувалися такі відділи: «Науковий». «Громадсько-побутовий», «Хроніка – з офіціальним відділом про військові та горожанські медичні справи», «Кореспонденції», «Оповідки». Назва видання, дата виходу у світ і зміст подавалися також англійською мовою.

У статті «Наші завдання часу» О. Корчак-Чепурківський наголосив – «...в народному житті народне здоров'я – це величезна підвалина його існування, його сили, його фізичного й духовного розвитку, його політичної й державної будучини... стан здоров'я нашої людності до сього часу був скрутний, а тепер робиться ще більш злим». І далі: «Найголовніше наше завдання утворити українську національну медицину як науку і як практичну галузь наукового знання» (1918. – Ч. 1).

Редакторсько-видавничі ініціативи у плані формування медичного сегмента вітчизняного інформаційного простору проявили й представники ветеринарної медицини, такі, як: доктор наук, заслужений професор Харківського ветеринарного

інституту, дійсний статський радник Петро Гордєєв; учений мікробіолог-епізоотолог, доктор ветеринарних наук, професор, організатор і перший директор Державного інституту наукової і практичної ветеринарії (тепер Національний науковий центр «Інститут експериментальної і клінічної ветеринарної медицини») Олександр Дедюлін; доктор наук, професор Дерптського ветеринарного інституту Євген Земмер; доктор наук, професор Харківського ветеринарного інституту Микола Рязанцев, учений у галузі гігієни утримання тварин Антон Скороходько та ін.

Антон Каленикович Скороходько – перший ректор новоствореного в Києві ветеринарно-зоотехнічного інституту, автор першого підручника «Гігієна тварин» (1930), видрукуваного українською мовою, редактор першого україномовного спеціалізованого двотижневого часопису громадської та військової ветеринарії «Вістник ветеринарної медицини» (Київ, 1918).

Уродженець Канева, навчався в Уманській школі рільництва та садівництва, Марійському (Саратовська губернія) рільничому училищі, Харківському ветеринарному інституті, в останньому – разом із Олександром Кандибою (світового рівня поетом-ліриком Олександром Олесем) та Василем Королів-Старим.

У час національно-визвольних змагань 1917–1920 рр. став одним із активних діячів Українського товариства ветеринарних лікарів. Саме А. Скороходько й очолив заснований Товариством «Вістник ветеринарної медицини». У 1920 р. став деканом створеного ветеринарного факультету Київського політехнічного інституту, а після реорганізації факультету в Київський ветеринарно-зоотехнічний інститут – його ректором. Арештований у справі Спілки визволення України, пройшов табори в басейні річок Північна Двіна й Сухота. Із 1932 р. до 1944-го завідував кафедрою Вологодського сільськогосподарського інституту. Повернувшись в Україну, працював у створюваному ним навчальному закладі. Помер 26 лютого 1954 р на 71-му році життя в м. Київ.

Перший номер журналу відкривався статтею «Наші завдання», у якій вказувалося: «І нам, тепер уже не тільки спеціалістам, а й громадянам і, може, громадя-

нам насамперед, не можна спати... Час братися жваво до праці, не можна гаяти й хвилини й одразу треба кувати свою долю. Треба й нам, ветеринарним робітникам, квапитися зі справою сполучення своїх сил для дружної роботи, якої буде багато»; мета журналу – «об'єднання усіх ветеринарних сил в Україні для піднесення наукової і практичної ветеринарної справи»; для цього просили «всіх членів української ветеринарної сем'ї з закликом допомогти нам в нашій важливій і відповідальній роботі своїм досвідом та товариським співробітництвом» (Ч. 1. – С. 1–2).

У журналі розглядалися питання типових числових норм розташування худоби в приміщенні, розмірів стійла й годівниці, впливу мікроклімату на здоров'я та продуктивність сільськогосподарських тварин, характеристики найбільш поширених хвороб кормових рослин, які чинять негативний вплив на здоров'я худоби, симптоматики поширених хвороб, гігієни годівлі тварин, загальної і часткової гігієни догляду й експлуатації сільськогосподарських тварин тощо. Також наводилися цінні практичні рекомендації щодо правильного догляду за тваринами та птицею, оптимального строку парування та ін. Зверталася увага також на стан і перспективи розвитку системи підготовки майбутніх фахівців для «зоотехнічної праці на Україні», страхування скоту, забезпечення військ продуктами харчування. Уміщувалися перекладні статті.

Аналіз біографічних відомостей і наукових здобутків доктора наук, професора М. Рязанцева дає підстави говорити про його значний внесок у видання «Сборника трудов Харьковського ветеринарного інституту» і загалом у розвиток наукової медичної комунікації.

Народився Микола Володимирович Рязанцев 29 жовтня 1856 р. в сім'ї почесного громадянина міста В'ятка. Після здачі іспитів за 8 класів гімназії вступив на ветеринарне відділення Медико-хірургічної академії в Петербурзі. У 1881-му закінчив академію та отримав диплом ветлікаря. У 1884-му переїхав до Харкова.

У 1885 р. Рада Харківського ветеринарного інституту обрала М. Рязанцева асистентом кафедри загальної патології і бактеріології, керованої професором А.

Раєвським, із яким вони зазнайомилися ще в Санкт-Петербурзі. Асистент М. Рязанцев вів практичні заняття з гігієни, організував профільну лабораторію, видавав посібник «Хімічний і газовий склад крові нормальних і заражених сибіркою овець», що стало основою дисертації на здобуття ступеня магістра ветеринарних наук. У 1892 р. він отримав звання приват-доцента.

Наступного року Рада Харківського ветеринарного інституту відправила перспективного науковця на стажування до Санкт-Петербурзького Імператорського інституту експериментальної медицини. У звіті про стажування М. Рязанцев писав, що з приїздом у двадцятих числах травня 1893 р. до С.-Петербургу і за представленням панові Опікуну Інституту експериментальної медицини Його Величності Принцу Олександрові Петровичу Ольденбурському й панові Директору Інституту «звернувся з проханням до завідувача фізіологічного відділення проф. І. П. Павлова включити його в число тих, хто займається в лабораторії професора, на що отримав люб'язний дозвіл» [352, с. 542].

У 1897 р. отримав звання професора. Став ідеологом та втілювачем будівництва фізіологічної лабораторії. У 1904 р. очолив фундаментальну наукову бібліотеку інституту. Книгозбірня розрослася, її книжкові фонди «складали 40 тис. томів, плюс велика кількість спеціальних журналів із різних медичних і ветеринарних дисциплін російською, німецькою та французькою мовами» [32].

У 1920 р. М. Рязанцев залишив Харків і переїхав до Владикавказу, де в політехнічному інституті заснував і очолив лабораторію фізіології тварин.

Помер М. Рязанцев у серпні 1930 р. на 74 році життя. Похований на території Горського ветеринарного інституту.

Саме М. Рязанцев із часу заснування й до останнього тому залишався єдиним і незмінним редактором «Сборника трудов Харьковского Ветеринарного института». Видання засноване у 1887 р. і видавалося до 1919-го. Виходив «Сборник...» томами, час виходу яких не був чітко визначений: залежало це від наявності в інституті коштів та від накопичення матеріалу.

Основу «Сборника...», згідно з розробленою М. Рязанцевим тематико-типологічною структурою, складали наукові статті ветлікарів, учених, професорів та студентів ветеринарного інституту. В одному номері могло друкуватися від трьох до двадцяти наукових статей. В офіційній частині містилися річні звіти, рецензії, відгуки про дисертації та наукові праці студентів, огляд викладання та розподіл лекцій. У неофіційну частину входили статті, дослідження, спостереження та повідомлення з усіх галузей ветеринарної медицини, а також матеріали з історії інституту, бібліографічні замітки тощо.

Значним є внесок професора М. Рязанцева у функціонування «Сборника...» і як автора, наукові фундаментальні статті якого та звіти про наукову діяльність учених інституту, про результати відряджень та наукові конференції друкувалися майже у кожному томі.

Попри заслуги згадуваних нами лікарів і професорів у розвитку спеціалізованої медичної періодики, усе ж першим із харків'ян, хто долучився до утвердження друкованого наукового слова в періодичному виданні для розвитку медицини, варто назвати вченого-мікробіолога, екстраординарного професора Петра Андрійовича Гордєєва.

Народився 1849 року в місті Умань у родині дворян. Здобувши загальну освіту в Златопольському дворянському училищі, вступив до Харківського ветеринарного училища, потім – на ветеринарне відділення Імператорської медико-хірургічної академії Санкт-Петербурга, де у 1871 р. отримав ступінь ветеринарного лікаря. Конференцією навчального закладу залишений на кафедрі фармакології для підготовки дисертації, яку захистив у 1875 р.

Із травня 1879 р. П. Гордєєв у Харкові, спершу – екстраординарний професор по кафедрі приватної патології, фізіотерапевтичної клініки та епізоотології, потім – ординарний професор, завідувач клініки внутрішніх хвороб, завідувач кафедри патології і терапії ветеринарного інституту. У «1902 р. йому наданий чин дійсного статського радника» [164, с. 297]. Окрім того, постійно брав участь у практичній

медичній роботі, зокрема щодо боротьби з епізоотіями; займався активною громадською роботою, як співзасновник, віце-президент та член різноманітних товариств; у різні роки перебував гласним Харківської повітової і губернської земських управ та Харківської міської думи тощо.

Ім'я П. Гордєєва, «професора клінічної патології і терапії», називається «серед засновників та численних діячів Харківської громадської бібліотеки» [427, с. 5].

Саме П. Гордєєв у 1882 р. започаткував видання журналу наукової і практичної зоотрії «Ветеринарный вестник». Це перше в Харкові галузеве медичне періодичне видання. Журнал виходив шістьма книжками на рік. Видавався до 1895 р. У підготовці перших чисел засновникові допомагали екстраординарний професор Казанського ветеринарного інституту К. Блюмберг і ординарний професор Дерптського ветеринарного інституту Є. Земмер.

Програму часопису редактор-видавець визначав шістьма «відділами»: перший – анатомія, гістологія та фізіологія нормальна і патологічна; другий – наукові дослідження з експериментальної фізіології, загальної і часткової патології та епізоотології; третій – статті й роботи із зоотехніки, гігієни, дієтетики, сільського господарства, ветеринарної статистики та екстер'єру; четвертий – статті та праці з хірургічної, терапевтичної, дерматологічної, епізоотологічної, клінічної ветеринарії та судово-ветеринарної поліції; п'ятий – критика та бібліографія; шостий – літературні огляди і суміш, реферати з вітчизняної та зарубіжної журналістики.

За твердженням історика ветеринарії, академіка В. Коропова, «відсутність постійних співробітників, матеріальні збитки ..., а також упередженість редактора П. А. Гордєєва, який прагнув нав'язувати свої погляди» [200, с. 36], спричинилися до закриття часопису. Про «відсутність постійних співробітників, матеріальні збитки ..., упередженість редактора» пише також і П. Федченко [456, с. 264]. Однак прикладів упередженості вони не наводять. Відсутність постійних співробітників пояснюється матеріальними збитками, адже видання часопису редактор і засновник фінансував самотужки. В інформаційному просторі журнал проіснував до 1895 р.

Загалом, як витікає з різноманітних джерел, П. Гордєєв був людиною далеко неоднозначною. Зокрема в Харківському ветеринарному інституті він виявився одним із найзатятіших супротивників молодого тоді ще доцента, у майбутньому академіка, В. Данилевського, який різко виступав проти недоліків у організації навчального процесу [113, арк. 48]. Саме це й змусило В. Данилевського перейти на медичний факультет університету.

У 1909 р. проф. П. Гордєєв вийшов у відставку.

За час активної діяльності він написав «24 оригінальні роботи і двотомний навчальний посібник, а його співробітниками виконано кілька десятків науково-дослідних робіт. Під редакцією професора ... видано 19 оригінальних і перекладних підручників та посібників із різних ветеринарних дисциплін» [198, с. 9], – констатує історик науки А. Корольов.

Відомим діячем, тільки в царині літератури, був і син Петра Андрійовича – Богдан Петрович Гордєєв.

Певний час «Ветеринарный вестник» засновникові та видавцеві допомагали редагувати К. Блюмберг, екстраординарний професор Казанського ветеринарного інституту (1882–1883), та Є. Земмер, ординарний професор Дерптського ветеринарного інституту (1882–1885).

Євген Мартинович Земмер (1842(43)–1906) увійшов у ветеринарно-біологічну науку як учений, який у 1878 р. виділив і описав збудника пастерельозу курей; у 70–80-ті рр. XIX ст. спільно з О. Краєвським довів заразливість і контагіозність чуми м'ясоїдних тварин; обґрунтував інфекційну етіологію септицемії, ранових інфекцій та заразних хвороб; довів імунні властивості крові перехворілих чумою тварин (1893) тощо. Велику роботу проводив із вивчення туберкульозу та сказу, і всі теми широко розкрив на сторінках журналу «Ветеринарный вестник».

У когорті тих, хто вирішував редакторські та організаційно-видавничі питання, були й жінки – Катерина Дмитрівна Кондратковська, Ольга Петрівна Прохасько, Ольга Давидівна Усова, Анна Василівна Шаховська.

О. Усова – видавець газети «Крымские курорты» (1913–1914), редактором якого був її чоловік Сергій Усов. Видання виходило в курортний сезон.

Княгиня Анна Василівна Шаховська була меценатом Житомирського відділення Всеросійської ліги для боротьби з туберкульозом, і саме вона в 1914 р. стала видавцем і редактором журналу «Белый цветок». Часопис мав традиційну емблему – білу ромашку й відповідний девіз: «Цінують життя! Любять життя!»; «Участь у боротьбі з туберкульозом – справа кожного!».

К. Кондратковська – одна із засновниць Київського вегетаріанського товариства, редактор і видавець журналу «Вегетарианское обозрение» після переведення редакції з Кишинєва до Києва в 1910 р. Біографічні відомості про К. Кондратковську фактично відсутні, і певні факти можемо почерпнути лише зі сторінок журналу, де про неї розповідається як про активну й діяльну членкиню товариства в Києві.

Народилась у Лубенському повіті Полтавської губернії. Журнал редагувала та видавала спільно з Й. Перпером. У цей час установилася періодичність виходу журналу – 10 разів на рік, склалася структура, сформувалася головна мета – розповсюджувати в суспільстві гуманітарні ідеї та надавати допомогу порадами й роз'ясненнями усім, хто бажає приєднатися до вегетаріанського руху.

Дворянка О. Прохасько (?–1936) разом із Л. Корабльовим у 1917 р. редагувала журнал «Вегетарианский вестник». На той час вона вже здобула відомість і авторитет у колах київських видавців, адже з 1910 р. видавала газету «Огни: Киевская копейка», а після її закриття – щотижневий журнал «Огни» (1911–1914). На сторінках цього часопису виступали В. Винниченко, К. Паустовський, І. Бабель та ін. Входила до Київського релігійно-філософського товариства і з 1910 р. виконувала обов'язки секретаря, упорядковувала хрестоматію «Первые беседы о Христе: Для маленьких детей». Під час редагування «Вегетарианского вестника» їй, за визначенням П. Бранга, удалося «з'єднати християнський соціалізм із вегетаріанством» [46, с. 224].

Взявшись за видання часопису, у вітанні «До читачів» вона написала: «Важкі події, які переживає Росія, що відбилися на всьому житті, не могли не відбитися і на

нашій невеликій справі. (...) Але от ідуть дні, йдуть, можна сказати, роки – люди звикають до всіх жахів, а світло ідеалу вегетаріанства потроху починає знову залучати змучених людей. Останнім часом нестача м'яса змусила пильніше звернути погляди всіх на те життя, яке не вимагає крові. Вегетаріанські їдальні зараз переповнені у всіх містах, вегетаріанські поварені книжки всі розкуплені».

На сторінках журналу захоплено віталась і Лютнева революція: «Розкрилися перед нами світлі врата променистої свободи, до яких давно йшов змучений народ». Закликала вегетаріанців і вегетаріанські товариства взяти найгарячішу участь у будівництві нової держави – «Вегетаріанцям відкривається широке поле діяльності для роботи над улаштуванням у подальшому повного припинення війн».

У грудневому номері журналу за 1917 р. О. Прохасько у статті «Справжній момент і вегетаріанство» так висловила з приводу Жовтневої революції: «Кожен свідомий вегетаріанець і вегетаріанські товариства повинні всі дати собі звіт, що являє собою справжній момент із вегетаріанської точки зору». У тексті вона вказувала, що не всі вегетаріанці – християни, вегетаріанство – поза релігією; але шлях істинного християнина не може оминати вегетаріанство. Згідно з християнським ученням, життя – дар Божий, і ніхто, крім Бога, над ним не владний. Ось чому ставлення християнина й вегетаріанця до нинішньої ситуації однакове. Іноді є, мовляв, і проблески надії: військовий суд у Києві, виправдавши офіцера і нижніх чинів, які не пішли в бій, тим самим визнав уже права людини на свободу відмовитися від обов'язку вбивати людей. «Шкода, – підсумовувала автор, – що вегетаріанські товариства не достатньо приділяють уваги нинішнім подіям».

До проблеми формування інформаційного простору та розвитку спеціалізованої соціальної комунікації прилучилися також представники таких відомих родин як Голіцини, Гриневецькі, Долгорукови, Суковкіни та ін.

Так, редактором видання «Труды постоянной медицинской комиссии при Полтавской губернской земской управе» виступив князь, дійсний статський радник, доктор медицини Микола Олександрович Долгоруков (1833–1873), представник

одного зі стародавніх родів. Маючи медичну освіту та звання доктора медицини, він у 1865 р. виступив ініціатором створення Товариства полтавських лікарів. За пропозицією Товариства Полтавське губернське земство обрало постійну медичну комісію. У 1869 р. комісія почала випускати «Труды постоянной медицинской комиссии при Полтавской губернской земской управе», але видало лише один номер.

Зміст видання викладався у трьох частинах: 1) «Огляд стану губернії в санітарному плані до відкриття земських установ», складений О. Жуковським; 2) «Огляд облаштування земської сільської медицини в повітах з 1865 по 1869 рік», складений О. Синадським; 3) «Проект облаштування земської медицини в Полтавській губернії», складений М. Долгоруковим та О. Жуковським.

Виходець із високоповажного польського роду Антон (Антоній) Болеславович Гриневецький (1873–?) організував і сам редагував щомісячний журнал «Физиотерапевтический вестник» (Одеса, 1904). Народивсь у родині Болеслава-Марцевія Феліксівича та Олени Каленикович Гриневецьких 24 березня 1873 р. Здобув медичну освіту. Входив до Одеського бальнеологічного товариства. У 1900 р. очолив новоутворене акціонерне «Товариство водолікування і купань в Одесі».

Мету з'яви «Физиотерапевтического вестника» видавець визначив так: а) об'єднати медичні сили, які працюють у цій і споріднених галузях, дати спеціальний журнал за прикладом закордонних..., де б уміщувалися роботи з цієї галузі, і цим спонукати лікарів до наукового розроблення різних питань фізіотерапії; б) знайти якомога ширше коло лікарів із успіхами фізичних методів лікування і цим популяризувати їх; в) відстоювати ідею облаштування клінічних кафедр фізіотерапії при всіх медичних факультетах. Головні рубрики журналу: «Оригінальні статті», «Перекладені роботи», «Реферати», «Бібліографія», «Хроніка», «Оголошення».

Усього вийшло три номери журналу. Перше число відкривалося статтею редактора-видавця «Місцевий гарячий душ, його історія, облаштування, значення і показання до його застосування». Надруковані також матеріали: І. П. Архаров – «До питання про походження лиманної грязі»; Х. С. Френкель – «Лікування вправами

атакції при *tabes dorsalis* (Uebungstherapie); «До питання про лікування раку Х-променями»; «Лікування Х-променями саркоми» та ін.

Вихід щомісячника «Врачебно-санитарная хроника Киевской губернии» (1907–1916) пов'язаний із іменами професора Іринарха Сковорцова, члена міської управи Сергія Гаєвського, дійсного статського радника, камергера Двора його імператорської величності Миколи Суковкіна. Публікувалися урядові розпорядження, офіційні відомості, повідомлення Київського губернського земства, статті й замітки щодо земської лікарсько-санітарної справи і санітарного стану губернії, дані про заразні захворювання, відомості про діяльність лікувальних закладів тощо.

Микола Іосафович Суковкін (1861–1919) – зі спадкових дворян Курської губернії. Здобув військову освіту. Служив у юридичному департаменті Сенату, обирався мировим суддею у різних повітах Курської губернії, а також предводителем дворянства. Із 17 грудня 1912 р. до 19 серпня 1915 р. служив київським губернатором. Потім став сенатором. У травні 1919 р. розстріляний у Києві чекістами. Обов'язки редактора «Врачебно-санитарной хроники...» виконував у період перебування на посаді Київського губернатора.

Зі знаменитого роду походив і редактор видання «Врачебная хроника Харьковской губернии» князь Олександр Дмитрович Голіцин (1874–1957). Початки цього роду виводяться від Наримонта (Гліба), князя Пінського, Мозирського, Новгородського, Ладозького, Ореховського і Карельського (?–1348), 2-го сина Великого князя Литовського. Рід мав чотири гілки з кількома лініями [176]. Найвідоміші представники: генерал-фельдмаршал Михайло Михайлович Голіцин (1675–1730); Петербурзький генерал-губернатор сенатор Олександр Михайлович Голіцин (1718–1783); генерал від інфантерії, сенатор, вітебський, могилівський і смоленський генерал-губернатор Андрій Михайлович Голіцин (1792–1863); Світлий князь, генерал від кавалерії Дмитро Володимирович Голіцин (1771–1844) та багато ін.

Олександр Дмитрович Голіцин народився 12 лютого 1874 р. у Харкові, був першою дитиною із п'яти в сім'ї князя Дмитра Федоровича – дійсного статського

радника, повітового предводителя дворянства, почесного попечителя Харківського реального училища, камергера.

Закінчив юридичний факультет Харківського університету, із 1898 р. – депутат дворянських зборів Валківського повіту Харківської губернії, у різні роки обирався почесним мировим суддею Харківського судового округу, головою повітової та губернської земських управ, харківським повітовим предводителем дворянства, головою Всеросійської виставки тваринництва у рідному місті. У 1907 р. обраний членом III Державної думи від з'їзду землевласників Харківської губернії. У нижній палаті входив до фракції «Союзу 17 октября», так званих «октябристів». Обирався членом комісій: із переселенської справи (її голова і доповідач), з місцевого самоврядування (з другої сесії – заступник голови, доповідач), бюджетної (доповідач), про заходи боротьби з пияцтвом, для нового розгляду законопроекту про недоторканність особи, для розгляду законопроекту про Устав і штати імператорських російських університетів, для розгляду законопроекту про гімназії і підготовчі училища, про мисливство, для опрацювання законопроекту про зміну законодавства про селян, для розгляду законопроекту про скасування пасовищних і лісних сервітутів у західних і білоруських губерніях. Був доповідачем комісій із проекту державного розпису, бюджетної, переселенської, місцевого самоврядування [100, с. 133].

Один із найбагатших землевласників Харківської губернії, він у 1918 р. активно підтримав гетьмана П. Скоропадського й у Харкові займався підготовкою скликання з'їзду «хліборобів» для обрання гетьмана. Очолював правління Союзу промисловості, торгівлі і фінансів та сільського господарства. З приходом більшовиків емігрував до Югославії, а потім до Франції. Помер 28 травня 1957 р.

У період роботи в Харкові, а саме на посаді голови земської управи, у 1907 р. редагував «Врачебную хронику Харьковской губернии». Програма журналу передбачала друк матеріалів на такі теми: рух загальної захворюваності та епідемічних хвороб; статистика народжуваності та смертності; метеорологічні спостереження; протоколи засідань губернської та повітових лікарських рад; наукові та бібліогра-

фічні огляди, витяги з нарад різноманітних лікарських з'їздів і товариств, із доповідей земських і міських управ; медична топографія та статистика, земська й міська медицина, громадська та приватна гігієна; лікарська практика земських лікарів. Саме в період редагування О. Голіцина надрукована розлога стаття С. Ігумнова «Становість і демократизація земських установ» (1907. – № 1–2. – С. 57–67), яка нами детально проаналізована у підрозділі 3.4.

Полтава з'явою україномовних медичних журналів зобов'язана старанням Григорія Олексійовича Коваленка (1868–1937) – фельдшера, літератора, художника, етнографа. Разом із М. Дмитрієвим та П. Мирним видавав журнал «Рідний край», виступав зі статтями в «Этнографическом обозрении», «Киевской старине», «Зорі», «Літературно-науковому віснику», «Дзвінку».

У 1915 р. він редагував вісник гігієни, санітарії, медицини і природознавства «Життє і знаннє», заснований Полтавським фельдшерсько-акушерським товариством. У програмі журналу зазначалося: подавати праці та звістки з медицини, санітарії, гігієни; про природу та її сили; про влаштування та добрий лад громадської медицини; про потреби та життя медичного персоналу; про товариства, спілки і з'їзди; про стародавню народну медицину, знахарство, ворожбитство, забобони; про закони й постанови громадських (земських) та інших урядів щодо здоров'я і служби лікарів та їх поліклінік; подавати поради, відповіді на запитання; огляди нових книжок (бібліографія), портрети й малюнки. Можуть друкуватися роботи в белетристичній формі (оповідання, нариси, спогади).

У зверненні до читачів редакція наголошувала: «Для чого ми ведемо своє діло українською мовою? Чи не всім людям (а не тільки українцям) треба знати про все, про що вестимем розмови на сіх сторінках? То нащо ж заводити окремі видання для українців, литвинів, татар? Не було ще в нас народного українського медичинського часопису до сього часу – починаємо нове діло і кличемо усіх на поміч» (1913. – № 1). Своєю цільовою аудиторією журналісти бачили «селянську і робітничу інтелігенцію».

У журналі друкувалися описи поширених хвороб, перших симптомів і порад щодо уникнення зараження («Холера», «Гідрофобія» та ін.), пізнавальні матеріали про корисні властивості різноманітних харчових продуктів («Кефір», «Кава», «Чай», «Какао»), статті порадицького характеру («Що таке пошести і як їх стерегтися» П. Адаменка, «Як захистити мале дитя від недугів» М. Письменного, «Догляд за малими дітьми» П. Біленка), нотатки про здоровий спосіб життя («Творіть здорову культуру»), біографії та некрологи діячів медицини, Програма першого губернського фельдшерсько-акушерського з'їзду, інші матеріали.

Після заборони часопису Г. Коваленко зорганізував місячник «Вістник життя і знання» (1914, № 1–7) – популярно-науковий український журнал із питань медичної освіти, здорового побуту, боротьби з епідеміями, тлумачення різних явищ природи.

У зверненні до читачів, фактично повторюючи текст попереднього часопису, редакція зазначала: Маючи «Вістник життя і знання» в руках, медичинський персонал зможе добре ширити між народом знання, потрібні для здоров'я... Справедливі інтереси і потреби всього медичинського персоналу журнал наш вияснить і боронитиме, дбаючи про добру згоду і добру організацію того персоналу» (1914. – № 1. – С. 5).

Сам Г. Коваленко в обох часописах подавав значну кількість матеріалів, виступаючи як під власним прізвищем, так і під псевдонімами К. Вільний, К. В., Гр. Несвячений, Гриць. Публікації стосувалися переважно пропаганди здорового способу життя та корисних порад щодо вживання різноманітних продуктів харчування: «Про громадську боротьбу з народнім лихом. 3 лекції про туберкульоз», «Як здобути здоров'є і силу», «Зоряна ніч. Астрономічна розмова», «Людина і громада», «Великий робітник на ниві науки І. Мечніков», «Думки в Новім Році», «Кров», «Оздоровлення городського життя», «Модест Левицький. Біографічна замітка» та ін.

Отже, у результаті проведеної роботи нами систематизовано й описано редакторську та видавничу діяльність представників різних соціальних груп. Зокрема

вказується: а) не стояли осторонь розвитку спеціалізованих медіа сподвижники української держави початку ХХ ст.: Мартирій Галин, Євмен Лукасевич, Іван Луценко, Овксентій Корчак-Чепурківський, Олександр Черняхівський та ін.; б) редакторсько-видавничі ініціативи у плані формування медичного сегмента вітчизняного інформаційного простору проявили й представники ветеринарної медицини: заслужений професор Харківського ветеринарного інституту П. Гордєєв; доктор наук, проф. Є. Земмер; доктор наук, проф. М. Рязанцев, учений у галузі гігієни утримання тварин А. Скороходько; в) до проблеми формування інформаційного простору та розвитку спеціалізованої преси прилучилися також князь, дійсний статський радник, доктор медицини М. Долгоруков; князь, дійсний статський радник О. Голіцин; дійсний статський радник, камергер Двору М. Суковкін; представник високоповажного польського роду А. Гриневецький; г) у когорті тих, хто вирішував редакторські та організаційно-видавничі питання, були також жінки (К. Кондратковська, О. Прохасько, О. Усова, А. Шаховська) та представники середньої ланки медицини.

4.4. Роль і місце авторів у виробництві інформації та формуванні принципів викладу матеріалів

Обґрунтовуючи теорію та історію спеціалізованої преси як окремого сегмента інформаційного простору через виявлення основних закономірностей формування спеціалізованих медичних видань Наддніпрянської України другої половини ХІХ – перших десятиліть ХХ ст., слід наголосити на особливому значенні автора: по-перше, саме автори є першими та головними читачами; по-друге, переважна більшість із них – практикуючі лікарі та вчені.

У той же час аудиторія таких медіа: а) визначалася мотивацією поведінки щодо джерел інформації; б) переважно виступала не просто споживачем інформації, що пропонувалася, а й оцінювала її, брала активну участь у виробництві; в) вплива-

ла на формування тематики та принципів викладу, насичення термінами, дискусійність, географію матеріалів, оприлюднення результатів наукових досліджень і нових підходів у лікуванні тощо.

Учасниками комунікативного процесу виступали представники одного соціального інституту, які в основі своїй були носіями однотипних знань, мали по-суті однаковий досвід інтелектуального освоювання дійсності. Цей досвід, за визначенням дослідників, «закріплюється на нейролінгвістичному рівні – у вигляді безмежного набору клішованих структур, крізь призму яких сприймаються як нові явища і події, так і тексти, що відтворюють ці явища й події» [54, с. 172.]. Виходячи зі сказаного М. Феллером про те, що існування належного комунікативного акту можливе «лише тоді, коли автор щохвилини ставить себе на місце читача. А таке здебільшого стає можливим лише тоді, коли... автор більше любить читача, ніж самого себе» [457, с. 313], зауважимо – у спеціалізованих медіа одна особа, знову ж таки як носій одного типу знань, постійно, у процесі освоєння навіть одного тексту, змінювала свою роль, виступаючи і автором, і читачем. Усе зазначене й забезпечувало комунікативну досконалість у сегменті спеціалізованих медичних періодичних і продовжуваних видань. Відповідно комунікація ішла не в архетипній парі «автор – читач», а в архетипній тріаді «автор – читач – автор» і здійснювалася по колу.

У той же час слід зазначити, що будучи експертами у фахових медико-біологічних знаннях, переважна більшість авторів спеціалізованих медичних періодичних і продовжуваних видань XIX – початку XX ст. в основі своїй належали до ряду непрофесіоналів у сфері медіа.

Найвизначнішою постаттю (згідно з офіційними званнями та світовою популярністю) серед багаточисельного авторського корпусу безперечно ж є Олександр Олександрович Богомолець (1881–1946) – учений-патофізіолог, основоположник української школи патофізіології, ендокринології і геронтології, академік, Герой Соціалістичної Праці, президент Української Академії наук і віце-президент Академії наук СРСР, член багатьох світових товариств.

Народився 12 травня 1881 р. у Києві, в Лук'янівський в'язниці, де на той час перебувала його мати Софія, активний діяч революційної робітничої організації народницького напрямку «Південно-російський робітничий союз». Вихований дідом по материній лінії та батьком, лікарем за фахом. Освіту здобував у Ніжинській, Кишинівській та Київській гімназіях. У 1900 р. вступив на юридичний факультет Київського університету, а через рік перевівся на медичний. Там, під впливом проф. В. Підвисоцького, «захопився теоретичною медициною» [43, с. 6].

І вслід за В. Підвисоцьким, якого призначили деканом медичного факультету щойно створеного Новоросійського університету, у 1901 р. переїхав до Одеси, де й здобув освіту. Працюючи під орудою визначного вченого, ще в студентські роки О. Богомолець опублікував свою першу наукову роботу «До питання про будову і мікрофізіологію бруннерових залоз» (1902) у журналі «Русский архив патологии, клинической медицины и бактериологии», який редагував сам В. Підвисоцький а видавався він у С.-Петербурзі. Робота присвячена вивченню змін реактивності залозистих клітин під впливом уведення різноманітних видів харчових речовин і впливу останніх на виникнення в клітинах патологічних порушень секреторного процесу. Загалом за час навчання опублікував 5 наукових праць.

Із 1930 р. життя, наукова та педагогічна діяльність О. Богомольця пов'язана з Києвом. Тут він став президентом Академії наук, створив Інституту експериментальної біології та патології, Інститут клінічної фізіології. Зараз це Інститут фізіології імені О. О. Богомольця НАН України. Помер 19 липня 1946 р.

Із 1907 року О. Богомолець, уже як співробітник кафедри патології Новоросійського університету в Одесі, почав друкуватись у «Харьковском медицинском журнале». Перша стаття – «Роль сенсibiliзуючих речовин нормальних і специфічних сироваток у явищі фагоцитозу» – вийшла у 1907 р. (№ 8). У ній автор експериментально перевіряв основи імунології і показав, що фагоцити, які адсорбують специфічний «стимулін» (фіксатор, амбодептор опсонін), не стають більш чутливими до об'єкта фагоцитозу. Згідно з висновками автора, різноманітні реакції імунітету –

аглотинація, гемоліз, опсонізація, преципітація це лише різні, в залежності від природи об'єктів, прояви дії одних і тих же речовин ферментоподібної природи.

За нашими підрахунками, О. Богомолець друкував свої матеріали у семи числах «Харьковского медицинского журнала». Однією зі знакових є праця «Гіпотези і факти в ученні про анафілаксію» (1910. – Т. 9 № 3 та № 4), в якій обґрунтована клітинна теорія патогенезу анафілактичного шоку. Відповідно до цієї теорії, анафілактичний шок виникає внаслідок інактивації в клітинах адсорбованим анафілактогеном внутрішньоклітинних ферментів (на зразок зв'язування групи білків сироватки крові, що складається з протеаз та їхніх активаторів, тобто комплементу).

Будучи одним із провідних спеціалізованих часописів початку ХХ ст., «Харьковский медицинский журнал» багатьом відкрив шлях у науку, став стабільним комунікаційним каналом, багатьох підтримав у пошуках істини.

«Умовні рефлекси і здатність їх до посилення і ослаблення» (т. IV, № 6 і № 7, 1907) досліджував відомий фізіолог В. Болдирев (1872–1946). Мета дослідів – «простежити взаємний зв'язок і відносини між безумовними і умовними рефлексами». Увагу автор звернув на два факти: 1) збільшення кислотного безумовного рефлексу при повторенні і 2) зменшення харчового безумовного рефлексу при повторенні. Ці явища автор пояснив тим, що у разі кислотного рефлексу утворюється умовний рефлекс із порожнини рота і цей умовний рефлекс додається до безумовного.

Євген Никанорович Павловський (1884–1965) – зоолог, ентомолог, академік Академії наук СРСР і Академії медичних наук СРСР, Герой Соціалістичної Праці на сторінках «Харьковского медицинского журнала» виступив із дослідженням «До питання про пухлини у жаби (*Rana temporaria*)» (т. III, № 3, 1912). Ця стаття одна з перших його праць із теми арахноентомології, що в подальшому стала провідною.

Олександр Йосипович Гейманович (1882–1952) – невропатолог, доктор медицини, професор, директор Українського психоневрологічного інституту, віцепрезидент Української психоневрологічної академії. Працюючи в клініці нервових хвороб Московського університету під керівництвом проф. В. Рота звернув увагу на

психоаналіз як на нову психологію і нову методику лікування функціональних захворювань нервової системи. Саме це й описав на сторінках журналу в матеріалі «Про психоаналітичний метод лікування неврозів (за Freud'у)» (т. X, № 6, 1910), звернувши увагу читачів на своєрідність, новації, великі успіхи, труднощі та серйозне терапевтичне значення психоаналізу З. Фрейда та його послідовників.

Чимало майбутніх світил науки розпочинали зі сторінок спеціалізованих медичних медіа, а також досягши висот своїми публікаціями сприяли розвиткові соціальної комунікації у сфері медико-біологічних наук.

Серед авторів вирізняється значна група академіків та членів-кореспондентів різних років: Микола Миколайович Бекетов (1827–1911), Володимир Михайлович Бехтерев (1857–1927), Сергій Петрович Боткін (1832–1889), Микола Євгенович Введенський (1852–1922), Олександр Іванович Воєйков (1842–1916), Данило Кирилович Заболотний (1866–1929), Олександр Микитович Марзєєв (1883–1956), Марко Петрович Нещадименко (1869–1942), Володимир Валеріанович Підвисоцький (1857–1913), Лев Семенович Ценковський (1822–1887), Теофіл Гаврилович Яновський (1860–1928) та ін.

Данило Кирилович Заболотний (1866–1929) – мікробіолог, епідеміолог, ректор Одеського медичного інституту, Президент ВУАН (1928–1929), засновник Інституту мікробіології та епідеміології в Києві (зараз Інститут мікробіології і вірусології ім. Д. К. Заболотного НАН України). Працюючи на Одеській бактеріологічній станції, підготував і на сторінках «Южно-русской медицинской газеты» опублікував статті «Про фосфоресценції одеських лиманів» (1892 р.), у якій описав новий вид інфузорій, які світяться, та «Досліди зараження й імунізації ховрахів проти холерного вібріона (поперед. повідомлення з Одеської бактеріологічної станції)» (1893 р.), що присвячена проблемі виживання холерного вібріону на міських полях зрошення, призначених для знешкодження нечистот.

У 1910 р. на сторінках «Врачебно-санитарной хроники Екатеринославской губернии» побачила світ перша друкована праця «Холерна епідемія» О. Марзєєва.

На той час він був студентом Московського медичного інституту, членом епідемічного загону по боротьбі з холерою в Катеринославській губернії. У майбутньому – відомий учений-гігієніст, директор Київського науково-дослідного інституту комунальної гігієни (1944–1956), академік Академії медичних наук СРСР (1944), доктор медичних наук (1935), професор (1940), Заслужений діяч науки УРСР (1935).

У с. Сердигівці (зараз Черкаська обл.) 28 квітня 1869 р. народився мікробіолог та епідеміолог, доктор медицини, професор, член-кореспондент ВУАН М. Нещадименко. Після закінчення медичного факультету Університету св. Володимира (1896) розпочав роботу в Київському бактеріологічному інституті. З цим закладом пов'язане все його подальше життя і наукова діяльність – розпочавши лаборантом, упродовж 1919–1940 рр. очолював цей заклад, в останні роки працював заступник директора з наукової роботи. Активний автор спеціалізованої преси. Так, зі статтею «Бактеріяльні м'ясні отруєння» виступив на сторінках журналу «Українські медичні вісти». Основна ж його авторська діяльність проявилась у «Трудах Киевского бактериологического института», що видавались упродовж 1913–1917 рр.

Із «Українськими медичними вістями» та іншими україномовними виданнями як автори пов'язані відомі особистості, хто в подальшому працював на розвиток України або в складі закладів УНР або УРСР. До таких належать Микола Памфілович Вашетко (1880–1960 рр.), Павло Олександрович Кучеренко (1882–1936), Іван Левкович Липа (1865–1923), Дмитро Антонович Одрин (1892–1919), Сергій Аркадійович Томілін (1877–1952), Володимир Васильович Удовенко (1881–1937), Євген Григорович Черняхівський (1873–1938) та ін.

Проблемно-тематичний аспект праць М. Вашетки – патофізіолога, доктора медицини (1913), професора (1918), заслуженого діяча науки УРСР (1960) – проблеми токсикозів, патології нирок і сечоутворення, патології опорно-рухового апарату, вплив мікроелементів на організм тварини та ін.

Із 1910 р. М. Вашетко став членом Медичної секції Українського наукового товариства, працював над підготовкою до видання «Збірника медичної секції україн-

нського наукового товариства в Києві». Саме на сторінках першого числа часопису надрукував статтю «Про жіночий тип розміщення волосся на *tuberculum pubicum* у чоловіків». У журналі «Українські медичні вісти» надрукований матеріал «Етіологія нефритів» (1918. – Ч. 11), у журналі «Киевский врачебный вестник» – «До статистики, етіології та клінічної класифікації контузій» (1917. – № 4–5).

Питаннями онкології та цукрового діабету займався П. Кучеренко – патолого-анатом, доктор медицини, професор, завідувач кафедри патологічної анатомії Київського медичного інституту та Інституту удосконалення лікарів. Став одним із тих, хто першим сприйняв ідеї побудови національної Української держави. Обстоював думку запровадження національної медичної термінології. З цією метою для першого ж числа журналу «Українські медичні вісти» підготував українською мовою статтю «*Tumor glandulae pinealis seu conarii*» («Пухлина шишкоподібної залози»).

В описах життя І. Липи вказується, що він письменник, громадський та політичний діяч, і ремарково зазначається про лікарський фах. Медичну освіту здобував спершу в Харківському університеті а після виключення з нього за організацію підпільного товариства «Братство Тарасівців», закінчував у Казанському. Працював земським лікарем у Херсонській та Полтавській губерніях. У 1902 р. переїхав до Одеси. Тут, як пише О. Янчук, «частими гостями родини були Михайло Коцюбинський, Осип Маковей, Гнат Хоткевич, Борис Грінченко, Володимир Самійленко, Олександр Олесь, Микола Вороний, Григорій Чупринка, ... Сергій Шелухін, Володимир Чехівський та інші діячі і письменники з усієї України» [508, с. 64]. У різні періоди УНР І. Липа був комісаром Одеси, міським лікарем-інспектором, членом Всеукраїнської Національної Ради та Ради Республіки, Міністром управління культурів та Міністром віровизнання. Із 1921 р. – міністр охорони здоров'я УНР в екзилі.

І. Липа займався активною журналістською практикою, виступаючи як у громадсько-політичній, так і спеціалізованій пресі. Зокрема співпрацював із популярно-науковим українським журналом із питань медичної освіти, здорового побуту, боротьби з епідеміями, тлумачення різних явищ природи «Вістник життя і знання»,

який у Полтаві видавав і редагував Г. Коваленко. На сторінках цього видання І. Липа опублікував «Другий з'їзд в справі реформи фельдшерсько-акушерських шкіл»; «Хворі душі в “Кобзарі” Т. Шевченка».

У віснику гігієни, санітарії, медицини і природознавства «Життя і знання» за 1913 р. оприлюднив повість «Нові хрести». Того ж року твір окремим виданням [221] вийшов у Полтаві. У творі розглядаються взаємини між лікарем, який приїхав працювати в село, та народною масою – бідною, забобонною, неписьменною.

У 1919–1930 рр. завідувачем статистичного відділу Народного комісаріату охорони здоров'я УРСР працював С. Томілін – гігієніст, санітарний статистик, демограф та історик медицини. У наукових працях, опублікованих як окремими книгами так і в спеціалізованих виданнях, вивчав соціально-гігієнічні оцінки дитячої смертності, венеричних хвороб, абортів в Україні, стан населення України, соціальної медичної профілактики та ін. На сторінках «Вісника Міністерства Народного Здоров'я і Опікування» надрукував матеріал «Фрагменти по філософії медицини».

На честь 20-річчя жовтневого перевороту в Петрограді у справі «Спілки визволення України» розстріляно лікаря, громадського діяча, активного автора спеціалізованих медичних періодичних і продовжуваних видань Володимира Удовенка. Постать цієї непересічної особистості й визначного науковця не обійдена увагою дослідників, особливо після здобуття Україною незалежності. Про нього в наукових статтях, публіцистичних матеріалах і книгах писали, зокрема, С. Вітковський [69], Я. Ганіткевич [87, с. 6–7, 58–59, 128], В. Москаленко, В. Бардов та А. Гринзовський [71], Н. Коцур [205], С. Шевченко [494] та ін.

Його життя та науково-педагогічна робота висвітлені фактично повно.

Народився 9 липня 1881 р. у Києві. Середню освіту здобув у 4-й Київській чоловічій гімназії. Вступив на медичний факультет Київського університету, де навчавсь упродовж 1900–1907 рр.

Після отримання диплому працював лікарем-інтерном у Київській безкоштовній лікарні цесаревича Миколи для чорноробів, земським дільничним лікарем Бер-

дичівського повіту, земським санітарним лікарем цього ж повіту, у Київському губернському санітарному бюро. Із початком Першої світової війни В. Удовенка мобілізували. У часи УНР очолював санітарно-статистичний відділ медичної санітарної управи Генерального секретаріату внутрішніх справ. За Гетьманату та Директорії працював віце-директором санітарного департаменту Міністерства народного здоров'я та опікування.

Із приходом до влади більшовиків залишився в Україні. У 1919 р. призначений на посаду завідувача санітарно-епідеміологічного відділу Народного комісаріату здоров'я. З осені 1920 – у Київському губздороввідділі. Із 1921 р. – доцент і завідувач кафедри гігієни на санітарно-технічному відділі КПІ. У 1923 р. очолив кафедру загальної гігієни Київського медичного інституту, став професором. Входив до президії Медичної секції ВУАН.

У справі «Спілки визволення України» В. Удовенко заарештований 20 листопада 1929 р. Засланий на Соловки. У вирокі значилося: «захопивши в свої руки президію Медсекції ВУАН та перетворивши її на центр СВУ, проводив сам по директивам СВУ контрреволюційну діяльність ... Давав вказівки лікарям під час лікування хворих комуністів не надавати медичної допомоги, а проводити метод медичного терору» [Цит. за: 494]. У грудні 1937 р. його разом із групою визначних українських діячів розстріляли.

В. Удовенко як автор активно виступав на сторінках «Врачебно-санитарной хроники Киевской губернии», особливо під час роботи в Бердичеві. За нашими підрахунками, на сторінках цього видання ним упродовж 1912–1915 рр. надруковано 16 матеріалів. Серед них: «Випадок злякисного набряку», «Доповідь санітарного лікаря з питання про шкільно-санітарний нагляд», «Про дослідження водопостачання у Бердичівському повіті», «Взаємини губернського і повітового земств, роль діяльничних та санітарного лікарів, а також епідемічного персоналу губернського земства в боротьбі з епідеміями», «Запобіжні заходи проти холери в Бердичівському повіті та заходи боротьби з епідемією, у разі її виникнення», «Досвід організації по-

двірною віспощеплення у Бердичівському повіті» та ін. Також у різні роки друкувався у таких виданнях, як «Врачебно-санитарная хроника Воронежской губернии», «Труды врачебной комиссии и совещания врачей при Киевской губернской управе», «Врачебно-санитарный обзор Юго-Западного фронта», «Врачебная жизнь», «Общественный врач», «Гигиена и эпидемиология», «Вістник Міністерства народного здоров'я і опікування», «Українські медичні вісти» та ін. А також на сторінках громадсько-політичних видань: «Киевская земская газета», «Більшовик» та ін. Окрім того, стаття його авторства «Колодязі» побачила світ у 13 т. «Большой медицинской энциклопедии», що вийшов у 1930 р., тобто вже після арешту В. Удовенка.

Вдався до авторства на сторінках спеціалізованих медичних медіа український державний і політичний діяч, військовий лікар, один із організаторів медично-санітарної служби в Україні, перший міністр народного здоров'я УНР Дмитро Антонович Одрин (1892(1893)?–1919).

Народивсь у селі Телешівка, неподалік Василькова, у багатодітній сім'ї. Успішно закінчив чотирикласну земську школу, Київське фельдшерське училище (навчався за стипендіальні кошти земства). Упродовж 1911–1916 рр. навчався на медичному факультеті Київського університету св. Володимира. У 1916 р. добровольцем пішов на фронт і керував санітарним потягом під час Першої світової війни.

На II Всеукраїнському військовому з'їзді, який проходив 15–17 червня 1917 р., обраний членом Українського Генерального Військового Комітету. Із липня він у структурі військового секретаріату Центральної Ради – заступник Симона Петлюри з військово-санітарних питань. У грудні призначений головою Генерального військово-санітарного управління армії УНР. За гетьманату заарештовувався. За часів Директорії очолював військову санітарну управу. Із червня 1919 р. – міністр народного здоров'я і опікування та заступник голови ради міністрів УНР. Помер від тифу в Кам'янці-Подільському 16 листопада 1919 р.

Із третього курсу навчався в одній групі з М. Булгаковим. За визначенням Я. Тинченка, у «Білій гвардії» Д. Одрин зображений в образі лікаря Курицького.

Певно, зазначає дослідник, «Михайло Булгаков про лікарський подвиг колишнього однокурсника Дмитра Одрини, який ціною свого життя допоміг багатьом хворим тифом», не знав. Інакше б лікар Курицький у романі «постав би перед читачами зовсім в іншому світлі» [433].

У період гетьманату, коли Д. Одрини був особистим секретарем і помічником С. Петлюри, який очолював земську управу, виступив на сторінках «Українських медичних вістей» (1918. – Ч. 7. – Колонки 205–212) зі статтею «Організація справи піклування каліками, інвалідами, хворими і покинутими дітьми».

Матеріал спрямований проти існуючої на той час влади, що констатується уже з перших рядків: «Справа піклування нездатними до праці каліками, інвалідами та покинутими дітьми, незважаючи на свій глибокий соціальний зміст і значення, до сього часу не розв'язана у нас, навіть саме розв'язання її не поставлено ще на належний ґрунт».

Багато сьогочасних інвалідів, коли були «в розцвіті сил і здоров'я» виступали для держави опорою, а тепер «є лише тягарем тяжким, непотрібним, засудженим ... на загибель від голодної смерті».

Також Україна не готова до повернення хворих і скалічених полонених, адже навіть «не маємо точних даних про кількість хорих полонених, про род їхніх хороб і кількість хорих тою чи іншою хоробою, нарешті зовсім не маємо куди їх дівати і, коли хочете, і зараз ще мало робимо, щоб запобігти горю».

Велику надію у вирішенні цього питання Д. Одрини покладав у важкий для України час на місцеве самоврядування та на громадські організації. Написаний цей текст, хочемо на цьому наголосити, фактично сто років тому – у 1918-му.

Активним автором був Володимир Валеріанович Підвисоцький (1857–1913). Народився 24 травня (5 червня) 1857 р. у с. Максимівка, що зараз знаходиться в Ічнянському районі Чернігівської обл. Батько майбутнього академіка Валеріан Йосипович (1822–1892) мав дві освіти – юридичну та медичну. Працював спершу юрис-

том, а потім приват-доцентом фармакології Дерптського університету, з часом – ординарним професором Казанського університету [53, с. 78].

У зв'язку з переїздами сім'ї, навчався Володимир Підвисоцький спершу в Женевській гімназії потім у Житомирській. У 1884 р. закінчив медичний факультет Київського університету св. Володимира. Від 1900 р. життя, наукова і педагогічна діяльність В. Підвисоцького пов'язана з Одесою – він став деканом медичного факультету Новоросійського університету. Помер у Петербурзі 22 січня 1913 р.

Брав активну участь у роботі наукових і науково-просвітницьких товариств: Київських лікарів, для боротьби із заразними хворобами, Одеського бальнеологічного товариства (голова), член Медичної ради Міністерства внутрішніх справ.

У нього навчалися такі всесвітньовідомі академіки, як О. Богомолець, Л. Тарасевич і Д. Заболотний. Останній про той час писав: «До аудиторії не входить а вбігає звичайна собі середнього зросту ще не стара людина... Лекції по загальній патології звичайно не пропускалися ані професором, ані слухачами» [136].

Як науковець розв'язував проблеми регенерації різних тканин, етіології злоякісних новоутворень, патології інфекцій, бактеріологічні дослідження, проблеми імунітету, фагоцитоз, питання ендокринології, морфології збудника сибірської виразки, холерного вібріону та ін. Тісний зв'язок підтримував із І. Мечниковим. Згідно з деякими джерелами В. Підвисоцький «був обізнаний із фагоцитарною теорією І. Мечникова, прийняв її і навіть доповнив пропозицією об'єднати фагоцитарну теорію імунітету з гуморальною» [139, с. 134], листувався, стажувався на Пастерівській станції.

Однією з перших опублікованих праць В. Підвисоцького стала стаття «Про кефір», яка побачила світ як додаток до «Протоколов общества Киевских врачей» у 1882 р. Виконане дослідження Підвисоцьким-студентом на кафедрі гістології. Загалом «Протоколы общества Киевских врачей» стали місцем постійних публікацій наукових статей та доповідей науковця. На сторінках цього продовжуваного видання ним опубліковано ще низку праць.

Серед авторів спеціалізованих медичних періодичних і продовжуваних видань, які активно формували інформаційний простір, ми бачимо прізвища таких всесвітньовідомих представників галузі, як Яків Юлійович Бардах (1857–1929), Василь Парменович Образцов (1849–1920) та Микола Васильович Скліфосовський (1836–1904).

Уродженець Одеси, мікробіолог, бактеріолог, інфекціоніст Я. Бардах в історію науки та практики увійшов як організатор, разом із І. Мечниковим та М. Гамалією, Одеської бактеріологічної станції (1886), та розробник методики виготовлення протидифтерійної сироватки (1891–94). Як автор переважно виступав на сторінках таких одеських часописів, як «Терапевтическое обозрение», «Протоколы заседаний Общества Одесских врачей», «Южно-русская медицинская газета».

В. Образцов на сторінках «Южно-русской медицинской газеты» описав правила використання розробленого ним методу глибокої пальпації та діагностовані за його допомогою хвороби. Він також виступав у багатьох тогочасних виданнях: «Киевский врачебный вестник», «Труды Киевского физико-медицинского общества, состоящего при университете св. Владимира», «Труды Общества киевских врачей с приложением протоколов» («Клінічні форми апендициту»), «Протоколы заседаний общества Киевских врачей» («Два випадки субдіафрагматичних абсцесів», «Про дослідження шлунка і кишок», «Визначення положення duoedeni et coli transversi», «Про положення нижньої межі шлунка») та ін.

Знаменитий хірург, професор, директор Імператорського клінічного інституту великої княгині Олени Павлівни в Санкт-Петербурзі М. Скліфосовський тісно пов'язаний із Україною. Народився 6 квітня 1836 р. у Тираспольському повіті Херсонської губернії, в Одесі закінчив гімназію. Після здобуття лікарського фаху в Московському університеті (1859) працював лікарем в Одеському земстві, потім завідувачем хірургічного відділення міської лікарні. 1870–1871 навчальний рік – професор Київського університету. У подальшому працював у Москві та Петербур-

зі. У період роботи в Одесі очолював Одеське товариство лікарів, активно виступав на сторінках «Протоколов засіданий Общества Одесских врачей».

Значну увагу доборові членів редколегії та колективу авторів приділив засновник журналу «Архив психиатрии, неврологии и судебной психопатологии» проф. П. Ковалевський. Серед них ми бачимо відомих фахівців як психоневрології, так й інших галузей медицини: П. Автократов, Я. Анфімов, М. Баженов, О. Драгоманов, С. Корсаков, К. Lange, І. Мержеєвський, Й. Мочутковський, І. Оболенський, L. Pasteur, І. Платонов, П. Преображенський, М. Реформатський, І. Сікорський, М. Сербський, М. Скліфосовський, В. Тихомиров, Ferre, О. Фрезе, В. Чиж, С. Штейнберг та ін. Практично увесь цвіт тогочасної науки. Загалом у перших двадцяти томах журналу ми нарахували 1219 авторів, які опублікували 2546 своїх матеріалів.

Серед них був і Володимир Михайлович Бехтерев (01.02.1857–24.12.1927) – невропатолог, нейрофізіолог, психіатр, психолог, морфолог і фізіолог нервової системи, доктор медицини (1881), директор організованого ним Психоневрологічного інституту (1908), Інституту по вивченню мозку і психічної діяльності (1918–27). Входив, як дійсний член, до Наукового товариства імені Шевченка [34, с. 12]. Автор багатьох фундаментальних досліджень із анатомії, фізіології та патології нервової системи, об'єктивної психології, навіювання, рефлексології тощо. У 1954 р. вийшли його «Избранные произведения» [33].

На сторінках перших двадцяти томів «Архива...» із 1881 р. до 1892 р. В. Бехтеревим надруковано, за нашими підрахунками, 26 матеріалів. Виступав зі статтями, бібліографічними оглядами, повідомленнями в рубриці «Суміш». Зокрема в журналі вміщені: «Про функціонування зорових вузлів» (т. I, № 1; т. VII, № 2, с. 112), «Фізіологія рухової області мозкової кори» (т. VIII, № 1–2; т. IX, № 2), «Про подвійне променезаломлення нервовими волокнами» (т. XIV, № 1–2), «Про центральні закінчення блукаючого нерва і про склад волокон так званого одиночного пучка довгастого мозку» (т. XI, № 3) та ін.

В. Бехтерев у статті «Фізіологія рухової області мозкової кори» він, зокрема, зауважує, що в усіх тварин з рухової області мозкової кори вдається викликати різкий ефект на дихання; не вдавалося лише точно визначити положення точки, що діє на дихальні м'язи у тієї чи іншої тварини. Означена робота дала підстави В. Бехтереву зробити висновки: 1) «у зорових вузлах зосереджені приводи для мимовільної іннервації тих м'язових груп, які беруть участь у вираженні різноманітних відчуттів, властивих певному виду тварин»; 2) «якщо у тварини видалені мозкові півкулі, то збудження зорових вузлів до діяльності може відбуватися тільки відбитим шляхом внаслідок подразнень, що діють на чуттєву поверхню тіла». Описовий аналіз праць В. Бехтерева також подано у підрозділі 3.1 нашої роботи.

До активних авторів «Архива...» належить і Володимир Федорович Чиж (9 червня 1855, Смоленська губернія – 4 грудня 1922 (1924 ?), Київ) – доктор медицини, професор, клініцист, один із засновників теорії особистості та індивідуальності. Оpubлікував серію книг про Ф. Ніцше, Ф. Достоевського, О. Пушкіна, М. Гоголя, І. Тургенєва, провівши психіатричний аналіз їхніх біографій. Першим у Російській імперії провів експериментально-психологічні дослідження аперцептивних процесів, які базувалися на теорії В. Вундта. Саме результати цих вивчень і опубліковані на сторінках «Архива...»: «Аперцептивні процеси у душевнохворих» (т. VII, № 3; т. VIII, № 1–2); «Об'єм свідомості у здорових і божевільних» (т. X, № 1–2; № 3); «Широта сприйняття душевнохворих» (т. XVI, № 1–2). Надрукував низку матеріалів і на інші теми, зокрема «Огляд творів по кримінальній антропології» (т. XX, № 5), «Піклування про душевнохворих у Парижі» (т. XIV, № 1–2).

Олександр Петрович Драгоманов – наймолодший син гадяцького поміщика Петра Яковича Драгоманова, брат Михайла й Ольги Драгоманових, дядько Лесі Українки. Здобувши медичну освіту, у різні роки працював лікарем-психіатром у містечках Творки та Прушков недалеко від Варшави, у місті Дерпт. Багато років жив у Харкові, працював в Олександрійській лікарні (нині перша міська клінічна лікарня), мешкав у будинку № 6 по вулиці Сумській. Леся Українка підтримувала з

дядьком тісні стосунки, часто його навідувала. Прийнято вважати, що саме розмови з дядьком, спостереження над душевнохворими поетеса використала при написанні оповідання «Місто смутку» і драми «Блакитна троянда» [253, с. 46].

У «Архиве...» О. Драгоманов виступав як із науково-теоретичними статтями, так і готував матеріали для розділу «Бібліографія». Ним опубліковані, зокрема, такі статті: «Неврастенія і психічні розлади» (т. IX, № 1, с. 1; № 2, с. 69), «Нейрон-патологічна секція II з'їзду лікарів у Москві» (т. IX, № 3, с. 86), «Гостра галюцинаторна агенція» (т. XV, с. 105), «Чахотка і психози» (т. XIV, № 1–2, с. 139), «Варшавська лікарня і колонія для божевільних» (т. XX, № 3, с. 183) та ін.

Серед авторів журналу «Вопросы нервно-психической медицины» привертає увагу постать Михайла Микитовича Лапінського (1862, Смолигівка біля Чернігова – 1949, Вісенте Лопез біля Буенос Айресу, Аргентина) – лікар-психіатр і невролог, один із засновників Київської школи неврологів, учень І. Сікорського, професор.

Згідно з твердженнями біографів, проф. М. Лапінський приймав іспит у студента-медика М. Булгакова й оцінив знання майбутнього письменника з неврології на «відмінно». М. Булгаков високо цінував професіоналізм і шляхетність професора. Ю. Віленський висунув припущення, що основні риси героя роману «Майстер і Маргарита» лікаря Стравінського письменник запозичив у професора М. Лапінського [66, с. 48].

На сторінках журналу він виступав як постійний автор, звертаючись до питань із клінічної неврології, анатомії і патоморфології нервової системи, психо- та нейрофізіології, експериментальних методик дослідження, електродіагностики і терапії психоневрологічних хвороб тощо, опублікував одну зі своїх програмових праць – «До питання про будову капілярів мозкової кори».

Основу журналу «Терапевтическое обозрение» (Одеса, 1908–1915) склали науково-теоретичні публікації з різних галузей медицини. Кожен номер відкривався рубрикою «Оригінальні статті», де публікувалися авторські матеріали наукового, науково-популярного та науково-практичного змісту. Авторський склад представ-

ляли: Я. Бардах, Б. Воротинський, О. Безредка, І. Мечников, Б. Боришпольський, Л. Бухштаб, О. Вальтер, М. Вульф, Л. Дрознес, Я. Зільберберг, Я. Райміст, Я. Розенблат, ін. Широко представлені закордонні автори: R. Kobert, B. Laguer, A. Neisser, M. Jacobsohn, Ferdinand Blumenthal, Brieger L. та ін.

Увагу привертає постать Олександра Михайловича Безредки (1870–1940) – уродженця Одеси, мікробіолога та імунолога, учня і співробітника по Пастерівському інституту І. Мечникова. Закінчивши Одеський університет (1892), він переїхав до Парижа. Здобувши диплом про закінчення медичного коледжу (1897), працював в Інституті Пастера асистентом, професором, завідувачем лабораторії і з 1916 р. – заступником директора (після І. Мечникова). Основні праці присвячені проблемам імунітету та принципам і прийомам вакцинації. Саме останнє і розкривається в опублікованій на сторінках «Терапевтического обозрения» статті.

Одним із активних авторів журналів «Практическое зубоврачевание» і «Зубо-врачебный ежемесячник» був лікар Ісаак Ілліч Марголін – учасник російсько-турецької війни 1877–78 рр., перший лікар-одонтолог Півдня Російської імперії, засновник зуболікарської школи, перший і довгі роки незмінний голова «Одеського одонтологічного товариства».

Активно на сторінках «Протоколов заседаний Акушерско-гинекологического общества» виступав Григорій Федорович Писемський (1862–1937) – доктор медицини, професор, у подальшому заслужений діяч науки УРСР.

Народився 7 лютого 1862 р. в м. Пирятин Полтавської губернії. Із золотою медаллю закінчив Київську 2 чоловічу гімназію (1882 р.) та із відзнакою медичний факультет Університету св. Володимира в Києві (1888 р.). Працював ординатором університетської акушерської клініки, гінекологічного відділення Кирилівської лікарні та гінекологічного відділення київської міської лікарні Цесаревича Олександра, а також завідувачем останнього. Очолював акушерсько-гінекологічну клініку Київського інституту удосконалення лікарів, кафедру акушерства і гінекології ме-

дичного інституту, був науковим керівником НДІ охорони материнства та дитинства «ОХМАТДИТ». Помер 20 червня 1937 р. в Києві.

Наукові інтереси Г. Писемського знаходилися переважно в площині оперативного акушерства та гінекології, профілактики післяпологових ускладнень. Окремими виданнями вийшли його твори: «Случай ненормальной волосатости у женщин» (К., 1895), «Очерк развития хирургической гинекологии и ее главнейшие задачи» (К., 1927), «Заболевания маточных труб» (К., 1927), «Руководство по женским болезням» (Л., 1927) та ін.

Першу доповідь – «Випадок ненормальної волосатості в жінок» – майбутній світило акушерсько-гінекологічної справи опублікував на сторінках «Протоколов засідань Акушерско-гинекологического общества в Киеве, состоящего при Университете св. Владимира» у томі 8 за 1889 р.

«Протоколы...» видавалися упродовж 1886–1913 рр. Виходили двічі на рік, на початку кожного навчального семестру. На сторінках видання друкувалася: детальна інформація про склад постійних та почесних членів товариства з характеристикою кожного; звіти; доповіді, організаційні питання тощо. У повному обсязі вміщувалися наукові дослідження та розробки в акушерсько-гінекологічній галузі, обговорені на засіданнях товариства.

Усього на сторінках цього видання Г. Писемським оприлюднено, за нашими підрахунками, 18 праць.

Також Г. Писемський друкувався у таких періодичних і продовжуваних виданнях, як «Врач» (1899 р.), «Труды Третьего съезда Общества Российских акушеров и гинекологов в Киеве» (1910 р.), «Сборник трудов врачей гинекологического отделения Киевской городской Цесаревича Александра больницы» (1910–1911 рр.), «Журнал акушерства и женских болезней» (1910 р.) тощо.

Один із активних авторів продовжуваного видання «Протоколы общества Киевских врачей» – Христіан Якович Гюббенет (1822–1873). Хірург, окуліст, венеролог; доктор медицини; професор спершу кафедри державного лікарства, з ча-

сом – теоретичної хірургії з офтальмологією Київського університету св. Володимира; голова Товариства київських лікарів (1860–1869). У «Протоколах...» опубліковані доповіді та повідомлення Х. Гюббенета про апарат Сальжирона (Sales-Girons Appareil Nephogene) з указівкою на ті модифікації в його улаштуванні, які зробив лікар Шніцрель; бинти з вулканізованого каучуку, які використовуються під час лікування ускладнених переломів; нововинайдений Мезонневом інструмент для трахеотомії, який прорізає дихальне горло зсередини до зовні тощо.

Із перших номерів вдалося сформувавши високопрофесійний авторський колектив і редакторів «Сборника трудов Харьковского Ветеринарного института» М. Рязанцеву, залучивши до співпраці провідних учених і викладачів: А. Раєвського, В. Данилевського, О. Брандта, С. Іванова, А. Шалашникова, І. Гордзялківського, Д. Конєва, І. Садовського, М. Бекетова, І. Мечникова, Л. Ценковського, І. Тарханова, М. Яновського, Л. Бразоля, В. Заварикіна та ін., а також студентів і магістрантів.

У різні роки досліджуваного нами періоду на сторінках спеціалізованих медичних періодичних і продовжуваних видань виступало багато представників медико-біологічної сфери, які зробили певний внесок у розвиток як науки, так і лікарської практики. Бодай коротко згадаємо їх.

Тему боротьби з туберкульозом у «Белом цветке», «Врачебно-гигиеническом указателе» та ін. розробляв Ісаак Наумович Альтшуллер (1870–1943) – лікар із Ялти, один із засновників Міжнародної ліги для боротьби з туберкульозом. Більше відомий у колі літературознавців як автор спогадів про А. Чехова та Л. Толстого.

У «Протоколах Общества одесских врачей» постійно друкував статті, реферати й повідомлення Натан Йосипович Бернштейн (1836–1891) – фізіолог і громадський діяч, доктор медицини, приват-доцент Новоросійського університету, обирався секретарем і головою Товариства одеських лікарів.

Федір Карлович Борнгаупт (1842–1905) – хірург, доктор медицини, професор, завідувач кафедри госпітальної хірургії Київського університету (1883–1903), один із засновників Товариства боротьби з інфекційними захворюваннями у Києві. Як

автор на сторінках «Трудов Киевского физико-медицинского общества...» опублікував розлоге дослідження «Нарис розвитку хірургії за ХІХ століття».

Матеріали «Євреї як раса» та «Гігієна в звичаях і етиці євреїв» на сторінках журналу «Еврейский медицинский голос» опублікував лікар і антрополог Самуїл Абрамович Вайсенберг (1867–1928). У першій роботі він вказує, що євреї є не єдиною расою, а продуктом змішання кількох антропологічних типів.

На сторінках журналу «Вестник магнетизма» виступав відомий розробник психологічних тем, зокрема особистісного магнетизму, Гектор Дюрвіль. Він опублікував статтю «Магнітна фізика чи фізичні властивості магнетизму». Автор стверджував, що після лікування водою, «намагніченою» за допомогою магніту з підйомною силою 110 кілограмів, у хворих зникають виразки, краще загоюються рани.

Основоположні принципи громадської гігієни та соціально-гігієнічного напрямку медицини розробив Федір Федорович Ерісман (Friedrich Huldreich Erismann, 1842–1915) – один із основоположників наукової гігієни. Німець за походженням, уродженець Швейцарії, він після здобуття освіти в Європі у 1869 р. переїхав до Петербургу. Вже тут зайнявся питаннями гігієни. Як автор активно співпрацював із газетою «Земский врач».

Із цим виданням як автори також співпрацювали Дмитро Миколайович Жбанков (1853–1932) – лікар і етнограф, активний дослідник історії медицини; Дмитро Петрович Нікольський (1855–1918) – доктор медицини, гігієніст і громадський діяч; Веніамін Йосипович Португалов (1835–1896) – лікар і публіцист, першим висунув ідею спеціальної підготовки санітарних лікарів; Володимир Володимирович Святловський (1851–1901) – лікар, письменник, фабричний інспектор; Микола Іванович Тезяков (1859–1925) – земський лікар і гігієніст, один з організаторів радянської системи охорони здоров'я та ін.

Аполлінарій Григорович Подрез (1852–1900) – хірург-експериментатор, доктор медицини (1879), професор, засновник вітчизняної хірургії серця, який першим у світі виконав хірургічне втручання на серці з приводу сліпого поранення револь-

верною кулею (1897). Написав перший вітчизняний підручник з урології («Хирургические болезни мочевых и половых органов», Харків, 1887–1896), одним із перших застосував антисептику під час бойових дій, запропонував ряд нових методик операцій, а саме: оригінальні методики колостомії, гастроентеростомії, шов слизової оболонки, спосіб з'єднання сечоводу з сечовим міхуром, оригінальний спосіб лікування сечового каналу [75]. Допомагав у редакційній роботі редакторові часопису «Журнал медицины и гигиены», надрукувавши там статті «Два випадки туберкульозного провідного перитоніту», «Теодор Білльорт і його значення в хірургії». Співпрацював із низкою інших спеціалізованих видань.

«Протоколы заседаний общества Киевских врачей» – продовжуване видання, на сторінках якого друкував свої наукові доповіді Кирило Михайлович Сапежко (1857 (1860?)–1928) – хірург, доктор медицини (1892), заслужений професор (1917), організатор та завідувач кафедри факультетської хірургії Одеського університету. У виданні ним, зокрема, опубліковані «Про новий спосіб лікування завороту вїй і верхньої повіки», «Випадок емпієми правої лобної пазухи», «Випадок травматичного пошкодження черепа з порушенням цілісності мозку».

Із авторськими матеріалами у спеціалізованих медичних періодичних і продовжуваних виданнях також виступали: військовий лікар, доктор медицини Іван Якович Атласов (1857–1911); терапевт, доктор медицини, професор, завідувач кафедри Київського університету Конрад Едуардович Вагнер (1862–?); доктор медицини Олексій Григорович Глинський (1862–1895); хірург, доктор медицини, професор, завідувач кафедри Одеського медичного інституту Микола Іванович Кефер (1864–1944); гінеколог, доктор медицини, голова київської санітарної комісії Олексій Семенович Лесков (1837–1909); фізіолог, доктор медицини Іван Петрович Михайловський (1877–1929); вчений-фізик, рентгенолог Микола Дмитрович Пильчиков (1857–1908); психіатр Іван Якович Платонов (1852–?); професор, рентгенолог Яків Мойсейович Розенблат (1872–1928), терапевт, доктор медицини, завідувач кафедри

спеціальної патології і терапії внутрішніх хвороб Харківського університету Олександр Минайович Шилтов (1837–1917) та ін.

Окремої згадки заслуговує Валентин Феліксович Войно-Ясенецький (Святитель Лука) – хірург, доктор медицини, архієпископ Сімферопольський та Кримський Українського екзархату РПЦ. Канонізований Церквою у 1995 р.

Народився 9 травня 1871 р. в м. Керч Таврійської губернії. Лікарський фах здобув на медичному факультеті Київського університету. Під час Російсько-японської війни (1905–1907 рр.) очолював хірургічне відділення Київського лазарету Червоного Хреста. Працював земським лікарем у Симбірській, Курській, Саратовській, Володимирській губерніях, в Інституті топографічної анатомії та оперативної хірургії (Москва), головним лікарем Ташкентської лікарні. У 1916 р. захистив дисертацію «Регіонарна анестезія», на звання доктора наук. «Більшовицький переворот у жовтні 1917 року він сприйняв як кару Господню, бо той спричинив братовбивчу різанину» [223, с. 679] – написав його рідний онук В. Лисичкин.

Чернечий постриг прийняв і був рукоположений у єпископа Ташкентського і Туркестанського у травня 1923 р. Відбув майже 12 років у таборах і засланнях. Працюючи в районній лікарні м. Андижан написав і видав книгу «Очерки гнойной хирургии», що витримала чотири видання (1934, 1946, 1956, 2006). Саме за цю працю а також за «Поздние резекции при инфицированных ранениях больших суставов» у 1946 р. став лауреатом Сталінської премії. Під час Другої світової війни, будучи арештантом, працював консультантом евакогоспіталю у Красноярську. У 1943 р., після закінчення терміну заслання, призначений єпископом Тамбовської єпархії. Із 26 травня 1946 р. – архієпископом Сімферопольським і Кримським.

11 червня 1961 р. В. Войно-Ясенецький (Святитель Лука) помер.

Як автор, виступав на сторінках «Врачебной газеты» (СПб.), журналів «Хирургия» (Москва), «Archiv fur Klinische Chirurgie» (Берлін), «Deutsche Zeitschrift fur Chirurgie» (Лейпциг), «Туркестанский медицинский журнал» (Ташкент), «Врачебно-санитарная хроника Владимирской губернии» та ін.

Український період життя і діяльності В. Войно-Ясенецького як автора пов'язаний із продовжуваним виданням «Труды Киевского хирургического общества, состоящего при Университете св. Владимира». Тут він опублікував: «Двостороннє пошкодження блукаючого нерва. Резекція нерва діафрагми (з Романівської земської лікарні Балашовського повіту)» (1912.– Вип. 3), «Про первинний гострий остеомієліт хребта (з Романівської земської лікарні Балашовського повіту)» (1912.– Вип. 3), «До казуїстики оперативного лікування пухлин мозку» (1915.– Вип. 5), «Випадок оперативного лікування пріапізму» (1915.– Вип. 5).

Матеріали для спеціалізованих періодичних і продовжуваних видань писали автори-жінки, серед яких були не тільки представники медичної сфери. Так, по 10-17 матеріалів у кожен номер журналу «Архив психиатрии, неврологии и судебной психопатологии» для рубрики «Бібліографія» готувала К. Ковалевська.

На сторінках «Протоколов засідань и трудов Общества Симферопольских врачей» виступала лікар-окуліст Ольга Аркадіївна Машковцева (1851–?). Закінчила жіночі медичні курси при медико-хірургічній академії в Петербурзі (1877). Знаходилася під негласним поліцейським наглядом. Із 1885 р. працювала лікарем у Симферополі, займаючись приватною офтальмологічною практикою.

Займаючись офтальмологічною практикою, О. Машковцева спостерігала випадок емпієми верхньощелепної пазухи у 6-місячної дитини з панофтальмітом (запалення всіх тканин і оболонок ока), що й описала на сторінках «Протоколов...» у доповіді «Випадок емпієми гайморової порожнини у 6-місячної дитини (з панофтальмітом)». Також у виданні опубліковані її праці «Трахома в Таврійському єпархіальному жіночому училищі за даними поголовного огляду та заходів до боротьби з нею», «Нотатки про різні способи дезінфекції при заразних захворюваннях», «Випадок ехінокока очниці у 2-річної дитини», «Вроджена капсулярна передня і задня катаракти правого ока» тощо.

Серед авторів-жінок також значилися: О. [А.] Перкель – «Терапевтическое обозрение», Єв. Є. Диканська – «Протоколы общества Херсонских врачей», Чисто-сердова – «Акушерка» та ін.

Активну участь у підготовці контенту спеціалізованих медичних періодичних і продовжуваних видань брали лікарі, фармацевти, середні медичні працівники, які служили у приватних і земських лікарнях, у санаторіях, бальнеологічних і стоматологічних клініках, госпіталях і перев'язочних пунктах, аптеках, амбулаторіях тощо. Переважної більшості із них біографічні факти не встановлені, життєписи не укладені. Також зустрічаються під різноманітними публікаціями, переважно інформаційного плану, такі підписи: «Відставний військовий лікар із Кролевця», «Лікар із Сингліївського повіту», «Лікар Л. І.», «Лікар А. Г.», «М. Д-ко» та ін. Повне встановлення представників лікарського авторського корпусу з описом біографій і аналізом надрукованих текстів – завдання подальших досліджень.

Дещо можемо представити вже зараз. Нашу увагу привернула, зокрема, постать Василя Валентиновича Шеболдаєва. Народився 1852 р. у Харківській губернії. Медичну освіту здобув у Київському університеті св. Володимира (1876 р.). Працював ординатором у військовому шпиталі, брав участь у російсько-турецькій війні. Частина його життя і роботи пов'язана з Конотопським повітом, де він завідував Батуринською лікарнею. Саме тут він зарекомендував себе як доволі вправний хірург. Через погану забезпеченість шовним та перев'язувальним матеріалом він дослідним шляхом винайшов і запропонував спосіб збереження стерильності дренажів і лігатур. Після його від'їзду хірургічна діяльність у Батурині практично припинилася. Із 1889 р. В. Шеболдаєв працював старшим лікарем і завідувачем хірургічного відділення Чернігівської губернської лікарні.

Переважно виступав на сторінках газети «Земский врач». Піднімав теми поглиблення пропаганди розвитку медицини та санітарно-просвітницької роботи. Зокрема, вказував на те, що медики безсилі ліквідувати ті причини розвитку хвороб, які залежать від устрою життя людей. Виступав проти залучення до медичної діяльнос-

ті колишніх ротних та ескадронних фельдшерів. Пропагував створення сезонних дитячих ясел. Помер В. Шеболдаєв 1 серпня 1900 р.

Лікарями служили і його брати: Лев Шеболдаєв працював у Сумській повітській лікарні, очолював хірургічне відділення Сумської дитячої лікарні. Повітове земство запровадило «стипендію імені Л. Шеболдаєва в Харківській губернській фельдшерській школі» [479, с. 105]; Данило Шеболдаєв працював у клінічному військовому шпиталі, земським лікарем Конотопського повіту Чернігівської губернії.

Установити чіткий контроль за установами, які взяли за правило «хижацькі прийоми експлуатації» курортів, пропонував на сторінках «Вестника курортов и лечебных учреждений» у статті «До питання про стан південно-бережних курортів» лікар із Ялти Ф. Меркуров: «Відсутність капіталів відіграє, звичайно, превалюючу роль у питаннях упорядкування південно-бережних курортів, однак неабияке значення має і наша загальна некультурність, відсталість і невігластво...». На думку автора, «зажерливість и безмежна жадність місцевих підприємців є гальмом, що затримує розвиток першокласних курортів» (1908. – № 2. – С. 5.).

Важливе місце в розвитку інформаційного простору як автор спеціалізованих видань посідає Ксенофонт Михайлович Гамалія (1858–1918) – санітарний лікар Харкова, почесний член Харківського медичного товариства. Виходець зі старовинного українського роду Гамалій, у 1880-ті роки, будучи студентом, він прилучився до активної діяльності у «Київській громаді». За дорученням «Громади» був офіційним видавцем журналу «Киевская старина» та «Кобзаря» Т. Шевченка 1894 року.

Після закінчення медичного факультету (1881 р.) Київського університету св. Володимира працював ординатором терапевтичної клініки проф. Меринга. У 1885 р. посів місце Київського санітарного лікаря. Через вісім років активної роботи очолив міську санітарну виконавчу комісію. «Київська міська санітарна організація, без перебільшення можна сказати, була створена Гамалією» [455, столб. 21], – писав у некролозі на його смерть проф. В. Фавр.

Із 1905 р. К. Гамалія працював у Харкові міським санітарним лікарем.

«Моральна чистота його особистості, його стійкі та сміливо висловлювані гуманні й громадські переконання дали підстави називати його громадянською совістю Харківського медичного товариства» [455, столб. 23] – акцентував В. Фавр.

Як автор К. Гамалія особливо активно виступав на сторінках періодичних видань «Врачебно-санитарная хроника Киевской губернии» та «Вопросы оздоровления г. Харькова и обзоры деятельности городской врачебно-санитарной организации», висвітлюючи питання роботи санітарних організацій цих міст, підсумки обстеження шкіл, аналізуючи результати інфекційних хвороб, допомога біженців. Також друкувався у «Харьковском медицинском журнале», зокрема умістивши матеріали «Епідемія висипного тифу 1915–16 рр. у м. Харкові у зв'язку з переміщенням біженців» та «Цифрові підсумки епідемії черевного тифу 1909 р. в м. Харкові та її причини» (з діаграмами на окремих листках).

На сторінках спеціалізованих медичних періодичних і продовжуваних видань друкувалися також письменники: Михайло Коцюбинський, Лев Толстой, Микола Лесков, Федір Страхов, Корній Чуковський, Дмитро Мамін-Сибіряк, Михайло Арцибашев, Михайло Альбов, Володимир Чертков, Ганна Черткова-Дітерікс, Микола Лісовський, Наталія Норман-Северова та ін. А також художник Ілля Рєпін.

Перші публікації М. Лєскова у медичній пресі з'явилися у розділі «Фейлетон» газети «Современная медицина» (1860. – № 29) – «Нотатка про [казенні] будівлі». У цій же газеті за 1860 р. побачили світ такі праці майбутнього відомого письменника: «Про робітничий клас» (№ 32), «Кілька слів про лікарів Рекрутських закладів» (під псевд. Фрейшиц, № 36, 1860), «Кілька слів про поліцейських лікарів у Росії» (під псевд. Фрейшиц, № 39, 1860), «Поліцейські лікарі в Росії» (№ 48).

На сторінках видання «Протоколы заседаний и труды Общества симферопольских врачей» виступив Володимир Вікторович Корсаков – доктор медицини, журналіст, відомий як дослідник Китаю. У «Протоколах...» (1892) він надрукував розлогу статтю «Проституція в Сімферополі», у якій показав поширення цього явища в

місті, умови проживання в будинках розпусти, принципи роботи й заробітки, зупинився на питаннях медицини загалом та лікування повій (1892. – Т. 3).

Отже, нами виокремлено різні групи авторів, які продукуючи інформацію різного проблемно-тематичного змісту формували основні принципи комунікації. Аналіз дав підстави стверджувати: а) аудиторія таких медіа переважно виступала не просто споживачем інформації, що пропонувалася, а й оцінювала її, брала активну участь у виробництві, впливала на формування тематики та принципів викладу, насичення термінами, дискусійність, географію матеріалів, оприлюднення результатів наукових досліджень і нових підходів у лікуванні тощо. Відповідно комунікація ішла не в архетипній парі «автор – читач», а в архетипній тріаді «автор – читач – автор» і здійснювалася по колу; б) названо прізвища майже 200 осіб (із різним ступенем дослідженості), які готували матеріали для медичної преси Наддніпрянської України ХІХ – початку ХХ ст. Звичайно ж, повний список цих осіб на кілька сотень більший; в) за рівнем загальної і професійної підготовки, за рівнем приналежності до фахового середовища всі автори абсолютні різні. У числі описаних – 14 академіків та членів-кореспондентів різних років: О. Богомолець, М. Бекетов, В. Бехтерев, С. Боткін, М. Введенський, О. Восійков, О. Гейманович Д. Заболотний, О. Марзєєв, М. Нещадименко, Є. Павловський, В. Підвисоцький, Л. Ценковський, Т. Яновський; г) авторами досліджуваних видань були як закордонні, так і вітчизняні науковці, як професори університетів, так і студенти та молоді вчені, які писали свої наукові роботи, як лікарі гуманітарних медичних закладів, так і спеціалісти ветеринарної галузі, як чільні діячі української національної революції 1917–1920 рр., так і затавровані ідеологічно та навіть фізично знищені в перші десятиліття побудови соціалізму, як професійні письменники, так і художники та журналісти.

У переважній своїй більшості будучи непрофесіоналами у сфері медіа, автори спеціалізованих медичних періодичних і продовжуваних видань в основу своїх публікацій ставили достовірний факт, наукову новизну, практичну значущість та ін., що піднімало рівень комунікативного впливу на читача.

Висновки до розділу

Може видатися, на перший погляд, що багато уваги приділяється біографіям представників медичної еліти ХІХ – початку ХХ ст., які окрім занять наукою та практикою, були активними учасниками соціально-комунікативного процесу і як редактори, засновники чи видавці спеціалізованої преси, і як автори. Однак саме це дозволяє нам чітко визначити й показати соціально-політичний контекст, функціонально-змістові особливості, комунікативно-прагматичні складники вітчизняного інформаційного простору в сегменті медичної преси Наддніпрянської України ХІХ – початку ХХ століть.

Саме результатом аналізу біографій, написаних ними текстів, а також виявлення індивідуального, професійного та соціально-політичного світогляду і стало створення узагальненого, колективного портрета учасника соціально-комунікаційного процесу.

Завдяки проведеній науково-дослідній роботі можна зробити такі висновки:

По-перше: а) виникненню спеціалізованих медичних періодичних і продовжуваних видань сприяло чимало чинників, усі з яких були по своєму знаковими. Одним із визначальних факторів стало збільшення кількості агентів наукової і практичної діяльності, які розуміли необхідність поширення медичних теорій та отримання відомостей від інших. У ролі видавців, засновників та редакторів виступило, за нашими підрахунками, більше 180 осіб; б) наукові відкриття ХVІІІ–ХІХ ст. створили фундамент медико-біологічних знань, сприяли їхньому розвитку та клінічному застосуванню. Відповідно в боротьбу з вибухоподібними розповсюдженнями інфекційних хвороб окрім лікарів активно включилися представники медико-біологічних наук. Зокрема значний внесок зробили уродженці та жителі України, які стали відомими вченими-мікробіологами, бактеріологами та імунологами європейського рівня. Головна заслуга цих людей перед людством – відкриття нових різновидів хвороб, що можуть викликати епідемії й пандемії, та розроблення принци-

пів і правил імунізації. Розуміючи вагу друкованого слова в розвитку науки та практики, представники медико-біологічної науки залишили значний слід і в розвитку вітчизняної спеціалізованої журналістики та соціальної комунікації; в) найвизначнішою особистістю (згідно з офіційними званнями та зробленим внеском у науку) серед учених-мікробіологів, хто займався редакторською діяльністю, є І. Мечников – один із основоположників еволюційної ембріології, імунології та мікробіології, розробник фагоцитарної теорії імунітету, засновник наукової геронтології, лауреат Нобелівської премії з фізіології і медицини. Також редакційну роботу вели такі вчені-мікробіологи та імунологи європейського рівня як М. Гамалія, С. Коршун, В. Недригайлов, О. Дедюлін, В. Високович, П. Лашенков, Г. Мінх, Й. Мочутковський.

Головна заслуга названих діячів науки перед людством – відкриття нових різновидів хвороб, що можуть викликати епідемії й пандемії, та розроблення принципів і правил імунізації. Ми уперше вводимо їх у науковий обіг як редакторів чи засновників медичних періодичних і продовжуваних видань. Саме цією діяльністю вони закладали основи журналістики, формували соціальну комунікацію, розвивали вітчизняний інформаційний простір.

По-друге: а) найбільшу групу серед засновників, редакторів і видавців склали лікарі, які займалися наукою і вели широку медичну практику: психіатри П. Ковалевський та І. Сікорський, офтальмологи А. Ходін та С. Головін, терапевти А. Гринфельд та О. Кузнецов, гінеколог П. Амброжевич, венеролог І. Зеленев, рентгенолог О. Зоненштраль, фізіолог О. Вальтер, гомеопат Є. Дюков та ін. В умовах становлення медицини як науки і практики, вони прагнули досягти найдальші її перспективи наповненням інформаційного простору знаннями. Саме з цією метою вони започаткували і видавали, часто власним коштом, журнально-газетні видання; б) виконуючи обов'язки редактора та видавця, вони виступали й одними з найактивніших авторів, у кожному випуску вміщуючи статті, переклади, бібліографічні описи; в) окрім наукової, представники редакторського цеху займалися історичною

і політичною публіцистикою; г) ми вперше заговорили про цих людей, переважна більшість із яких відома в науково-практичних колах, у розрізі журналістської діяльності: показали їхню редакторську та видавничу роботу, розкрили тематичні домінанти науково-публіцистичної творчості, показали їхній значний вплив на формування спеціалізованих медичних періодичних і продовжуваних видань та всього вітчизняного інформаційного простору.

По-третє: а) не стояли осторонь розвитку спеціалізованих медіа сподвижники української держави початку ХХ ст.: Мартирій Галин, Євмен Лукасевич, Іван Луценко, Овксентій Корчак-Чепурківський, Олександр Черняхівський та ін.; б) редакторсько-видавничі ініціативи у плані формування медичного сегмента вітчизняного інформаційного простору проявили й представники ветеринарної медицини: заслужений професор Харківського ветеринарного інституту П. Гордєєв; доктор наук, проф. Є. Земмер; доктор наук, проф. М. Рязанцев, учений у галузі гігієни утримання тварин А. Скороходько; в) до проблеми формування інформаційного простору та розвитку спеціалізованої преси прилучилися також князь, дійсний статський радник, доктор медицини М. Долгоруков; князь, дійсний статський радник О. Голіцин; дійсний статський радник, камергер Двору М. Суковкін; представник високоповажного польського роду А. Гриневецький; г) у когорті тих, хто вирішував редакторські та організаційно-видавничі питання, були також жінки (К. Кондратковська, О. Прохасько, О. Усова, А. Шаховська) та представники середньої ланки медицини.

По-четверте: а) аудиторія таких медіа переважно виступала не просто споживачем інформації, що пропонувалася, а й оцінювала її, брала активну участь у виробництві, впливала на формування тематики та принципів викладу, насичення термінами, дискусійність, географію матеріалів, оприлюднення результатів наукових досліджень і нових підходів у лікуванні тощо. Відповідно комунікація ішла не в архетипній парі «автор – читач», а в архетипній тріаді «автор – читач – автор» і здійснювалася по колу; б) аналіз нам дав підстави назвати прізвища майже 200 осіб (із різним ступенем дослідженості), які готували матеріали для медичної преси Над-

дніпрянської України XIX – початку XX ст. Звичайно ж, повний список цих осіб на кілька сотень більший; в) за рівнем загальної і професійної підготовки, за рівнем приналежності до фахового середовища всі автори абсолютні різні. У числі описаних – 14 академіків та членів-кореспондентів різних років: О. Богомолець, М. Бекетов, В. Бехтерев, С. Боткін, М. Введенський, О. Воєйков, О. Гейманович Д. Заболотний, О. Марзеєв, М. Нецадименко, Є. Павловський, В. Підвисоцький, Л. Ценковський, Т. Яновський; г) авторами досліджуваних видань були як закордонні, так і вітчизняні науковці, як професори університетів, так і студенти та молоді вчені, які писали свої наукові роботи, як лікарі гуманітарних медичних закладів, так і спеціалісти ветеринарної галузі, як чільні діячі української національної революції 1917–1920 рр., так і затавровані ідеологічно та навіть фізично знищені в перші десятиліття побудови соціалізму, як професійні письменники, так і художники та журналісти.

У переважній своїй більшості будучи непрофесіоналами у сфері медіа, автори спеціалізованих медичних періодичних і продовжуваних видань в основу своїх публікацій ставили достовірний факт, наукову новизну, практичну значущість та ін., що піднімало рівень комунікативного впливу на читача.

Поставлені та вирішені в розділі питання ширше розкриваються і доповнюються у працях автора дисертаційного дослідження: «“Відродження розпочинається із гласності...” (Медична преса Наддніпрянської України другої половини XIX – початку XX ст.)» [362], «Діяльність професора А. В. Ходіна в контексті розвитку вітчизняної медичної періодики» [357], «Павло Ковалевський – редактор і видавець медичної періодики» [369], «Степан Коршун – редактор газети» [377], «Іван Сикорський – редактор и издатель специализированного медицинского журнала» [387], «Іван Луценко в історії вітчизняної медичної преси» [366], «Микола Рязанцев і розвиток наукової медичної комунікації у XIX – на початку XX ст.» [368], «Постаті видатних мікробіологів та імунологів у вітчизняній соціальній комунікації кінця XIX – початку XX століть» [375] та у виступах на конференціях.

ВИСНОВКИ

У дисертації здійснено теоретичне узагальнення і нове вирішення наукової проблеми, що виявляється в обґрунтуванні історії та теорії спеціалізованої преси як значущого сегмента інформаційного простору через виявлення основних закономірностей формування медичних періодичних і продовжуваних видань Наддніпрянської України другої половини ХІХ – початку ХХ ст., шляхом визначення типологічних, функціонально-змістових і комунікативно-прагматичних складників та особливостей структуризації. Це підтверджується такими висновками:

1. Спеціалізований медичний інформаційний простір – це середовище, в якому відбувається вироблення, збір, зберігання та поширення ретельно перевіреної, документально підтвердженої, достовірної, доступної, валідної інформації медико-біологічного змісту, а також інформаційна взаємодія між агентами інформаційних обмінів для задоволення власних інформаційних потреб, забезпечення епідеміологічних досліджень, статистичних вимірювань, лікувально-профілактичних заходів чи наукового пошуку.

Головна спрямованість спеціалізованого медичного інформаційного простору – вирішення завдань інституціональної системи охорони здоров'я шляхом забезпечення комунікативних функцій галузі.

Спеціалізований медичний інформаційний простір Наддніпрянської України другої половини ХІХ – початку ХХ ст. характеризувався розвиненістю соціальних інститутів (вищі навчальні заклади, наукові товариства, науково-дослідні організації, лікувальні установи); насиченістю сформованих та відтворюваних медичних знань; наявністю професійних агентів комунікування (вчені-медики, лікарі-практики та клініцисти, середній медичний персонал, студенти); корпоративністю використання; спільністю типологічних ознак, властивості яких задаються інформаційною інфраструктурою; фактом наявності спеціалізованих медичних періодичних і продовжуваних видань.

Перше таке видання – газета «Современная медицина» – на території Наддніпрянської України вийшло друком у 1860 р. У період із 1860 р. до 1920-го (хронологічні межі обумовлені розвитком соціально-політичних подій) у 9 губерніях (Волинська, Катеринославська, Київська, Подільська, Полтавська, Таврійська, Харківська, Херсонська, Чернігівська) видавалося 186 спеціалізованих медичних періодичних і продовжуваних видань. Наші підрахунки базуються на аналізі: а) каталогів провідних бібліотечних установ: Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського НАН України, Національної наукової медичної бібліотеки України, Харківської наукової бібліотеки ім. В. Г. Короленка, Одеської національної наукової бібліотеки, Російської національної бібліотеки (Санкт-Петербург); б) каталогів деяких обласних бібліотек – це, як правило, колишні центри губерній, відомчих та вищих навчальних закладів: Дніпропетровська обласна універсальна наукова бібліотека, наукова бібліотека ім. М. Максимовича Київського національного університету імені Тараса Шевченка, наукова бібліотека «Таврика» ім. О. Х. Стевена (Сімферополь), науково-довідкова бібліотека Центральних державних архівів України, бібліотека Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського, бібліотека Харківського національного медичного університету, Херсонська обласна універсальна наукова бібліотека ім. О. Гончара, Чернігівська обласна універсальна наукова бібліотека та ін.; в) зафіксованих даних низки наукових і бібліографічних джерел тощо.

Говорячи про спеціалізовані медичні періодичні та продовжувані видання, маємо на увазі пресу, що: а) призначалася для людей однієї – медико-біологічної – сфери діяльності; б) в її контенті переважала інформація наукової, науково-популярної і практичної сфер, що вивчає нормальні та патологічні процеси в організмі, різноманітні захворювання, патологічні стани, методи їх запобігання і збереження здоров'я людини; в) вирізняється специфічністю цільового призначення і покликана задовольняти інформаційні інтереси своєї цільової аудиторії.

Усе означене нами і становить структурні елементи соціокомунікативного та джерелознавчого аспектів системи спеціалізованого медичного інформування.

2. Стан дослідження проблеми становлення вітчизняного інформаційного простору в сегменті медичної преси Наддніпрянської України другої половини ХІХ – початку ХХ ст. в українській і зарубіжній історіографії можна поділити на п'ять груп, а групи, у свою чергу – на підгрупи, визначені на основі систематизації наявних підходів у науковій думці.

До першої групи відносимо праці з теорії та історії журналістики. За підгрупами: дослідження виникнення, становлення та розвитку спеціалізованих періодичних і продовжуваних видань, медичних зокрема; бібліографічні каталоги та покажчики ретроспективного плану; вивчення наукової комунікації загалом та в медичному середовищі зокрема; загальнотеоретичні питання типології газетно-журнальних видань; праці з історії та сучасного стану друкованих носіїв медичної інформації та медичної наукової комунікації; питання становлення, проблеми та перспективи функціонування інформаційного простору України тощо. Другу групу становлять видання та дослідження з історії медицини гуманітарної та ветеринарної за різні роки. За підгрупами: загальна історія; організація медичних навчальних закладів, наукова та практична діяльність викладачів і студентів; дія на організм різноманітних хвороб і винайдення та застосування у практиці нових методів профілактики, діагностики, лікування; реакція професійного медичного середовища і суспільства на різноманітні прояви асоціалізації, такі як проституція, наркоманія, алкоголізм тощо. Третя група – література з історії земств, що відображає специфіку становлення та розвитку охорони здоров'я населення. За підгрупами: загальнотеоретичні праці з історії громадської медицини; висвітлення ролі інтелігенції в процесі розвитку земського врядування тощо. Четверта група – фактори виникнення, зростання та впливу на медицину і соціум узагалі наукових товариств та інших (асоціацій, общин, комісій, рад, палат тощо) громадських організацій. За підгрупами: історіографія наукових медичних товариств та інших громадських організацій, їх вплив на розвиток медицини; роль у заснуванні й виданні друкованих органів; проведення галузевих, епідеміологічних, природничо-медичних та інших з'їздів, їх вза-

ємозв'язок із органами державної влади тощо. П'ята група – роль особистості в розвитку наукової, науково-практичної та масової комунікації. Виділяємо такі підгрупи: образ автора твору; образ споживача інформації; вплив редактора/засновника на тематичну складову та ін.

Аналіз авторитетних джерел за цими напрямками дав підґрунтя для визначення основної спрямованості дослідження – обґрунтування теорії спеціалізованої преси як окремого сегмента інформаційного простору шляхом виявлення основних закономірностей формування медичної періодики Наддніпрянської України другої половини XIX – перших десятиліть XX ст. та через визначення першорядних тенденцій їх структуризації, типологічних і функціонально-змістових особливостей.

Підсумовуючи загальний стан розробленості проблеми, наголосимо, що певні дослідження існують, однак мають фрагментарний характер і не дають можливості сповна уявити процес становлення вітчизняного інформаційного простору в сегменті медичної преси Наддніпрянської України другої половини XIX – початку XX ст. в українській і зарубіжній науковій думці. До питань спеціалізованих медичних медіа зверталися переважно медики з точки зору історії, а також економісти, соціологи, краєзнавці, використовуючи як джерело фактичних даних. Проблеми функціонування видань розглядалися під вузькопрофесійним кутом зору, без урахування суспільно-історичного контексту, без пов'язаності з розвитком соціокомунікаційних процесів, без аналізу проблемно-тематичних і змістових аспектів, без зв'язку з іншими проблемами історії та теорії журналістики, що, втім, зовсім не зменшує наукового значення і цінності таких праць. Незважаючи на певний науковий доробок з окремих аспектів проблеми, цілісних наукових досліджень спеціалізованих медичних періодичних і продовжуваних видань ми не знайшли.

3. Наслідком пошукової роботи із системного виявлення, проведення максимально повного обліку й точного опису періодичних і продовжуваних видань медичного спрямування Наддніпрянської України другої половини XIX – початку XX ст., їх аналізу й уведення як об'єкта в сферу наук із соціальних комунікацій стало

упорядкування та видання першого в Україні бібліографічного покажчика «Медичні періодичні та продовжувані видання Наддніпрянської України (1860–1920)». Часописи в ньому подаються у такій послідовності: українськомовні, російськомовні, польськомовні. Принцип розміщення – абетковий. Описані за схемою: 1) назва, підзаголовок, періодичність виходу; 2) роки видання (із зазначенням дати виходу першого та останнього номерів за наявності відомостей про це); 3) прізвище редактора (якщо ж видання мало кількох редакторів, то після прізвища кожного з них подаються роки та/або номери видань, що ним підписані); 4) прізвище видавця (за попередньою схемою); 5) додатки (якщо такі були); 6) примітки (тут подаються відомості про зміну назви видання із зазначенням номера, в якому сталася зміна; про причини припинення виходу видання тощо); 7) джерела (звідки запозичені відомості, якщо не вдалося виявити самого видання); 8) архівні джерела, якщо такі виявлені під час роботи над списком; 9) наявність видання у бібліотеках.

Доповнюється упорядкована книжка низкою покажчиків: географічним, іменним, хронологічним, типологічним, наявності видань у бібліотеках, скорочень. У географічному покажчику назви міст розміщені за алфавітом. В іменному покажчику прізвища редакторів та видавців часописів перелічені за алфавітом, указуючи ім'я та по батькові (якщо вони відомі) в сучасному українськомовному написанні. Також зазначено номер видання, редактором чи видавцем якого була певна особа. Наприкінці подається список використаних джерел і літератури, опрацювання якої дозволяє глибше розкрити історичне тло зародження та роботи медичних видань, типологічні й тематичні аспекти, внесок у розвиток науки редакторів тощо.

Спеціалізовані медичні періодичні та продовжувані видання, пов'язані з Наддніпрянською Україною, виходили у 26 містах: Київ – 52, Одеса – 35, Харків – 34, Катеринослав – 12, Сімферополь – 10, Херсон – 8, Житомир і Полтава – по 6, Кам'янець-Подільський і Ялта – по 5, Чернігів – 4, Кременчук – 2, Балаклава, Варшава, Вінниця, Єлисаветград, Керч, Миргород, Москва, С.-Петербург, Севастополь, Слов'янськ, Феодосія, Хорол, Хотин – по 1.

4. Головною характеристикою проблемно-тематичного та змістового аспектів контенту спеціалізованої медичної преси є те, що на відміну від інших тогочасних медіа вона зуміла поєднати місцеві, загальнодержавні та загальносвітові факти: на-самперед відображався стан розвитку медицини на території, де виходило видання; уміщувалися новини місцевого життя; передруки стосувалися визначних медичних досягнень; наукова комунікація між представниками однієї галузі розвивалася на рівнях розуміння й партнерства; для привернення читацької уваги використовувалась інформація, що допомагала б їм позбавитися фізичних страждань тощо.

Тематика поділялася на теоретико-академічну, практично-лікарську, культурно-просвітницьку, соціальну та суспільно-політичну, а також рекламно-інформаційну.

Найзначніший репрезентант теоретично-академічного змісту – статті та доповіді, в яких оприлюднені факти й зроблені висновки, що в подальшому визнавалися як наукові відкриття і вплинули на розвиток медико-біологічної науки та медико-практичних навичок і знань. До теоретично-академічного змісту відносимо матеріали, що містять результати теоретичних або клінічних розробок, які можуть стати джерелами для подальших досліджень. Публікації вирізнялися високим науковим рівнем, що підтверджує наявність важливих узагальнень та сформований науковий підхід. Відповідно до функціонального призначення тексти поділялися на оглядові, методологічні, емпірико-фактологічні, теоретичні, пояснювальні, додаткові й мішаного типів. За принципами укладання тексти означаються змістовою насиченістю, професійною значущістю, науковою інформативністю, новизною фактів, змістовою завершеністю, проблемністю, інтертекстуальністю. Серед основних напрямів теоретично-академічного змісту: маловивчені на той час хвороби та нові, оригінальні методи боротьби з ними; теоретичні та практичні розробки, що безпосередньо стосувалися діяльності лікарів-практиків, приват-доцентів, професорів, давали їм можливість стежити за розвитком вітчизняної та зарубіжної медико-біологічної науки;

очікування майбутніх змін. Окреме місце відводилося реферативним матеріалам із закордонних видань переважно практичного та науково-теоретичного змісту.

Працюючи на підняття професійних навичок і вмій медичного персоналу, а також на популяризацію медичних знань у соціумі, спеціалізовані періодичні та продовжувані видання формували зміст матеріалами практично-лікарської тематики. Контент-аналіз показує стабільне домінування саме таких публікацій. Тематично всі медіа багатогалузеві – висвітлювали питання клінічної, профілактичної, загальної, підліткової, теоретичної, практичної та доказової медицини. Характерні ознаки проблематики: збереження та передача інформації про хвороби; диференціація клінічної медицини, виникнення нових медичних спеціальностей; етіологія та патогенез хвороб; методи лікування та профілактики; результати фундаментальних наукових досліджень; медична статистика; «журнали», «протоколи» та «резолюції» різних засідань і нарад; звіти про діяльність ветеринарних лікарів; нові профільні документи; рецензії та реферати тощо. Також практично-лікарську тематику характеризували: запровадження і виконання санітарно-гігієнічних правил; боротьба з поширеними інфекційними хворобами; надання швидкої та невідкладної допомоги; відкриття лікарень; створення жіночих медичних інститутів; боротьба зі знахарством; філантропія в медицині.

Прагнучи заповнювати вільну предметно-тематичну нішу, задовольняти запити споживачів і впливати на становлення інформаційного простору, спеціалізована медична преса не лише спиралася на суто професійні теми, а також зверталася до питань культури, суспільствознавства, політики, стану громадських інституцій тощо. Превалювали теми: проведення реформ; розвиток місцевого самоврядування; питання «народу», «нації», «націоналізму» та підходи до їх вирішення; медицина в роки Першої світової війни; визволення й відродження українського народу, розвій україномовної наукової термінології з усіх галузей медицини. Органічно вписувалась у тематико-змістові рамки спеціалізованої медичної преси письменницька публіцистика.

Реклама на сторінках спеціалізованих медичних періодичних і продовжуваних видань наявна в усі роки їх виходу – із другої половини XIX і до початку XX ст. За концентрацією на певному сегменті аудиторії серед аналізованого контенту переважала селективна реклама, пропонована виробниками та реалізаторами продукції, а також приватними особами. За предметом рекламної комунікації центральне місце займала реклама товарна та надання різноманітних, насамперед лікарняних та санаторних, послуг. За мотивами виділяються тексти раціональні, емоційні та соціальні. Найголовніше – мотив здоров'я. Звертали увагу видавці й на художньо-технічне оформлення реклами, використовуючи при цьому фотографії, малюнки, рамочки, віньетки.

Зазначені складові й сформували проблемно-тематичний та змістовий аспекти повноцінного контенту спеціалізованих медичних періодичних і продовжуваних видань Наддніпрянської України другої половини XIX – початку XX ст., що активно впливало на розвиток інформаційного простору.

5. Аналізуючи внесок редакторів, засновників і видавців у виникнення спеціалізованої медичної преси та їх роль у функціонуванні її як сегмента інформаційного простору, передусім потрібно підкреслити – шлях до нинішнього свого стану українська журналістика пройшла разом із тисячами працівників засобів масової інформації (багато з яких невідомі й не були професіоналами у сфері медіа). Тож, обґрунтовуючи питання історії та теорії спеціалізованої преси як окремого сегмента інформаційного простору через виявлення основних закономірностей формування медичних видань Наддніпрянської України другої половини XIX – перших десятиліть XX ст., необхідно наголосити на особливому значенні агентів наукової та практичної діяльності, які, розуміючи необхідність поширення знань і отримання відомостей від інших, брали участь у виробленні та споживанні інформації, що розповсюджувалася відкритими друкованими джерелами, а саме: засновник/редактор/видавець–автор.

Агентами наукової діяльності у медико-біологічній сфері були: студенти, доценти і професори медичних факультетів трьох університетів Наддніпрянської України (Київського, Харківського, Одеського) та Харківського ветеринарного інституту; співробітники науково-дослідних інститутів – Бактеріологічного інституту Харківського медичного товариства, Одеської бактеріологічної станції, Київського бактеріологічного інституту, ветеринарно-бактеріологічних та санітарних лабораторій тощо; члени наукових медичних товариств та інших громадських об'єднань медико-біологічного та ветеринарного спрямування, керівники відділів земств і медичних служб міст.

Групу практиків формували лікарі та фельдшери, які працювали в лікарнях, амбулаторіях та інших медичних закладах; доценти та професори медичних факультетів, які працювали в університетських госпітальних клініках, при різноманітних відділеннях лікарень або займалися приватною практикою; фармацевти й аптекарі; ветеринари – фельдшери та лікарі різноманітних служб (армія, базари, великі заводи та сільські господарства, земства тощо), викладачі ветеринарного інституту, які мали приватну практику чи в державних установах. Поняття «агент наукової та практичної діяльності» містить не лише конкретних людей, а також установи й організації (академічні та медико-санітарні), цілі соціальні інститути.

За умов становлення медицини як науки і практики вони прагнули досягнути найдальші її перспективи наповненням інформаційного простору спеціальними знаннями. Саме для цього започатковували й часто за власні кошти друкували журнально-газетні видання.

Нами вперше досліджено редакційний досвід представників медико-біологічної науки та практичної гуманітарної і ветеринарної медицини. Саме цією діяльністю вони закладали основи журналістики, формували соціальну комунікацію, розвивали вітчизняний інформаційний простір.

6. Теорію спеціалізованої медичної преси як окремого сегмента вітчизняного інформаційного простору в дисертації обґрунтовано: а) основними закономірностями

ми формування; б) аудиторією, що була не просто споживачем інформації, а оцінювала її, брала активну участь у виробленні, впливала на формування тематики та принципів викладу, відповідно комунікація ішла не в архетипній парі «автор – читач», а в архетипній тріаді «автор – читач – автор» і здійснювалася по колу; в) індикаторами інтенсивності, під якими розуміємо систему показників, що фіксують залежність змін інформаційного простору від змін у сегменті спеціалізованих видань, що характеризуються періодичністю, насиченням ринку, тематичною частотністю, міжнауковою комунікацією; г) спільністю технологічних, аудиторних, інформаційних, функціональних та організаційно-редакційних типологозначущих ознак, що дає підстави спеціалізовані медичні періодичні та продовжувані видання позиціонувати як єдину типологічну групу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. 100-летие Харьковского научного медицинского общества. 1861–1961: Сборник очерков и статей / за ред. В. Т. Новаченко. – К.: Здоров'я, 1965. – 257 с.
2. Абрамов В. А. Историческая периодизация отношения общества к душевнобольным / Абрамов В. А., Абрамов А. В. // История украинской психиатрии : сборн. научн. работ Украинского НИИ клинической и экспериментальной неврологии и психиатрии и Харьковской городской клинической психиатрической больницы № 15 / под общ. ред. И. И. Кутько, П. Т. Петрика. – Харьков, 1994. – Т. 1. – С. 13–14.
3. Авчинников А. Г. Друг бедных: памяти К. В. Лешко-Попеля / А. Г. Авчинников. – Екатеринослав : Печатня С. П. Яковлева, 1904. – 28 с.
4. Агапцов С. А. Индикативное планирование как основа стратегического развития промышленного предприятия : моногр. / С. А. Агапцов, А. И. Мордвинцев, П. А. Фомин, Л. С. Шаховская. – М. : Высш. шк., 2002. – 301 с.
5. Акопов А. И. Методика типологического исследования периодических изданий: на примере специализированных журналов / Акопов А. И. – Иркутск : Изд-во ЦК ВЛКСМ Молодая гвардия, 1985. – 96 с.
6. Акопов А. И. Отечественные специальные журналы 1765–1917 : историко-типологический обзор / А. И. Акопов. – Ростов-на-Дону : Изд-во Ростовского ун-та, 1986. – 84 с.
7. Акопов А. И. Развитие представлений о журнале как типе издания и варианты его формы в России в XVIII–XIX вв. А. Акопов // Акценты : Альманах. – 1997, № 2. – С. 12–16.
8. Акопов А. И. Становление специализированной курортной прессы в России / Александр Акопов [Электронный ресурс] // RELGA : научно-культурологический журнал. – 2008. – № 4 (167). – Режим доступа : <http://www.relga.ru/Environ/WebObjects/tgu-www.woa/wa/Main?textid=2146&level1=main&level2=articles>. – Дата доступа : 19.06.2015.

9. Алибек К. Пятая революция в медицине: о роли инфекций в патогенезе старения и хронических болезней человека / К. Алибек, Л. Гречаный, Т. Клименко, А. Пашкова // Лікарська справа. – 2008. – № 1/2. – С. 3–30.
10. Анналы истории медицины : сборник трудов / Отв. ред. М. И. Барсуков. – М. : Медгиз, 1963. – 152 с. (Всесоюз. научн. ист.-мед. о-во).
11. Антонов В. В. Цензоры Малороссии, Новороссии и Слободской Украины в XIX – начале XX века / В. В. Антонов, Н. А. Гринченко, В. С. Измозик, Н. Г. Патрушева, Д. А. Эльяшевич // Книжное дело в России в XIX – начале XX века : сб. науч. тр. – СПб., 2006. – Вып. 13. – С. 181–251.
12. Антонова В. И. Трансформации типологической и жанровой систем в современной журналистике (по материалам печатных изданий Поволжского региона): дис. ... доктора филол. наук / Антонова Вера Ивановна. – Саранск, 2006 – 248 с.
13. Антонова О. В. Національно-світоглядна публіцистика Миколи Жулинського як інтеграція жанрово-тематичних домінант : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. наук із соц. комунік. : спец. 27.00.04 «Теорія та історія журналістики» / О. В. Антонова . – Запоріжжя, 2011. – 16 с.
14. Аржанов Н. П. Фармацевты и революция 1905 года: изучаем опыт прадедов / Н. П. Аржанов // Провизор. – 2000. – № 1. – С. 31–35.
15. Аристотель. Риторика // Античные риторика / под ред. А. А. Тахо-Годи. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1978. – С. 15–164.
16. Арканов С. Указатель «Врачебно-санитарной хроники Киевской губернии» за 1907–1914 годы / Арканов С. – К., 1918. – 35 с.
17. Аронов Г. Ю. Легенди і бувальщина київської медицини (люди, факти, події, документи): 160-річчю Нац. мед. ун-ту ім. О. О. Богомольця / Г. Ю. Аронов, А. П. Пелешук ; Нац. мед. ун-т ім. О. О. Богомольця. – К. : Століття, 2001. – 303 с.
18. Арсеньев К. К. Законодательство о печати / К. К. Арсеньев. – СПб. : Книгоизд. Ф. Вайсберга и П. Гершунина, 1903. – 264 с.

19. Артамонова Н. О. Еволюція комунікаційних засобів системи наукової медичної інформації / Н. О. Артамонова // Вісник Харківської державної академії культури. – 2010. – Вип. 30. – С. 120–129.
20. Артамонова Н. О. Система інформаційного забезпечення медичної науки в Україні : моногр. / Н. О. Артамонова. – Харків : Міськдрук, 2010. – 371 с.
21. Афанасьев Н. И. Современники : альбом биографий / Н. И. Афанасьев. – СПб. : Тип. А. С. Суворина. – Т. 1. – [Б. м.] : Б. и., 1909. – 352 с.
22. Ахмадулин Е. В. Системный подход в исследовании региональной печати / Е. В. Ахмадулин // Местная и национальная печать. Вопросы истории, методологии : [межвуз. сб. научн. трудов / под ред. Г. Э. Кучеровой]. – Ростов-на-Дону, 1983. – С. 17–29.
23. Ахмадулин Е. Разноликая журналистика в зеркале научного журнала / Е. Ахмадулин [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.relga.rsu.ru/n43/jur43.htm>. – Дата доступу : 19.06.2015.
24. Багалея Д. И. История города Харькова за 250 лет его существования (1655–1905) : истор. моногр. – В 2 т. / Д. И. Багалея, Д. П. Миллер. – Репринт. изд. – Харьков, 1993. – Т. 1. – 572 с.; Т. 2. – 982 с.
25. Багдасарьян С. М. Проблемы медицинской информации / С. М. Багдасарьян. – М. : Знание, 1973. – 64 с.
26. Баженов С. В. «Украинский Домовод» / С. В. Баженов // Українська радянська енциклопедія : в 12 т. / Ред. М. Бажан. – Київ : Поліграфкнига, 1984. – Т. 11. Кн. 1. Стодола–Фітогеографія. – С. 453.
27. Базака Р. В. Зародження преси Єлисаветграда: історико-функціональний аспект / Р. В. Базака // Держава та регіони. Серія: Соціальні комунікації / Клас. приват. ун-т ; [редкол.: О. В. Богуславський (голов. ред.) та ін.]. – 2012. – № 2. – С. 16–19.
28. Бахарев Н. Е. Структурно-функциональное развитие заголовков (на материале заголовков из газет и журналов за 1903–1907, 1935–1939, 1965–1970 гг.) :

автореф. дисс. на соискание уч. степени канд. филол. наук : спец. 10.01.10 «Журналистика» / Н. Е. Бахарев. – Алма-Ата, 1971. – 20 с.

29. Безумные грани таланта: Энциклопедия патографий / Авт.-сост. А. В. Шувалов. – М. : АСТ Астрель Люкс, 2004. – С. 687–688.

30. Березовая Л. Г. «История мировой рекламы, или старинные рецепты изготовления бесплатного сыра» : учеб. пособ. / Л. Г. Березовая. – М. : Изд-во Ипполитова, 2008. – 672 с. – ил.

31. Березовские воды // Энциклопедический словарь / Изд. Ф. А. Брокгауз и И. А. Ефрон : под ред. И. Е. Андриевского. – СПб., 1891. – [Кн.] 6, Т. 3А : Бергер – Бисы. – 962 с.: ил., карт. – С. 476–952.

32. Берлин В. Ученик Павлова и Бородина Н. В. Рязанцев последние годы жизни провел во Владикавказе / В. Берлин // Северная Осетия : республиканская ежедневная газета. – 2009. – 29 октября.

33. Бехтерев В. М. Избранные произведения : статьи и доклады / В. М. Бехтерев. – Москва : Государственное изд-во медицинской литературы, 1954. – 528 с.

34. Бехтерев Володимир // Енциклопедія українознавства: Словникова частина / Наукове товариство ім. Т. Шевченка у Львові; голов. ред. В. Кубійович. – Перевидання в Україні. – Львів : Наукове товариство ім. Т. Шевченка у Львові, 1993 – . Т. 1 : Абаза – Голов'яно. – [Б. м.] : [б. в.], 1993. – 400 с.

35. Библиографический указатель по земско-медицинской литературе. Приложение к земско-медицинскому сборнику / Сост. Д. Н. Жбанков. – М. : Типография М. П. Щепкина, 1890. – 206 с. (О-во рус. врачей в память Н. И. Пирогова).

36. Библиография русской периодической печати 1703–1913 гг. : материалы для истории русской журналистики / Сост. и изд. Н. М. Лисовский. – Петроград : Типография Акц. Общ. Тип. Дела, 1915. – 1067 с.

37. Биографический словарь деятелей естествознания и техники : в 2-х т. / отв. ред. А. А. Зворыкин ; ред. кол. : Н. Н. Аничков [и др.] ; Ин-т истории естест-

возн. и техники АН СССР. – М. : Гос. науч. изд-во «Большая Советская Энциклопедия», 1958–1959. – Т. 2 : М-Я. – 1959. – 467 с. : ил.

38. Білан Н. І. Концептуальні підходи до соціальної комунікації у сучасних наукових дослідженнях / Н. І. Білан // Інформаційне суспільство : науковий журнал / голов. редкол. В. В. Різун, голов. ред. В. Ф. Іванов ; Інститут журналістики КНУ імені Тараса Шевченка. – К., 2008. – С. 5–9.

39. Білінський М. Часописи Поділля (в межах УСРР) / М. Білінський // Часописи Поділля. Історико-бібліографічний збірник з нагоди 150-ліття першої газети на Україні (1776–1926) та 10-ліття існування УРСР. – Вінниця : [Б.в.], 1927–1928. – С. 9–31.

40. Бледнов В. П. У истоков медицины Донбасса / В. П. Бледнов, Л. В. Завада, С. И. Татаринев. – Артемовск: [Б.и.], 2002. – 56 с.

41. Блохин В. Ф. Провинция газетная: государственное управление периодической печатью и становление газетного дела в Российской провинции (1830-е – 1870-е гг.). – Брянск : Курсив, 2009. – 384 с.

42. Богданович А. «Рассказы» г. Арцибашева / Ангел Богданович // Годы перелома. 1895–1906. Сборник критических статей. – СПб., 1908. – С. 444–458.

43. Богомолец О. А. Александр Александрович Богомолец. К 100-летию со дня рождения // Александр Александрович Богомолец ; редкол.: акад. АН УССР К. М. Сытник (пред.), акад. АН УССР П. Т. Тронько и др. – К. : Наук. Думка, 1981. – С. 3–22.

44. Богуславський О. В. Преса міжвоєнної української еміграції і боротьба за незалежність України: історичний шлях, досвід, дискусії : моногр. / О. В. Богуславський. – Запоріжжя : Просвіта, 2008. – 452 с.

45. Боянус К. Гомеопатия в России. Исторический опыт / д-р Карл Боянус. – Москва : Тип. В. В. Давыдова, 1882. – 339 с.

46. Бранг П. Россия неизвестная: История культуры вегетарианских образов жизни от начала до наших дней / Петер Бранг ; [пер. с нем. А. Бернольд и П. Бранга]. – Москва, 2006. – 420 с.

47. Бредли Дж. Общественные организации и развитие гражданского общества в дореволюционной России / Дж. Бредли // *Общественные науки и современность*. – 1994. – № 5. – С. 77–89.
48. Броннер В. М. Проституция в России / В. М. Броннер, А. И. Елистратов. – М. : Изд-во наркомздрава РСФСР, 1927. – 108 с.
49. Василик Л. Є. Сучасна світоглядна публіцистика літературно-художніх видань в контексті історії української журналістики: концептосфера національної ідентичності : автореф. дис на здобуття наук. ступеня д-ра наук із соц. комунік. : 27.00.04 «Теорія та історія журналістики» / Л. Є. Василик. – Київ, 2010. – 36 с.
50. Васильев К. Г. История медицины России. Краткий курс : моногр. / К. Г. Васильев, К. К. Васильев. – Одесса : Optimum, 2009. – 335 с. : ил.
51. Васильев К. К. Деятельность Общества одесских врачей / К. К. Васильев // *Советское здравоохранение*. – 1990. – № 1. – С. 68–71.
52. Васильев К. К. К истории медицинских периодических изданий в досоветской Одессе: «Практическое зубоврачевание» // *История стоматологии : III Всерос. конф. с междунар. участием : докл. и тез., [Москва, 8 дек. 2009 г.]*. – М., 2009. – С. 53–55.
53. Васильев К. К. Сотрудничество медиков Украины и Балтии / К. Васильев, Ю. Дупленко, С. Рудая // *Тартуский университет и Украина / Международный союз истории и философии науки; Национальный комитет историков науки Украины; Тартуский государственный университет ; ред.: В. Оноприенко, Х. Танклер*. – Киев : ИИЦ Госкомстата Украины, 2004. – 211 с.
54. Васильев С. А. Синтез смысла при создании и понимании текста / С. А. Васильев. – К. : Наук. думка, 1988. – 237 с.
55. Васильев Ю. К. К истории первых периодических медицинских изданий на Украине: «Южно-Русская медицинская газета» (1892–1897 гг.) / Ю. К. Васильев // *Вісник Сумського державного університету : наук. журн. Сер. Медицина*. – 2006. – № 2. – С. 46–50.

56. Васильев Ю. К. Деятельность Общества одесских врачей в начале XX ст. / Ю. К. Васильев // Вісник Сумського державного університету. Серія: Медицина. – Суми : СумДУ, 2010. – № 2. – С. 206–214.
57. Вежель Л. М. Гавриїл Костельник як журналіст і літературний критик : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : 10.01.08 «Журналістика» / Л. М. Вежель. – К., 2001. – 20 с.
58. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / укл. і гол. ред. В. Т. Бусел. – К. ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. – 1728 с.
59. Великорецький Д. А. К истории развития медицинской печати : сообщение 1 / Д. А. Великорецкий // Фельдшер и акушерка. – 1991. – № 10. – С. 39–43.
60. Вербицький П. І. Історія ветеринарної медицини України : моногр. / П. І. Вербицький, П. П. Достоевський, С. К. Рудик ; За ред. С. К. Рудика. – К. : Ветінформ, 2003. – 384 с. : іл.
61. Вернан Ж. Происхождение древнегреческой мысли / Ж. Вернан. – М. : Прогресс, 1988. – 224 с.
62. Верховцева І. Г. Діяльність земств Правобережної України (1911–1920 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 – «Історія України» / І. Г. Верховцева. – Черкаси, 2004. – 20 с.
63. Веселовский Б. Б. История земства за сорок лет: в 4 т. / Борис Веселовский. – Т. 1–4. СПб. : Изд-во О. Н. Поповой, 1909–1911. – Т. 1. – 724 с., 2 л. карт.
64. Видання. Основні види. Терміни та визначення: ДСТУ 3017-95 [Чинний від 01-01-96]. – К. : Держстандарт України, 1995. – 47 с.
65. Визначні імена у світовій медицині / Г. Ю. Аронов, О. А. Грандо, М. Б. Мирський [та ін.] ; за ред. О. А. Грандо. – К. : РВА «Тріумф», 2001. – 319 с. : портр.
66. Виленский Ю. Г. Доктор Булгаков : моногр. / Юрий Виленский. – Вінниця : Нова книга, 2010. – 472 с.
67. Винниченко В. Відродження нації: Історія української революції: марець 1917 р. – грудень 1919 р. / Володимир Винниченко. – Київ ; Відень, 1920. – Ч.

1: доба Центральної Ради. – Репринтне відтворення видання 1920 року. – К. : Вид-во політичної літератури України, 1990. – 349 с.

68. Виноградов Н. Мечников Илья Ильич / Н. Виноградов // Сельскохозяйственная энциклопедия. – 3-е изд., перераб. – М. : Госиздат. сельхоз. литературы, 1953.– Т. 3. – С. 251–252.

69. Вітковський С. Медична секція ВУАН у 1920-і рр.: науковий внесок професора В. В. Удовенка в розвиток профілактичної медицини / Сергій Вітковський // Наукові записки з української історії. – 2012. – Вип. 31. – С. 294–297.

70. Волобуєва А. Формування преси Києва (1835–1918) / А. Волобуєва, Н. Сидоренко. – К. : Темпора, 2011. – 208 с.

71. Володимир Удовенко: життєпис репресованого професора-гігієніста / В. Ф. Москаленко, В. Г. Бардов, А. М. Гринзовський [та ін.]. – Вінниця : Нова Книга, 2012. – 375 с. : рис., табл.

72. Воронкова В. Г. Управління людськими ресурсами: філософські засади : навч. посіб. / В. Г. Воронкова, А. Г. Беліченко, О. М. Попов ; під ред. В. Г. Воронкової. – К : Професіонал, 2006. – 576 с.

73. Воронов Ю. А. Законы нейрофизиологии и их роль в жизни общества (1952–2005) / Воронов Ю. А. [Електронний ресурс]. – Санкт-Петербург : Петроград, 2005. – 68 с. – Режим доступу : <http://www.rusphysics.ru/dissertation/246>. – Дата доступу : 19.06.2015.

74. Ворошилов В. В. Журналистика : учеб. / В. В. Ворошилов. – М. : КНОРУС, 2010. – 496 с.

75. Вчені Харківського державного медичного університету 1805–2005 / за ред. акад. А. Я. Циганенка, проф. М. В. Кривоносова, проф. П. Г. Кравчуна та ін. – Харків : ВАТ «Вид-во «Харків», 2002. – 470 с.

76. Выдающиеся имена в мировой медицине / Great Names in the World History / [Аронов Г. И., Грандо А. А., Мирский М. Б. и др.] ; под ред. А. А. Грандо. – Киев : РИА «Триумф», 2002. – 495 с. (на русском и английском языках).

77. Высокович В. К. Избранные труды / В. К. Высокович ; вступ. ст. и примеч. Х. Х. Планельеса. – М. : Медгиз, 1954. – 347 с.
78. Гагошидзе Ш. Е. Русская революционная мысль и грузинская бесцензурная пресса / Ш. Е. Гагошидзе. – Тбилиси : Сабчота Сакартвело, 1986. – 175 с.
79. Газети і журнали Катеринославщини (1838–1916): наук.-допоміжн. бібліограф. покажчик [склад. Т. М. Ковальська та ін.; ред. Т. В. Кравчук]. – Дніпропетровська обласна наук. біб-ка: Дніпропетровськ, 1993. – 45 с.
80. Гайдамакина Е. В. Развитие психотерапии в России: по материалам медицинских, психиатрических и психотерапевтических съездов: дис. ... канд. мед. наук : 14.01.06 / Гайдамакина Екатерина Васильевна. – СПб., 2011. – 228 с.
81. Гайсилович А. Е. Мечников Илья Ильич / А. Е. Гайсилович // Большая Советская Энциклопедия : в 30 т. / гл. ред. А. М. Прохоров. – 3-е изд. – М. : Советская энциклопедия, 1969–1978. – Т. 16. Мезия–Моршанск. – 1974. – С. 202–203.
82. Галах В. Міжнародна наукова співпраця професора О. Г. Черняхівського (1869–1939) / Віта Галах // Наукові записки з української історії : Зб. наук. статей. – 2012. – Вип. 32. – С. 338–343.
83. Галич В. М. Олесь Гончар – журналіст, публіцист, редактор: еволюція творчої майстерності : моногр. / В. М. Галич. – К. : Наук. думка, 2004. – 816 с.
84. Галич В. Письменницька публіцистика як метажанрове поняття / Галич В. М. // Соціальні комунікації сучасного світу: науково-теоретичний збірник / гол. ред. О. М. Холод. – Кривий Ріг : Криворізький навчальний центр Одеської національної юридичної академії, 2009. – С. 57–58.
85. Гальперин И. Р. Текст как объект лингвистического исследования / Гальперин И. Р. – М. : Наука, 1981. – 140 с.
86. Гальперин С. Е. Проституция в прошлом и настоящем / С. Гальперин. – М. : Изд-во «Охрана материнства и младенчества», 1928. – 40 с.
87. Ганіткевич Я. Історія української медицини в датах та іменах / Я. Ганіткевич. – Львів : Наукове Товариство імені Шевченка, 2004. – 368 с.

88. Гарвей У. Д. Коммуникация – суть науки / У. Д. Гарвей // Роль коммуникаций в распространении научно-технических достижений. – М. : Мысль, 1986. – С. 63–81.
89. Георгієвська В. В. Історія української журналістики: становлення та розвиток рекламно-довідкової преси на території Східної України (XIX – початок XX ст.) : навч. посіб. / Вікторія Герогієвська, Наталія Сидоренко. – К. : АДЕФ-Україна, 2010. – 224 с.
90. Георгієвська В. Реклама – рушій розквіту: рекламно-довідкова преса на території Східної України (XIX – початок XX ст.) : моногр. / Вікторія Георгієвська, Наталія Сидоренко. – К. : АДЕФ-Україна, 2010. – 320 с.
91. Герасимчук Н. Г. Трансформація фейлетону на шпальтах київської преси другої половини XIX – початку XX ст.: призначення, жанрова сутність, стилістика : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. наук із соц. комунік. : 27.00.04 «Теорія та історія журналістики» / Н. Г. Герасимчук. – Київ, 2013. – 19 с.
92. Гігієна дітей та підлітків : [підруч. для студ. вищ. мед. навч. закл. IV рівня акредитації / В. І. Берзін, Л. В. Подрігало, В. Д. Ванханен та ін.] ; за ред. В. І. Берзіня ; М-во охорони здоров'я України, Нац. мед. ун-т ім. О. О. Богомольця. – К. : Асканія, 2008. – 303 с. : іл., табл.
93. Головаха Е. И. Психологическое время личности / Е. И. Головаха, А. А. Кроник. – Киев. : Наук. думка, 1984. – 207 с.
94. Головин Ю. А. Журнальная периодика: типологические характеристики / Ю. А. Головин // Вопросы теории и практики журналистики: научн. журнал Байкальского гос. ун-та. – 2012. – № 2. – С. 72–82.
95. Головки О. Ф. Історія медицини Поділля (кінець XVIII – початок XX ст.) / О. Ф. Головки, В. О. Головки ; Вінниц. держ. мед. ун-т ім. М. І. Пирогова ; Центр дослідж. історії Поділля Ін-ту історії України НАН України. – Вінниця ; Кам'янець-Подільський, 2000. – 236 с.

96. Голяченко О. Історія медицини / Голяченко Олександр, Ганіткевич Ярослав. – Тернопіль : Лілея, 2004. – 248 с.

97. Гомеопатія // Большая медицинская энциклопедия : в 30 т. / Гл. ред. Б. В. Петровский. – 3-е изд. – М. : Советская энциклопедия, 1977. – Т. 6. Гипотериоз–Дегенарция. – С. 307–309.

98. Гончар В. М. Медичний реферативний журнал – один з важливих комунікаційних засобів поширення зарубіжної наукової інформації у вітчизняній охороні здоров'я / В. М. Гончар, Н. О. Мовчун // Проблеми сучасного медичного наукознавства : матеріали наук.-практ. конф., 18–19 травня 2006 р. – Тернопіль, 2006. – С. 40–42.

99. Горбачев И. А. Хазяйство и финансы военно-промышленных комитетов / Горбачев И. А. – Москва, 1919. – 40 с.

100. Государственная дума Российской империи, 1906–1917 гг. : Энциклопедия / Отв. ред. В. В. Шелохаев. – М. : РОССПЭН, 2008. – 735 с.

101. Грандо О. Визначні імена в історії української медицини / О. Грандо. – К. : РРА «Тріумф», 1997. – 128 с.

102. Грень З. Типологічні особливості українських універсальних ділових тижневиків / З. Грень // Українська періодика: історія і сучасність : доп. та повід. дев'ятої Всеукр. наук.-теорет. конф. 28–29 жовтня 2003 р. / відп. ред. М. М. Романюк [та ін.] ; НАН України, Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника. – Львів, 2005. – С. 465–467.

103. Греченко В. Історія світової та української культури : підруч. для вищ. закл. освіти / Греченко В. А., Чорний І. В., Кушнерук В. А., Режко В. – К. : Літера, 2000. – 464 с.

104. Григорян Н. А. Из истории съездов русских естествоиспытателей и врачей / Н. А. Григорян // Історія освіти, науки і техніки в Україні : Зб. наук. праць. – К., 2004. – С. 84–99.

105. Грицюк Л. Ф. Образно-семантичний підхід до класифікації заголовків / Л. Ф. Грицюк // Мовознавство. – 1992. – № 2. – С. 51–56.

106. Груша А. М. З історії медицини Чернігівщини / А. М. Груша, М. М. Дуля. – Чернігів : [Б.в.], 1999. – 266 с.
107. Гудков Б. И. О причинах введения винной монополии в России в конце XIX века: (К историографии проблемы) // Дискуссионные проблемы российской истории. – Арзамас, 1998. – С. 84–85.
108. Гужва З. Г. Розвиток санітарно-профілактичного напряму земської медицини Катеринославської губернії (II половина XIX ст. – 1917 р.) : автореф. дис. ... на здобуття наук. ступеня канд. мед. наук : спец. 14.02.04 «Історія медицини» / З. Г. Гужва. – К., 2007. – 20 с.
109. Давидченко Т. С. Структурно-функціональні особливості преси для дітей періоду незалежності України: дис. ... кандидата наук із соц. комунік. : 27.00.01 / Давидченко Тетяна Станіславівна. – К., 2008. – 220 с.
110. Давыдов А. Г. Типологический анализ газеты / Давыдов А. Г. // Методы исследования журналистики: Сб. научн. тр. [под ред. Я. Р. Симкина]. – Ростов-на-Дону, 1984. – С. 53–58.
111. Де-Лазари А. Н. Химическое оружие на фронтах Мировой войны 1914–1918 гг. : краткий истор. очерк [Електронний ресурс] / А. Н. Де-Лазари ; Научн. ред. и коммент. М. В. Супотницкого. – М. : Вузовская книга, 2008. – 268 с. – Режим доступа : http://supotnitskiy.ru/book/book5_2_3.htm. – Дата доступа : 19.06.2015.
112. Демченко В. Д. Трансформація типологічних особливостей «часопису новин» на українському медіа-ринку / В. Демченко // Українська періодика: історія і сучасність : доп. та повід. восьмої Всеукр. наук.-теорет. конф. 24–25 жовтня 2003 р. / відп. ред. М. М. Романюк [та ін.] ; НАН України, Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника. – Львів, 2003. – С. 469–474.
113. Державний архів Харківської області. – Отчет о деятельности санитарного комитета за 1899 г. – Ф. 200. – Оп. 1. – Од. зб. 214.
114. Держаний архів Харківської області. – Ф. 928, Р. 2117 Данилевський Василь Якович: Особова справа. – Оп. 2. Спр. 32. – 67 арк.

115. Джанджакова Е. В. Об использовании цитат в заглавиях художественных произведений // Структура и семантика текста : [межвуз. сб. научн. трудов / отв. ред. Чернухина И. Я.]. – Воронеж : Изд-во Воронежского ун-та, 1988. – С. 30–37.

116. Дмитрук В. Т. Нарис з історії української журналістики ХІХ ст. : посібник для студ. факультету журналістики / Дмитрук В. Т. – Львів : Вид-во Львів. ун-ту, 1969. – 145 с.

117. Донік О. М. Родина Терещенків в історії доброчинності / Донік О. М. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2004. – 314 с.

118. Драгоманов М. П. Вибране: «...мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні» / Михайло Драгоманов ; Упоряд. та авт. іст.-біогр. нарису Р. С. Міщук ; прим. Р. С. Міщука, В. С. Шандри. – К. : Либідь, 1991. – 682 с.

119. Дяченко С. С. С. В. Коршун и его роль в развитии медицинской микробиологии на Украине / С. С. Дяченко // Микробиологический журнал. – 1983. – № 5. – С. 101–105.

120. Егорышева И. В. Особенности организации медицинской службы в России в начале XX века / И. В. Егорышева // Проблемы социальной гигиены. – 2003. – № 1. – С. 52–53.

121. Емельянов В. Н. Некоторые черты развития земской медицины в Ярославской губернии / В. Н. Емельянов // Материалы 13-й научной конференции Ярославского медицинского института. – Ярославль, 1959. – Вып. 12. – С. 217–220.

122. Емельянова Н. А. Проблема глаукомы в трудах профессора А. А. Крюкова / Н. А. Емельянова // Глаукома. – 2003. – № 4. – С. 70–72.

123. Емельянова Н. А. Проблема глаукомы на страницах «Вестника офтальмологии» (к 120-летию со дня основания журнала) / Н. А. Крюкова // Глаукома. – 2004. – № 1. – С. 81–84.

124. Ерошкин Н. П. История государственных учреждений дореволюционной России : науч.-пед. труды / Н. П. Ерошкин ; ред. А. Е. Иванов, А. Д. Степанский. – 5-е изд., доп. – М. : Издат. центр Российского гос. гум. ун-та (РГГУ), 2008. – 673 с.

125. Есин Б. И. Русская газета и газетное дело в России: задачи и теоретико-методологические принципы изучения / Б. И. Есин. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1981. – 132 с.
126. Жаворонкова Е. Ю. Возникновение медицинской периодической печати в России / Е. Ю. Жаворонкова // Медицинская консультация. – 1995. – № 1. – С. 15–19.
127. Жбанков Д. Н. Библиографический указатель по общественной медицинской литературе за 1890–1905 гг. / Н. Д. Жбанков. – М. : т-во «Печатня С. П. Яковлева», 1907. – 345 с. – (О-во рус. врачей в память Н. И. Пирогова).
128. Жванко Л. М. Соціальні виміри Української держави (квітень–грудень 1918 р.) / Л. М. Жванко. – Х. : Прапор, 2007. – 224 с.
129. Желтоногова Т. В. Заголовок як компонент структури українського поетичного тексту : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Желтоногова Тетяна Володимирівна. – Кіровоград, 2004. – 216 с.
130. Жизненный путь личности : вопросы теории и методологии социально-психологического исследования / Л. В. Сохань, Е. Г. Злобина, В. А. Тихонович и др. – К. : Наук. думка, 1987. – 279 с. – (АН УССР. Ин-т философии).
131. Жилиякова Н. В. Медицинские издания города Томска конца XIX – начала XX века: типологический аспект / Н. В. Жилиякова // Вестник Московского университета. – Серия 10: Журналистика. – 2014. – № 3. – С. 90–102.
132. Жирков Г. В. История цензуры в России XIX–XX веков : учеб. пособ. / Жирков Г. В. – М. : Аспект Пресс, 2001. – 368 с.
133. Життя, присвячене людям: до 160-річчя від дня народження Володимира Костянтиновича Високовича : [біобібліогр. покажч.] / уклад. : Л. Є. Корнілова, Є. О. Корнілова, С. П. Руда. – Київ, 2014. – 81 с.
134. Жук А. П. Развитие общественно-медицинской мысли в России в 60–70-х гг. XIX века / А. П. Жук. – М. : Медгиз, 1963. – 382 с.
135. Заблудовский П. Е. Медицина в России в период капитализма / П. Е. Заблудовский. – М. : Госмедиздат, 1956. – 150 с.

136. Заболотный Д. К. В. В. Подвысоцкий как профессор Киевского университета св. Владимира / Д. К. Заболотный // Русский врач. – 1913. – Т. 12. – № 18. – С. 590.

137. Западов А. В. Тип издания как научная проблема и практическое понятие / А. В. Западов, Е. П. Соколова // Вестник Московского государственного университета. – Серия XI: Журналистика. – 1976. – № 2. – С. 49–59.

138. Запорожан В. М. Акушерство і гінекологія : підруч. у 2-х т. / Запорожан В. М., Цегельський М. Р., Рожковська Н. М. – Т. 1. – Одеса : Одес. держ. мед. ун-т, 2005. – 472 с.

139. Запорожан В. М. Київський період наукової діяльності В. В. Підвисоцького / В. М. Запорожан, А. І. Гоженко, Л. В. Герасимова // Фізіологічний журнал. – 2001. – Т. 47. – № 1. – С. 133–138.

140. Захарова Н. С. Методологические основы истории медицины в СССР / Н. С. Захарова // Итоги и перспективы исследований по истории медицины / Под общ. ред. М. И. Борсукова. – Кишинев : Штиинца 1973. – С. 142–143.

141. Захарян А. Г. Деятельность Российского государства по развитию системы управления здравоохранением в XVIII – начале XX веков : автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. ист. наук : спец. 07.00.02 «Отечественная история» / А. Г. Захарян. – Москва, 2008. – 20 с.

142. Звягинцев В. За что ученых-микробиологов арестовали и свезли в монастырь / Вячеслав Звягинцев [Электронный ресурс] // Право.ru. – Режим доступа: <http://pravo.ru/process/view/26353/>. – Дата доступа : 19.06.2015.

143. Здоровега В. Теорія і методика журналістської творчості: підруч. / В. Й. Здоровега. – 2-ге вид., перероб. і допов. – Львів : ПАІС, 2004. – 268 с.

144. Зеленко А. С. Загальне мовознавство, історія лінгвістичних вчень. Аспекти, методи, прийоми та процедури вивчення мови / Зеленко А. С. – 2-е вид., перероб. – Луганськ : Альма матер, 2002. – 283 с.

145. Зленко Г. Первая на украинском языке / Г. Зленко // Вечерняя Одесса. – 1990. – № 6.

146. Знанецкий Ф. Автобіографія як джерело соціологічного значення ; [пер. з польської Л. Скокова] / Флоріан Знанецкий // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1998. – № 6. – С. 171–173.

147. Золотухіна С. Т. Культурно-освітня спадщина вчених Слобожанщини другої половини ХІХ – поч. ХХ ст. (історико-педагогічний аспект) : моногр. / С. Т. Золотухіна, Н. В. Петренко. – Харків : ХДУХТ, 2010. – 186 с.

148. Иванов А. Профессор-националист. П. И. Ковалевский [Електронний ресурс] / Андрей Иванов // Архипелаг «Святая русь». – Режим доступу до вид. : http://rys-arhipelag.ucoz.ru/publ/andrej_ivanov_professor_nacionalist_pikovalevskij/ 25-1-0-1778. – Дата доступу : 19.06.2015.

149. Играев Б. А. Корпоративные издания: типологические и профильные особенности / Б. А. Играев [Електронний ресурс] // Известия ТулГУ: Гуманитарные науки. – 2011. – № 3. – Режим доступу : <http://cyberleninka.ru/article/n/korporativnyye-izdaniya-tipologicheskie-i-profilnyye-osobennosti>. – Дата доступу : 19.06.2015.

150. Игумнов С. Н. Очерк развития земской медицины в губерниях, вошедших в состав УССР, Бессарабии и в Крыму / под ред. проф. С. С. Кагана. – К. : Изд. Киевского 1-го медицинского ин-та, 1940. – 155 с.

151. Исторический очерк русской медицинской журналистики. Выдержки из статьи главного редактора еженедельника «Медицинский вестник» Якова Чистовича, опубликованной в № 1–4 «МВ» за 1861 год [Електронний ресурс] // Медицинский вестник. – 2011. – Выпуск № (542). – Режим доступу : http://www.medvestnik.ru/articles/istoricheskiy_ocherk_russkoy_medicinskoy_zhurnalistiki. – Дата доступу : 19.06.2015.

152. История здравоохранения дореволюционной России (конец ХVІ – начало ХХ в.) / М. В. Поддубный, И. В. Егорышева, Е. В. Шерстнева, Н. Н. Блохина, С. Г. Гончарова ; под ред. Р. У. Хабриева. – М. : ГЭОТАР-Медиа, 2014. – 248 с. : ил.

153. История психоанализа в Украине / сост.: И. И. Крутько, Л. И. Бондаренко, П. Т. Петрик. – Харьков : Основа, 1996. – 360 с.

154. Итоги и перспективы исследований по истории медицины / под. общ. ред. М. И. Борсукова. – Кишинев : Штиинца 1973. – 503 с.
155. Итоги и перспективы исследований по истории медицины : материалы II Всесоюзного съезда историков медицины / под. общ. ред. Члена-корреспондента АМН СССР Ю. П. Лисицина, проф. Г. Р. Крючка. – Ташкент : Медицина УзССР, 1980. – 764 с.
156. Иванов В. Ф. Теоретико-методологічні основи вивчення змісту масової комунікації : моногр. / Иванов В. Ф. – К. : Київський ун-т, 1996. – 203 с.
157. Ігнатієнко В. А. Бібліографія української преси (1816–1923 pp.) : іст.-бібліограф. етюд / В. Ігнатієнко. – Харків : Держвидав України, 1926. – 76 с.
158. Ігнатієнко В. А. Бібліографія української преси. 1816–1916 / В. Ігнатієнко. – Харків ; Київ : Держвидав України, 1930. – 288 с.
159. Ігнатієнко В. Українська книжка й преса в історичному розвитку / В. Ігнатієнко // Книга. – 1923. – № 3. – С. 3–6.
160. Ігумнов С. М. Нарис розвитку земської медицини на Україні / С. М. Ігумнов // Матеріали до історії розвитку охорони здоров'я на Україні / під ред. К. Ф. Дупленко. – К., 1957. – С. 58–81.
161. Історія утворення і становлення Товариства київських лікарів (до 170-ї річниці його утворення) : матеріали конференції / Національна наукова медична бібліотека України, Національний медичний університет ім. О. О. Богомольця, Міський науковий інформаційно-аналітичний центр медичної статистики [та ін.] ; редкол. : В. П. Неділько (голов. ред.), В. В. Загородній, В. Д. Догузов. – К. : Медінформ, 2010. – 198 с.
162. Історія фармації України / Р. В. Богатирьова, Ю. П. Спіженко, В. П. Черних та ін. – Харків : Прапор, Вид-во УкрФА, 1999. – 799 с.
163. Історія Харківського державного медичного університету. 200 років / Ред. кол. : акад. А. Я. Циганенко, акад. Л. Т. Малая, акад. В. І. Грищенко та ін. – Харків : ВПЦ «Контраст», 2005. – 752 с.

164. Історія Харківської державної зооветеринарної академії. 155 років / ред. кол. В. О. Головка, Ю. Д. Рубін та ін. – Харків : Золоті сторінки, 2006. – 500 с.
165. Кажикин А. А. Из истории становления типологического подхода в изучении отечественных периодических изданий / А. А. Кажикин // Акценты: новое в массовой коммуникации. Альманах. – Воронеж, 2003. – Выпуск 7–8 (42–43). – С. 12–15.
166. Кажикин А. А. Типология отечественной региональной прессы рубежа XX–XXI веков (На примере печатной периодики Воронежской области): дисс. ... кандидата филол. наук : 10.01.10 / Кажикин Александр Александрович. – Воронеж, 2004. – 284 с.
167. Калякіна О. О. Комунікативно-стилістична модифікація фразем у заголовках української преси кінця XX – початку XXI століття : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / О. О. Калякіна. – Дніпропетровськ, 2008. – 19 с.
168. Капелюшний А. О. Редагування в засобах масової інформації : навч. посібн. / Капелюшний А. О. – Львів : ПАІС, 2005. – 304 с.
169. Капкова Ю. В. Журналы о здоровом образе жизни: функциональные, тематические и жанровые особенности: дисс. ... кандидата филол. наук : 10.01.10 / Капкова Юлия Владимировна. – М., 2005. – 207 с.
170. Караванська М. Ю. Природничо-наукові з'їзди в історії української науки (друга половина XIX – початок XX ст.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.07 «Історія науки і техніки» / М. Ю. Караванська. – К., 2006. – 19 с.
171. Каталог дореволюційних газет, що видавалися на Україні 1822–1916 рр. Публікація фондів ЦНБ АН УРСР / уклад. : О. М. Пузирьова [та ін.] ; ред. Т. Ю. Лещенко. – К., 1971. – 183 с.
172. Квіт С. М. Масові комунікації : підруч. / С. М. Квіт. – К. : Києво-Могилянська академія, 2008. – 206 с.

173. Кириєнко О. Ю. Загальна та військова цензура в Російській імперії (XVIII – початок XX ст.) / О. Ю. Кириєнко // Український історичний журнал. – 2010. – № 4. – С. 83–98.

174. Кирсанова М. В. Современное делопроизводство: учеб. пособ. / Кирсанова М. В. – 3-е изд. – М. : ИНФРА-М ; Новосибирск : Сибирское соглашение, 2003. – 304 с. (Серия «Высшее образование»).

175. Клименко Л. П. Вибір індикаторів рівня екологічної безпеки регіону при впровадженні альтернативних систем теплохолододопостачання / Л. П. Клименко, Н. О. Воскобойнікова // Екологічна безпека : наук. журнал. – Кременчук : КДУ, 2010. – Вип. 2/2010 (10). – С. 16–19.

176. Князья Голицыны [Электронный ресурс] // Генеалогия русской знати. – Режим доступа : http://rusgenealog.ru/index.php?id=gen_table&table_id=gen_lt_29_3a8. – Дата доступа : 19.06.2015.

177. Ковалевский П. И. Значение национализма в современном движении балканских славян / П. И. Ковалевский. – Ростов-на-Дону : тип. Полубатко, 1912. – 36 с.

178. Ковалевский П. И. Национальное воспитание и образование в России / П. И. Ковалевский. – СПб. : изд. ВНК, 1910. – 94 с.

179. Ковалевский П. И. Основы русского национализма / П. И. Ковалевский. – СПб. : тип. М. Акинфиева, 1912. – 66 с.

180. Ковалевский П. И. Очерк состояния психического отделения для мужчин при Харьковской губернской земской больнице и клинического наблюдения, собранного в этом отделении / Ковалевский П. И. – М. : Универ. тип., 1877. – 90 с.

181. Ковалевский П. И. Психиатрические эскизы из истории. Вып. 1-2 / П. И. Ковалевский, проф. – 2-е изд. – Х. : Изд. журн. «Архив психиатрии, неврологии и судебной психопатологии». Тип. Зильберберга, 1892-1893. Вып. 1: Людвиг II, король Баварский; Навуходоносор, царь Вавилонский; Саул, царь Израилев; Камбиз,

царь Персидский. – 1892. – 174, 4 с. Вып. 2: Иоанн Грозный и его душевное состояние. – 1893. – 200 с.: ил.

182. Ковалевский П. И. Русский национализм и национальное воспитание в России / П. И. Ковалевский. – СПб. : тип. М. Акинфиева, 1912. – 394 с.

183. Коваленко А. М. Заголовок англomовного журнального мікротексту-повідомлення: структура, семантика, прагматика (на матеріалі тижневика Newsweek) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.04 «Германські мови» / А. М. Коваленко. – К., 2002. – 19 с.

184. Коваленко О. А. Педагогічна діяльність наукових товариств Слобожанщини другої половини ХІХ ст.. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / О. А. Коваленко. – Харків, 2000. – 19 с.

185. Ковальченко И. Д. Методы исторического исследования / Ковальченко И. Д. – 2-е изд., дополн. – М. : Наука, 2003. – 486 с.

186. Ковбасюк Г. Д. Минуле та сучасне медицини Білої Церкви / Г. Д. Ковбасюк та ін. – Біла Церква : [Б.в.], 2003. – 224 с.

187. Колісник Ю. В. Журнальна періодика УРСР (1950–1980 рр.) у формуванні суспільної свідомості : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра наук із соц. комунік. : 27.00.04 «Теорія та історія журналістики» / Ю. В. Колісник. – К., 2013. – 36 с.

188. Колосова О. О. Організація охорони здоров'я та соціального забезпечення населення України в часи правління національних урядів 1917–1920 років [Електронний ресурс] / О. О. Колосова. – Режим доступу: www.nbuv.gov.ua/portal/...2/021-28.pdf. – Дата доступу : 19.06.2015.

189. Колотилова Н. Н. Институт Пастера и первые российские женщины-микробиологи: научные судьбы / Н. Н. Колотилова // Институт истории естествознания и техники им. С. И. Вавилова. Годичная научная конференция (2013). – Т. 1 : Общие проблемы развития науки и техники. История физико-математических наук. – М. : ЛЕНАНД, 2013. – С. 198–201.

190. Комарова Е. В. Журнал «Вокруг света»: история и функционирование на современном этапе : автореф. дисс. на соискание научн. степени канд. филол. наук : спец. 10.01.10 «Журналистика» / Е. В. Комарова. – Челябинск, 2014. – 20 с.

191. Коник С. Державне управління охороною здоров'я в період Гетьманату та в добу Української Народної Республіки (1917–1920 рр.) / С. Коник, Я. Радиш // Вісник Національної академії державного управління при Президентіві України. – 2003. – № 4. – С. 24–34.

192. Кононович В. Г. Визначення інформаційного поля з позицій інформаційної безпеки / В. Г. Кононович, І. В. Кононович // Матеріали Х міжнародної науково-технічної конференції «АВІА-2011». Секція 2 – Інформаційна безпека. – Т. 1. – К. : НАУ, 2011. – С. 2.34–2.37.

193. Корж А. А. Харьков как центр медицинской науки / А. А. Корж // Международный медицинский журнал. – 2004. – № 3. – С. 6–7.

194. Корж В. П. Сергей Гаврилович Навашин: два юбилея / В. П. Корж // Цитология и генетика. – 2008. – № 3. – С. 3–11.

195. Корнилов Е. А. Актуальные проблемы исследования истории местной советской журналистики / Е. А. Корнилов // Становление и развитие местной печати России : Межвуз. сб. науч. тр. – Воронеж, 1985. – С. 16–24.

196. Корнилов Е. А. Журналистика на рубеже тысячелетий / Е. А. Корнилов. – Ростов-на-Дону: Донской издательский дом, 1999. – 224 с.

197. Корнилов Е. А. Классификация в теории и практике журналистики / Е. А. Корнилов, А. И. Акопов // Филологические этюды: сер. журналистика. – Ростов-на-Дону, 1975. – С. 22–29.

198. Королёв А. Г. Из истории создания и развития Харьковского ветеринарного института / А. Г. Королёв // Питання історії науки і техніки. – 2013. – № 1 (25). – С. 2–10.

199. Корольов А. Г. Професор Олександр Васильович Дедюлін / А. Г. Корольов // Ветеринарна медицина України. – 2015. – № 2 (228). – С. 40–41.

200. Коропов В. М. История ветеринарии в СССР : учебник / В. М. Коропов. – Москва : Гос. изд-во сельскохозяйственной лит-ры, 1954. – 368 с.
201. Коршун С. В. Fibroma molluscum corii // Обязательные патолого-анатомические исследования студентов-медиков Императорского Харьковского Университета выпуска 1892 г. Школьная хроника. – Харьков : Изд. Проф. Крылова, 1892. – С. 12–19.
202. Коршун С. В. Харьковское медицинское общество 1861–1911 гг. : очерки его пятидесятилетней деятельности / С. В. Коршун. – Харьков : [Б.и.], 1913. – С. 504–505.
203. Костенко Н. Парадигми та фактичності нових мас-медіа / Наталія Костенко / Розділ IV. Масова комунікація // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1998. – № 6. – С. 127–151.
204. Кохан А. И. К столетию основания журнала «Земский врач» / А. И. Кохан // Советское здравоохранение. – 1989. – № 2. – С. 74–76.
205. Коцур Н. І. Становлення і розвиток гігієнічної науки в Україні: шлях кризь епохи і соціальні потрясіння (друга половина XIX – 20-і рр. XX століття) / Н. І. Коцур. – Переяслав-Хмельницький, 2011. – 725 с.
206. Краснобородько К. А. Становление и развитие земской медицины в Курской губернии в середине 60-х гг. XIX – начале XX вв. : автореф. дисс. на соискание ученой степени канд. ист. наук : спец. 07.00.02 «Отечественная история» / К. А. Краснобородько. – Курск, 2010. – 20 с.
207. Крупський І. В. Національно-патріотична журналістика України: друга половина XIX – перша чверть XX ст. / Крупський І. В. – Львів : Світ, 1995. – 184 с.
208. Крыштопа Б. П. Высшее медицинское образование в Украинской ССР / Крыштопа Б. П. – К. : Здоров'я, 1985. – 320 с.
209. Кулик В. Дискурс українських медій: ідентичності, ідеології, владні стосунки / Володимир Кулик. – К. : Критика, 2010. – 655 с.

210. Курбан О. В. Соціальна комунікація в системі сучасного наукового знання / О. В. Курбан // Інформаційне суспільство. – 2009. – Вип. 10. – С. 64–66.
211. Куровець І. Чільний діяч і лікар. Памяти д-ра Евмена Кириловича Лукасевича (26.12.1871-20.12.1929) / І. Куровець // Діло. – 1929. – 27 груд.
212. Курорты: Энциклопедический словарь / Гл. ред. Е. И. Чазов. – М. : Советская энциклопедия, 1983. – 592 с.
213. Лазаревич Э. А. Научно-популярный журнал как тип издания / Э. А. Лазаревич // Вестник Московского государственного университета. – Серия XI: Журналистика. – 1979. – № 1. – С. 11–20.
214. Лазебник Ю. А. Проблеми літературної майстерності в журналістиці / Лазебник Ю. А. – К. : Державне вид-во політичної культури УРСР, 1963. – 266 с.
215. Лалл Дж. Мас-медіа, комунікація, культура: глобальний підхід : [пер. з англ.] / Джеймс Лалл. – К. : «К.І.С.», 2002. – 264 с.
216. Латыши на Харьковщине: Сб. документов и материалов / Гос. архив Харьков. обл., Центр краеведения ХНУ им. В. Н. Каразина, Академическая библиотека Латвийского ун-та, Харьков : СИМ, 2011. – 160 с. ; илл.
217. Левкова О. В. Сучасна політична публіцистика та динаміка світоглядних орієнтацій людини (за матеріалами українських, російських та білоруських публіцистів 1991–2005 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. наук із соц. комунік. : спец. 27.00.04 «Теорія та історія журналістики» / О. В. Левкова. – Київ, 2008. – 18 с.
218. Ленин В. И. Гонители земства и Аннибалы либерализма / В. И. Ленин // Полное собрание сочинений: в 50-ти т. – Т. 5. – Изд. 5-е. – М. : Изд-во политической литературы, 1969. – С. 21–72.
219. Лепилкина О. И. Зарождение русскоязычной периодики в Украине в контексте истории провинциальной журналистики Российской империи / О. И. Лепилкина // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И.

Вернадского: Серия «Филология. Социальные коммуникации». – Т. 23 (62). – 2010. – № 4. – С. 84–88.

220. Лесков Н. Вопрос о народном здоровье и интересы врачебного сословия в России / Николай Лесков // Время. – 1862. – № 2. – С. 94–107.

221. Липа І. Нові хрести: повість / Іван Липа. – Полтава : Друкарня О. Л. Брауда, 1913. – 42 с.

222. Лисенко Л. І. Образна система публіцистики Євгена Сверстюка як чинник оптимізації соціокультурної комунікації українства : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. наук із соц. комунік. : спец. 27.00.04 «Теорія та історія журналістики» / Л. І. Лисенко. – Київ, 2012. – 17 с.

223. Лисичкин В. А. Жизнь и творчество Валентина Феликсовича Войно-Ясенецкого / В. А. Лисичкин // Войно-Ясенецкий В. Ф. (Архиепископ Лука). Очерки гнойной хирургии. – М. ; СПб. : ЗАО «Изд-во «БИНОМ», Невский Диалект, 2000. – С. 673–704.

224. Лисовский Н. М. Предисловие / Н. М. Лисовский // Библиография русской периодической печати 1703–1913 гг. : материалы для истории русской журналистики / Сост. и изд. Н. М. Лисовский. – Петроград : Типография Акц. Общ. Тип. Дела, 1915. – 1067 с.

225. Лисяк-Рудницький І. Інтелектуальні початки нової України / Іван Лисяк-Рудницький // Історичні ессе : в 2 т. – Т. 1. / [пер. з англ. М. Бадік, У. Гавришків та ін.]. – К. : Основи, 1994. – С. 173–191.

226. Литовченко Н. А. Поетика назви вікторіанського роману : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.01.04 «Література зарубіжних країн» / Н. А. Литовченко. – Дніпропетровськ, 2010. – 20 с.

227. Літературознавчий словник-довідник / Р. Т. Гром'як, Ю. І. Ковалів та ін. – К. : ВЦ «Академія», 1997. – 752 с.

228. Лоскутова М. Уездные ученые: самоорганизация научной общественности в российской провинции во второй половине XIX – первые десятилетия XX в. / Марина Лоскутова // АВ IMPERIO. – 2009. – Т. 3. – С. 119–169.

229. Лотова Е. И. Русская интеллигенция и вопросы общественной гигиены: первое медицинское общество в России / Е. И. Лотова. – М. : Госиздат, 1962. – 74 с.

230. Лутаєва Т. В. Історіографія діяльності педагогічних персоналій Слобожанщини – фундаторів медичної та фармацевтичної освіти в Україні (XIX – поч. XX ст.) / Т. В. Лутаєва // Педагогічний дискурс. – 2013. – Вип. 15. – С. 421–427.

231. Лыскова Е. А. История книготорговли в Харькове в XIX в. / Е. А. Лыскова // Розмаїття культур: історія і соціально-комунікативна природа Книги : матеріали IV наук.-практ. семінару (м. Харків, 12-15 квіт. 2011 р.). – 2012. – С. 159–165.

232. Лютая А. А. Современный газетный заголовок: структура, семантика, прагматика : автореф. дисс. на соискание уч. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.01 «Русский язык» / А. А. Лютая. – Волгоград, 2008. – 24 с.

233. Майстренко О. А. Роль Херсонського земства в медичному обслуговуванні населення у 1865–1917 рр. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / О. А. Майстренко. – К., 2006. – 20 с.

234. Макаренко И. М. Из истории развития гигиенической мысли на Украине / И. М. Макаренко // История высшего медицинского образования и научных медицинских школ Украины : материалы к III укр. ист.-мед. конф., посвященной 120-летию Киевского ордена Трудового Красного Знамени мед. института им. акад. А. А. Богомольца / под. ред. К. Ф. Дупленко и Р. Я. Бенюмова. – К. : Госмедиздат УССР, 1962. – С. 92–94.

235. Макаренко І. М. Біографічний довідник завідувачів кафедр та професорів Національного медичного університету ім. О. О. Богомольця (1841–2001) / І. М. Макаренко, І. М. Полякова. – вид. 2-е доп. і випр. – К. : Століття, 2001. – 207 с.

236. Маланіч І. Українська медична періодика XIX – початку XX ст. як джерело історії медицини / Ірина Маланіч // Українська періодика: історія і сучасність :

доп. та повідомл. Восьмої Всеукр. Наук.-теорет. Конф., Львів, 24–26 жовт. 2003 р. / НАН України, ЛНБ ім. В. Стефаника, НДЦ періодики; за ред. М. М. Романюка. – Львів, 2003. – С. 273–276.

237. Мальгин А. В. Русская Ривьера : курорты, туризм и отдых в Крыму в эпоху Империи. Конец XVIII – начало XX в. / А. В. Мальгин. – Симферополь : СОНАТ, 2004. – 352 с.: ил.

238. Марушкина И. М. Научно-преподавательская деятельность польских ученых в университетах Украины (конец XIX – начало XX в.) / И. М. Марушкина // Культурные и общественные связи Украины со странами Европы : сб. научн. трудов. / АН УССР, Ин-т истории ; редкол. : Н. Н. Варварцев [и др.]. – К. : Наук. думка, 1990. – С. 195–211.

239. Матвієнко А. А. М. І. Драгомиров і Україна / А. А. Матвієнко // Український історичний журнал. – 2000. – № 2. – С. 112–126.

240. Матеріали до історії розвитку охорони здоров'я на Україні / під ред. К. Ф. Дупленка. – К. : Держмедвидав УРСР, 1957. – 385 с.: діагр.

241. Матеріали з історії національної журналістики Східної України початку XX століття / уклад. Н. М. Сидоренко, О. І. Сидоренко. – К., 2001. – 448 с.

242. Махонина С. Я. Русская дореволюционная печать (1905–1914) / С. Я. Махонина. – М. : Изд-во МГУ, 1991. – 208 с.

243. Медицина // Большая медицинская энциклопедия : в 30 т. / Гл. ред. Б. В. Петровский. – 3-е изд. – М. : Советская энциклопедия, 1980. – Т. 14. Медицина–Меланоз. – С. 3–322.

244. Медицина в Україні : біобібліогр. слов. / авт.-упоряд. : С. М. Булах, С. Г. Васильєва, Л. Б. Долинна ; Нац. наук. мед. б-ка України. – К., 2005. – Вип. 2 : Друга половина XIX століття. Літери А–К. – 615 с. – (Медична біографістика).

245. Медицина в Україні. XVIII – друга пол. XIX ст. : біобібліогр. слов. : додатк. вип. 2 / авт.-упоряд. М. М. Гайдучок ; Нац. наук. мед. б-ка України. – К., 2007. – 99 с. – (Медична біографістика).

246. Медицина Запорізької області : іст. нариси / Упр. охорони здоров'я Запоріз. облдержадмін. ; [за ред. В. Г. Цисса ; літ. оброб. А. В. Кобинець]. – Запоріжжя : Дике поле, 2001. – 410 с.

247. Медицинская периодическая печать // Большая медицинская энциклопедия : в 30 т. / Гл. ред. Б. В. Петровский. – 3-е изд. – М. : Советская энциклопедия, 1980. – Т. 14. Медицина–Меланоз. – С. 377–401.

248. Медицинский факультет Харьковского университета за первые 100 лет его существования (1805–1905): 1. История факультета. 2. Ист. очерки кафедр. 3. Биографический словарь профессоров и преподавателей / Под ред. И. П. Скворцова и Д. И. Багалея. – Х. : Изд. ун-та, 1905–1906. – 471, 314, XV с., 27 л. портр.

249. Медичні періодичні та продовжувані видання Наддніпрянської України (1860–1920): Показчик / укл. : В. О. Садівничий, Н. М. Сидоренко, А. М. Волобуєва. – Суми : Сумський державний університет, 2015. – 272 с.

250. Мельник Г. С. Деловая журналистика: учеб. пособ. / Мельник Г. С., Виноградова С. М. – СПб. : Питер, 2010. – 304 с. : ил.

251. Мельник О. Г. Фінансовий потенціал машинобудівного підприємства: сутність та індикатори оцінювання / О. Г. Мельник // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». – 2007. – № 606: Менеджмент та підприємництво в Україні: етапи становлення і проблеми розвитку. – С. 46–51.

252. Менжулін В. І. Філософські уподобання Івана Сікорського / В. І. Менжулін // Наукові записки. Національний університет «Києво-Могилянська Академія». – Т. 37: Філософія та релігієзнавство / НаУКМА ; редкол. : В. Брюховецький та ін. – К., 2005. – С. 71–77.

253. Мержвинська Л. Леся Українка і Олександр Драгоманов / Любов Мержвинська // Леся Українка і родина Косачів у контексті української та світової культури : Матеріали II Всеукраїнської наук.-практ. конф. – с. Колодяжне, 24–25 лютого 2006 року. – Луцьк : Надстир'я, 2001. – С. 44–47.

254. Метелкин А. И. Материалы к истории ветеринарной периодической печати в России и СССР / А. И. Метелкин // Вестник современной ветеринарии. – 1927. – № 19. – С. 575–578.

255. Методика типологического анализа периодической печати / Воронова О., Реснянская Л., Руденко И. – М. : МГУ, факультет журналистики, 1995. – 24 с.

256. Мечников (1845–1916) // Сто самых известных докторов [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.stodoc.ru/sec2.php?s_uid=9450. – Дата доступа : 19.06.2015.

257. Милявский В. М. Общество полтавских врачей и «Труды постоянной медицинской комиссии при полтавской губернской управе» / В. М. Милявский // Советское здравоохранение. – 1981. – № 4. – С. 69–71.

258. Мирский М. Б. Государственная медицина в России (XVIII–XIX веков) / М. Б. Мирский, И. В. Егорышева // Проблемы социальной гигиены и история медицины. – 2002. – № 1. – С. 58–69.

259. Мирский М. Б. Роль партийно-советской и периодической медицинской печати в теории и практике здравоохранения в первые годы Советской власти (1917–1920 гг.) : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. мед. наук : спец. 07.00.10 «История науки и техники» / М. Б. Мирский. – М., 1964. – 22 с.

260. Мисько Я. В. Харківська наукова медична бібліотека 150 років на службі медичної науки та охорони здоров'я (нарис з історії) / Я. В. Мисько // Бібліотечно-інформаційна інфраструктура медичної, фармацевтичної галузі України: традиційні та інноваційні шляхи розвитку : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Харків, 26–27 травня 2011 р.) / Нац. наук. мед. б-ка України, Б-ка нац. фарм. ун-ту, Укр. бібл. асоц., Асоц. б-к України. – Х. : [Б.в.], 2011. – С. 26–31.

261. Михайлин І. Л. Історія української журналістики XIX століття : підруч. / Михайлин І. Л. – К. : Центр навч. літ-ри, 2003. – 720 с.

262. Михайлин І. Л. Основи журналістики : підруч. / Михайлин І. Л. – 5-е вид. – К. : ЦУЛ, 2011. – 496 с.

263. Михайлов Б. В. Кафедра психотерапии Харьковской медицинской академии последипломного образования: от первых изысканий до современности / Б. В. Михайлов, В. В. Чугунов, А. В. Бессмертный // Архив психіатрії. – 2013. – № 2 (73). – С. 13–17.

264. Михайлов Б. В. Харьковская психотерапевтическая школа / Б. В. Михайлов // Международный медицинский журнал. – 2004. – № 3. – С. 43–46.

265. Мілясевич І. В. Періодичні видання Волинської губернії ХІХ – початку ХХ ст. : іст.-бібліогр. дослідж. / Ірина Мілясевич ; Нац. акад. наук України, Львів. наук. б-ка ім. В. Стефаника, Н.-д. центр періодики. – Львів : ЛНБ, 2004. – 376 с.

266. Мойсієнко В. М. Ліберально-демократичний (опозиційний) рух в Україні (середина 60-х – 80-ті роки ХІХ століття) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / В. М. Мойсієнко. – Київ, 1999. – 19 с.

267. Москаленко А. З. Теорія журналістики : навч. посібн. / Москаленко А. З. – К. : ЕксОб, 2002. – 336 с.

268. Москаленко В. Ф. До історії медичної періодики в Україні / В. Ф. Москаленко, Ф. Я. Ступак // Науковий вісник національного медичного університету ім. О. О. Богомольця. – 2004. – № 1–2. – С. 101–106.

269. Мурзин Д. А. Корпоративная пресса: современные типологические концепции: дисс. ... кандидата филол. наук : 10.01.10 / Мурзин Дмитрий Александрович. – М., 2007. – 182 с.

270. Мурзин Д. А. Очерк типологии деловой прессы / Д. А. Мурзин // Вестник Московского ун-та. – Серия 10. Журналистика. – 2003. – № 2. – С. 64–75.

271. Мусієнко В. К. Медицина крізь призму століть / В. К. Мусієнко. – Суми : ВВП «Мрія-1» ЛТД, 2004. – 464 с.

272. Муц О. І. Радянофільська періодика Західної України міжвоєнного періоду і тенденції висвітлення культурно-освітнього розвитку / О. І. Муц // Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка. – 2010. – № 19 (206). – С. 204–215.

273. Назайкин А. Н. Рубричная реклама : практическое пособие / Александр Назайкин [Электронный ресурс]. – М. : РИП-холдинг, 2008. – 120 с. – Режим доступа : <http://www.litres.ru/aleksandr-nazaykin/rubrichnaya-reklama/chitat-onlayn>. – Дата доступа : 19.06.2015.

274. Научные медицинские общества СССР / [под. ред. акад. АМН СССР, проф. М. В. Волкова]. – М. : Медицина, 1972. – 455 с.

275. Недопитанський М. І. Тематична спеціалізація журналіста / М. І. Недопитанський // Наукові записки Інституту журналістики : науковий збірник / за ред. В. В. Різуна ; КНУ імені Тараса Шевченка. – К., 2006. – Т. 25. – жовтень–грудень. – С.170–174.

276. Нейдинг И. И. Медицинские общества в России. – М. : Т-во Печатня С. П. Яковлева, 1897. – 83 с.

277. Ніточко І. І. Історія розвитку медицини на Одещині. Дореволюційний період / І. І. Ніточко, О. А. Корецька, І. Л. Комаровський. – Одеса : Прескур'єр, 2011. – 440 с. (Серія «Праці Державного архіву Одеської області»).

278. Новий тлумачний словник української мови / уклад. В. В. Яременко, О. М. Сліпушко. – У 4 т. – К. : Аконт, 2000. – Т. 2. – 912 с.

279. Новий тлумачний словник української мови / уклад. В. В. Яременко, О. М. Сліпушко. – У 4 т. – К. : Аконт, 2000. – Т. 4. – 941 с.

280. Обзоры деятельности медицинских обществ и съездов врачей. Вып. 1. – М., 1905. – 167 с. – (Общество русских врачей в память Н.И. Пирогова).

281. Овчаренко А. Н. Основы рекламы : учеб. для студ. вузов. – М. : Аспект Пресс, 2006. – 495 с.

282. Овчаров В. К. Исследование социальных факторов формирования здоровья населения / В. К. Овчаров // Общественные науки и здравоохранение / Отв. ред. И. Н. Смирнов. – М. : Наука, 1987. – С. 139–151.

283. Онопрієнко В. І. Комунікація в науці як умова створення нового знання / В. І. Онопрієнко // Вісн. Нац. авіац. універ., сер. Філософ., Культ. – 2004. – С. 11–15.

284. Онуфрийчук О. Вестнику офтальмологии – 120 лет! / Онуфрийчук Олег [Электронный ресурс] // Национальный офтальмологический проект: официальный сайт межрегиональной ассоциации врачей-офтальмологов. – Адреса доступа: <http://www.eyenews.ru/pages.php?id=388&glaukoma=d5f81ffefd661f8ced29e25c35cd9747>. – Дата доступа : 19.06.2015.

285. Офтальмология : учеб. для студентов высш. проф. образования, обучающихся по специальности 060105.65 «Стоматология» по дисциплине «Офтальмология» / Х. П. Тахчиди [и др.]. – М. : ГЭОТАР-Медиа, 2011. – 544 с. : ил.

286. Очерки истории здравоохранения Одессы к ее 200-летию / В. Н. Запорожан, П. Н. Чуев, И. И. Ратовский и др. – Одесса : Одес. гор. центр здоровья, 1994. – 192 с.

287. Очерки истории медицинской науки и здравоохранения на Украине / под ред. Б. Д. Петрова, К. Ф. Дупленко. – Киев : Гос. мед. изд-во, 1954. – 437 с.

288. Павловский А. Д. Памяти проф. Кирилла Михайловича Сапежко / А. Д. Павловский // Бюллетень профессионального союза врачей г. Кишинева. – 1928. – № 1. – С. 5–6.

289. Парафонова В. А. Некоторые тенденции в развитии современных научно-популярных журналов: уточнение типологической картины / В. А. Парафонова // Вестник Московского государственного университета. – Серия 10: Журналистика. – 2009. – № 6. – С. 156–167.

290. Пархітько О. В. Одеська періодична преса періоду визвольних змагань : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. наук : спец. 10.01.08 «Журналістика» / О. В. Пархітько. – Київ, 2005. – 20 с.

291. Патрушева Н. Г. Цензурное ведомство в государственной системе российской империи во второй половине XIX – начале XX века : автореф. дисс. на соискание учен. степени доктора истор. наук : спец. 07.00.02 «Отечественная история» / Н. Г. Патрушева. – Санкт-Петербург, 2014. – 54 с.

292. Пашков К. А. Зубоврачевание и стоматология в России IX–XX века. Основные этапы и направления развития: дисс. ... доктора мед. наук : 07.00.10 / Пашков Константин Анатольевич. – Москва, 2012. – 381 с.: ил.

293. Первая Всесоюзная научная историко-медицинская конференция (3 – 9 февраля 1959 г.) : Тезисы докладов. – Ленинград : Медгиз, Ленигр. отд-ние, 1959. – 128 с.

294. Первые отечественные исследования по электроэнцефалографии / В. Я. Данилевский, И. М. Сеченов, Б. Ф. Вериги и др. ; под ред. Г. В. Архангельского. – М. : Медгиз, 1949. – 192 с.

295. Периодическая печать СССР 1917–1949. Библиографический указатель. (Журналы, труды и бюллетени по здравоохранению, медицине, физической культуре и спорту). – М. : Изд-во Всесоюзной книжной палаты, 1956. – 171 с.

296. Периодические и продолжающиеся издания Харьковского университета, 1805–1980 / Сост.: С. С. Усатенко // История Харьковского университета. Ч. 1, вып. 2, 1917–1980 : сист. указ. лит. / Сост.: Е. А. Авксентьева, В. Д. Прокопова, М. П. Валюконис, Р. Г. Найко; Ред.: А. Е. Кучер, М. Г. Швалб. – Харьков : ХГУ, 1983. – С. 41–52.

297. Періодичні видання Катеринослава та Катеринославської губернії (1838–1917 рр.) : список / укл.: Н. М. Сидоренко, О. І. Сидоренко, О. Д. Школьна. – Львів ; Київ, 1995. – 154 с.

298. Періодичні видання Києва (1835–1917) : покажчик / Анастасія Волобуєва, Наталія Сидоренко, Олександр Сидоренко, Олена Школьна. – К. : Темпора, 2011. – Т. 4. – 208 с., іл.

299. Періодичні видання Подільської губернії (1838–1917 рр.) : покажчик / укл.: Сидоренко Н. М., Школьна О. Д., Сидоренко О. І., Фінклер В. В. – Львів ; Київ, 1999. – 69 с.

300. Періодичні видання Полтавської губернії (1838–1917 рр.) : список / укл.: Н. М. Сидоренко, О. І. Сидоренко, О. Д. Школьна. – Львів ; Київ, 1996. – 128 с.

301. Перцев И. М. Научная информация по фармации, ее поиск и использование: метод. указания по технологии лекарств для студентов / Перцев И. М., Сало Д. П., Христенко Л. А. – Киев : [Б.в.], 1980. – 47 с.

302. Петрова З. П. Видный украинский микробиолог и иммунолог Степан Васильевич Коршун (к 140-летию со дня рождения) / З. П. Петрова // Международный медицинский журнал. – 2008. – № 4. – С. 128–131.

303. Петрюк П. Т. Илья Ильич Мечников: биографические, научные и психиатрические аспекты (к 165-летию со дня рождения) / П. Т. Петрюк, И. Ю. Кучма, В. И. Резник // Анналы Мечниковського інституту. – 2010. – № 2. – С. 53–62.

304. Петрюк П. Т. Павел Иванович Ковалевский – известный отечественный психиатр / П. Т. Петрюк // История Сабуровой дачи. – Х., 1996. – Т. 3. – С. 57–61.

305. Петрюк П. Т. Профессор Павел Иванович Ковалевский – выдающийся отечественный учёный, психиатр, психолог, публицист и бывший сабурянин : к 160-летию со дня рождения / П. Т. Петрюк // Психічне здоров'я. – 2009. – № 3. – С. 77–87.

306. Пешкова Ю. В. Роль и функции новостных заголовков в современной немецкоязычной прессе : автореф. дисс. на соискание уч. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.04 «Германские языки» / Ю. В. Пешкова. – М., 2012. – 21 с.

307. Пирс Ч. С. Избранные философские произведения / Ч. С. Пирс ; [пер. с англ. К. Голубович, К. Чухрукидзе, Т. Дмитриева]. – М. : Логос, 2000. – 448 с.

308. Пирумова Н. М. Земская интеллигенция и ее роль в общественной борьбе до начала XX в. / Н. М. Пирумова ; отв. ред. В. Я. Лаверычев. – М. : Наука 1986. – 268 с. (АН СССР, Ин-т истории СССР).

309. Планельес Х. Х. В. К. Высокович / Х. Х. Планельес. – М. : Гос. изд-во мед. литературы, 1953. – 203 с.

310. Платон Афинский. Тимей // Собрание сочинений в 4-х т. – Т. 3. ; [пер. С. С. Аверинцева ; общ. ред. А. Ф. Лосева, В. Ф. Асмуса, А. А. Тахо-Годи]. – М. : Мысль, 1994. – С. 421–501.

311. Платонов О. П. И. Ковалевский (по поводу десятилетия издаваемого им архива психиатрии) / О. Платонов // Южный край. – 1893. – № 4123.
312. Плєскач В. Л. Інформаційні системи і технології на підприємствах : підруч. / В. Л. Плєскач, Т. Г. Затоноцька [Електронний ресурс]. – К. : Знання, 2011. – 718 с. – Режим доступу : http://pidruchniki.com/1350052747708/informatika/ponyattya_informatsiynogo_prostoru. – Дата доступу : 19.06.2015.
313. Плющ В. Лікарські товариства і наукові з'їзди лікарів у Східній Україні (1840–1946) : іст. нарис / В. Плющ // Матеріали до історії української медицини. – Чикаго : Вид. УЛТПА, 1988. – Т. 2. – С. 1–22.
314. Плющ В. Медична освіта в Україні / В. Плющ // Матеріали до історії української медицини. – Нью-Йорк ; Мюнхен, 1975. – Т. 1. – С. 11–91.
315. Плющ В. Медична преса в Україні / В. Плющ // Матеріали до історії української медицини. – Нью-Йорк ; Мюнхен, 1975. – Т. 1. – С. 161–188.
316. Погрібний А. До розуміння феномена письменницької публіцистики / Анатолій Погрібний // Слово і час. – 2007. – № 4. – С. 45–52.
317. Подрез А. Г. Вильгельм Федорович Грубе / А. Г. Подрез // Южный край. – 30 апреля 1898.
318. Полное собрание законов Российской империи. – II. – Т. XL. – 1865. – № 41988. – С. 396.
319. Полное собрание законов Российской империи. – II. – Т. XL. – № 41990. – С. –397–406.
320. Полное собрание законов Российской империи. – III. – Т. II. – № 1072. – С. 390–391.
321. Посібник з моніторингу та оцінювання програм регіонального розвитку / М. Лендбел, Б. Винницький, Ю. Ратейчак, І. Санжаровський ; за ред. І. Санжаровського, Ю. Полянського. – К. : «К.І.С.», 2007. – 80 с.

322. Потужна сила рідного слова : До 100-ліття виходу в світ перших українськомовних видань Східної України / упоряд. Н. М. Сидоренко . – Полтава : Рік, 2005 . – 443 с. : іл.

323. Привалова С. В. Журнали «Українська хата» (Київ, 1909–1914) та «Нова Україна» (Прага, 1922–1928) як головні репрезентанти ідейного наповнення та особливостей публіцистики Микити Шаповала : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. наук із соц. комунік. : спец. 27.00.04 «Теорія та історія журналістики» / С. В. Привалова. – Київ, 2011 . – 17 с.

324. Пристанскова Н. И. Правовое регулирование врачебно-санитарной деятельности в Российской империи XIX – начало XX вв. : автореф. дисс. на соискание науч. степени канд. юрид. наук : спец. 12. 00. 01 «Теория и история права и государства; история правовых учений» / Пристанскова Н. И. – СПб., 2007. – 21 с.

325. Протьюко Т. С. Роль научных сообществ в формировании научных традиций / Т. С. Протьюко // Исторические традиции и опыт развития отечественной науки и техники / Сборник материалов по науковедению, истории науки и научно-техническому прогнозированию. – К. : Наук. думка, 1988. – С. 59–62.

326. Прохорова К. В. Совокупный заголовочный текст как разновидность газетного текста : автореф. дисс. на соискание уч. степени канд. филол. наук : спец. 10.01.10 «Журналистика» / К. В. Прохорова. – Санкт-Петербург, 2001. – 21 с.

327. Прусевич А. Н. Библиографический указатель по медицине и гигиене Подольской губернии с 1714 года по 1913 год включительно / А. Н. Прусевич. – Каменец-Подольский : Врачебное санитарное бюро Подольской губ. земской управы, 1914. – 74 с.

328. Рабинков И. М. История медицины Шосткинщины : истор. очерк / И. М. Рабинков. – Шостка : Северянщина, 2004. – 66 с.

329. Развитие биологии на Украине. – В 3-х т. – Т. 1. С древнейших времён до Великой Октябрьской социалистической революции / Отв. ред. Б. Г. Новиков. – К. : Наук. думка, 1984. – 416 с.

330. Рапопорт Я. Л. На рубеже двух эпох. Дело врачей 1953 года / Я. Л. Рапопорт [Электронный ресурс] – М. : Книга, 1988. – 271 с., ил. – Режим доступа: <http://www.kuzbass.ru/moshkow/koi/MEMUARY/1953/rapoport.txt>. – Дата доступа : 19.06.2015.

331. Рева Л. Вітчизняна періодика як одне з джерел дослідження краєзнавства / Л. Рева // Вісник Книжкової палати : наук. журн. – 2011. – № 8. – С. 31–33.

332. Рева Л. Вітчизняна періодика як одне з джерел дослідження краєзнавства / Л. Рева // Вісник Книжкової палати : наук. журн. – 2011. – № 9. – С. 37–39.

333. Ремяк В. И. К вопросу о хозяйственно-финансовой деятельности Харьковского медицинского общества в 1861–1917 годах / В. И. Ремяк, И. В. Ремяк [Электронный ресурс] // Актуальные вопросы современной психиатрии и наркологии: Сборник научных работ Института неврологии, психиатрии и наркологии АМН Украины и Харьковской областной клинической психиатрической больницы № 3 (Сабуровой дачи), посвященный 210-летию Сабуровой дачи / Под общ. ред. П. Т. Петрюка, А. Н. Бачерикова. – Киев – Харьков, 2010. – Т. 5. – Режим доступа: <http://www.psychiatry.ua/books/actual/paper090.htm>. – Дата доступа : 19.06.2015.

334. Різун В. В. Літературне редагування : підруч. / Різун В. В. – К. : Либідь, 1996. – 240 с.

335. Різун В. В. Нариси про текст. Теоретичні питання комунікації і тексту / Різун В. В., Мамалига А. І., Феллер М. Д. – К. : РВЦ «Київський університет», 1998. – 336 с.

336. Різун В. В., Скотникова Т. В. Методи наукових досліджень у журналістичознавстві : навч. посібн. / Різун В. В., Скотникова Т. В. – 2-е вид., перероб. і доп. – К. : Преса України, 2008. – 144 с.

337. Робак І. Ю. Організація боротьби з особливо небезпечними інфекціями в Харкові на початку ХХ ст. / І. Ю. Робак // Вісник НТУ «ХП». Серія: Історія науки і техніки. – Харків : НТУ «ХП», 2013. – № 48 (1021). – С. 152–161.

338. Робак І. Ю. Організація охорони здоров'я в Харкові за імперської доби (початок XVIII ст. – 1916 р.) : моногр. / І. Ю. Робак [Електронний ресурс]. – Харків : ХДМУ, 2007. – 346 с. : іл. 24 с. – Режим доступу: http://www.vuzlib.com.ua/articles/book/23021-Organ%D1%96za%D1%81%D1%96ja_okhoroni_zdoro/1.html. – Дата доступу : 19.06.2015.

339. Рогоза О. М. Діяльність земств України по створенню і розвитку системи охорони народного здоров'я (1864–1917 рр.): дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Рогоза Олександр Миколайович. – Харків, 2002. – 259 с.

340. Розанов В. В. Темный лик // Розанов В. В. Метафизика христианства. – Харьков ; Москва : Фолио, 2001. – С. 5–244.

341. Романюк М. М. Здобутки і прорахунки дослідників української преси: погляд у XXI ст. [Електронний ресурс] / М. Романюк // Вісник Львівського національного ун-ту ім. І. Франка. Серія журналістика. – - Львів, 2001. — Вип. 21. — С. 77-86. – Режим доступу : http://www.lnu.edu.ua/faculty/jur/Internet/PART-1_8/htm. – Дата доступу : 19.06.2015.

342. Романюк Р. «Вістник Ветеринарної медицини» – перший україномовний часопис громадської та вайськової ветеринарії у Наддніпрянській Україні (Київ, 1918 р.) / Роксолана Романюк // Українська періодика : історія і сучасність : доп. та повідомл. одинадцятої Всеукр. наук.-теорет. конф. (Львів, 29–30 листоп. 2013 р.) / Нац. акад. наук України, Львів. наук. б-ка ім. В. Стефаника, НДІ пресознавства ; за ред. М. Романюка. – Львів, 2013. – С. 147–153.

343. Российский государственный архив литературы и искусства (РГАЛИ). – Ф. 2 (Александров А. А.), оп. 1, д. 374. – Рец. Дубровского Н.

344. Российский Д. М. История всеобщей и отечественной медицины и здравоохранения : библиография (996–1954 гг.) / сост. Д. М. Российский при участии В. А. Невского. – М. : Медгиз, 1956. – 938 с.

345. Рубан Н. М. Розвиток земської медицини в Україні (1865–1914 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07. 00. 01 «Історія України» / Н. М. Рубан. – Донецьк, 2004. – 20 с.

346. Руда С. З'їзди природознавців і лікарів: внесок у консолідацію наукової еліти // Нариси з історії мікробіології в Україні (к. XIX – п. XX ст.) – К. : ІВЦ Держкомстату України, 2000. – 262 с.

347. Руда С. П. Науково-просвітницька діяльність медичних товариств України на межі XIX–XX століть / С. П. Руда // Наука і освіта : зб. наук. праць АН Вищої школи України. – К. : Хрещатик, 1997. – Кн. 1. – С. 85–88.

348. Руда С. П. Професор Л. Ценковський – один із основоположників мікробіологічної науки / Руда С. П. // Поляки на півдні України та в Криму / під ред. Томаша Цисельського, Едвара Чапевського, В'ячеслава Кушніра ; Одеський нац. ун-т ім. І. І. Мечникова. – Одеса ; Ополе ; Вроцлав, 2007. – С. 293–300.

349. Русская периодическая печать 1702–1894 гг. : справ. / под. ред. Дементьева А. Г., Западова А. В., Черепахова М. С. – М. : Изд-во полит. лит-ры, 1959. – 836 с.

350. Русская периодическая печать (1895 – октябрь 1917 г.) : справочник / авт.-сост.: М. Черепахов, Е. Фингерит. – М. : Госполитиздат, 1957. – 351 с.

351. Русские дореволюционные газеты в фондах Государственной библиотеки СССР имени В. И. Ленина : алф. кат. [в 5-ти ч.]. – 2-е изд., испр. и доп. / Гос. б-ка СССР им. В. И. Ленина; [сост. О. Н. Нижнева, М. И. Дементьева; ред. кол.: О. А. Ядыкина и др.]. – М., 1986.

352. Рязанцев Н. Отчет Совету Харьковского Ветеринарного Института / Н. Рязанцев // Сборник трудов Харьковского ветеринарного института. – 1895. – Т. 4. – С. 533–564.

353. Савельев А. Н. Нация: русская формула профессора Ковалевского [Электронный ресурс] / А. Н. Савельев // Золотой лев. – 2005. – № 69–70. – Режим доступа: http://www.zlev.ru/69_50.htm. – Дата доступа : 19.06.2015.

354. Савчук В. С. Естественнаучные общества Юга Российской империи (вторая половина XIX – начало XX вв.) / Савчук В. С. – Днепропетровск : Изд-во ДГУ, 1994. – 232 с.

355. Садівничий В. «Бюрократія інтелігенції боїться...»: суспільно-політична тематика медичної преси Наддніпрянської України (середина XIX – початок XX ст.). / В. О. Садівничий // Держава та регіони. Серія : Соціальні комунікації. – Запоріжжя : ГУ «ЗІДМУ», 2015. – № 1. – С. 64–71.

356. Садівничий В. Галузеві психоневрологічні журнали Східної України другої половини XI – початку XX ст. / В. О. Садівничий // Держава та регіони. Серія : Соціальні комунікації. – Запоріжжя : ГУ «ЗІДМУ», 2011. – № 3. – С. 104–108.

357. Садівничий В. Діяльність професора А. В. Ходіна в контексті розвитку вітчизняної медичної періодики / Володимир Садівничий // Образ : щорічний науковий збірник / [голова редкол. В. Різун, голов. ред. Н. Сидоренко ; Ін-т журналістики КНУ імені Тараса Шевченка]. – К., 2011. – Вип. 12. – С. 88–94.

358. Садівничий В. До тематичної складової фармацевтичної періодики Східної України початку XX ст. / В. О. Садівничий // Держава та регіони. Серія : Соціальні комунікації. – Запоріжжя : ГУ «ЗІДМУ», 2011. – № 1. – С. 89–92.

359. Садівничий В. О. «Хроніки...» та «Сведения...» як тип спеціалізованого професійного земського ветеринарного видання / В. О. Садівничий // Журналістська освіта на Сумщині: набутки й проблеми : матеріали X міжнар. наук.-практ. конф. (Суми, 14–15 травня, 2014 р.) / уклад. О. Г. Ткаченко. – Суми : Сумський державний університет, 2014. – С. 62–71.

360. Садівничий В. О. Бальнеологічні газети Східної України середини XIX – перших десятиліть XX століття / Володимир Садівничий // Образ : щорічний науковий збірник / [голова редкол. В. Різун, голов. ред. Н. Сидоренко ; Ін-т журналістики КНУ імені Тараса Шевченка]. – К., 2012. – Вип. 13. – С. 97–101.

361. Садівничий В. О. Видання медико-санітарних бюро губерній як тип спеціалізованої медичної преси / В. О. Садівничий // Вісник Харківської державної

академії культури : збірник наукових праць. Серія: Соціальні комунікації. – Харків, 2015. – Випуск 46. – С. 131–141.

362. Садівничий В. О. «Відродження розпочинається із гласності...» (Медицина преса Наддніпрянської України другої половини XIX – початку XX ст.) : моногр. / Садівничий В. О. – Дніпропетровськ : Середняк Т. К., 2015. – 360 с.

363. Садівничий В. О. Військово-медична спеціалізована преса XIX – початку XX століть на території Київського військового округу / Володимир Садівничий // Воєнна історія Сіверщини та Слобожанщини. Наук. збірник: Матеріали Всеукраїнської наукової військово-історичної конференції. Харків, 15 грудня 2010 р. / М-во оборони України, Національний військово-історичний музей України, Харківський університет повітряних сил ім. І. Кожедуба, Харківський інститут управління ; відп. ред. Горєлов В. І., Денисюк Ж. З., Непота І. В. – К., 2010. – С. 120-124.

364. Садівничий В. О. Галузеві медичні періодичні видання Києва: проблемно-тематичний зріз / Наталія Сидоренко, Володимир Садівничий // Діалог: Медіа-студії: збірник наук. праць / [ред. кол. : О. В. Александров (голов. ред.) та ін.]. – Одеса : Астропринт, 2010. – Вип. 11. – С. 223-232.

365. Садівничий В. О. Дбаючи про збереження і передачу інформації (періодичні та продовжувані видання харківського медичного товариства XIX – початку XX століть) / В. О. Садівничий // Наукові записки Інституту журналістики : науковий збірник / за ред. В. В. Різуна ; КНУ імені Тараса Шевченка. – К., 2013. – Т. 53. – жовтень–грудень. – С. 179–186.

366. Садівничий В. О. Іван Луценко в історії вітчизняної медичної преси / В. О. Садівничий // Матеріали VII Всеукр. наук.-практ. конф. «Журналістська освіта на Сумщині: набутки й проблеми» : зб. наук. праць / Укладачі О. Г. Ткаченко, В. О. Садівничий. – Суми : Сумський держ. ун-т, 2011. – С. 5–10.

367. Садівничий В. О. Індикатори інтенсивності медичної преси Наддніпрянської України кінця XIX – початку XX ст. / В. О. Садівничий // Образ : науковий журнал / [за ред. Н. Сидоренко, О. Ткаченко ; Ін-т журналістики КНУ імені Тараса

Шевченка, Сумський державний університет]. – Київ ; Суми, 2015. – Вип. 16. – № 1. – С. 95–105.

368. Садівничий В. О. Микола Рязанцев і розвиток наукової медичної комунікації у XIX – на початку XX ст. / В. О. Садівничий // Журналістська освіта на Сумщині: набутки й проблеми : матеріали Дев'ятої всеукр. наук.-практ. конф. (Суми, 5–6 червня 2012 р.) / уклад. О. Г. Ткаченко. – Суми : Сумський державний університет, 2013. – С. 25–30.

369. Садівничий В. О. Павло Ковалевський – редактор і видавець медичної періодики / Володимир Садівничий // Журналістика : науковий збірник / [за ред. Н. М. Сидоренко]. – К. : Ін-т журналістики Київ. нац. ун-ту імені Тараса Шевченка, 2012. – Вип. 11 (36). – С. 114–123.

370. Садівничий В. О. Періодичні та продовжувані видання наукових медичних товариств підросійської України (друга половина XIX – початок XX ст.) / Володимир Садівничий // *Ukrainika VI : Současná Ukrajínistika: Problémy jazyka, literatury a kultury // Sborník vědeckých článků.* – Olomouc : Univerzita Palackého v Olomouci, 2014. – P. 477–481.

371. Садівничий В. О. Перше спеціалізоване періодичне видання з питань гомеопатії в Україні / Володимир Садівничий // Українська періодика : історія і сучасність : доп. та повідомл. одинадцятої Всеукр. наук.-теорет. конф. (Львів, 29–30 листоп. 2013 р.) / Нац. акад. наук України, Львів. наук. б-ка ім. В. Стефаника, НДІ пресознавства ; за ред. М. Романюка. – Львів, 2013. – С. 72–78.

372. Садівничий В. О. Перший вітчизняний спеціалізований журнал з питань психіатрії / Володимир Садівничий // *Діалог: Медіа-студії: збірник наук. праць* / [ред. кол. : О. В. Александров (голов. ред.) та ін.]. – Одеса : Астропринт, 2011. – Вип. 13. – С. 274–284.

373. Садівничий В. О. Письменницька публіцистика в контексті періодичних видань вегетаріанської тематики початку XX ст. / В. О. Садівничий // *Наукові записки*

Інституту журналістики : науковий збірник / за ред. В. В. Різуна ; КНУ імені Тараса Шевченка. – К., 2014. – Т. 54. – січень-березень. – С. 107–111.

374. Садівничий В. О. Польська медична еліта у формуванні вітчизняної спеціалізованої періодики XIX – початку XX ст. / В. О. Садівничий // Україна-Польща: діалог культур в контексті Євроінтеграції : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Запоріжжя, 25–27 вересня 2014 р.). – Запоріжжя, 2014. – Т. II. – С. 146–148.

375. Садівничий В. О. Постаті видатних мікробіологів та імунологів у вітчизняній соціальній комунікації кінця XIX – початку XX століть / В. О. Садівничий // Журналістика. Філологія. Медіаосвіта : збірник наукових праць. – Полтава, 2014. – С. 187–192.

376. Садівничий В. О. Соціокомунікативні параметри медичної преси підросійської України (середина XIX – початок XX ст.) / В. О. Садівничий // Наукові записки Інституту журналістики : наук. збірник / за ред. В. В. Різуна ; КНУ імені Тараса Шевченка. – К., 2014. – Т. 56. – Лип.–верес. – С. 395–401.

377. Садівничий В. О. Степан Коршун – редактор газети / В. О. Садівничий // Сумська старовина. – 2011. – № XXXV. – С. 137–143.

378. Садівничий В. О. Тематична складова та проблематика галузевої медичної періодики Харківської губернії XIX – початку XX століть / В. О. Садівничий // Регіональні ЗМІ: історія, сучасний стан та перспективи розвитку : матеріали II Міжнар. наук. конф. : у 3 т. / відп. ред. В. М. Галич. – Т. II. – Луганськ : Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2012. – С. 131–143.

379. Садівничий В. О. Типологічна система спеціалізованої медичної преси (на прикладі видань Наддніпрянської України середини XIX – початку XX ст.) / Володимир Садівничий // Журналістика : наук. зб. / [за ред. Н. М. Сидоренко]. – К. : Інститут журналістики КНУ імені Тараса Шевченка, 2015. – Вип. 14 (39). – С. 32–45.

380. Садівничий В. О. Формування системи ветеринарної преси підросійської України в середині XIX – перших десятиліттях XX століття / В. О. Садівничий //

Держава та регіони. Серія : Соціальні комунікації. – Запоріжжя : ГУ «ЗІДМУ», 2014. – № 1–2 (38). – С. 121–125.

381. Садівничий В. О. Формування системи курортної преси Східної України в середині XIX – протягом перших десятиліть XX ст. / В. О. Садівничий // Держава та регіони. Серія : Соціальні комунікації. – Запоріжжя : ГУ «ЗІДМУ», 2012. – № 3. – С. 90–96.

382. Садівничий В. О. Характеристика типоформуючих ознак медичних журналів Східної України XIX – початку XX ст. / Володимир Садівничий // Діалог: Медіа-студії: збірник наук. праць / [ред. кол. : О. В. Александров (голов. ред.) та ін.]. – Одеса : Астропринт, 2011. – Вип. 12. – С. 263–273.

383. Садівничий В. О. Характерні ознаки тематики ветеринарної преси підросійської України середини XIX – початку XX ст. / В. О. Садівничий // Образ : щорічний науковий збірник / [голова редкол. В. Різун, голов. ред. Н. Сидоренко ; Ін-т журналістики КНУ імені Тараса Шевченка]. – К., 2014. – Вип. 15. – С. 106–115.

384. Садівничий В. О. Чернігівське періодичне видання «Земский врач» у вітчизняному інформаційному просторі: проблемно-тематичний аспект / Садівничий В. О. // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского: Серія «Филология. Социальные коммуникации». – Т. 23 (62). – 2010. – № 4. – С. 543–548.

385. Садівничий В. О. Перші україномовні спеціалізовані медичні журнали Наддніпрянської України: проблемно-тематичні аспекти / В. Садівничий // Вісник Львівського університету : зб. наук. праць. Серія : Журналістика. – Львів : Львівський нац. ун-т імені Івана Франка, 2014. – Випуск 39. – С. 43–56.

386. Садівничий В. Спеціалізована газета «Сезонный листок Словянских минеральных вод» у вітчизняному інформаційному просторі / Володимир Садівничий // Журналістика : науковий збірник / [за ред. Н. М. Сидоренко]. – К. : Ін-т журналістики Київ. нац. ун-ту імені Тараса Шевченка, 2011. – Вип. 10 (35). – С. 30–39.

387. Садовничий В. А. Иван Сикорский – редактор и издатель специализированного медицинского журнала // Развитие региональной журналистики: от первой газеты до Интернета : мат. Междунар. заочн. научн. конф. / под ред. Г. С. Белопипской. – Астрахань : Астраханский государственный университет, Изд. дом «Астраханский университет», 2013. – С. 64–71;

388. Садовничий В. А. Информационные признаки типологической системы медицинской прессы Надднепрянской Украины XIX – начала XX веков / Владимир Садовничий // Vector European : Revista de ceketari socio-umanistice. – № 1. – 2014. – С. 147–150.

389. Садовничий В. А. Проблемно-тематические особенности медицинских журналов Харьковской губернии (XIX – начало XX вв.) / В. А. Садовничий // Журналист. Социальные коммуникации. – 2013. – № 2 (10). – С. 142–151.

390. Садовничий В. Научная журнальная коммуникация в психоневрологии Восточной Украины второй половины XIX – начала XX ст. / Владимир Садовничий // Социально-психологические вызовы современного общества. Проблемы. Перспективы. Пути решения : материалы I международ. научн.-практ. конф. ф-та психологии, рекламы и связей с общественностью. – Брянск : РИО БГУ, 2012. – С. 166–172;

391. Садовничий В. Специализированные стоматологические издания Одессы начала XX столетия / Владимир Садовничий // Гісторія журналістики : уроки минула і практика сучасних СМІ : матеріялы Міжнар. навук.-практ. канф., 19–20 крас. 2013 г., Мінск / пад загул. рэд. канд. філал. навук дац. П. Л. Дарашчонка. – Мінск : Выд. цэнтр БДУ, 2013. – С. 190–194;

392. Самойленко Н. І. Наукові товариства лікарів на терені України в другій чверті XIX – на початку XX ст.: історіографія / Неля Самойленко // Історія науки і біографістика : Електронне наукове фахове видання. – 2011. – № 1. – Режим доступу : http://inb.dnsgb.com.ua/2011-1/11_samoilenko.pdf. – Дата доступу : 19.06.2015.

393. Сапежко К. М. Юбилей проф. А. В. Ходина // К. М. Сапежко // Русский врач. – 1902. – Т. 1, № 16. – С. 625–626.

394. Саппа М. Из когорты відважних / М. Саппа // Вечірній Харків. – 1985. – 3 серп.
395. Сафонов А. О. Актуализация газетного текста (К проблеме газетных заголовков) : автореф. дисс. на соискание уч. степени канд. филол. наук : спец. 10.01.10 «Журналистика» / А. О. Сафонов. – М., 1974. – 19 с.
396. Сахно А. В. Кризисные явления в медицине капиталистических стран / А. В. Сахно. – М. : Медицина, 1986. – 204 с.
397. Седельникова О. В. К определению типа дискурсивной организации русской журнальной периодики середины XIX в. / О. В. Седельникова // Язык и культура. – 2012. – № 1. – С. 36–42.
398. Семенча И. Е. База знаний основных социально-экономических и общенаучных терминов в помощь руководителю: терминологический словарь-справочник / И. Е. Семенча. – Днепропетровск : Маковецкий, 2010. – 88 с.
399. Семистяга Т. Видавничо-поліграфічна галузь України: динаміка й проблеми розвитку (2002–2004 роки) / Т. Семистяга // Друкарство. – 2005. – № 2. – С. 5–8.
400. Сибиренко-Ставрояни Е. В. Заголовок в киевских газетах второй половины XIX – начала XX века: содержание и функции : автореф. дисс. на соискание уч. степени канд. филол. наук : спец. 10.01.10 «Журналистика» / Е. В. Сибиренко-Ставрояни. – К., 1991. – 18 с.
401. Сибирская Е. М. Методика оценки управления предприятиями на основе системы индикаторов / Е. М. Сибирская // Вестник Томского государственного университета : «Экономика». – 2011. – № 3. – С. 62–74.
402. Сидоренко Н. Періодичні видання Одеси та Херсонської губернії (XIX – початок XX ст.) / Н. Сидоренко, В. Холодова // Українська періодика: історія і сучасність: Доп. та повід. Сьомої Всеукр. наук.-теор. конф., Львів, 17-18 травня 2002 року. – Львів, 2002. – С. 80–87.

403. Сикевич З. В. Социологическое исследование: практическое руководство / З. В. Сикевич. – СПб. : ПИТЕР, 2005. – 250 с.
404. Сикорский И. А. Сборник научно-литературных статей по вопросам общественной психологии, воспитания и нервно-психической гигиены : в 5 кн. / И. А. Сикорский. – Киев ; Харьков : Южно-Русское книгоиздательство Ф. А. Иогансона, 1899–. – Кн. 1. Статьи по вопросам общественной психологии, 1899. – 258 с.
405. Скакова Л. Г. Метод біографічний (метод біографічних документів) // Соціологія: короткий енциклопедичний словник / під заг. ред. Воловича В. І. – К. : Український центр духовної культури, 1998. – С. 313–314.
406. Скоропадський П. Спогади (кінець 1917 – грудень 1918) / Павло Скоропадський ; голов. ред. Я. Пеленський. – Київ ; Філадельфія, 1995. – 494 с.
407. Словарь по этике / под ред. И. С. Кона. – 5-е изд. – М. : Политиздат, 1983. – 445 с.
408. Смирнова-Замкова А. И. Владимир Константинович Высокович / А. И. Смирнова-Замкова // Очерки истории мед. науки и здравоохранения на Украине / под ред. : Б. Д. Петрова, В. Д. Братуся, К. Ф. Дупленко. – К. : Госмедиздат УССР, 1954. – С. 263–270.
409. Смоляр Л. Історія середньої професійної освіти жінок Наддніпрянської України в другій половині ХІХ – початку ХХ століття / Людмила Смоляр // Етнічна історія народів Європи. – 2000. – Вип. 4. – С. 16–22.
410. Сніцарчук Л. В. Українська преса Галичини (1919–1939 рр.) і журналістичнознавчий дискурс : моногр. / Лідія Сніцарчук ; НАН України, ЛННБУ ім. В. Стефаника, Відділення «Науково-дослідний центр періодики». – Львів, 2009. – 416 с.
411. Сніцарчук Л. В. Українська преса Галичини (1919–1939 рр.): політико-правові умови функціонування, тенденції розвитку, організаційно-журналістська практика : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. наук із соц. комунік. : спец. 27.00.04 «Теорія та історія журналістики» / Л. В. Сніцарчук. – К., 2010. – 25 с.

412. Солодка Л. І. Лексико-семантичні особливості газетних заголовків : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. наук із соц. комунік. : спец. 27.00.04 «Теорія та історія журналістики» / Л. І. Солодка. – К., 2008. – 18 с.

413. Сорокина В. А. Роль Пироговских съездов в пропаганде прогрессивных идей в области охраны здоровья женщин и детей / В. А. Сорокина // Советское здравоохранение. – № 4. – 1959. – С. 38–44.

414. Сорокина Т. С. История медицины : учеб. для студ. высш. мед. учеб. заведений / Т. С. Сорокина [Электронный ресурс]. – М. : Академия, 2008. – 560 с. – Режим доступа : <http://detectivebooks.ru/book/30624394>. – Дата доступа : 19.06.2015.

415. Соціально-філософські та етичні проблеми медицини : навч. посібник / За заг. ред. А. П. Алексеєнко, В. М. Лісового. – Харків : Колегіум, 2010. – 340 с.

416. Старик В. П. Між націоналізмом і толерантністю / Володимир Старик. – Чернівці : Прут, 2009. – 184 с.

417. Старикова М. А. Историко-типологическое исследование провинциального городского журнала: дис. ... канд. филол. наук : 10.01.10 / Старикова, Мария Александровна. – Воронеж, 2009. – 262 с.

418. Стеблина Н. О. Сучасна українська письменницька публіцистика у варіанті виступів О. Забужко, Т. Прохаська, Ю. Андруховича : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. наук із соц. комунік. : спец. 27.00.04 «Теорія та історія журналістики» / Н. О. Стеблина. – Київ, 2011. – 18 с.

419. Стебницкий П. Очерк развития цензурного режима в отношении малорусской письменности / П. Стебницкий // Україна: наука і культура. – К., 1993. – Вип. 26–27. – С. 94–110.

420. Стэм И. С. Экспрессивный газетный заголовок и его взаимодействие с текстом : автореф. дисс. на соискание уч. степени канд. филол. наук : спец. 10.01.10 «Журналистика» / И. С. Стэм. – М., 1982. – 24 с.

421. Стецюк В. Б. Земства Правобережної України в період Української національно-демократичної революції 1917–1920 рр. : автореф. дис. на здобуття нау-

кового ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 – «історія України» / В. Б. Стецюк. – Чернівці, 2009. – 20 с.

422. Стоянова Т. А. Історіографія проблеми розвитку університетської освіти в Україні в другій половині XIX ст. / Т. А. Стоянова // Наукові записки : Збірник статей Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. – К. : НПУ, 1999. – Ч. 2. – С. 272–281.

423. Стукалов П. Б. Павел Иванович Ковалевский и Михаил Осипович Меньшиков как идеологи Всероссийского националистического союза: дисс. ... кандидата истор. наук: 07.00.02 / Стукалов Петр Борисович. – Воронеж, 2009. – 480 с.

424. Сура М. Владимир Владимирович Сура / М. Сура // Вестник Московского городского научного общества терапевтов. – 2007. – № 10. – С. 9.

425. Сяйво душі Модеста Левицького (життя і творчість) / упоряд. Л. Токарук. – Луцьк : ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2009. – 300 с.

426. Сятиня М. Л. Фармацевтична справа в Україні. Минуле. Сьогодення. День прийдешній / М. Л. Сятиня. – К. : Інститут історії України НАН України, 1998. – 334 с.

427. Танько О. І. Харківська державна наукова бібліотека ім. В. Г. Короленка: шлях у 125 років / О. І. Танько // Збірник наукових праць. Вип. 6 / Харк. держ. наук. б-ка ім. В.Г. Короленка. – Х., 2012. – С. 4–64.

428. Тарасова Н. П. Индексы и индикаторы устойчивого развития / Н. П. Тарасова, Е. Б. Кручина // Устойчивое развитие: природа – общество – человек : материалы международной конференции. – М., 2006. – Т. 1. – С. 127–144.

429. Тезаурус социологии : тематический словарь-справочник / Под ред. Тощенко Ж. Т. [Електронний ресурс]. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2009. – 487 с. – Режим доступу : <http://ibib.ltd.ua/tezaurus-sotsiologii-temat-slov-sprav-pod-red.html>. – Дата доступу : 19.06.2015.

430. Терапевтическая стоматология: учеб. / под ред. Ю.М. Максимовского [Електронний ресурс]. – М. : Медицина, 2002. – 640 с.: ил. (Учеб. лит. Для студен-

тов мед. вузов). – Режим доступу : http://www.e-stomatology.ru/prensa/literatura/terap_stom_2/#2. – Дата доступу : 19.06.2015.

431. Тертычный А. А. О соотношении понятий: «концепция», «тип», «профиль», «формат издания» / А. А. Тертычный // Вестник Московского университета. – Серия 10. Журналистика. – 2010. – № 6. – С. 8–13.

432. Тертышный А. Г. К истории фармацевтической печати в России / А. Г. Тертышный // Аптечное дело. – 1965. – Т. 14. – № 4. – С. 69–72.

433. Тинченко Я. Белая гвардия Михаила Булгакова / Ярослав Тинченко [Электронный ресурс]. – Киев ; Львов : [б. в.], 1997. – 254 с. – Режим доступу : <http://coollib.net/b/142469/read#t14>. – Дата доступу : 19.06.2015.

434. Типология изданий : моногр. / авт.: В. С. Агриколянский, Э. В. Гольцева (рук. авт. коллектива), Г. И. Бахтурина и др. ; ред. А. Э. Мильчин ; НПО «Всесоюз. кн. палата». – М. : Кн. палата, 1990. – 230 с.

435. Типология периодической печати : учеб. Пособ. для студентов вузов / М. Е. Аникина, В. В. Баранов, О. А. Воронова и др. ; под ред. М. В. Шкондина, Л. Л. Реснянской. – М. : Аспект Пресс, 2009. – 236 с.

436. Ткаченко С. С. Досвід діяльності наукових товариств Харкова у ХІХ – початку ХХ ст. / С. С. Ткаченко, Д. В. Поштаренко // Прикладная радиоэлектроника : научно-технический журнал, 2010. – Том 9. – № 2. – С. 299–305.

437. Товариство Київських лікарів: бібліографічний покажчик / наук. ред. Павленко Р. І.]. – К. : [б.в.], 2010. – 119 с.

438. Товкун Л. П. Академік О. В. Корчак-Чепурківський: наукова, організаційна робота та педагогічна діяльність у 1883–1947 рр. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня кан. істор. наук : спец. 07.00.07 «Історія науки і техніки» / Л. П. Товкун. – Переяслав-Хмельницький, 2010. – 20 с.

439. Траченко О. Н. Стилистические характеристики заглавия как знака текста в синтагматике и парадигматике (На материале англоязычного рассказа) : авто-

реф. дисс. на соискание уч. степени канд. филол. наук : спец. : 10.02.04 «Германские языки» / О. Н. Траченко. – К., 1984. – 24 с.

440. Трачук Т. А. Культурно-просвітницька та культурно-рекреативна функції українського телебачення / Т. А. Трачук // Наукові записки [Національного університету «Острозька академія»]. Сер. : Культура і соціальні комунікації. – 2012. – Вип. 3. – С. 3–11.

441. Трутовский В. К. Современное земство / Владимир Трутовский ; под ред. и с предисл. Б. Б. Веселовского. Пг. : тип. П. И. Певина, 1915. – 288 с.

442. Тугов Ю. М. Методологические вопросы определения «тип читателя» / Ю. М. Тугов // Типология читателей и ее отражение в рекомендательной библиографии : Сб. науч. тр. / Ред. Ю. М. Тугов. – М. : ГБЛ, 1985. – С. 5–13.

443. Тулупов В. В. Теоретический и практический аспекты типологии печатных периодических изданий / Владимир Тулупов // Relga : электронный научно-культурологический журнал. – №8 [153]. – 05.06.2007 // Режим доступа : <http://www.relga.ru/Environ/WebObjects>. – Дата доступа : 19.06.2015.

444. Уваренко А. Р. Доказова медицина у спектрі наукової медичної інформації, галузевої інноваційної політики та якості медичного забезпечення / А. Р. Уваренко, Б. О. Ледощук, З. М. Митник. – К. : Здоров'я, 2009. – 176 с.

445. Українська літературна енциклопедія : в 5 т. / редкол. : І. О. Дзевєрін (відп. ред.) та ін. – К. : «Укр. Рад. Енци.» ім. М. П. Бажана, 1990. – Т. 2. Д–К. – 576 с.

446. Українська преса в Україні та світі XIX–XX ст. : Іст.-бібліограф. дослідж. – Львів : Оріяна-Нова, 2009. – Т. 2 : 1891–1905 рр. / НАН України, Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника, Відділення «Науково-дослідний центр періодики» ; [уклад. : М. В. Галушко, М. М. Романюк (кер. проекту), Л. В. Сніцарчук]. – 480 с.

447. Українська преса в Україні та світі XIX–XX ст. : Іст.-бібліограф. дослідж. – Львів : Оріяна-Нова, 2007. – Т. 1 : 1812–1890 рр. / НАН України, Львівська

наукова бібліотека ім. В. Стефаніка, Відділення «Науково-дослідний центр періодики»; [уклад. : М. В. Галушко, М. М. Романюк (кер. проекту), Л. В. Снісарчук]. – 560 с.

448. Українські періодичні видання у фонді ХДНБ ім. В. Г. Короленка: Друк. кат. Вип. 1: Журнали (1816–1917) / Харк. держ. наук. б-ка ім. В. Г. Короленка ; уклад. Л. Ф. Бондаренко. – Харків, 2000. – 142 с.

449. Українські періодичні видання у фонді ХДНБ ім. В. Г. Короленка: Друк. кат. Вип. 2: Журнали (1918–1923) / Харк. держ. наук. б-ка ім. В. Г. Короленка ; уклад. Л. Ф. Бондаренко, Н. В. Лубенська. – Харків, 2001. – 163 с.

450. Ульянкина Т. И. Зарождение иммунологии / Ульянкина Т. И. – М. : Наука, 1994. – 319 с.

451. Урсул А. Информация. Методологические аспекты / А. Урсул. – М. : Наука, 1971. – 108 с.

452. Устименко Л. М. Історія туризму : навч. посібн. / Устименко Л. М., Афанасьєв І. Ю. [Електронний ресурс] – К. : Альтерпрес, 2005. – 320 с. : іл. – Режим доступу: <http://pulib.if.ua/book/158>. – Дата доступу : 19.06.2015.

453. Устинов И. А. Повременные издания Харьковского края (1812–1880 вкл.) / И. А. Устинов // Устинов И. А. Литература о Харьковской губернии : библиографический указатель. – Харьков, 1886. – С. 215–218.

454. Учёные общества и учебно-вспомогательные учреждения Харьковского университета (1805–1905 гг.) / Под ред. проф. Д. И. Багалея и проф. И. П. Осипова. – Х. : Тип. «Печатное дело», 1911. – 280 с.

455. Фавр В. Памяти д-ра К. М. Гамалии / В. Фавр // Врачебное дело. – 1918. – № 1. – Столб. 21–23.

456. Федченко П. Матеріали історії української журналістики / П. Федченко. – Випуск I. Перша половина XIX ст. – К. : Вид-во Київ. ун-ту, 1959. – 318 с.

457. Феллер М. Д. Текст як модель комунікативного акту // Нариси про текст. Теоретичні питання комунікації і тексту / Різун В. В., Мамалига А. І., Феллер М. Д. – К. : РВЦ «Київський університет», 1998. – 336 с.

458. Фещур Р. В. Сутність та класифікація індикаторів соціально-економічного розвитку підприємства / Р. В. Фещур, С. В. Шишковський, Н. Р. Яворська // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». – 2012. – № 749 : Логістика. – С. 497–500.

459. Философский словарь. – М. : Политиздат, 1986. – 590 с.

460. Финкельштейн Е. А. Василий Яковлевич Данилевский – выдающийся русский биолог, физиолог и прогистолог (1852–1939) / Е. А. Финкельштейн. – М. ; Л. : Изд-во АН СССР, 1955. – 292 с.

461. Філімонов В. І. Фізіологія людини / В. І. Філімонов [Електронний ресурс]. – Київ : ВВС «Медицина», 2011. – 488 с. – Режим доступу : <http://pidruchniki.com/1359042159842/meditsina/zir>. – Дата доступу : 19.06.2015.

462. Фінклер Ю. Сучасні особливості типології періодичних видань України / Юрій Фінклер // Вісник Книжкової палати. – 2000. – № 6. – С. 6–7.

463. Фрадкіна Н. В. Просвітницька діяльність Харківського медичного товариства / Н. В. Фрадкіна // Гуманітарний часопис. – 2012. – № 2. – С. 91–95.

464. Францева О. О. Типологія періодичних видань України (культурно-мистецьке спрямування) // О. О. Францева // Вісник Київського міжнародного університету (журналістика, медіалінгвістика, кінотелемистецтво) : зб. наук. пр. / Ін-т журналістики і телемистецтва ; [редкол. : С. І. Горевалов (голов. ред.) та ін.]. – Вип. 7 : Теорія та історія соціальних комунікацій. – К. : КиМУ, 2008. – С. 175–179.

465. Фролов В. В. Медицинская книга / В. В. Фролов [Електронний ресурс]. Типологические особенности ассортимента : Конспект лекций. – М. : Изд-во МГУП, 2000. – 111 с. – Режим доступу : http://hi-edu.ru/e-books/MedKnigaTipologOcobAssort/frolov_medkhiga.htm. – Дата доступу : 19.06.2015.

466. Хайдеггер М. Бытие и время / М. Хайдеггер ; пер. с нем. В. В. Библихина. – 2-е изд., испр. – СПб. : Наука, 2002. – 450 с.
467. Харьковское медицинское общество. 1861–1911 : очерки его пятидесятилетней деятельности / под ред. С. М. Игумнова. – Харьков : Типография М. Зильберга, 1913. – 539 с.
468. Хасбулатова О. А. Женское движение в России (вторая половина XIX – начало XX века) / О. Хасбулатова, Н. Гафизова. – Иваново : Изд. Иван. гос. ун-та, 2003. – 256 с.
469. Хобта О. Динаміка розвитку одеської періодики 1809–1917 рр. / Олена Хобта // Діалог: Медіа-студії: збірник наук. праць / [ред. кол. : О. В. Александров (голов. ред.) та ін.]. – Одеса : Астропринт, 2010. – Вип. 11. – С. 325–335.
470. Хоменок О. С. Дореволюционная периодическая печать Таврической губернии (1838–1916) : очерк истории и библиограф. указатель / О. С. Хоменок. – Одесса : АО БАХВА, 2003. – 180 с.
471. Хотюн Л. В. Типологічні особливості «часопису новин» (світовий досвід та українські реалії): дис. ... кандидата наук із соц. комунік. : 27.00.04 / Хотюн Людмила Валентинівна. – Дніпропетровськ, 2013. – 214 с.
472. Хрестоматія з історії держави і права України : навч. посібник для юр. вищих навч. закладів і фак.: У 2 Т. / В. Д. Гончаренко, А. Й. Рогожин, О. Д. Святоцький ; за ред. В. Д. Гончаренка. – К. : ІнЮре, 1997. – Т. 1. З найдавніших часів до початку XX ст. – 464 с.
473. Ціборовський О. М. На варті здоров'я : моногр. / О. М. Ціборовський. – К. : Фант, 2010. – С. 430 с.
474. Ціборовський О. М. Наукове і практичне значення досліджень з історії української медицини / О. М. Ціборовський // Україна. Здоров'я нації. – 2012. – № 1 (21). – С. 168–173.
475. Чарный С. Илья Мечников / Семен Чарный // Москва ; Тель-Авив. – 2014. – № 9. – С. 48.

476. Чегодаева Д. Л. Роль общественных организаций в развитии курортов Кавказских Минеральных Вод (1863–1917 гг.): дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02 / Чегодаева Диана Леонидовна. – Пятигорск, 2002. – 192 с.

477. Челецька М. Заголовок у поезії Івана Франка з погляду рецептивної поетики / Мар'яна Челецька // Вісник Львівського ун-ту ім. І. Франка. Серія філологічні науки. – 2004. – Вип. 33. – Ч. 1. – С. 214–222.

478. Чельный А. А. Микробиолог Степан Васильевич Коршун: судьба ученого и «дело микробиологов» / А. А. Чельный. – М. : Вузовская книга, 2010. – 22 с.

479. Чернобров И. В. Роль земских врачей Сумщины в развитии медицины // И. В. Чернобров // Сумська старовина. – №№XXXIII-XXXIV. – 2011. – С. 100–122.

480. Чернобров И. В. Люди милосердя. Сторінки історії медицини Сумщини / И. В. Чернобров. – Суми : Корпункт, 2001. – 305 с.

481. Чернова Э. Н. Систематический каталог отечественных периодических продолжающихся изданий по медицине. 1792–1960 / Э. Н. Чернова. – Ленинград : Б-ка АН СССР, 1965. – 495 с.

482. Чернуха В. Г. Главное управление по делам печати в 1865–1881 гг. / В. Чернуха // Книжное дело в России во второй половине XIX – начале XX века : сб. науч. тр. – СПб., 1992. – Вып. 6. – С. 20–40.

483. Черняк О. І. Методологія формування композиційних індикаторів / О. І. Черняк, М. І. Шумаєва // Вісник Запорізького національного університету. – 2014. № 1(21): Економічні науки. – С. 81–91.

484. Черняков Б. І. Зображальна журналістика в газеті, журналі та книзі XVIII – першої половини XIX ст. : текст лекцій / Черняков Б. І. – К. : Вид.-поліграф. центр «Київський ун-т», 2006. – 215 с.

485. Черняков Б. І. Особливості становлення журнальної періодики учнівської молоді в Російській імперії: типологічний аспект / Б. І. Черняков // Наукові записки Інституту журналістики. – К. : Інститут журналістики, 2004. – Т. 15 : квітень–червень. – 2004. – С. 111–117.

486. Черняхівський О. Враження з подорожі до Іспанії / О. Черняхівський // Українські медичні вісті. – 1929. – № 4–6. – С. 148–151.
487. Черняхівський О. З наукової подорожі до Германії / О. Черняхівський // Українські медичні вісті. – 1927. – № 8–9. – С. 152–162.
488. Чикаленко Є. Ніколи не записував своїх витрат на громадські справи : розділи зі «Спогадів» / Євген Чикаленко // Думська площа. – 2000. – № 20. – 19 трав.
489. Чубенко А. В. Медицина, основанная на доказательствах, и современные информационные технологии / А. В. Чубенко, П. Н. Бабич, С. Н. Лапач // Укр. мед. часопис. – 2004. – № 2 (40). – С.49–56.
490. Шадрин Н. А. Указатель русской журнальной ветеринарной литературы с 1871 года по 1889 год / Шадрин Н. А. – Харьков, 1889. – 47 с. (Оригинальные сообщения русских авторов и переводн.-иностр.)
491. Шаломова Л. Б. Здравоохранение Днепропетровска, 1776–1993 : крат. ист. очерк / Л. Б. Шаломова. – Днепропетровск : Пороги, 1993. – 88 с.
492. Швалб М. Г. Указатель к «Трудам Общества научной медицины и гигиены при Харьковском университете» за 1883–1915 гг. / Швалб М. Г. – Харьков, 1955. – 25 с.
493. Шевченко В. Е. Критерії встановлення типу журнального видання / В. Е. Шевченко // Культура народів Причорномор'я : науч. Журнал / Крымский науч. центр НАН Украины и М-ва образования и науки Украины, Межвуз. центр «Крым», ТНУ, Каф. рус. языка [и др.]. – Симферополь : Межвуз. центр «Крым», 2007. – № 101. – С. 66–68.
494. Шевченко С. Владимир Удовенко: две даты расстрела / Сергей Шевченко // Зеркало недели. Украина. – 2015. – 16 янв.
495. Школьна О. Д. До історії медичної преси України: за матер. періодики Катеринославщини та Полтавщини ХІХ – початку ХХ століття / О. Д. Школьна //

Відродження української державності: проблеми історії та культури : Матер. між-нар. наук. конф., 13–16 травня 1996 р. – Одеса, 1996. – Ч. 1. – С. 210–211.

496. Школьна О. Д. Преса Катеринославської губернії (1905–1907): тематичні аспекти, тенденції, розвитку / О. Д. Школьна // Наукові записки Інституту журналістики. – К. : Інститут журналістики, 2005. – Т. 21 : жовтень–грудень. – С. 38–50.

497. Школьна О. Д. Технічна преса Катеринославщини в контексті розвитку спеціалізованої періодики краю XIX – початку XX ст. / О. Д. Школьна // Наукові записки Інституту журналістики. – К. : Інститут журналістики, 2007. – Т. 26, січень–березень. – С. 81–85.

498. Шкондин М. В. Системная типологическая модель СМИ / М. В. Шкондин. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 2002. – 42 с.

499. Шкондин М. В. Системные характеристики периодики // Средства массовой информации России : учеб. пособ. для студентов вузов / М. И. Алексеева, Л. Д. Болотова, Е. Л. Варганова и др. ; Под ред. Я. Н. Засурского. – М. : Аспект Пресс, 2011. – С. 162–189 с.

500. Шрам В. Вільний ринок ідей / Вілбур Шрам, Фред Сіберт, Теодор Петерсон // Часопис Ї. – 2004. – № 32. – С. 18–24.

501. Шувалов А. В. Патографические изыскания в отечественной литературе / А. В. Шувалов [Електронний ресурс] // Естественно-научные исследования творческого процесса. – Режим доступа : http://www.characterology.ru/patographia/about/item_4098.html. – Дата доступа : 19.06.2015.

502. Котиков Г. О патографии / Г. Котиков // Независимый психиатрический журнал. – 2004. – № 2. – С. 93–94.

503. Шукліна С. О. Освітня та культурницька діяльність органів місцевого самоврядування й громадськості Таврійської губернії (друга половина XIX – початок XX ст.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 17.00.01 «Теорія і історія культури» / С. О. Шукліна. – Київ, 2004. – 19 с.

504. Щербак Н. Реалізація цензурного законодавства Російської імперії ХІХ – початку ХХ століття в українських губерніях / Ніна Щербак // Науковий часопис Національної академії прокуратури України. – 2014. – № 2. – С. 147–157.
505. Энгельс Ф. Из истории науки / Фридрих Энгельс // Диалектика природы. – М. : Госполитиздат, 1953. – С. 145–158.
506. Яковенко Н. Вступ до історії : моногр. / Наталя Яковенко. – К. : Критика, 2007. – 368 с.
507. Якушкин В. Русская печать и цензура в прошлом и настоящем / В. Якушкин, В. Розенберг. – М. : Изд. М. и С. Сабашниковых, 1905. – 250 с.
508. Янчук О. Одеський період життя і діяльності Юрія Липи (1900–1918) / О. Янчук // Творчість Юрія Липи в культурно-історичному контексті ХХ століття : мат. Всеукраїнської наук. конф. – Одеса : Астропринт, 2000. – С. 62–68.
509. Янчук О. Три музи Івана Липи / О. Янчук // Чорноморські новини. – 2000. – 24 лют.
510. Caldwell B. J., *Beyond Positivism. Economic Methodology in the Twentieth Century* / Bruce J. Caldwell. – London : George Allen & Unwin, 1982. – 288 с.
511. Fink C. *Bottom line writing* / Conrad C. Fink. – Des Moines, 2000. – 256 p.
512. Gouzevitch I. *Étudiants, savants et ingénieurs juifs originaires de l'Empire russe en France (1860–1940)* / Irina Gouzevitch // *Archives Juives*. – 2002. – Vol. 35. – № 1. – P. 120–128.
513. Ілья Мечников – Facts [Електронний ресурс] // The Official Web Site of the Nobel Prize. – Режим доступу : <http://www.webcitation.org/6HX65F7yi>. – Дата доступу : 19.06.2015.
514. Pearson J. C. *Understanding and Sharing: An Introduction to Speech Communication* / J. C. Pearson, P. E. Nelson // WCB Brown & Benchmark, Madison, USA, 1994. – 474 p.
515. Rigberg B. *The efficacy of tsarist censorship Operations, 1894–1917* // *Jahrbücher ftr Geschichte Osteuropas*. – 1966. – № 14. – P. 339–349.

516. Ritzer G. *Sociological Theory* / George Ritzer. – [8th ed.]. – New York : McGraw-Hill, 2011. – 827 P.

517. Sadivnyčyj V. *Medizinische Periodika in der südlichen linksufrigen Ukraine des 19. – Anfang des 20. Jh.s als bedeutende Kulturkomponente* / Volodymyr Sadivnyčyj // *Jahrbuch «Dialog der Sprachen – Dialog der Kulturen. Die Ukraine aus globaler Sicht»* / [Herausgegeben von Olena Novikova, Peter Hilkes, Ulrich Schweier]. – Verlag Otto Sagner, München – Berlin, 2013. – P. 889–904. (щорічний науковий збірник «Діалог мов – діалог культур. Україна і світ»).

518. Sadivnyčyj V. *Polish national medical minority in the cultural and social communicative life of Ukraine in the second half of XIX-beginning of XX centuries* / Volodymyr Sadivnyčyj // *Jahrbuch «Dialog der Sprachen – Dialog der Kulturen. Die Ukraine aus globaler Sicht»* / [Herausgegeben von Olena Novikova, Peter Hilkes, Ulrich Schweier]. – Verlag Otto Sagner, München – Berlin, 2015. – P. 603–610. (щорічний науковий збірник «Діалог мов – діалог культур. Україна і світ»).

519. Tannery P. *L'histoire des sciences en Europe depuis le XIVe siècle jusqu'à 1900* / Paul Tannery. – T. XVII. – Paris, 1950. – P. 123–434.

520. Wolseley R. *Understanding magazines* / Wolseley, Roland Edgar. – Ames: Iowa State University Press, 1969. – 458 p.

Додаток СПИСОК

спеціалізованих медичних періодичних і продовжуваних видань
Наддніпрянської України 1860–1920 рр.

Видання подаються у такій послідовності: українськомовні, російськомовні, польськомовні. Принцип розташування – абетковий.

Україномовні видання

1. Вістник життя і знання (Полтава, 1914).
2. Вістник ветеринарної медицини (Київ, 1918).
3. Вістник всеукраїнської Спілки лікарських помішників, помішниць і акушерок (Київ, 1918).
4. Вістник Міністерства Народнього Здоровля і Опікування (Київ, 1918).
5. Житте і знанне (Полтава, 1913).
6. Збірник медичної секції українського наукового товариства в Києві (Київ, 1910–1922).
7. Згода (Київ, 1917).
8. Українські медичні вісти (Київ, 1918).
9. Хата (Хотин, 1906).

Російськомовні видання

10. Акушерка (Одеса, 1893–1918).
11. Архив психиатрии, неврологии и судебной психопатологии (Харків, 1883–1894).
12. Балаклавский курортный листок (Балаклава, 1914).
13. Белая ромашка (Катеринослав, 1916).
14. Белая ромашка (Сімферополь, 1914–1916).
15. Белый цветок (Житомир, 1914).
16. Белый цветок (Одеса, 1914).

17. Больничная касса (Кременчук, 1916).
18. Бюллетень о холерных заболеваниях в Херсонской губернии (Херсон, 2015).
19. Бюллетень о состоянии ялтинской погоды [и] о важнейших заразных болезнях в г. Ялте (Ялта, 1910–1911).
20. Вегетарианский вестник (Київ, 1914–1917).
21. Вегетарианское обозрение (Київ, 1910–1915).
22. Ведомость о ходе заразных болезней на людях в уездах Таврической (Сімферополь, 1904).
23. Вестник бальнеологии, климатологии и физиотерапии (Харків, 1910–1911).
24. Вестник гомеопатической медицины (Харків, Одеса, Хорол, 1900–1913).
25. Вестник курортов и лечебных учреждений (Харків, 1908–1916).
26. Вестник магнетизма (Київ, 1914).
27. Вестник медицины/Wiestnik midicini (Одеса, 1911).
28. Вестник медицины (Харків, 1896–1897).
29. Вестник офтальмологии (Київ, Одеса, Москва, 1884–1917).
30. Ветеринарная хроника Волынской губернии (Житомир, 1910–1915).
31. Ветеринарная хроника Киевской губернии (Київ, 1913–1917).
32. Ветеринарная хроника Подольской губернии (Кам'янець-Подільський, Вінниця, 1912–1915).
33. Ветеринарная хроника Херсонской губернии (Херсон, 1891–1916).
34. Ветеринарно-санитарные сведения по г. Одессе (Одеса, 1909–913).
35. Ветеринарный вестник (Харків, 1882–1895).
36. Военно-санитарный обзор (Житомир, 1917).
37. Вопросы нервно-психической медицины (Київ, 1896–1905).
38. Вопросы оздоровления г. Харькова и обзоры деятельности городской врачебно-санитарной организации (Харків, 1906–1907).
39. Врачебная хроника Харьковской губернии (Харків, 1897–1915).
40. Врачебная хроника Херсонской губернии (Херсон, 1892–1915).

41. Врачебно-гигиенический справочник (Харків, 1912).
42. Врачебно-гигиенический указатель (Одеса, 1912).
43. Врачебно-санитарная хроника Волынской губернии (Житомир, 1910–1916).
44. Врачебно-санитарная хроника г. Симферополя (Сімферополь, 1909–1916).
45. Врачебно-санитарная хроника города Одессы (Одеса, 1917).
46. Врачебно-санитарная хроника Екатеринославской губернии (Катеринослав, 1898–1917).
47. Врачебно-санитарная хроника Киевской губернии (Київ, 1907–1916).
48. Врачебно-санитарная хроника Миргородского уездного земства (Миргород, 1915–1917).
49. Врачебно-санитарная хроника Подольской губернии (Кам'янець-Подільський, 1907–1915).
50. Врачебно-санитарная хроника Гаврической губернии (Сімферополь, 1893–1916).
51. Врачебно-санитарная хроника Черниговской губернии (Чернігов, 1889–1893, 1916–1917).
52. Врачебно-санитарная хроника Ялты (Ялта, 1912).
53. Врачебно-санитарные известия Управления Главноуполномоченного Красного Креста Юго-Западного фронта (Київ, 1916–1918).
54. Врачебно-санитарный обзор: Медико-санитарное бюро Полтавского губернского земства (Полтава, 1917).
55. Всероссийский фармацевтический вестник (Київ, 1912–1913).
56. Двухнедельный бюллетень об эпидемических заболеваниях в Волынской губернии (Житомир, 1917).
57. Дневник Второго съезда отечественных психиатров в Киеве (Київ, 1905).
58. Дневник X съезда Русских естествоиспытателей и врачей в Киеве (Київ, 1898).
59. Дневник Третьего Всероссийского съезда ветеринарных врачей (Харків, 1913).
60. Дневник Шестого съезда общества русских врачей в память Н. И. Пирогова (Київ, 1896).

61. Дневник Южно-русского областного съезда по борьбе с холерой (Катеринослав, 1911).
62. Друг слепых (Київ, 1887).
63. Еврейский медицинский голос (Одеса, 1908–1911).
64. Еженедельный бюллетень о движении эпидемических болезней в Полтавской губернии (Полтава, 1917).
65. Еженедельный бюллетень об эпидемических заболеваниях в Екатеринославской губернии (Катеринослав, 1915).
66. Еженедельный бюллетень Санитарного бюро города Одессы (Одеса, 1916).
67. Еженедельный бюллетень санитарной статистики г. Одессы (Одеса, 1901–1916).
68. Жизнь фармацевта (Київ, 1909–1911).
69. Журнал медицины и гигиены (Харків, 1894).
70. Записки Екатеринославского медицинского общества (Катеринослав, 1893–1903).
71. Записки Новороссийского университета медицинского факультета (Одеса, 1909–1914).
72. Здоровая жизнь (Харків, 1909–1911).
73. Земский врач (Чернігів, Полтава, 1888–1892).
74. Зубоврачебный ежемесячник (Одеса, 1913–1916).
75. Зубоврачебный посредник (Одеса, 1913).
76. Известия Киевской рентгеновской комиссии (Київ, 1915–1917).
77. Киевский врачебный вестник (Київ, 1917).
78. Красный Крест Южного района (Одеса, 1917–1918).
79. Крымские курорты (Сімферополь, 1913–1914).
80. Крымский курортный листок (Сімферополь, 1911–1914).
81. Курортный посредник (Ялта, 1904).
82. Куяльницкий курортный листок, издаваемый Одесским обществом благоустройства куяльницкого лимана (Одеса, 1905).

83. Медико-санитарный сборник (Одеса, 1918).
84. Медицинский вестник (Кам'янець-Подільський, 1911).
85. Месячный бюллетень (Херсон, 1913–1914).
86. Наш Журнал (Київ, 1917).
87. Наше слово (Київ, 1917).
88. Недельный бюллетень о важнейших эпидеми-ческих заболеваниях в Киевской губернии (Київ, 1911–1912).
89. Помощь раненым (Катеринослав, 1914).
90. Практическое зубоврачевание (Одеса, 1910–1916).
91. Приложение к «Врачебно-санитарной хронике Киевской губернии» (Київ, 1913–1915).
92. Протокол [очередного] заседания киевского военно-санитарного общества и приложения к ним (Київ, 1886/89–1908).
93. Протоколы заседаний Акушерско-гинекологического общества в Киеве, состоящего при Университете св. Владимира (Київ, 1886–1913).
94. Протоколы заседаний и Труды Общества Кременчугских врачей с приложениями (Кременчук, 1889–1910).
95. Протоколы заседаний и труды Общества Симферопольских врачей (Сімферополь, 1889/90–1911).
96. Протоколы заседаний медицинской секции Общества опытных наук при Императорском Харьковском университете (Харків, 1873–1886).
97. Протоколы заседаний Общества врачей Черниговской губернии (Чернігів, 1871–1894).
98. Протоколы Заседаний Общества Киевских врачей (Київ, 1862/63–1896).
99. Протоколы заседаний Общества научной медицины и гигиены при Харьковском университете (Харків, 895–1914).
100. Протоколы заседаний Общества Одесских врачей (Одеса, 1868–1913).
101. Протоколы заседаний Таврического медико-фармацевтического общества (Симферополь, 1890).

102. Протоколы заседаний Харьковского медицинского общества (Харків, 1861/1863–1916).
103. Протоколы и труды Екатеринославского отделения общества борьбы с заразными болезнями (Катеринослав, 1903).
104. Протоколы Киевского офтальмологического общества (Київ, 1905–1912).
105. Протоколы Киевского психиатрического общества (Київ, 1898/99–1900/01).
106. Протоколы Киевского сифилидологического общества (Київ, 1901).
107. Протоколы общества врачей Волынской губернии (Житомир, 1885).
108. Протоколы общества Херсонских врачей (Херсон, 1871–1902).
109. Протоколы собраний и труды общества Феодосийских врачей (Феодосия, 1896).
110. Рентгеновский вестник (Одеса, 1907–1909).
111. Русский журнал кожных и венерических болезней (Харків, 1901–1917).
112. Русский сезонный листок (Керч, 1889–1899).
113. Самопомощь (Одеса, 1902).
114. Санитарный бюллетень Ялты (Ялта, 1913–1915).
115. Сборник трудов Харьковского ветеринарного института [имп. Николая I] (Харків, 1887–1918).
116. Сведения о ветеринарно-санитарном состоянии Екатеринославской губернии (Катеринослав, 1894–1917).
117. Сведения о ветеринарно-санитарном состоянии Киевской губернии (Київ, 1909–1911).
118. Сведения о ветеринарно-санитарном состоянии Харьковской губернии (Харків, 1907–1916).
119. Сведения о врачебно-санитарной организации г. Севастополя (Севастополь, 1908–1911).
120. Сведения о врачебно-санитарной организации и эпидемических заболеваниях г. Одессы (Одеса, 1897–1916).

121. Сведения о врачебно-санитарной организации и эпидемических заболеваниях г. Харькова (Харків, 1901–1906).
122. Сведения о движении острых желудочно-кишечных заболеваний в Таврической губернии (Симферополь, 1894–1895).
123. Сведения о деятельности городской врачебно-санитарной организации по г. Херсону (Херсон, 1904–1905).
124. Сведения о деятельности санитарной организации и об эпидемических заболеваниях г. Харькова (Харків, 1913–1915).
125. Сведения о деятельности санитарных учреждений и о ходе эпидемических заболеваний г. Одессы (Одеса, 1897–1898).
126. Сведения о заразных болезнях и о состоянии врачебно-санитарного дела в Таврической губернии (Симферополь, 1909–1911).
127. Сведения о санитарно-медицинской организации г. Ялты (Ялта, 1901–1914).
128. Сведения о ходе заразных болезней в Подольской губернии (Кам'янець-Подільський, 1901–1916).
129. Сезонный листок Славянских минеральных вод: (Слов'янськ, 1889–1916).
130. Современная клиника (Харків, 1893–1896).
131. Современная медицина (Київ, 1860–1880).
132. Современная Медицина. Прибавление. Клинические лекции и госпитальные отчеты (Київ, 1860).
133. Современная Медицина. Судебно-Медицинское Прибавление (Київ, 1862–1865).
134. Справочный листок Второго Всероссийского съезда фельдшеров, фельдшерниц и акушерок в г. Киеве (Київ, 1909).
135. Справочный листок Областного съезда юга России по борьбе с эпидемиями в Киеве (Київ, 1913).
136. Таблицы смертности и рождаемости Киевского населения, составляемые по метрическим книгам (Київ, 1880–1887).

137. Терапевтическое обозрение (Одеса, 1908–1915).
138. Труды ... Губернского Съезда Земских Врачей и Представителей Земств Екатеринославской Губернии (Катеринослав, 1897–914).
139. Труды ... Совещания Ветеринарных Врачей При Губернской Управе ... (Харків, 1905–1913).
140. Труды ... съезда врачей и представителей земств Харьковской губернии (Харків, 1899–1913).
141. Труды врачебного совета Харьковского уездного земства (Харків, 1900–1913).
142. Труды врачебной комиссии и совещания врачей при Киевской губернской управе по делам земского хозяйства (Київ, 1911).
143. Труды врачей Одесской городской больницы (Одеса, 1875–1887).
144. Труды врачей Станции скорой медицинской помощи в Одессе (Одеса, 1907–1912).
145. Труды губернского санитарного совещания по вопросам борьбы с холерой при Екатеринославской губернской земской управе (Катеринослав, 1908).
146. Труды Елисаветградского отдела русского общества охранения народного здоровья (Єлисаветград, 1897–1901).
147. Труды Киевского акушерско-гинекологического общества (Київ, 1899–1902).
148. Труды Киевского бактериологического института (Київ, 1913–1917).
149. Труды Киевского военно-санитарного общества (Київ, 1907).
150. Труды Киевского общества детских врачей (Київ, 1901–1903).
151. Труды Киевского отдела Русского общества охранения народного здоровья (Київ, 1912–1913).
152. Труды Киевского психиатрического общества (Київ, 1898–1900).
153. Труды Киевского физико-медицинского общества, состоящего при университете св. Владимира (Київ, 1897/98–1915).
154. Труды Киевского хирургического общества, состоящего при Университете Св. Владимира (Київ, 1908/09–1912/1914).

155. Труды медицинской секции общества опытных наук при Императорском Харьковском университете (Харків, 1884–1894).
156. Труды областного съезда [5-го февраля 1881 года в г. Харькове] о мерах против дифтерийной эпидемии (Харків, 1881).
157. Труды областного съезда представителей земств Южных губерний России для изыскания мер борьбы с вредными насекомыми и против эпизоотий (Харків, 1885).
158. Труды Общества ветеринарных врачей в г. Харькове (Харків, 1911).
159. Труды Общества врачей Черниговской губернии (Чернігів, 1887/1888 (1889) – 1891/1892 (1894)).
160. Труды Общества детских врачей при императорском Харьковском университете за 1912/1914 год (Харків, 1915).
161. Труды Общества киевских врачей с приложением протоколов (Київ, 1894–1913).
162. Труды Общества научной медицины и гигиены при Императорском Харьковском университете (Харків, 1895–1916).
163. Труды Общества одесских врачей (Одеса, 1904–1914).
164. Труды Общества русских врачей г. Одессы (Одеса, 1899).
165. Труды Общества русских врачей при Императорском Новороссийском университете (Одеса, 1910–1913).
166. Труды Одесского отдела Русского общества охранения народного здоровья (СПб., 1901–1904).
167. Труды Одесской бактериологической станции (Одеса, 1888).
168. Труды Первого областного ветеринарного съезда из представителей от губерний и области (Харків, 1910).
169. Труды Первого съезда врачей Киевской губернии (Київ, 1894).
170. Труды постоянной медицинской комиссии при Полтавской губернской земской управе (Полтава, 1869).

171. Труды Пятого съезда общества российских акушеров и гинекологов (Харків, 1915).
172. Труды факультетской Терапевтической клиники (проф. С. В. Левашова) при Императорском Новороссийском университете (Одеса, 1908–1911).
173. Труды Харьковского медицинского общества: Доклады Харьковскому медицинскому обществу (Харків, 1886–1906).
174. Труды Харьковской губернской комиссии по питейному вопросу (Харків, 1883).
175. Труды Южно-русского областного съезда по борьбе с холерой в Екатеринославе (Катеринослав, 1911).
176. Физиотерапевтический вестник (Одеса, 1904).
177. Харьковский медицинский журнал (Харків, 1906–1917).
178. Эпидемический бюллетень Екатеринославского губернского земства (Катеринослав, 1911–1914).
179. Эпидемический бюллетень Подольского губернского земства (Кам'янець-Подільський, 1914–1917).
180. Южно-русская медицинская газета (Одеса, 1892–1897).
181. Южно-русский врачебно-фармацевтический посредник (Одеса, 1911).
182. Южный медицинский вестник (Одесса, 1919).
183. Южный фармацевт (Київ, 1908).
184. Южный фармацевтический посредник (Одеса, 1914).

Польськомовні видання

185. Materiały do topografii i statystyki lekarskiej i higieny Podola (Варшава, 1860–1865).
186. Polskie Miesięcznik Lekarski (Київ, 1916).